

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושניים, התשנ"ט

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם.

כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס"א

סֵדָר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
טל' 02-5632242 / 02-6511735, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad2u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: sites.huji.ac.il/ivrit

תוכן העניינים

	מאמרים	
15	נחם אילן	"וידם אהרן"
87	יהושע בלאו	הגבול הדק בין משפט זיקה למשפט שאלה עקיפה
	דן בקר	"מכתצור אלעין": המקור הערבי העיקרי להשוואות
125		המילים ב"כתאב אלמואזנה" ליצחק בן ברוך
23	יוחנן ברויאר	הרכיב העברי בארמית של התלמוד הבבלי
93	מירי הורביץ	טר"ף בפי חיים הזז: קו לשון בסיפוריו
	דנה טאובה	פעול בראש המשפט: מבנה סביל מול מבנה פעיל
285		שמושא בראשו בעברית בת ימינו
107	דוד טלשיר	גלגולי המשמעות של הנשר העיט (והדיה) בעברית
	חיים כהן	הביטויים "שֶׁלַח באש" ו"שֶׁלַח אש ב־" והמבנה
		הספרותי של עמוס א, ג – ב, ה לאור מכתבי
7		אל-עמארנה
	חיים א' כהן	דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות בלשון
257		חז"ל העולות מהם
81	יוסף כץ	מניין באו האחים החשמונאים?
	יוסף עופר	עיבוד מסרני של ערכים ממחברת מנחם בידי
189		שמואל בן יעקב
	יונה צבר	קווי התפתחות מקבילים בארמית החדשה (של
333		יהודי זאכו) ובעברית החדשה (הישראלית)
	חווה רפן	מה בין "הסתדרות רופאי השיניים" ובין "הסתדרות
317		לרפואת שיניים": עיון בתחביר שמות ארגונים
301	חנה שגיא	ההקטנה (הדימינוציה) בלשון הספרות בת זמננו
	ביקורות	
345	יהושע בלאו	על לשון הכתובות העבריות בימי בית שני

	נחום מ' ברונזניק	על "אז באין כול: סדר העבודה הארץ-ישראלי הקדום
145		ליום הכיפורים" מאת יוסף יהלום
	אהרן ממן	על "מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה" מאת
159		משה בר-אשר
	משה פיאמנטה	על "מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה" מאת
171		משה בר-אשר
	יהודית רוזנהויז	
137	ורותם קובנר	על "יסודות הלשון העברית" מאת פוקוקו קוריאגאוה
	הערות ותגובות	
353	נחום מ' ברונזניק	תגובה לתגובה: להערתו של מאורי בחוברת זו
	ישעיהו מאורי	לתרגום הפשיטתא "לא תקפו" – "לא תרבון"
		(ויקרא יט, כז): למאמרו של נחום מ' ברונזניק,
349		לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 187–190
	מרדכי מישור	לעניין "פורשתא": למאמרי בלשוננו סא (תשנ"ח),
359		עמ' 339–342
175	רפאל בנימין פוזן	הערה להערה: מקראות שאין להם הכרע
355	גד בן-עמי צרפתי ועפר כהן	"ברוֹנִיקָה" או "יְרוֹנִיקָה"?
361	ספרים שנתקבלו	

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושניים, חוברת ראשונה ושנייה
אדר התשנ"ט

ירושלים התשנ"ט

"לשוננו" יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התש"ס

הפקה: ליזה מוהר

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad2u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: sites.huji.ac.il/ivrit

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם.

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושניים, חוברת א-ב, אדר התשנ"ט

תוכן העניינים

מאמרים		
חיים כהן		
הביטויים "שֶׁלַח באש" ו"שֶׁלַח אש ב־" והמבנה הספרותי של עמוס א, ג - ב, ה לאור מכתבי אל-עמארנה		7
נחם אילן		15
יוחנן ברויאר		23
יוסף כץ		81
יהושע בלאו		87
מירי הורביץ		93
דוד טלשיר		107
דן בקר		125
הביטויים "שֶׁלַח באש" ו"שֶׁלַח אש ב־" והמבנה הספרותי של עמוס א, ג - ב, ה לאור מכתבי אל-עמארנה		
וידם אהרן		
הרכיב העברי בארמית של התלמוד הבבלי		
מניין באו האחים החשמונאים?		
הגבול הדק בין משפט זיקה למשפט שאלה עקיפה		
טר"ף בפי חיים הזז: קו לשון בסיפוריו		
גלגולי המשמעות של הנשר העיט (והדיה) בעברית		
מכתצור אלעין: המקור הערבי העיקרי להשוואות המילים בכתאב אלמואזנה ליצחק בן ברוך		
ביקורות		
יהודית רוזנהויז		
ורותם קובנר		
נחום מ' ברונוניק		
על "יסודות הלשון העברית" מאת פוקוקו קוריאגאוה		137
על "אז באין כול: סדר העבודה הארץ-ישראלי הקדום ליום הכיפורים" מאת יוסף יהלום		145
על "מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה" מאת משה בראשר		159
על "מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה" מאת משה בראשר		171
הערות ותגובות		
רפאל בנימין פוזן		
הערה להערה: מקראות שאין להם הכרע		175
תקצירים באנגלית		I

כתובות המכברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' חיים כהן, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105
ד"ר נחם אילן, רח' חזקיהו המלך 8, ירושלים 93174
ד"ר יוחנן ברויאר, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים
91905

מר יוסף כץ, רח' ביאליק 54, רמת גן 52441
פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92345
ד"ר מירי הורביץ, רח' העסיס 25, קריית כרמים, ראשון לציון 75492
ד"ר דוד טלשיר, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105
ד"ר דן בקר, רח' אנדרסן 5, תל-אביב 69107
פרופ' יהודית רוזנהויז, המחלקה ללימודים כלליים, הטכניון, חיפה 32000
ד"ר רותם קובנר, המחלקה ללימודים כלליים, הטכניון, חיפה 32000
פרופ' נחום מ' ברונוניק, רח' דיסקין 11/35, ירושלים 96440
פרופ' אהרן ממן, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים
91905

פרופ' משה פיאמנטה, רח' קולומביה 4/12, ירושלים 96583
ד"ר רפאל בנימין פוזן, רח' משגב לדך 15, ירושלים 97500

הביטויים "שֶׁלַח באש" ו"שֶׁלַח אש ב-" והמבנה הספרותי של עמוס א, ג – ב, ה לאור מכתבי אל-עמארנה

צפורה כוכבי-רייני העמידה במאמר מאלף בפעם הראשונה על ההקבלה בין ina/ana išāti wuššuru באכדית ובין שֶׁלַח באש / אש ב- בעברית המקראית¹. לפי

1. ראה כוכבי-רייני, עמ' 174–175. ניסוח זה של ההקבלה הוא המדויק, ולא הניסוח שבמאמר. במקרא יש שמונה היקרויות של הצירוף שֶׁלַח אש ב- (יחזקאל לט, ו; הושע ח, יד; עמוס א, ד, ז, י, יב; ב, ב, ה) וארבע היקרויות של הצירוף שֶׁלַח באש (שופטים א, ח; כ, מח; מלכים ב, ח, יב; תהלים עד, ז). בכל היקרויות שֶׁלַח אש ב- מדובר בשרפת ערים וארצות בידי ה', ובכל היקרויות שֶׁלַח באש מדובר בשרפת עיר, מבצר או בית המקדש בידי בני אדם. הבחנה זו בין שני הניסוחים עמדו עליה בפעם הראשונה פרנסיס אנדרסון ודויד נ' פרידמן בפירושם לספר עמוס, ראה אנדרסון ופרידמן, עמ' 289. באופן עצמאי ובצורה מדויקת הרבה יותר ראה אצל וייס בפירושו לעמוס א, ד (וייס, א, עמ' 28. אין להביא בחשבון את הצירוף שֶׁלַח אש [בכניין קל], הבא רק פעם אחת [איכה א, ג], הן מפני שמדובר שם בשליחת אש בעצמותיו של הדובר הן מפני שכתוב שם "ממרום שֶׁלַח אש", כלומר ממקום מסוים למקום אחר, שימוש שאינו מצוי אף באחת משתי-עשרה ההיקרויות שנמנו לעיל). לעומת זה במכתבי אל-עמארנה בשמונה-עשרה מתוך עשרים היקרויות השם išātu 'אש' יש חמישה ביטויים לשרפת ערים וארצות של המלך המצרי בידי האויב, והם: (א) ana išāti šakānu 'לשים לאש' (כוכבי-רייני, עמ' 175; א"ע 174, 15–17; 175, 13–12; 176, 13–12; 363, 12–14); (ב) ina išāti šarāpu 'לשרוף באש' (כוכבי-רייני, עמ' 174; א"ע 39, 53; 41, 185; 60, 186, 16–17, 24, 30–31; 306, 29–32); (ג) ana išāti šarāpu 'לשרוף לאש' (א"ע 126, 52); (ד) ina išāti wuššuru 'שֶׁלַח באש' (כוכבי-רייני, עמ' 174–175 וראה להלן; א"ע 125, 44–45; 185, 18–19, 23–24, 31–32, 39); (ה) ana išāti wuššuru 'שֶׁלַח לאש' (א"ע 189, 12). באופן כללי אפשר לראות בפועל האכדי wuššuru 'לנטוש', 'לשחרר', 'להתיר', 'להרשות', 'לגרש' אשה' מקבילה בין-דיאלקטלית לפועל בעברית המקראית לְשַׁלַח, למשל באשר למשמעות הכללית 'לשחרר ציפורים' בסיפור המבול (השווה את גילגמש XI, 147, 150, 153 [umaššir] – ראה פרפולה, עמ' 111] אל בראשית ח, ז, ח, י, יב ["שֶׁלַח", "שֶׁלַח"]) או למשל באשר למשמעות הטכנית-המשפטית 'לגרש אישה' (השווה, למשל, את עשר הכתובות המוזכרות אצל רות, עמ' 13 והע' 52 אל דברים כב, יט, כט; כד, א, ג, ד; ישעיהו נ, א [פעמיים] – פיעל ופועל; ירמיהו ג, א, ח; מלאכי ב, טז). כדי להשלים את התמונה יש לשים לב שבמכתבי אל-עמארנה הפועל w/muššuru משמש הרבה פעמים גם במשמעות 'לשלוח מצרכים ומתנות, אנשים או יחידות צבאיות', בדיוק כמקבילו שֶׁלַח במקרא. ראה את הדיון אצל רייני, 1996, II, עמ' 152–153, 157–168 והשווה את ההיקרויות שהוא מביא שם ממכתבי אל-עמארנה לפסוקים כמו בראשית לו, לב; לח, יז; שמואל א ל, כו; דברי הימים ב כד,

דעתי, הקבלה זו יש בה תרומה חשובה לפתרון שאלת מקוריות המבנה הספרותי של עמוס א, ג – ב, ה. וכך ניסח את הבעיה מאיר וייס בפירושו לספר עמוס:

השאלה שיש לשאול היא האם נבואה זו בדמות שבה היא מסורה בספר עמוס מחוברת היא או מורכבת. השאלה ההולמת אינה האם חלק זה מן הנבואה הוא מקורי, אותנטי, אלא האם הוא אורגני, אינטגרציוני, והאם החריגות המבניות והסגנוניות בעלות משמעות הן או לא. [...] ואשר לקומפוזיציה של נבואה זו, הדיעה הנפוצה כיום במחקר שהיא אמנם אורגינאלית ומשל עמוס, אבל לא מקורית. בכללה או בפרטיה היא עשויה לפי דגם מקובל. ואולם ההשערות על מוצאה של הקומפוזיציה מבוססות על הנחות קדומות שיסודות אובייקטיביים אין להן. מבדיקת המיבנה מתברר בעליל שהוא כל כולו ביטוי אישי לתוכניתו של עמוס, יצירת אד הוק לפי הנושא והכוונה, הזמן והמקום.²

בעיה זו הגדיר הגדרה כללית יותר שלום פאול בפירושו העברי לספר עמוס: "חוקרים הטילו ספק בייחוסן של כמה מנבואות הגויים לנביא עמוס, וכן באחדותה של היחידה כולה".³

כוכבי-רייני ציינה את כל ההיקריות המקראיות של הביטוי שֶׁלַח בַּאשׁ / אֵשׁ ב־ וכן דוגמאות מייצגות מהיקריות *ina išāti wuššuru* במכתבי אל-עמארנה⁴, אולם היא לא ציינה שהצירוף האכדי בא ארבע פעמים במכתב אחד (א"ע 185, 16–41), הכולל תיאורים רצופים של כיבושן וחורבנן של ארבע ערים ביד ה-Hapīru. ארבעת התיאורים עשויים בשני דגמים דומים למדי⁵. הביטוי *ina išāti wuššuru*, החוזר

כג. רייני מדגיש בדיונו (עמ' 158–159) שבא"ע 123, 13–34 מצויים שני מובניו של הפועל *wuššuru* 'לשחרר' ו'לשלוח' בהקשר רחב אחד. נראה שכן הדבר באשר לפועל שֶׁלַח בשופטים יט, כב–ל (בפסוק כה 'לשחרר' ובפסוק כט 'לשגר' [השווה אל כ, ו]). אין ספק שחלה כאן התפתחות סמנטית מקבילה, ויש להוסיף עדות זו לדיונו הנ"ל של רייני.

2. וייס, א, עמ' 18, 20. וראה במיוחד שם, ב, עמ' 33, הע' 50–51.

3. פאול, 1994, עמ' 10. דיונו השלם בבעיה זו מובא שם בעמ' 10–18. ביתר פירוט ראה הנ"ל, 1971; הנ"ל, 1991, עמ' 27–7, ובייחוד: "As a final note, whether such a sequential, concatenous pattern is a product of originally independent units welded together by Amos or by a later editor or is explained as a single literary composite, the process of an internal associative patterning provides the key to its correct interrelationship" (עמ' 15).

4. כוכבי-רייני, עמ' 174–175. לרשימת ההיקריות המלאה במקרא ובמכתבי אל-עמארנה ראה לעיל, הע' 1.

5. כפי שכבר הדגיש משה גרינברג בדיונו בארבעת התיאורים הנ"ל, הניסוח בשו' 28–36 (כיבוש העיר Magdalu) חוזר בשינויים קלים על הניסוח בשו' 21–27 (כיבוש העיר Gilunu), והניסוח בשו' 37–41 (כיבוש העיר Uštu) חוזר בשינויים קלים על הניסוח בשו' 16–20 (כיבוש העיר Maḥziḇitu). ראה בטקסט ובתרגום העברי שלהלן ואצל גרינברג, עמ' 42. השוואה בין מבנה

בכולם, הוא חלק אינטגרלי של המבנה הספרותי. חזרה ספרותית זו על הצירוף בטקסט האכדי מקבילה בדיוק לחזרה על הצירוף וְשֶׁלַחְתִּי אש ב־ שש פעמים בעמוס א, ג – ב, ה ועוד פעם אחת בַּוּרִיאֲצִיָּה וְהַצֵּתִי אש ב־ (שם א, יד)⁶. להלן א"ע 185, 41–16 מלווה תרגום עברי (הוספתי תרגום עברי גם לשו' 9–15, 42–48 כדי להראות את ההקשר הרחב של הקטע הנידון)⁷:

15–9 [ושי׳ד׳ע] המלך אדוני [א׳לני] הש׳נמש׳ שלי על ה[מעש׳]ה שעשה Amanḥatpi שליט Tušultu נגד [ע׳רי] המלך אדוני כ[אש׳ר] כוחות ה־Ḥapīru [עשו] מלחמה נגדי ו[כ]בשו את ערי המלך אדוני אלי השמש שלי.

20–16 u šabtūm[i] Ḥapīru Maḥzi[b]ti āl šar[ri] bēliya u išallālūmi u uššir[ū]šīmi ina I[Z]I \ išāti u ana muḥḥi Ama[nḥatp]i irrebūni Ḥapīru

ארבעת התיאורים בא"ע 185, 41–16 ובין מבנה שבעת התיאורים בעמוס א, ג – ב, ה מראה שגם בעמוס יש כמה דגמים בווריאציות קלות. למשל: ההבדל המרכזי בין שני הדגמים בא"ע הוא הימצאות הרכיב "ובית אחד בקושי" (?) נמלט מ־Gilunu/Magdalū "שו' 24–25, 33–34) בדגם אחד (בתיאורים השני והשלישי) וא־הימצאותו בדגם האחר (בתיאורים הראשון והרביעי). להבדל זה מקבילות הימצאות הרכיב "והכרתי יושב/שופט מבקעת און / מאשדוד / מקרבה" (עמוס א, ה, ח; ב, ג) בדגם אחד (בתיאורים הראשון, השני והשלישי) וא־הימצאותו בדגם האחר (בתיאורים השלישי, הרביעי, החמישי והשביעי). אין להכחיש שהווריאציות בעמוס רבות מן הווריאציות בא"ע. אולי הדבר נובע מהתיאורים הרבים יותר (שבעה לעומת ארבעה) או מן האופי המליצי והמגוון יותר של הסגנון הנבואי. מכל מקום, עצם המבנה הספרותי הזה בא"ע – שני דגמים בווריאציות קלות – הוא עדות מובהקת וקדומה למבנה הספרותי שיש גם בעמוס. עדות חשובה זו סותרת את הנטייה בחקר המקרא המודרני לראות בווריאציות הללו הוכחה שהמבנה הנידון בעמוס הוא תוצאת עריכה מאוחרת ולא מעשה ידיו של מחבר ספר עמוס עצמו. הוא מספק אישור טקסטואלי מטקסט מקביל למסקנתו הנכונה של שלום פאול: "יש לדחות את ההנחה הנפוצה במחקר היום, כי כל סטייה מדפוס מסויים מצביעה על עריכה מאוחרת. האם הנביא חייב לעצב את דבריו בהתאם לדגם מאובן ואינו רשאי לסטות ממנו? הנביא אינו ניתן ל'תכנות'. ועל אף המסגרת הספרותית הוא נוהג גמישות ב'עיצוב הפנים' של נבואותיו" (פאול, 1994, עמ' 11–12).

6. בווריאנט זה, שהוא המקביל הסמנטי לצירוף האכדי ina išāti šarāpu 'לשרוף באש' (ראה לעיל, הע' 1), אדון להלן.

7. הטקסט והתרגום להלן מבוססים במיוחד על המחקרים האלה: בול, עמ' 75; בוטרו, עמ' 100–97; גרינברג, עמ' 41–42; מורן, עמ' 265–267; רייני, 1996א, לפי המפתח לא"ע 185, 9–49 שבכרך IV, עמ' 145–146; הנ"ל, 1996ב, עמ' 520–521. יש לציין שרק השימוש בתואר הפועל qarib 'בקושי' (?) 'שו' 24, 33) אינו ברור מספיק. ראה בול, עמ' 75 ושים לב ששימוש זה אינו מתועד ב־CAD או ב־AHw בערך נפרד (כפי שהיה צפוי) ואפילו לא בערך "qerēbu" (CAD, Q, עמ' 228–240; AHw, עמ' 915–917, 1584).

ה־Ḥapīru כבשו את Maḥzi[b]tu עיר המלך] אדוניי ושללו [=בזו] (אותה) ושילחו [ו] אותה באש ואז ה־Ḥapīru היו מקבלים מחסה אצל Ama[nḥatp]i.

27–21 u ṣab[t]ū[m]i Ḥapīru Gil[uni] āl šarri bēliya u išallalūši u ušširūšimi ina išāti u bītu ištēn qarib palitmi ištu Giluni u ana maḥar Amanḥatpi i<re>būmi Ḥapīru וה־Ḥapīru כב[שו] את Gil[unu] עיר המלך אדוניי ושללו אותה ושילחו אותה באש ובית אחד בקרשי (?) נמלט מ־Gilunu ואז ה־Ḥapīru היו מ >ק < בלים מחסה בפני Amanḥatpi.

36–28 u iṣa<bba>tūmi Ḥapīru [M]agd[a]li [ā]l š[ar]ri bēliya iliya šamšiy[a] u išallalūšimi u uš<ši>rūš[i] ina IZI \ išāti u b[īt]u [išt]ēn q[a]ri[b] palitmi ištu Mag[da]li! u ana muḥḥ[i] Am[anḥ]atpi ir[e]b[ū]na Ḥ[apī]ru וה־Ḥapīru כ > ב < שו את [M]agd[a]lu [ע]יר המלך] אדוניי אלי השמש שלין] ושללו אותה ושי < ל > חו אונתה] באש וב[י]ת [אח]ד ב[ק]וש[י] (?) נמלט מ־Mag[da]lu ואז ה־Ḥ[apī]ru היו מ[ק]ב[ל]ים מחסה אצל Am[anḥ]atpi.

41–37 u Ušte [ā]l šarri bēliya ṣabtūmi Ḥap[īru] u išallal[ūš]i u ušširūši ina i[šā]ti u [a]na maḥar Amanḥa[tpi] irrebūna Ḥapīru ובאשר ל־Uštu [ע]יר המלך אדוניי ה־Ḥap[īru] כבשו ושללו אונתה ושילחו אותה ב[א]ש ואז ה־Ḥapīru היו מקבלים מחסה בפני Amanḥa[tpi].

48–42 והנ[ה] ה־Ḥa[pī]ru התקיפו (אף) את Ḥasi [ע]יר המלך אדוניי ונלחמו ב־Ḥapīru וניצחנו [א]ותם ואז ארבעים Ḥapīru היו מ[ק]בלים מחסה אצל A[manḥa]tpi והוא קיב[ל] את (כל) [מי ש]נמלט.

כאמור, לעומת הימצאותו היחידה של הווריאנט והצתי אש ב־ בקטע הנידון בעמוס הביטוי האכדי ina išāti wuššuru מופיע בארבעת התיאורים הנ"ל בא"ע בלא שינוי כלשהו. ואולם יש לציין שהן בא"ע 185, 60 הן בא"ע 186, 17–16, 24, 31–30 (המכתב השני מן העיר Ḥasi, שהוא מעין גרסה אחרת לא"ע 185⁸) יש חזרה

8. ראה גרינברג, עמ' 42. בהע' 13 שם גרינברג מוסיף שיתכן שהשמות השבורים של ארבע הערים שכבשו ה־Ḥapīru ושרפו כמסופר בא"ע 186 הם שמות הערים המופיעים בא"ע 185, 16–41 (ראה את הטקסט ואת התרגום לעיל). וכך בדיוק שחזר ויליאם ל' מורן את שמות

(במילים אחרות) על אותן פעולות כיבוש ושרפת ערים בידי ה-Hapīru המתוארות בקטע לעיל, ובכל החזרות הללו הביטוי *ina išāti šarāpu* הוא חלופה של הביטוי *ina išāti wuššuru*⁹. תן דעתך שלביטוי האכדי *ina išāti šarāpu* מקבילים¹⁰ שני ביטויים מקראיים נפוצים – האחד מקביל הן מבחינה אטימולוגית הן מבחינה סמנטית, שרף באש¹¹, והאחר מקביל רק מבחינה סמנטית, הצית באש / אש ב¹².

ארבע הערים הללו בתרגומו המעודכן לא"ע 186 (ראה מורן, עמ' 267–268 והע' 2–4 בעמ' 268).

9. ראה גם לעיל, הע' 1.

10. להקבלה ראה כוכבי-דיני, עמ' 174. לכל היקרויות הביטוי האכדי *ina/ana išāti šarāpu* במכתבי אל-עמארנה ראה לעיל, הע' 1.

11. הביטוי המקראי שרף באש הוא מצד אחד כללי ביותר, ונאמר, למשל, הן באשר לעגל הזהב (שמות לב, כ; דברים ט, כא) הן באשר לעצים לצליית בשר, לאפיית לחם או להפקת חום (ישעיהו מד, טז, יט) הן אפילו באשר לשרפת ילדים כאקט פולחני (דברים יב, לא; מלכים ב יז, לא). מצד אחר זה ביטוי טכני מעניין הקרבות (למשל שמות כט, יד, לד; ויקרא ד, יב; ח, יז, לב). רק בפחות ממחצית ההיקרויות מדובר בשרפת ערים וכד', ובכולן בידי בני אדם בלבד (במדבר לא, י; דברים יג, יז; יהושע ו, כד; יא, יא; שופטים ט, נב; יח, כז; שמואל א ל, א, ג, יד; מלכים א ט, טז, טז, יח; מלכים ב כה, ט; ירמיהו כא, י; לד, ב, כב; לז, ח, י; לח, יז, יח, כג; לט, ח; מג, יג; נא, לב; נב, יג; דברי הימים ב לו, יט. השווה לעיל, הע' 1). יש לשים לב שכמעט בכל הפסוקים בירמיהו (למעט לט, ח; נב, יג) ביטוי זה בא בנאום ה', ואף על פי כן אין השרפה נעשית בהם בידי האל אלא בידי בני אדם. יש לציין במיוחד את ירמיהו מג, יב–יג: בפסוק יב מדובר במעשה אלוהי, וכתוב "והצתי אש ב"; ואולם בפסוק יג מדובר במעשה בני אדם, וכתוב "ישרף באש" (וראה גם להלן, הע' 12).

12. הביטוי הצית אש ב" מופיע שמונה פעמים במקרא (ירמיהו יז, כז; כא, יד; מג, יב; מט, כז; נ, לב; יחזקאל כא, ג; עמוס ד, יד; איכה ד, יא) והביטוי הצית באש נקרה שבע פעמים (יהושע ח, ח, יט; שופטים ט, מט; שמואל ב יד, ל [פעמיים], לא; ירמיהו לב, כט). בכל חמש-עשרה ההיקרויות מדובר בחורבן ערים, ארצות או מקומות בתוכן. כמו באשר לשִׁלַח באש / אש ב" אף ההבדל בין שני הניסוחים הללו הוא שבביטוי הצית אש ב" מדליק השרפה הוא תמיד האל, ואילו בצירוף הצית באש הוא תמיד בן אדם. את ההבחנה הזאת בין שני הניסוחים לא מצאתי בדברי החוקרים. בירמיהו מג, יב–יג עדי הנוסח (ובראשם תרגום השבעים, הפשיטתא והוולגטה; ראה BHS) אינם אחידים. מן ההקשר הרחב (פסוקים ח–יג) עולה שאת מצרים החריבו במשותף האל עצמו ונבוכדנאצר מלך בבל, שליחו (ראה במיוחד פסוקים יא–א). לכן לא מן הנמנע לפרש שהאל הוא שמדליק את האש בתחילה (לפיכך כתוב בפסוק יב "והצתי אש בבתי אלהי מצרים") ונבוכדנאצר ממשיך את הפעולה עד השלמתה (החל בצורות הפועל בגוף נסתור בפסוק יב "ושרפם ושבעם ועטה [...]") וכלה בסיום הפעולה המוזכר בסוף פסוק יג "וזאת בתי אלהי מצרים ישרף [נבוכדנאצר] באש"; וראה לעיל, הע' 11). מכל מקום, אין לקבל את הפתרון הקל שהתקבל בקרב רוב החדשים לחקן בפסוק יב את צורת המדבר והצתי לצורת הנסתור והצית (ראה BHS) וראה את הסיכום אצל מקיין, עמ' 1056–1057! לכאורה מדובר בתיקון קל מבחינה אורתוגרפית, המבוסס על שיכול אותיות בלבד, אולם רק מתוך עצם התיקון המלאכותי הזה ייווצר המקרה החריג היחיד במקרא אשר בו הצירוף הצית אש ב" משמש כאשר המדליק אינו האל אלא בן אדם. אם אמנם חובה לתקן כאן (לפי העדויות

מבין שניהם ברור הוא שבעמוס א, יד החלופה הספרותית שהועדפה לצירוף וְשִׁלַּחְתִּי אש ב' היא הביטוי והצתי אש ב', משתי סיבות: (א) כל חמש-עשרה היקרויות הביטוי המקראי הצית באש / אש ב' נסכות על חורבן של ארצות, ערים או מקומות בתוכן¹³, והוא הדין לכל שתיים-עשרה ההיקרויות של שִׁלַּח באש / אש ב'-¹⁴, ולעומת זאת רק פחות ממחצית היקרויות שרף באש נסכות על חורבן¹⁵; (ב) בכל שמונה ההיקרויות של הצית אש ב' הנושא הוא האל (לעומת כל שבע ההיקרויות של הצית באש אשר הנושא בהן הוא אדם¹⁶), והוא הדין לכל שמונה ההיקרויות של שִׁלַּח אש ב' (לעומת כל ארבע ההיקרויות של שִׁלַּח באש¹⁷). לעומת זאת מכל היקרויות הצירוף שרף באש המתייחסות לחורבן ארצות, ערים או מקומות בתוכן אין אפילו מקרה אחד שהאל הוא הנושא¹⁸.

סיכומו של דבר: בעקבות ההקבלה בין הביטוי האכדי ina/ana išāti wuššuru ובין הביטוי המקראי שִׁלַּח באש / אש ב', שהציעה צפורה כוכבי-רייני, הובאו לעיל ראיות חדשות שמבנה הטקסט במכתב א"ע 185-186, 185-41 מאשש את מקורות המבנה הספרותי בעמוס א, ג – ב, ה¹⁹. לאור תקדים זה, אין עוד הצדקה להניח שהמבנה בעמוס חייב להיות תוצאת עריכה מאוחרת. יש להניח שמחבר ספר עמוס אימץ את הדגם הספרותי הקדום, עיבר אותו והתאימו לסגנונו הנבואי.

אחרית דבר

אחרי שמאמר זה נמסר לפרסום פורסם מאמרו של ריצרד ס' הַס – Richard S. Hess, "The Mayarzana Correspondence", *Ugarit-Forschungen* 30 (1998) עמ' 335-351. הַס דן שם במכתבים א"ע 185-186 בכללותם ועורך כמה השוואות עם סיפורי כיבוש שונים במקרא, ובמיוחד השוואה מפורטת עם יהושע י, כח-מב. אין הוא מזכיר את עמוס א, ג – ב, ה. אף אין הבדלים משמעותיים בניתוחם הספרותי או בתרגומם של הקטעים הנידונים במאמרי.

ב-BHS מתרגום השבעים, מהפשיטתא ומהולגטה), צריך לתקן את כל הצירוף על פי השימוש שתואר לעיל בשני הניסוחים, כלומר לקרוא "והצית את בתי אלהי מצרים באש" (השווה למשל אל ירמיהו לב, כט): תיקון זה מורכב הרבה יותר מבחינה אורתוגרפית.

13. ראה לעיל, הע' 12.

14. ראה לעיל, הע' 1.

15. ראה לעיל, הע' 11.

16. ראה לעיל, הע' 12.

17. ראה לעיל, הע' 1.

18. ראה לעיל, הע' 11.

19. שלום פאול ליקט כמה מקבילות סמנטיות מטקסטים ארמיים ואכדיים לביטוי המקראי שִׁלַּח באש / אש ב', ראה פאול, 1991, עמ' 49-50. מתוך הנתונים שהובאו במחקרי זה בכלל ובהע' 1 לעיל בפרט מתברר שהמקביל הבין-דיאלקטלי האכדי האמתי לביטוי מקראי זה הוא אך ורק ina/ana išāti wuššuru.

רשימת הקיצורים

- Francis I. Anderson & David N. Freedman, *Amos*, = אנדרסון ופרידמן
New York 1989
- א"ע = מכתבי אל-עמארנה המצוטטים לפי המספור אצל קנודטצון
Jean Bottéro, *Le problème des Habiru*, Paris 1954 = בוטרו
Franz M. Th. Böhl, *Die Sprache der Amarnabriefe*, Leipzig 1909 = בול
Moshe Greenberg, *The Hab/piru*, New Haven 1955 = גרינברג
וייס = מאיר וייס, ספר עמוס, א-ב, ירושלים 1992
כוכבי-רייני = צפורה כוכבי-רייני, "מבחר דימויים, תיאורים ומטבעות לשון במכתבי
אל-עמארנה והשוואתם למקרא", לשוננו ס (1997), עמ' 165–179
William L. Moran, *The Amarna Letters*, Baltimore – London 1992 = מורן
William McKane, *Jeremiah*, II, Edinburgh 1996 = מק-קין
Shalom M. Paul, "Amos 1 : 3–2 : 3: A Concatenous Literary
Pattern", *Journal of Biblical Literature* 90 (1971), pp. 397–403
פאול, 1991 = Shalom M. Paul, *Amos*, Minneapolis 1991
פאול, 1994 = שלום מ' פאול, עמוס: מקרא לישראל, ירושלים 1994
Simo Parpola, *The Standard Babylonian Epic of Gilgamesh*, = פרפולה
State Archives of Assyria Cuneiform Texts, vol. 1, Helsinki 1997
Jørgen A. Knudtzon, *Die El-Amarna Tafeln*, Leipzig 1915 = קנודטצון
Martha T. Roth, *Babylonian Marriage Agreements 7th–3rd
Centuries B.C.*, Neukirchen-Vluyn 1989
רייני, 1996 א = Anson F. Rainey, *Canaanite in the Amarna Tablets: A
Linguistic Analysis of the Mixed Dialect Used by Scribes from Canaan*,
I–IV, Leiden 1996
רייני, 1996 ב = Anson F. Rainey, "CAT 'Tails'", *Ugarit-Forschungen* 28 =
(1996), pp. 513–526
- AHw = Wolfram von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, I–III,
Wiesbaden 1959–1981
- BHS = *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart 1967–1977
- CAD = *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University
of Chicago*, Chicago 1956–

“וידם אהרן”

כיצד הגיב אהרן על מותם הפתאומי של שני בניו בעת שהקריבו קטורת לפני ה' לְכַאוּרָה, התשובה ברורה. הלוא זו לשון הפסוק: “וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל אֶהֱרֹן הוּא אֲשֶׁר דִּבֶּר ה' לֵאמֹר בְּקִרְבִּי אֶקְדֹּשׁ וְעַל פְּנֵי כָל הָעָם אֶכְבֹּד, וַיֵּדֶם אֶהֱרֹן” (ויקרא י, ג). בדרך כלל מקובל להסביר שאהרן שתק, ועל כן זכה להערכה מופלגת. אכן, זה הפירוש הרווח בקרב פרשני מקרא רבים – פשטנים, דרשנים וחכמי סוד. משום כך דווקא ראוי להטות אוזן ולשמוע הד של פירוש אחר לגמרי למילה וידם.

חוקרים כבר נתנו את דעתם להוראות השורשים דו”ם, דמ”ה ודמ”ם בעברית המקראית ובלשון חכמים. העיסוק המרובה בסוגיה זו מעיד עד כמה היא סבוכה ומורכבת. משה זיידל ציין את ההוראות ‘דיבר’ ו‘ינין’ לצד ‘שתק’¹. יחזקאל קוטשר הראה שלדמ”ם המשמעות ‘לחש’ לצד ‘שתק’ גם בעברית ולא רק בארמית, והמשמעות ‘שתק’ משתקפת בלשון המקרא ולאחריה בלשון התנאים והאמוראים². הוא אף סבר כי “מתעורר החשש, שהתיעודים מלשון האמוראים אין להם יסוד במסורת הלשון החייה, אלא בפירוש סוביקטיבי שפירשו האמוראים את השורש הזה בע”מ [בע”פ?] (והוא הדין לתרגומים)”³. עוד ציין להוראה ‘לקונן בקול דממה’, ‘להיאנק’ באוגריתית ובאכדית⁴. במקום אחר ציין את דממה בהוראת ‘רוממות’⁵. על ההוראה ‘לחש’ העיר בקצרה גם שאול ליברמן⁶. שמואל אפרים ליונשטם ויהושע

- * חובה נעימה היא לי להודות לפרופ' יהושע בלאו ולידידי אורי מלמד על הערותיהם המועילות שהאירו את עיניי בסוגיות רבות.
1. משה זיידל, “חקר מלים”, לשוננו ג (תרצ”א–תרצ”ב), עמ' 8–9, וראה במיוחד הע' 2–3 בעמ' 9. המאמר שב ונדפס בספרו חקרי לשון, ירושלים תרצ”ב, עמ' 24–25.
 2. יחזקאל קוטשר, ערכי המילון החדש לספרות חז”ל, א, רמת-גן תשל”ב, עמ' 77–78, סעיף 83. בתחתית עמ' 81 שם הביא את דברי המאירי שיצוטטו להלן (ליד הע' 25–26) מתוך אוצר הגאונים לגיטין, אך אין הם מוסיפים מאומה לענייננו. ראה עוד את דבריו בספרו מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל”ז, עמ' 165 (בגרמנית).
 3. קוטשר, ערכי (לעיל, הע' 2), בראש עמ' 78.
 4. שם, בתחתית עמ' 77.
 5. יחזקאל קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי”ט, עמ' 173 (בערך “דממה – רוממות”) ועמ' 283 (בערך “דממה – דומם”).
 6. שאול ליברמן, דברים רבה³, ירושלים תשל”ד, עמ' 138 (בהערה לעמ' 68).

בלאו הביאו את ההוראות 'כלה, פסק', 'שתק' (הן 'נאלם מפחד' הן 'נרגע'), 'הושמד', 'דיבר בקול נמוך', 'התאבל', 'היליל', 'בכה'; ואף הם ציינו למקבילות באכדית ובאוגריתית⁷. בלאו שב ועסק בשורש דמ"ם בתחילת מאמרו על הומונימים במקרא, ודוגמה להוראת 'שתק' הביא את הפסוק הנדון בויקרא⁸.

רש"י היה ער להוראת הדיבור של המילה דומה: "דומה – לשון קלסה ודיבור, כדאמרין בנדה [סו ע"א]: דומת עירך עלתה ביך [...] ואף קלסה לשון דיבור יתר הוא, לפיכך הוא נהפך ללשון שבח וללשון גנאי, כדאמר: שמקלסין אותו" (בבלי סוטה כז ע"א, דיבור המתחיל "דומה").

והנה בחומש "תורת חיים"⁹ המילים "וידם אהרן" מתורגמות בתרגום אונקלוס "ושבַּח [בנ"י ושתיק] אהרן". לשון זו שונה מן הנדפס במהדורותיו של תרגום אונקלוס, ובהן אף מהד' ברלינר¹⁰ ומהד' שפרבר¹¹, וגם בתרגומים ארמיים אחרים – המיוחס ליונתן בן עוזיאל ונאופיטי 1 – נקוטה לשון "ושתיק"¹². גרסת אונקלוס "ושבח" ב"תורת חיים" נובעת, ככל הנראה, מהיות מהדורה זו מושתתת על התאג' התימני (תרגום רס"ג לתורה). להלן יתבררו תפוצת הגרסה הזאת וגבולותיה בתחומה של מסורת תימן.

נעיין תחילה בהצגת הדברים ב"מאור האפלה"¹³ – פירוש מדרשי לתורה אשר כתב בתימן בשנת ה'פ"ט (1329) ר' נתנאל בן ישעיה. הגרסה "ושבח" מיוחסת בו לתרגום ירושלמי. הדברים נכתבו במקורם בערבית, ותרגומם הוא:

"וידום אהרן" – תרגם ירושלמי ושבח אהרן, מן קול דממה דקה. כלומר שהודה [ההדגשה שלי] לה' על מה שאירע. התבונן באמרו "וימותו

7. שמואל אפרים ליונשטם ויהושע בלאו (עורכים), אוצר לשון המקרא, ב, ירושלים תש"ך, עמ' 312.

8. Joshua Blau, "Über homonyme und angeblich homonyme Wurzeln", *Vetus Testamentum* 6 (1956), p. 242. המאמר תורגם לעברית: יהושע בלאו, "על שורשים הומונימיים אמיתיים ומדומים", עיונים בבלשנות עברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 166. ההוראות האחרות שמוכאות שם הן: 'חדל', 'שקט', 'קפא', 'הושמד'.

9. תורת חיים, ירושלים תש"ן, ויקרא, עמ' עג.

10. תרגום אונקלוס, מהד' אברהם ברלינר, ברלין 1884, עמ' 118.

11. אלכסנדר שפרבר, כתבי הקדש בארמית, א, ליידין 1959, עמ' 179.

12. משה גינזבורגר, תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה, ברלין תרס"ג, עמ' 188; Alejandro Díez-Macho, *Neophyti I*, III, Madrid-Barcelona 1971, עמ' 59; וכן בתרגומים לאנגלית: Martin McNamara et al. (eds.), *The Aramaic Bible*, III, Edinburgh 1994, עמ' 41 (המיוחס ליונתן) ועמ' 146 (נאופיטי).

13. מאור האפלה, מהד' יוסף קאפח, ירושלים תשי"ז. על הניקוד מֵאֹר ראה מה שכתב קאפח בגב עמוד השער.

לפני ה'" [ויקרא י, ב], וכן דומיהם. לפי שזה היה סיבת מותם – התפרצותם בעניינים האלוהיים, שאי אפשר להם להשיגם, ולפיכך נתחייבו מיתה בדבר האלוהי¹⁴.

על פי הפירוש הזה אהרן לא שתק, ולא זו בלבד אלא שעם כל הקושי הרגשי הנורא עדיין היו לו כוחות להודות לה' על האופן שהמית בו את שני בניו. את דברי "מאור האפלה" ציטט במאה העשרים חכם תימני אחר, הרב עמרם קורח, הרב הראשי האחרון בתימן, בפירושו "נוה שלום" על תפסיר רב סעדיה גאון (נשלם בשנת תרצ"ט [1939]), אשר נדפס בשולי התאג'. וכה דבריו:

ידם אהרן – פסכת הרון. כת"א [=כך תרגם אונקלוס] ושתיק אהרן, מלשון "קול דממה דקה" [מלכים א יט, יב]. וזהו התרגום שהעתיק רמב"ם בפי' המשנה. וכתב בספר נור אלט'לאם [=מאור האפלה] שבתרגום ירושלמי ושבח¹⁵.

גם ר' יחיא קורח (אביו של ר' עמרם) הביא גרסה זו בפירושו "מרפא לשון" על התורה, וזו לשונו בהשמטות:

אבל יש עוד נ"א [=נוסח אחר] ושבח, והיא היתה גי' [רסת] הרמב"ם ז"ל, כמ"ש [=כמו שכתב] בפירושו על המשנה במס' [כת] אבות פ"ג משנה ב'. וכן מצאנו שהיתה בני"ש [=בנוסחים ישנים], אלא שאח"כ הגיהו ושתיק. ולפי' [רוש] גי' [רסה] זו יהיה פירוש "ידם אהרן" כמו "ישב בדר וידום" [איכה ג, כח], שפרשוהו רז"ל במס' אבות מל' [שון] קול דממה דקה, שת"י [=שתרגם יונתן] קל דמשתבחין [צ"ל: דמשתבחין] בחשאי. ועניינו כמו שארז"ל, שכיוון ששמע אהרן כך, הצדיק עליו את הדין [ההדגשה שלי]. ויש צורך גדול בפירוש זה, שאם הוא כפישוטו [!] ששתק ממש, מה שבח יש לאהרן בזה? וכי היה לו לחרף ולגדף ח"ו [=חס וחלילה / חס ושלום]?! ועוד, וכי זוהי תשובתו של משה, שאמר הוא אשר דבר ה' לאמר בקרבי אקדש ויאמר וידום אהרן?! אלא ודאי שר"ל [=שרצה לומר] שהצדיק עליו את הדין, וזהו טעם הנ"א [=הנוסח האחר] ושבח, ולזה צריך לקיימה [ההדגשה שלי]¹⁶.

לשון ת"י שהביא ר' יחיא קורח היא צירוף של שתי הוראות מוכרות לדממה, והן מבארות מה תוכנה ("דמשתבחין" [דמשתבחין]) וכיצד היא נעשית ("בחשאי"). שני החכמים התימניים מתכוונים לדברי המשנה "ומנין לאחד שיושב ודורש

14. שם, עמ' שטו.

15. ה"תאג'" הגדול, מהד' יוסף חסיד, ירושלים תשל"ח, ויקרא, עמ' נט.

16. שם, עמ' ס-סא.

כאילו קיים את התורה? שנאמר "ישב בדד וידם כי נטל עליו" (אבות ג, ג). אכן, כך פירש הרמב"ם את המשנה הזאת:

ופרוש "וידם" הדבור החשאי, מאמרו "דממה דקה", ומזה פירש התרגום¹⁷ "וידם אהרן" ושבח אהרן. וראיתו שהוא כמי שנטל כל התורה, מאמרו "נטל עליו" כאלו נתינת התורה כלה לו לבדו היא¹⁸.

הרמב"ם הציב שני נדבכים בפירושו: תחילה קבע כי לוידם יש הוראה גם של דיבור חשאי והיא ההולמת את ההקשר הנדון, קביעה שיש לה על מה שתסמוך, כפי שהתברר לעיל; אחר כך הוסיף את דברי התרגום, שהם בבחינת פירוש המגדיר את תוכן הדיבור החשאי – אהרן אמר דברי שבת. בדרך קרובה הלך גם ר' מאיר הלוי אבולעפיה (הרמ"ה)¹⁹, כפי שהעיד עליו רבנו יונה בפירושו לאבות. תחילה פירש "כי על המחשבה נותנין שכר כמו על העוסק בדבור, שנאמר "ישב בדד וידום כי נטל עליו" [איכה ג, כח], כי השותק ומחשב בתורה כאלו נטל עליו עול התורה בהגיון"²⁰. ואז הוסיף:

אבל רבינו מאיר הלוי ז"ל גורס: מנין שאפילו אחד שיושב ועוסק בתורה ודורש, מעלה עליו הכתוב כאלו קיים הוא לבדו את התורה כלה, שנאמר "ישב בדד וידום", ומאי משמע דהאי וידום? לישנא דמילולי הוא, דכתיב "ואחר האש קול דממה דקה" [מלכים א יט, יב].

הרמ"ה נקט לשון קרובה לדברי הרמב"ם, אלא שטשטש לחלוטין את עניין השבח והניח רק את הוראת הדיבור (בלחש?).

בלשון קרובה פירש גם ר' ישראל ישראלי מטולדו, אשר כתב את פירושו הארוך לאבות במפנה המאות הי"ג-הי"ד²¹. הפירוש נכתב בערבית, ולהלן המקור ותרגומו:

17. מנחם מנדל כשר הביא את דברי "מאור האפלה" שצוטטו לעיל (תורה שלמה, כח, ירושלים תשל"ח, עמ' 11), והציע: "ואולי מפני שהרמב"ם הביא נוסח זה בשם אונקלוס, ובספריהם לא היה הנוסח כן, חשבו שזה תרגום ירושלמי" (שם, הע' כז). ראה גם את ההערה הבאה.

18. פירוש הרמב"ם לאבות, מהד' יצחק שילת, ירושלים תשנ"ד, עמ' מח. המקור הערבי נרפס שם בעמ' קמג. אונקלוס לא נזכר במפורש. הלשון במקור היא "ושרח אל תרגום", ושילת מתרגם "פרוש התרגום". במהד' יחזקאל בנעט (מסכת אבות מע שרח רבינו משה בן מימון זצ"ל, ברלין תרס"ה, עמ' 21) הלשון היא "ושתיק"! זו הלשון גם אצל המאירי במהד' הבלין (להלן, הע' 26), עמ' 114, הע' לג.

19. Bernard Septimus, *Hispano-Jewish Culture in* (1244–? 1165). על האיש ופועלו ראה *Transition*, Cambridge, Mass. – London 1982. פירוש הרמ"ה לא נמצא לפי שעה, ואין בידינו אלא רסיסים שנשתקעו בדברי אחרים, כפי שלפנינו כאן.

20. משה שלמה כשר ויעקב יהושע בלכרוביץ, פירושי רבינו יונה על מסכת אבות, ירושלים תשכ"ט, עמ' מ למטה.

21. לחקר הפירוש הזה ייחדתי את עבודת הדוקטור שלי, שכותרתה "רדיפת האמת" ודרך לרבי' – עיונים במשנת ר' ישראל ישראלי מטולדו, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט.

"מענת וידום ינטק נטקא כ'פיצ'ה משתאק מן קול דממה דקה. והאדה שאן מן יקרא וחדה – יקרא בצוט כ'פיץ'" (=המובן של וידום הוא שמדבר דיבור נמוך, [והוא] נגזר מן "קול דממה דקה". זהו העניין של מי שקורא [אפשר גם: לומד תורה] לבדו – הוא קורא בקול נמוך)²². בדומה כתב גם ר' יוסף בן נחמיאש בשם "וי"מ" (=ויש מפרשים): "וידום מלשון קול דממה דקה. הקול הנמוך נקרא כן. נמצאת אומר וידום לשון דבור"²³.

ר' מנחם המאירי, איש פרובנס, אשר סיים לכתוב את פירושו לאבות בשנת ה'ס (1300), הכיר אף הוא את הלשון הזאת וציטט אותה פעמיים – בפירושו לאבות ובפירושו למסכת גיטין בתלמוד הבבלי²⁴. זו לשונו באבות:

וענין וידום פי' [רוש] קול נמוך, מענין קול דממה דקה, והוא שלומד תורה בינו לבין עצמו. ולי נראה²⁵ שפי' [רוש] וידום מענין שבח, מלשון הירושלמי שפי' [רש] וידום אהרן – ושבח אהרן [ההדגשה שלי], ורצה בכל זה שהתורה מגינה עליו ושומרתו מעבירות²⁶.

המאירי מבחין אפוא בין הדיבור בלחש (האופן) ובין השבח (התוכן). בדרך זו הוא מחדד את ההבדל שבין שתי ההוראות האלה ומבסס את הוראת השבח. מסורת פרשנית זו שרדה גם במדרשי התורה של אנשלמה אשתרוק, איש ברצלונה בן המחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה, אשר כתב: "וז"ש [=זוה שנאמר] וידום אהרן, שנתן תורה [ההדגשה שלי] לשם ית' [ברך] על זה"²⁷. במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה פירש ר' עובדיה מברטנורו שבאיטליה "וידום – לשון קול דממה דקה, כדרך השונה יחידי שהוא שונה בלחש". דבריו אלו,

22. כ"י אוקספורד-בודלי 2354 (Opp. Add. Qto. 126). סימנו במכון לתצלומי כתיב-היד העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי הוא ס' 21418. הפסקה הנדונה נמצאת בדף 70ב-71א.

23. פירוש פרקי אבות לר' יוסף בן נחמיאש, מהד' משה אריה במברגר, פאקש תרס"ז, דף כד ע"א למטה. ר' יוסף הכיר את פירושו של ר' ישראל ישראלי לאבות ואפשר שממנו לקח את פירושו על אתר, ואכמ"ל.

24. עיין אצל משה גושן-גוטשטיין, שקיעים מתרגומי המקרא הארמיים, א, רמת-גן תשמ"ג, עמ' 65-66, סעיף 2.10 ובהערותיו המלומדות על אתר.

25. אצל גושן-גוטשטיין (לעיל, הע' 24) כתוב במקום "ולי נראה" – "ול"ג", ובדרך כלל ראשי התיבות האלה מתפענחים "ולא נראה". דומני כי הלשון כאן ובגיטין מכריעה לטובת האופן שקראו הבלין ופרג (להלן, הע' 26).

26. בית הבחירה על מסכת אבות לרבנו מנחם המאירי, מהד' שלמה זלמן הבלין (בעריכת אברהם שושנה), ירושלים-קליבלנד תשנ"ה, עמ' 114; מהד' בנימין זאב פרג, ירושלים תשכ"ד, עמ' מב. החילופים בין שתי המהדורות זניחים לענייננו. הציטוט הוא ממהד' הבלין. ראה גם את הערותיו על אתר, ובייחוד הע' לד.

27. מדרשי התורה שחבר הקדוש אנשלמה אשתרוק, מהד' שמעון עפפנשטיין, ברלין תרנ"ט, עמ' 141, בשורה התחתונה.

דברי הרמ"ה שצוטטו אצל רבנו יונה וכן דבריו של המאירי הובאו בשמם אף באנציקלופדיה "מדרש שמואל", אשר ערך בצפת ר' שמואל די אוזידא בין שנת של"ה לשנת של"ט (1575–1579)²⁸. ר' שמואל הוסיף שם: "וה"ר משה אלשקאר²⁹ כתב כי יש לפרש וידום כדברי הרמב"ם ז"ל שיגרום בלחש".

נסכם את העולה עד כה: לתרגום המילה וַיְדֹם אצל אונקלוס יש שתי מסורות – "ושתיק" או "ושבח". מצד אחד גרסת "ושבח" נראית עדיפה דווקא משום שהיא הלשון ה"קשה", כפי שכבר העיר אל נכון ר' יחיאל קורח³⁰, וכרגיל זו נחשבת אמינה יותר מבחינת השוואת הנוסחים וביקורתם. מן הצד האחר ראוי לשוב ולהדגיש כי מדובר בגרסה מאוחרת שתפוצתה הייתה מצומצמת מאוד. בימי הביניים רווחה גרסת "ושבח" לצד גרסת "ושתיק". כפי שכבר הראיתי לעיל, מִבֵּין ההוראות שיש לשורש דמ"ם (ולשורשים הקרובים אליו דו"ם ודמ"ה) רק קוטשר ציין את הוראת 'רוממות' לדממה, ואף היא תפוצתה מוגבלת מאוד ואינה זהה להוראת 'שבח'. מניין הופיעה הגרסה "ושבח"?

דומה שלרמב"ם חלק מכריע בהפצת מסורת זו, לפחות על פי הממצאים שנצטברו עד כה. היא מופיעה בעיקר מסוף המאה השלוש-עשרה ואילך בספרד, בפרובנס, באיטליה ובצפון-אפריקה, בעיקר בפירושים לאבות אך גם בזיקה לפסוק הנדון מויקרא. גם חכמי תימן האחרונים לא הרפו מגרסה זו. המשותף לכל החכמים הללו הוא שהכירו את פירוש הרמב"ם ואימצו אותו. ושמה ניתן להסיק גם מן ההעדר, שאף לא אחד מהם הביא לראיה את דברי רש"י לסוטה שצוטטו לעיל. ריבוי ההזכרות והציטוטים אינו מעיד אפוא על מסורת לשונית חלופית בתפוצה רחבה ועצמאית אלא הוא משקף חזרה על דברי הרמב"ם.

הרמב"ם נקט לשון קצרה, ונמנע מלהסביר אם ביסוד פירושו עמדו מניע לשוני-פרשני או שיקול תאולוגי וכן עד כמה ראה בפירושו מסורת או חידוש. דומה שלפחות על השאלה השנייה קל להשיב. כיוון שתלה את פירושו בלשון התרגום, נראה שגם אם ראה בפירושו מידה של חידוש, לא היה זה אלא חידוש שהושתת על מצע לשוני הקיים זה מאות שנים. אם חידש, חידש בהחיותו מסורת לשונית נידחת. ומדוע נזקק לגרסת התרגום הזאת? בזהירות אציע שהמניע אינו לשוני גרדא, שכן היה יכול להסתפק בחלק הראשון של דבריו, שמשמעות ידום בהקשר הנדון היא

28. מדרש שמואל לר' שמואל די אוזידא, מהד' עזרא בצרי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 172, 174. על מועד הכתיבה ראה במבוא על תולדות המחבר, עמ' 15, הע' 57. על זיהויו של רבנו עובדיה

עם ר' עובדיה מברטנורו ולא עם ר' עובדיה מספורנו עיין שם, עמ' 16, הע' 70.

29. ראה מסכת אבות עם פירוש מרכבת המשנה לר' יוסף אלאשקר, מהד' יעקב שמואל שפיגל, לוד תשנ"ג, עמ' 22, 37–42. שפיגל הוכיח שם כי מדובר בר' יוסף אלאשקר, ולא כפי שרשם ר' שמואל בטעות.

30. ראה ליד הע' 16 לעיל.

'לחש, מלמל'. הראיה מן התרגום מעניקה עוד ממד להסבר הלשוני, כפי שהסבירו באריכות מקצת החכמים שציטטו את דברי הרמב"ם האלה.

גרסת "ושבח" מציבה השקפה אחרת בעניין תגובת אהרן על מות בניו. על פיה מלמל אהרן בלחש דברי שבח והודיה על האופן שמתו בו. גם בשעת צערו הבין אהרן שאין זה מוות סתמי אלא מוות שיש בו היבט מיוחד. ובאמת, מיד קיבל אישור לכך ממשה אחיו, אשר הביא באוזניו את דבר ה' "בקרבי אקדש ועל פני כל העם אכבד". אכן, אף הקדוש ברוך הוא ראה באופן המיוחד שנסתלקו בו נדב ואביהוא צד של קדושה וכבוד.

נמצאנו למדים מלשון "ושבח" לא רק על חילופי הנוסח בתרגום אונקלוס אלא בעיקר על חילופי הדעות וההשקפות שנשתקעו בו. שתי התגובות שאפשר לייחס לאהרן מצד הלשון הן – לאמתו של דבר – שתי תגובות גם מצד תורת הנפש ותורת המידות.

הרכיב העברי בארמית של התלמוד הבבלי

1. היבטים מתודולוגיים
 - 1.1 הוכחות שמקור המילה עברי
 - 1.2 הוכחות שהמילה נקלטה בארמית הבבלית וקביעת מידת הקליטה
2. תחומי חדירת המילים העבריות: ענייני תצורה
 - 2.1 המילות ותוארי הפועל
 - 2.2 השם: (2.2.1) תצורה ארמית לעומת תצורה עברית; (2.2.2) תצורה ארמית חלקית; (2.2.3) כינוי הקניין; (2.2.4) ה"א הידיעה
 - 2.3 הפועל
 - 2.4 התואר
3. התחומים המילוניים של השימוש בעברית
4. חידושי הרכיב העברי
 - 4.1 חידושים בכלל העברית שבתלמוד
 - 4.2 חידושים ברכיב העברי שבארמית הבבלית: (4.2.1) ביטויים חדשים; (4.2.2) הוראות חדשות; (4.2.3) חידוש מבנה; (4.2.4) ביטויים שנשתקצו בארמית הבבלית
5. היערכות היסוד העברי בארמית הבבלית
 - 5.1 המילה העברית שולטת לבדה
 - 5.2 הבחנה בין היסוד העברי ליסוד הארמי: (5.2.1) הבחנה בין סוגים ספרותיים; (5.2.2) הבחנות סמנטיות ותפקודיות
6. עוד נושאים
 - 6.1 השפעת העברית בתחומים אחרים
 - 6.2 בין הארמית הבבלית לניבים ארמיים אחרים
 - 6.3 שאילה הדדית של מילים מקבילות
 - 6.4 חדירת העברית אל הארמית הבבלית בגלגולי המסירה
 - 6.5 השפעת הרכיב העברי שבארמית הבבלית על לשונות יהודיות אחרות
7. סיום

בין העברית לארמית נתקיים מגע הדוק וממושך ורישומו ניכר בשתי הלשונות. אך לעומת השפעת הארמית על העברית, שתוארה בהרחבה, לא הודגשה די הצורך

* מחקר זה נתמך בסיוע קרן הזיכרון לתרבות יהודית והקרן הלאומית למדע מיסודה של האקדמיה הישראלית למדעים. לצורכו השתמשתי במאגר כתבי־יד של מכון שאול ליברמן לחקר התלמוד. אני מודה לפרופ' משה בראשור, שקרא את טיוטת המאמר והחכימני בהערותיו.

השפעת העברית על הארמית. במאמר זה תידון השפעת העברית על אחד מניבי הארמית – הארמית של התלמוד הבבלי.

השפעה עברית על הארמית הבבלית צפויה וכמעט מובנת מאליה. חקר הלשונות היהודיות, שבדור האחרון זכה לפריחה גדולה¹, העלה שבכל לשון יהודית יש רכיב עברי רב היקף², והתופעה אפוא צפויה גם בארמית הבבלית³. ואולם היא כמעט לא נזכרה בספרות המחקר⁴.

התלמוד הבבלי מכיל מקורות עבריים רבים – ציטוטי מקראות ומקורות תנאיים ואמוראיים – שיש בהם עברית עצמאית נקייה, ואולי דבר זה הוא דווקא שעמעם את הימצאותו המיוחדת של רכיב עברי בא"ב. לדוגמה:

רבא אמר כוס שלברכה מצטרף לטובה ואין מצטרף לרעה
רבינא אמ' כל חד וחד מצוה באנפי נפשיה הוא (פסחים קט ע"ב, א).

1. ראוי לאמץ את השיטות שהתפתחו בחקר הלשונות החיות וללמוד ממסקנותיו, אף שהאמצעים העומדים לרשות חוקר הלשון העתיקה מצומצמים יותר. לפיכך השוויתי את התופעות הנסקרות במאמר זה לתופעות דומות הנזכרות בספרות על הרכיב העברי. בהשוואות אלו, כמובן, לא נתכוונתי למצות את החומר אלא רק להדגים את התופעה מלשונות אחרות. לא אוכל לרשום כאן אפילו מקצת הספרות הרחבה שנכתבה, בעיקר בדור האחרון, על הרכיב העברי שבלשונות היהודים. אציין רק לחוברת שיוחדה לנושא זה: יצחק אבישור ושלמה מורג (עורכים), היסודות העבריים בלשונות היהודים, מקדם ומים ה (תשנ"ב). למאמר כללי על הנושא ראה שם את מורג, היבטים.
2. ראה למשל וויינרייך, ההברה האשכנזית, עמ' 131.
3. שהרי "הארמית היהודית ללהגיה היא בלא שום ספק הלשון היהודית בה"א הידיעה" (בר-אשר, מקום הארמית, עמ' 64, הע' 168). השפעת העברית על ניבים ארמיים אחרים נידונה בכמה מחקרים, ולהלן העיקריים שבהם. א"ג: קוטשר, ישעיהו, עמ' 12, הע' 30. האיגרות הארמיות של בר כוסבה: קוטשר, מחקרים, עמ' מ, מב, מג, מד, נב. אמ"ק: באור ולאנדר, ארמית מקראית, עמ' 10–11; בלייק, זמנים; פאוול, הבראיזמים; רונטל, ארמית מקראית, עמ' 57. א"נ: גלדקה, דיאלקטים ארמיים, עמ' 513–520; יקוב, א"נ; בר-אשר, סורית א"י, עמ' 15, 162, 328, הע' 308, 344, הע' 17, 428–429, 488. מסמכי ים המלח: פסברג, הבראיזמים. ת"י: טל, נביאים ראשונים, עמ' 159–175. תק"ג: פסברג, דקדוק, עמ' 193–194.
4. ראה למשל ק' לויאס, דקדוק ארמית בבליה, ניר-יוק תר"ץ, עמ' 25. לויאס מציין קווים של "השפעת השפות הכנעניות על הארמית" אך לא את השפעת העברית על הא"ב. ראה גם Max L. Margolis, *A Manual of the Aramaic Language of the Babylonian Talmud*, Clavis linguarum semiticarum, vol. III, München 1910, p. 2: "Its nearest relative is Mandaic [...]. There certainly existed between the two dialectal differences; but it may be doubted whether there was a noticeable Jewish coloring to the popular speech of Upper Babylonia as handled by the Jews" כנגד זה ראה שד"ל, א"ב, עמ' 54: "Was die lexicale Seite betrifft, so enthält dieser Dialect, ausser den chaldäischen Wörtern, ein Gemisch von hebräischen, griechischen, lateinischen, persischen, syrischen und arabischen Wörtern" ואולם אף הוא כולל זאת עם שאר לשונות ואינו מדגיש את המקום החשוב במיוחד שתפס הרכיב העברי.

דברי רבא מנוסחים בעברית, ואילו דברי רבינא מנוסחים בארמית, ומשובצת בהם המילה העברית מצווה, שנקלטה בארמית. כיוון ששני סוגים אלו של מילים עבריות נכרכו יחד, לא הוכר קיומו הנפרד של רכיב עברי בארמית הבבלי. הרכיב העברי בא"ב גדול הוא, וכאן לא אדגים אלא כמה נושאים עקרוניים העולים מן החומר שנאסף. גם לא אדון בשאלת עצם שימוש הלשונית בתלמוד – מתי משתמשים בעברית ומתי בארמית. כאן יידון רק החלק הארמי שבתלמוד והמילים העבריות המשמשות בו.

1. היבטים מתודולוגיים

הקביעה שמילה נשאלה מן העברית אל הארמית זוקקת הוכחה של שני דברים: (1) שמקורה עברי; (2) שנקלטה בארמית.

1.1 הוכחות שמקור המילה עברי

כידוע, ככל שהלשוניות שבמגע קרובות יותר כן המילים השאולות בולטות פחות. המילים העבריות שביידיש מובחנות בנקל, אך המילים העבריות השאולות בערבית קשות להבחנה.⁵ זיהוי המילים העבריות שבארמית קשה עוד יותר,⁶ שכן לשונות אלו לא רק קרובות קרבת מוצא אלא עוד הוסיפו ונתקרו בו לזו במגע ממושך.⁷ אתאר כאן את השיקולים העיקריים המסייעים לגלות מילים עבריות. א. סימן היכר עברי. אמצעי הזיהוי הטוב ביותר הוא סימן היכר עברי, ובראש ובראשונה מעתקי ההגאים: מילה שחל בה מעתק הגאים עברי חתומה בחותם עברי. לפיכך השורש חמ"ץ עברי, שהרי בארמית השורש הוא חמ"ע. כיוצא בו יע"ץ (בארמית יע"ט), לעולם (בארמית לעלם).

5. ממן, לזיהוי עוסק כולו בקשיים העקרוניים שבזיהוי הרכיב העברי בלשוניות קרובות. לתיאור הבעיה ראה שם, עמ' 171; בראשר, מקום הארמית, עמ' 16; צבר, אזריגין, עמ' 287.

6. ראה פסברג, הבראזימים, עמ' 49–50.

7. כדאי לציין שחז"ל נתנו דעתם לקרבה המיוחדת שבין לשונות אלו דווקא: "[...] לא הגלה הקדוש ברוך הוא את ישראל לבבל אלא מפני [...] שקרוב לשונם ללשון תורה" (פסחים פז ע"ב). תודעה כזאת עשויה להשפיע גם על המעשה הלשוני, כגון שאילת מילים. דוגמה מפורסמת היא הצעתו של אליעזר בן־יהודה ליטול מילים מן הערבית בלא הגבלה: "כי ועד הלשון יוציא כעין דבר מלכות מלפניו להכריז שכל השרשים שבאוצר המלים הערבי [...] הם גם עבריים", משום תפיסתו ש"כל המלים שישנן במלונים הערבים אינן ערביות בלבד אלא הן שמיות, וממילא גם עבריות" (אליעזר בן־יהודה, "מקורות למלא החסר בלשוננו", זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת ד, ירושלים תרע"ד, עמ' 9–10). על התקרבות הלשוניות בתקופת חז"ל ראה למשל ניסוח קיצוני של יחזקאל קוטשר: "חדירות אלה מעלות בחריפות יתרה את הבעיה, אם לשון חז"ל לא עלתה על הדרך, שהיתה עשויה להולכה לקראת הפיכתה ללשון תערוכת עברית־ארמית" (הנ"ל, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל", ערכי המילון החדש ללשון חז"ל, א, רמת־גן תשל"ב, עמ' 74).

גם עניין התנועה הסופית כלול בסעיף זה. כידוע, בארמית המזרחית התנוון היידוע הארמי הקלטי והוא נדבק לכל שם עצם. מתוך כך סימן היכר לשם ארמי בבלי הוא תנועת a סופית, ושם שאינו מסתיים בה יש חשד שהוא עברי. לפיכך במשפט "לקולא תנן דאיכא עני דלא [בעי] למשקל כולי האי" (בבא קמא צא ע"א, סק) עני היא מילה עברית, שכן בארמית צפויה עניא.

לעתים מקור המילה נגלה בצורנים החבורים. במשפט "אלא עכן מאי טעמ' איענוש משו' דהו ידעי ביה אשתו ובניו" (סנהדרין מד ע"א, פי) המילים אשתו ובניו עבריות לא רק לפי ה־ש שבאישא (בא"ב איתתא) אלא אף לפי כינוי הקניין העברי. ב. המילה אינה מצויה בניבים ארמיים אחרים. מילה שאיננה בניבים ארמיים אחרים ודאי נשאלה מעברית. בעניין זה יש חשיבות גם לתפוצה: שורש הרווח בעברית ונדיר בארמית, אם נעשה נפוץ בא"ב, מסתבר שיד העברית בדבר. בדיונים על מקור המילים בלשון חז"ל לעתים שימשה הימצאות מילה בא"ב הוכחה שמקורה ארמי. ואולם כדי להוכיח שהמילה נשאלה מן הארמית יש להראות שהיא מתועדת בה לפני הופעתה בעברית או שהיא משמשת בניבים ארמיים אחרים, בעיקר נכריים, או בניב שלא הושפע מן העברית וכל כיוצא בזה. מילה המצויה רק בלשון התנאים ובא"ב מסתבר שנשאלה מן העברית אל הארמית, שכן לשון התנאים קדמה לא"ב והשפיעה עליה. למשל, השורש מה"ל רגיל בלשון התנאים – לצד מו"ל⁸ – ואף בא"ב, כגון "מימהל היכי מהלינן ליה" (שבת קלו ע"א, וח ח ת). מנחם מורשת הסיק מהימצאות השורש מה"ל בא"ב ובת"א שנשאל מן הארמית⁹. ואולם בת"א הוא נמצא רק בביטוי נדיר אחד¹⁰, ובדרך כלל גם בת"א גם בשאר ניבי הארמית משמש גז"ר, כגון "רימל" (בראשית יז, כג) – "וגזר" (ת"א), "וגזרו" (פש)¹¹; מלבד בעברית השורש נפוץ רק בא"ב. יתרה מזו: קשה להניח שלהבעת פעולה אופיינית כל כך ליהדות יוקצה שורש מיוחד בארמית דווקא ויישאל משם אל העברית. מסתבר יותר שהשורש נוצר בעברית ומשם הגיע אל הא"ב (ואל ת"א). ג. חלופה ארמית בבליית קבועה. מילה הנוהגת בא"ב בהקשרים מצומצמים ומוגדרים, ובשימוש חופשי מילה אחרת נוהגת כנגדה, תיחשב שאילה עברית. בצירוף אם כן כגון במשפט "אם כן אמאן נירמיה" (פסחים כז ע"ב, ג)

8. במשנה יש רק מו"ל; ראה ילון, מבוא, עמ' 171–172; בראש, פרקים, עמ' 21.

9. מורשת, לקסיקון, עמ' 206.

10. בצירוף "דמא דמהולתא" (ת"א, שמות ד, כה, כו; וכן ת", יחזקאל טז, ו).

11. על כך אף מבוססת הדרשה "אמר משה בזכות המילה שניתנה לשמונה נקדע הים [...] אמר ר' לוי לגזר ים סוף לגזרים שכן בלשון ארמי קורין למהולין גזורים בזכות המילה נקדע הים" (תנחומא בובר, בשלח, יב; וראה גם מכילתא דרשב"י, עמ' 58); ראה Richard C. Steiner, "The 'Aramean' of Deuteronomy 26:5: Peshat and Derash", in *Tehillah le-Moshe: Biblical and Judaic Studies in Honor of Moshe Greenberg*, eds. Mordechai Cogan, Barry L. Eichler & Jeffrey H. Tigay, Winona Lake 1997, עמ' 138.

אפשר היה לראות צירוף ארמי, שהרי שני רכיביו קיימים בארמית¹². אך בדרך כלל נוהגים בא"ב אי והכי, והצירוף הרגיל הוא אי הכי. המילים אם וכן נוהגות רק בצירוף והצירוף עצמו נוהג רק בנסיבות מסוימות, ולכן יש לראות בו שאילה עברית. כיוצא בדבר כאן שבמשפט "עד כאן לא פליגי רבנן עליה דרבי אלא בסוכה דדירת עראי היא" (סוכה ג ע"ב, דעז) היא שאילה עברית. ואמנם כאן מעיקרה ארמית היא ומן הארמית נשאלה אל לשון חז"ל, כמוכח מצורתה (בעברית בחולם: פה), אך בא"ב היא נוהגת רק בצירוף עד כאן ובמבנה קבוע, ובדרך כלל הכא היא השולטת. לפיכך ברור שהמילה חזרה ונשאלה מן העברית אל הא"ב.

ד. תחומי ההלכה והיהדות. מילה מתחומי ההלכה והיהדות היא בחזקת שאילה עברית. בתחומים אלו השאילה מן העברית נפוצה בכל הלשונות היהודיות¹³. המילים הלכתא, אבדלתא, ברכתא, הלילא, עצרתא וכיוצא בהן הן אפוא שאילות עבריות אף על פי שמילים דומות מצויות בהוראות קרובות בניבים ארמיים אחרים. בכל המילים שיובאו כאן מתקיים לפחות אחד התנאים שנמנו.

1.2 הוכחות שהמילה נקלטה בארמית הבבליה וקביעת מידת הקליטה

כדי להוכיח שהמילה נקלטה בא"ב יש להראות, כמוכן, שהיא משמשת בהקשר ארמי ונוהגת בחלקו הארמי של התלמוד ולא רק בחלקו העברי. תערובת המקורות שבתלמוד לעתים מקשה: לא תמיד ברור לגמרי אם המשפט עברי או ארמי ואם המילה שייכת לעברית שבקטע או לארמית שבו. לשם הוודאות יש להביא רק מילים עבריות המצויות בהקשר ארמי בטוח¹⁴.

גם משנקבע ההקשר הארמי יש להגדיר את מידת הקליטה בארמית. במחקר על שאילות מילים נוהגה הבחנה בין מילים שנקלטו קליטה מלאה ("מילים משוקעות") ובין מילים העומדות בזרותן ("מילים משובצות"). לעומת ההבחנה הברורה בסעיף הקודם בין מילים שמקורן עברי ובין מילים שמקורן אינו עברי – על אף הספקות המתעוררים בפרטים – בסעיף זה אין הבחנה חדה, שכן מטבעו של תהליך השאילה

12. על אם בארמית ראה קוטשר, מחקרים, עמ' נב; טל, נביאים ראשונים, עמ' 30–31. כן נפוצה בארמית.

13. ראה את דברי טל (נביאים ראשונים, עמ' 168–169): "שאלות רבות ניכרות מעצם מהותן. [...] מונחים מעולם ההלכה ומהווי בית המקדש, הפולחן והאמונה חדרו מן העברית לארמית [...]. השתייכותן למעגל התרבות היהודית פוטרת אותנו מחיפוש אחרי מונח ארמי מקביל, אשר יוכיח, כי זרות הן".

14. הקביעה אם מילה שייכת לעברית או לארמית היא מן העבודות הקשות שבמחקר לשון התלמוד. במפעל המילון ההיסטורי שבאקדמיה ללשון העברית נתגבשו כללים רבים לקביעת לשון כל מילה וכל משפט שבתלמוד; ראה סיכומם בידי ישראל ייבין, מרכז המדור לספרות העתיקה באותו זמן, בתוך זיכרונות האקדמיה ללשון העברית כה–כו–כז (לשנים תשל"ח–תשל"ט–תש"ם), עמ' 288–303 (אני מודה לד"ר מרדכי מישור, שהפנינו לדברים אלו). כאן לא השתמשתי בכללים אלו אלא תפסתי את המועט הוודאי, היינו רק מילים המשמשות בהקשר ארמי בטוח.

שיש בו גוונים מרובים, וקשה לתחום גבול בין מילים משוקעות למילים משובצות. אוכל רק לתאר את השיקולים לקביעת מידת הקליטה, והם ארבעה:

א. הזיקה למקור עברי מסוים. נוהג רגיל הוא בתלמוד לשבץ בדיון הארמי ביטויים עבריים הלקוחים ממקור עברי המובא בסמוך, ואם נכללם ברכיב העברי, ניאלץ לרשום בו את כל אוצר הלשון העברית. לגופו של דבר חשוב לקבוע: כל ביטוי עברי המופיע במקור מצוטט יכול להשתבץ בדיון הארמי.

הנה דוגמה לשיבוץ:

אמר רב יהודה אמ' רב אסור לאדם שיאמר בשר זה לפסח מפני שנראה כמקדיש בהמתו ואוכל קדשים בחוץ אמ' רב פפא לא אמרן אלא בשר אבל חטי לא (פסחים נג ע"א, א).

בולט כאן הניגוד¹⁵ בין חטי הארמי ובין בשר השאוב מן המקור העברי¹⁶. לעתים הביטוי העברי לקוח ממקור עברי מסוים שאינו מצוטט בהקשר, למשל:

אמר רב כהנא או לא נסיב כהינתא לא גלאי אמרו ליה למקום תורה גלת אמ' להו לא גלאי כדגלו אינאשי (פסחים מט ע"א, א).

הביטוי מקום תורה רומז למשנה "הווי גולה למקום תורה" (אבות ד, יד), אף על פי שאין כאן הפניה מפורשת אליה¹⁷.

כשהמילה תלויה במקור עברי מסוים קליטתה בארמית חלשה, וכשהיא מופיעה בזכות עצמה קליטתה חזקה יותר.

ב. השכיחות. יש מילים עבריות הנדירות בא"ב ויש השכיחות בה, וכמידת השכיחות כן מידת הקליטה. למשל הביטוי מִיָּמִי נפוץ בעברית, כגון "מימי לא קריתי לאשתי אשתי ולשורי שורי" (שבת קיח ע"ב), אך בא"ב הוא מופיע רק פעם אחת: "דאמר שמואל מימי לא צלאי צלותא דמוספי ביחיד" (ברכות ל ע"א, פי' / ד ת מעולם סא), ומסתבר שנשאל כאן שאילה חד-פעמית. הצירוף בעל שם יחידאי בתלמוד: "אמרי ליה מאי טעמא קריתא לנפשך רב הונא אמר להו בעל שם אנא"

15. ניגוד זה מקיים כאן בכל עדי הנוסח (ב ג ד ה ו ז ח ט י ת).

16. שיבוצים מסוג זה לעתים הם מרובים וארוכים כל כך עד שהם עשויים לטשטש את לשון המשפט. לדוגמה: "אמ' רב אחא בר יעקב לעולם ר' יהודה ויליף ר' יהודה שאר דאכילה משאר דראייה מה שאר דראייה שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה שלאחרים ושלגבוה אף שאר דאכילה שלך אי אתה רואה אבל רואה שלאחרים ושלגבוה" (פסחים כט ע"ב, א). קטע זה, אף על פי שכמעט כולו כתוב בעברית (בארמית מופיעים רק הפועל יליף והמילית ד'), למעשה הוא ארמי, אך השיבוצים העבריים תופסים כמעט את כולו (ואף לעולם היא מילה עברית שנקלטה בארמית). וזה שיעור הקטע: 'מה "שאר" ד"ראייה" חל בו הכלל "שלך" אי אתה רואה אבל אתה רואה שלאחרים ושלגבוה' אף "שאר" ד"אכילה" חל בו הכלל "שלך" אי אתה רואה אבל אתה רואה שלאחרים ושלגבוה". ווינרייך (נוסח, עמ' 59) מציין שגם כשהמובאות העבריות מרובות מאוד עדיין אין זו לשון כלאיים.

17. אם יש צורך בראיה, תוכיח העובדה שהביטוי מופיע בתלמוד רק כאן.

(פסחים פו ע"ב, א), וכנראה נוצר באופן מזדמן ואינו שייך לאוצר הלשון הארמי¹⁸. בחקר הלשונות היהודיות ידוע כי המקורות העבריים פתוחים לפני המשכיל והוא נוטל מהם כאוות נפשו¹⁹, וכך נוצר תחום ביניים רחב בין שאיבה חד-פעמית היישר מן המקורות העבריים ובין קליטה ממשית בלשון הזרה.

בסעיף זה בולט חוסר האפשרות להציב גבול, שהרי מידת השכיחות שונה בכל מילה. על כך מיתוספת הבעיה שבחקר לשון מתה, שאין לנו גישה ישירה לדובריה²⁰, ומילה הנדירה בטקסטים שלפנינו אולי הייתה שכיחה בתקופת חיותה של הלשון. נוכל רק לומר: ככל שהשכיחות עולה, כן קליטת המילה ניכרת יותר. ג. המקום במערכת הארמית. יש מילים שאולות התופסות מקום מוגדר ובלבדי במערכת הארמית²¹. לעתים מילה כזאת גם משמשת בת זוג קבועה של מילה ארמית. למשל, הביטוי לכתחילה הוא לא רק המונח היחיד להבעת המושג אלא הוא אף בן זוגו הקבוע והמנוגד של דיעבד, כגון "אימור דאמור רבנן דאי עבד לכתחילה מי אמור" (יבמות קג ע"ב, גא). במקרה כזה הקליטה חזקה, שהרי אם דיעבד ארמי, אף לכתחילה ארמי, גם אם מוצאם האטימולוגי שונה.

ד. המורפולוגיה. הדרגה הגבוהה והמוחשית ביותר של קליטה היא תצורה ארמית, כגון במילים קידושא, הלילא, איסורא, התירא. מילים השומרות על תצורה עברית דרגת קליטתן נמוכה יותר.

ארבעה שיקולים אלו קיימים בכל שאילה בין לשונות, והם משתלבים זה בזה וקובעים יחד את דרגת הקליטה²². כאמור, אין קו חד וברור אלא דרגות דרגות הן.

18. להסבר הביטוי ראה Louis Ginzberg, *Geonica*, II, New York 1909, עמ' 14; בנימין מנשה לוין, אוצר הגאונים: פסחים, ירושלים תרצ"א, עמ' 87; הנ"ל, גנזיקדם, ה, ירושלים תרצ"ד, עמ' 69.

19. ראה למשל בראשור, מסורות ולשונות, עמ' 242; פרגר, גבולות, עמ' 127, וכן ראה בראשור, אלג'יריה, עמ' 144: "תלמידי החכמים – כל האוצר העברי פתוח בפניהם. וכל ביטוי עברי עשוי בכוח לשמש בלשונם (על-כן לא תמיד קל לברר מה בלשוננו של ת"ח כבר נשתקע בלשון הדיבור ומהו שימוש ששימש בפיו לשעה)". וראה את ניסוחו של וויינרייך (העברית האשכנזית, עמ' 243, הע' 4): "[...] שהיהודים קיימו, במידה גדושה למדי, מגע מתמיד עם לשונות הגלם גופן, שמהן הותכה היידיש, ושעל-כן חיו דוברי יידיש את הגבולות שבין הלשונות ביתר 'פתיחות', מכפי שתובעת הבלשנות הסינכרונית הקלאסית".

20. על הבעיה העקרונית של חקר המגע בין לשונות מתות ראה Uriel Weinreich, *Languages in Contact*, The Hague 1963, עמ' 114.

21. ראה להלן, סעיף 5.1.

22. ההבחנה בין מילים משוקעות למילים משוכצות, בין במונחים אלו בין במונחים דומים, נפוצה בספרות המחקר, אך הדגשת השיקולים משתנה. מאקס וויינרייך, למשל, מדגיש את ההבחנה בין "לשון קודש ממש" ובין "לשון קודש שבהיתוך" ("איינגעשמאלצן לשון-קודש" – מאקס וויינרייך, געשיכטע פון דער יידישער שפראך, ב, ניריורק 1973, עמ' 5): "לשון-קודש-ממש הוא הכינוי ללשון של טקסטים מחוברים של לשון-קודש [...] שדובר יידיש קורא בעיינו בספר או אומרם מזיכרנו [...] אבל דובר יידיש עניין לו גם בסוג אחר של יסודות לשון-קודש, על

אפשר רק לסמן את הקצוות: מצד זה קליטה חלשה ומצד זה קליטה מלאה, וכל מילה שאולה מקומה בין הקצוות האלה.²³

2. תחומי חדירת המילים העבריות: ענייני תצורה

בסעיף זה אדגים את הרכיב העברי שבא"כ לפי חלקי הדיבר, ותידון בו גם כניסתו למערכת התצורה הארמית.

2.1 המילות ותוארי הפועל

למילות ולתוארי הפועל אין סימני היכר מובהקים בשתי הלשונות, המילה נשאלת כמות שהיא ואין הבחנה צורנית בין מילה משוקעת למילה משובצת.²⁴ דוגמות: מכאן ואילך: יומא קמא לא תילוש בחלבא מכאן ואילך לישו בחלבא (פסחים לו ע"א, א).

עד שתסר הוה ציל אזהרה בנפשיה מכאן ואילך לא הוה ציל לאזהרה בנפשיה (פסחים קי ע"ב, ב).

הואיל ר: הואיל ואחוי אחוויי בידיה ואוזיל במלכותא אזילו פסקו לידיה (פסחים נו ע"ב, א).

רבא מהדר אסלקא וארוזא הואיל ונפק מפומיה דרב הונא (פסחים קיד ע"ב, א).²⁵

ודאי: כיון דאבטחוה ודאי מפקיה (פסחים צא ע"א, א).

ודאי אמריתו משמא דר' יוחנן (פסחים נג ע"ב, א).

דרך אינטימית יותר. זהו הרכיב של לשון-קודש, שהוא חלק לשונו הישירה של דובר יידיש" (ווינרייך, ההברה האשכנזית, עמ' 134). הבחנה זו דומה להבחנה שבסעיף א לעיל. אחרים מדגישים יותר את עניין התצורה, כגון "המרכיב המשוקע כולל את המלים והשרשים השאולים שנקלטו [...] רובם ככולם הותאמו לכתב ולדקדוק העברי, ואין להם עוד סימן חיצוני ארמי [...] לעומת זאת, היסוד המשובץ-המשולב עומד על-פירוב בזורתו [...] ורק כתיבן או דקדוקן הארמי מסגיר את זורתן" (בר-אשר, מקום הארמית, עמ' 32–33). וראה גם פרגר, גבולות, עמ' 115, 121, 123.

23. על אף הקושי לקבוע את מידת הקליטה אין ספק שיש לכלול את הרכיב העברי במילון לא"ב, ובמילון כולל לתלמוד המבחין בין הלשונות בסימון (כגון דלמן, יסטרוב, לוי) יש לסמנו גם כארמית, כשם שבמילון יידי כוללים את המילים העבריות ובמילון אנגלי את המילים ממקור צרפתי. דומה שהמילונים המצויים הסתפקו בבוחן המורפולוגי וקבעו לפיו את שיוך המילה, אך בוחן זה אינו מספיק; גם מילים שלא קיבלו תצורה ארמית הן חלק של הא"ב, בייחוד שבוחן זה עצמו אינו מוחלט, ראה להלן.

24. השווה אל דברי משה בר-אשר בנוגע לחדירת הארמית אל העברית: "אפשר שהעדר קטגוריה מורפולוגית מגובשת של תוארי פועל בעברית הוא שסייע לחדירתם המרובה יחסית של תוארי פועל ארמיים" (בר-אשר, מקום הארמית, עמ' 38, הע' 86).

25. יסטרוב הרגיש בחדירת המילה לא"ב וציין: "Also in Chald. phrases" (עמ' 336).

בבת אחת: הכא במאי עסיק' כגון דנפול בבת אח' (יבמות יט ע"א, גא).
כיון דכולהון חמש מאות הויין ניתי לכולהון חמש מאות בבת אחת שמע מינה
מדקא מיתי ליה לקינמון בשם בתרין זמנין הכרע אית ביה (כריתות ה ע"א, דעג).

למילה מוטב שתי הוראות בעברית ושתייהן נוהגות גם בא"ב:

'ניחא, טוב הדבר': אי ניחא לך במאי דטריח לך מוטב ואי לאו טירחא יתירת' אדעת'
דידך לא טרחינן (ביצה כא ע"ב, ח / ת לחיי ו ל נ שפיר י).
שלח לה אי ציית מוטב ואי לא תימוש ליה זודתא לאידך (מועד קטן כז ע"ב, ב /
גמ וח ח י ל ת).

'טוב יותר, נוח יותר': מוטב ניקטיל אנן ולא ניקטלו כולוהו ישראל (פסחים נ ע"א, א).
מוטב דלא יהבת ליה מהשתא דיהבת ליה וכסיפתייה (חגיגה ה ע"א, ל).

2.2 השם

בשם יש סימני תצורה ברורים המבחינים בין הלשונות, והוא עשוי לקבל תצורה
ארמית או לשמור על תצורה עברית.

2.2.1 תצורה ארמית לעומת תצורה עברית

בשלוש דרכים השם הארמי ניכר: ביידוע, בריבוי ובכינוי הדבוק. כאמור, עקב
התנוונות היידוע בא"ב כל שם ארמי מסתיים בתנועה a, וכך קל להבחין הבחנה
צורנית בין שם משוקע לשם משובץ. השמות האלה, למשל, צורתם ארמית:
קידושא, אבדלתא: וההוא יומא במאי קמינכר ליה בקידושא ואבדלתא (שבת סט
ע"ב, ח).

אגדתא (=הגדה של פסח), הלילא: כיון דבעי למימר אגדתא והלילא דלמא אסחה
לדעתיה ונגע (פסחים קטו ע"ב, א).

הזיקא: האי כוליה הזיקא עבד והאי כוליה הזיקא עבד (בבא קמא נג ע"א, פי).
איסורא, התירא: שדי היתירא אהיתירא ואיסורא איסורא (יבמות כ ע"א, גא).

לעומתם השמות האלה שומרים על צורה עברית:

אחריות: הא דקביל עליה אחריות הא דלא קביל עליה אחריות (פסחים ה ע"ב, א).
חֶלֶב: כי אתה רבא בר בר חנה אכל חלב דאי־תרא (פסחים נא ע"א, א).
חמץ: או אפלוג לענין חמץ הוה אמינא בה קאמ' ר' יוחנן (פסחים סג ע"ב, א).
טהרה: איכ' דידע דאיתחזיק טהרה הכא (שבת לד ע"א, ח).

צורת הריבוי העברית יש שהיא מומרת לצורת הריבוי הארמית:

תילי (=ספר תהלים): חזינא ליהי לתלי דבי חביבי דכת' בהו הללו בחד גיסא ויה
בחד גיסא (פסחים קיז ע"א, א / בגו טי).

קידושי: קביל ביך אבון קידושי כי זוטרתא (קידושין יב ע"ב, דז).
חולי (=חולין): לא נפקי לחולי (פסחים כז ע"ב, א).

ויש שהמילה שומרת על צורת הריבוי העברית:

כשפים: הות קא עבדא ליה כשפים לא הוה קא מהניה ביה (פסחים קי ע"ב, א).
מזיקין: משום דשרו מזיקין תותיה (חולין קה ע"ב, מט).
קדשים: לאישתרוי בקדשים הוא דמייתי ליה (סוטה טו ע"א, דעה).

לא אעסוק כאן בפירוט בשאלה אילו שמות מקבלים צורה ארמית ואילו שומרים על צורה עברית, אך אציין שתי נטיות: למשקלים קיטול, הקטל, אקטלה – משקלים של שמות פעולה – יש נטייה חזקה לתצורה ארמית, כגון (מלבד המנויים לעיל) בישולא, חיובא, טלטולא, שיעורא; הקישא, הרחיקא; אפטרטא. לעומתם צירופים נוטים לשמור על צורה עברית, למשל:

בעל חוב: ומטלטלי לבעל חוב לא מישתעבדי (פסחים לא ע"א, א).²⁶
בנות ישראל, טבילת מצווה: כי סלקן ואתיאן בנות ישראל מטבילת מצוה מסתכלן בי (בבא מציעא פד ע"א, מ).

מקח וממכר: משום דמיחזי כי מקח וממכר (פסחים נא ע"א, א).
פדיון הבן: ר' שמלאי איקלע לבי פדיון הבן (פסחים קכא ע"ב, א).
והשווה להלילא שהובא לעיל את הצירוף הלל הגדול: "לימא הלל הגדול דכתי' ביה נותן לחם לכל בשר" (ברכות ד ע"ב, ד), וכן ראה את ההבדל הפנימי: "וכי מאחר דאיכא הלל הגדול אנן מאי טעמא אמרינן האי הלילא" (פסחים קיח ע"א, א).
רק צירופים מעטים מקבלים צורה ארמית:

שליחא דציבורא: כי סיים שליחא דציבורא תקיעתא ביבנה לא שמע איניש קל אודניה מקל תקועיא דיחידאי (ראש השנה ל ע"א, ט).
יומא דכיפורי: כי מטא מעלי יומא דכפורי אמ' איזיל ואפייסיה (עירובין נד ע"א, ד).²⁷

26. צירוף זה, אף על פי שהוא עצמו כנראה תרגום שאילה ממרי חוב הארמי (ראה למשל יצחק גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה, עבודת דוקטור באוניברסיטת ברא"ל, רמת-גן תשמ"ח, עמ' 398–399), בצורתו זו הוא עברי. יש כאן אפוא דוגמה לצירוף שנוצר בעברית בהשראה ארמית ושבו אל הארמית בצורתו העברית.

27. נראה לי שצירוף מקבל צורה ארמית בא"ב רק כשכל אחד מרכיבי הצירוף כבר נקלט לעצמו בצורה ארמית. לפיכך אמנם שליחא דציבורא הוא חיקוי של שליח ציבור, אך הורכבו בו שתי המילים הקיימות גם לעצמן בצורה ארמית, שליחא וציבורא; לעומתו בעל חוב, למשל, אינו מקבל צורה ארמית משום שהמילה בעל לעצמה אינה נוהגת באופן חופשי בא"ב. אם כן, שליחא דציבורא נוהג בדיוק כמו יומא טבא, שנוצר לא בהרכבת צורה ארמית על הביטוי העברי אלא ביצירת צירוף ארמי המקביל לצירוף העברי באמצעות שתי מילים ארמיות קיימות. הביטוי יומא דכיפורי אולי חורג מכלל זה, אך הוא קיים גם בניבים אחרים בצורה ארמית ולא נוצר בא"ב. צירוף אחר שלכאורה קיבל צורה ארמית הוא בתי כסאי: "אמר רבא הני בתי כסאי דפרסאי אף על גב דאית בהו צואה כסתומין דמו" (ברכות כו ע"א), אבל צורה זו אינה מתאשרת בכתב-היד: "הני בתי כסאות" ד; "הני בית הכסא" פי; "הני כיסאי" סא.

2.2.2 תצורה ארמית חלקית

אף על פי שתצורה ארמית היא סימן היכר טוב לשיקועו של השם, גם כאן אין הדברים פשוטים וחלקים. יש שמות הנושאים עליהם את כל סימני התצורה הארמית – היידוע, הכינוי והריבוי – והם משוקעים לגמרי, כגון איסורא:

נ פ ר ד: דלא נתי למינגע באיסורא דאורייתא (פסחים ב ע"ב, א).

כ י נ וי: [כיון] דמטא עדן איסוריה ודאי מיאש (בבא קמא סו ע"ב, מ).

עיקר איסורייהו בהדיא כתיבא (יבמות ג ע"א, גא).

ר י ב וי: בבלאי שרי איסורי (שבת ס ע"ב, ח).

הכא תרי איסורי והכא תרי אסורי (יבמות ז ע"ב, גא).

אך יש שמות שצורתם ארמית רק לפרקים. השם מלאכה מופיע פעם אחת בכינוי קניין ארמי: "דזוטרא מלאכתיהו" (פסחים נה ע"א, א ב דזוטרי ג ד ה ו ח ט י דזוטרי יניהו ת), ובדרך כלל הכינוי העברי דבוק אליו:

אודי לי מיהא דכהאי גוונא מלאכתו הוא (שבת ככה ע"א / וח ח).

אדהכי והכי קאים מקמיה ובטיל ממלאכתו (קידושין לג ע"א / דז ח).

וגם צורות הנפרד והריבוי הן עבריות:

הני נשי בר מחוזא אע"ג דהאי דלא עבדן מלאכה בערב שבת משום דמפנקן הוא (פסחים נ ע"ב, א).

כל מלאכות נמי לישתריאן (מועד קטן יג ע"א, ב / ח ל ת).

אף השם חידוש אינו מגלה כל סימן קליטה בארמית אלא בכינוי בלבד:

ולרבנן בשר בחלב חידוש הוא מאי חידושה (פסחים מד ע"ב, א).

חידוש הוא שחידשה תורה בנוזר [...] האי חידוש לחומ' [...] ואי' אי' מאי חידושה (נדרים ד ע"א–ע"ב, וי).

השם לאו מקבל כינוי וריבוי:

משום דלא מיחד לאויה (פסחים מא ע"ב, א).

בלאו יתירי לא מוקמינן (פסחים כד ע"ב, א).

אלאוי דקדשים ודאי מיחייבי כרת (פסחים צו ע"א, א).

אך צורת היחיד הפרודה שלו נשארת תמיד עברית:

אימא ליחודי ליה לאו לגופיה (פסחים כד ע"א, א).

נמצא שגם צורה ארמית לא תמיד מעידה על קליטה מלאה.

גם למילה מצווה יש צורה ארמית חלקית, ודבר זה כנראה הביא לידי תוצאות אחרות. הרואה את המשפט "קרייה רחמנא לנהורא ופקדיה אמצותא דיממא וקרייה רחמנא לחשוכא ופקדיה אמצותא דלילה" (פסחים ב ע"א) עשוי לסבור כי מצווה

קיבלה תצורה ארמית ונעשתה לַמְצוֹתָא, אך אין זו אלא טעות. הצורה מצוותא בתלמוד מכוונת תמיד לצורת הריבוי מְצוֹתָא, כגון "מאי כל מצות האב על הכן אילימ' כל מצותא דמחייב אבא למיעבר לבריה" (קידושין ל ע"ב, דז / ח ת); "אילו מיתרמו ליה תלתא מצותה" (בבא קמא ט ע"ב, פי / וטזת מצוי מ). ואכן, אף בדוגמה לעיל לפי כ"א הכתיב מעיד על צורת ריבוי: "קרייה רחמ' לנהורא ואזהריה אמצואתא דיממא קרייה רחמ' לחשוכא ואזהריה אמצואתא דליליא"²⁸. נמצא שהצורה הארמית משמשת רק בריבוי, ואילו צורת היחיד תמיד עברית:

הואיל ואתעביד ביה מצוה חדא נעביד ביה מצוה אחריתי (ברכות לט ע"ב, ד סא ת).

דניחא ליה לאיניש למעבד מצוה בגופיה (פסחים ד ע"ב, א).

כלומר, אין צורת יחיד מְצוֹתָא²⁹. למילה זו יש אפוא תצורה ארמית חלקית, וזו נטייתה הקבועה: יחיד – מְצוֹה, ריבוי – מְצוֹתָא³⁰.

כאן עולה עוד נתון, והוא המין הדקדוקי של המילה, שבא"ב הוא לעתים זכרי לעתים נקבי. שאלת המין תלויה לעתים בחילוף בין עדי הנוסח:

נקב ה: הואיל ואיתעביד ביה מצוה חדא נעביד ביה מצוה אחריתי (ברכות לט ע"ב, ד סא / ת).

זכר: הואיל ואיתעביד חד מצוה נעביד ביה מצוה אחרינא (שם, פי).

נקב ה: יתעביד בה מצוה אחריתי (שבת קיז ע"ב, ח).

זכר: ליתעביד בה מצוה אחרינא (שם, ת).

נקב ה: אלא מאן דלית ליה תרתי מצות חדא נמי לא ליעביד (מנחות מד ע"א, ח).

זכר: אלא מאן דלית ליה תרי מצות חד מצוה נמי לא ליעביד (שם, ת).

ולעתים יש סתירה בתוך מובאה אחת:

האי תלתא מצוי והאי חדא מצוה (סוכה לז ע"ב, גמ / ת).

הואיל ואיתעביד בה חדא מצוה ליתעביד בה מצוה אחרינא (שבת קיז ע"ב, ת).

אלא מאן דלית ליה תרי מצוי חדא מצוה נמי לא ליעביד (מנחות מד ע"א, פכ).

28. מעניין שגם עמר קורא את הכתיב שבדפוס כצורת ריבוי: אַמְצוֹתָא (הפתח שבו בא במקום קמץ היסטורי; ראה למשל מורג, ארמית, עמ' 95–102).

29. על צורת יחיד ארמית אחרת שאולי מופיעה בתלמוד ראה להלן, הע' 33.

30. צורת הריבוי העברית המופיעה לפרקים בארמית נראה שהיא נובעת משיבושי מסירה, כגון "אלא מאן דלית ליה תרי מצות" (מנחות מד ע"א, ת) לעומת "אלא מאן דלית ליה תרי מצוי" (פכ / וכ); "הני תלתא מצות והאי חדא מצוה" (סוכה לז ע"ב, ת) לעומת "הכא תלתא הכא חד" (דעו), אך אפשר שהיא מעידה שהייתה בא"ב עוד צורת ריבוי, הצורה העברית.

עוד דוגמות:

נ ק ב ה: הואיל ואיתעבידא ביה חדא מצוה יתעביד בה מצוה אחריתי (שבת קיז ע"ב, ח).

תרויהו חדא מצוה ניהו (שבועות טו ע"ב, פי / ומ ונו ת).

ולימא להו קיימו מצוה חדא מצוה (שבועות כט ע"א, ומ ת).

ז כ ר: אילו מיתרמו ליה תלתא מצותה יהיב [ליה] לכוליה ביתיה (בבא קמא ט ע"ב, פי / וטז ח ת).

אנא בעינא למיעבד האי מצוה (בבא קמא צא ע"ב, פי / וטז מ סק הא מצוה ת).

דמאן דלית ליה תרי מצוי חד מצוה נמי לא ליעביד (מנחות מד ע"א, וכ / ת).

ריבוי המובאות לשני המינים מראה שבא"ב החל תהליך של שינוי המין מנקבה לזכר. סיבת השינוי אולי היא התנועה הסופית a, המציינת בארמית את השם הזכרי³¹. כיוון שמצוה שמרה על צורתה ולא נעשתה למצוֹתָא ועם זה נקלטה קליטת עומק בא"ב, נתפסה תנועתה הסופית סימן של שם זכרי, וכך הפכה לזכרית, כאילו היא מצוֹתָא³². תפיסה זו ניכרת במקום אחד אף בתצורה: "וכ"ש דמינכר מצוייהו" (מנחות לח ע"ב, ח מצותיהו וכ / ת)³³.

נמצא שאף מילה זו קיבלה תצורה ארמית מלאה – יחיד וריבוי – אך בהיפוך: בדרך כלל המילה מותאמת לארמית בשינוי הצורה, כגון אגדה < אגדתא; מצוה הותאמה לארמית בשינוי תפקיד התנועה.

שני המינים של המילה אולי משתקפים גם בשתי צורות הריבוי שיש לה בתלמוד:

ריבוי נקבי – מְצוֹתָא: קרייה רחמ' לנהורא ואזהריה אמצואתא דיממא קרייה רחמ' לחשוכא ואזהריה אמצואתא דליליא (פסחים ב ע"א, א אמצותא ח י ת / ו). דיפנו אבהתהון דינוקי למצותא דשבתא (נדרים לו ע"ב).

31. בארמית הקלסית הסיומת a מציינת שם זכרי מיודע ושם נקבי לא מיודע (מְלָאָא/מְלָאָה). אך בא"ב היא מציינת רק שם זכרי (מְלָאָא), ואילו שם נקבי מסתיים בסימט ta - (מְלָאָתָא).

32. תופעה הפוכה ידועה במעבר מן הארמית לעברית, כגון מן עובדא (עובד+א, שם זכרי בארמית) אל עובדה (שם נקבי בעברית); ראה אליעזר מאיר ליפשיץ, "לשאלות הלשון", שפתנו א (תרפ"ג), עמ' 22–25; יוחנן ברויאר, "שינוי המין בהשפעת הארמית הבבלית", לשוננו לעם מב (תשנ"א), עמ' 43–52. ואולם תהליך זה מאוחר לתקופת התלמוד, ואילו התהליך שלפנינו נראה שהוא מתקופת התלמוד.

33. אולי יש לפרש כך גם את הצורה הזאת: "התם דלאו מצויה טריד ביה הכא דמצויה לא טריד ביה" (סוכה מא ע"ב, דעז); בשאר כתבי־היד מצוה. לפי ההקשר צורה בכינוי אפשרית, והקריאה כאן אולי מְצוֹיָה. אבל במובאה אחרת באותו כתבי־יד אין לפרש כך: "לולב דמפסקי לילות כל יומא ויומא מצויה באפי נפשיה הוא" (סוכה מה ע"ב, דעז); כאן צורה בכינוי דבוק אינה מתאימה להקשר. לכן נראה שמן הצורה הזכרית של מצוה נוצרה צורה מיודעת, והכוונה היא למְצוֹתָא; מעניין שצורה כזאת נוצרה אך לא נוצרה צורת מְצוֹתָא, הצורה הנקבית הקרובה יותר למקור העברי.

מאי כל מצות האב על הבן אילימ' כל מצותא דמחייב אבא למיעבר לבריה (קידושין ל ע"ב, דז / ח ת).
 אילו מיתרמו ליה תלתא מצותה (בבא קמא ט ע"ב, פי / וטז ח ת).
 ריבוי זכרי – מְצוֹי: דקא עבידנא תרתי [מצוי] (סוכה כה ע"ב, גמ).
 האי תלתה מצוי והאי חדא מצוה (סוכה לז ע"ב, גמ).
 אילו מתרמו ליה תלתא מצוי (בבא קמא ט ע"ב, מ).
 אלא מאן דלית ליה תרי מצוי חדא מצוה נמי לא ליעביד (מנחות מד ע"א, פכ / ו).

הצורה הצפויה היא מְצוֹתָא, המקבילה לצורה העברית מְצוֹת³⁴. אף על פי שאין קשר הכרחי בין המין לצורת הריבוי, הישנות הכפילות כאן אינה נראית מקרה. נראה ששימוש המילה בשני המינים יצר אף שתי צורות ריבוי: מצוה נקבה – ריבוי מְצוֹתָא; מצוה זכר – ריבוי מְצוֹי. לפי זה נוצרו במילה זו שתי מערכות³⁵:

	ההתאם	הכינוי	הריבוי
נקבה	מצוה אחרית	מצותיהו	מְצוֹתָא
זכר	מצוה אחרינא	מצוייהו	מְצוֹי

אל צורת הריבוי הכפולה של מצווה אצרף דוגמה דומה, שאף בה פעלה השפעת העברית. כידוע, נוצרה בארמית המילה שְׁבָא מתוך תפיסת ה־ת הסופית של שְׁבַת כצורך הנקבה³⁶. צורת הריבוי בארמית בדרך כלל זכרית, כגון שביא (ת"א, שמות לא, יג ועוד), שבין (ת"ש, ויקרא כג, טו; סורית), שְׁבָא (סורית). בא"ב מופיעות צורות היחיד שבא ושבתא³⁷ (מלבד שבת, הצורה העברית) וארבע צורות ריבוי: שבי: הוה דריש ר"ג תרי שבי ור' אלעזר חדא שבתא (ברכות כח ע"א, ד / פי).

34. על הקשר בין צורת המילים העבריות שבערבית לצורה המקבילה בעברית, הנובע מדמיון המבנה בין הלשונות, ראה בלאו, כיוונים, עמ' 186, 187.
 35. לדעתי, כאשר צורות שונות מצויות בתלמוד זו לצד זו אין לפסוק ולומר שזו נכונה וזו לא, אלא יש בהן עדות לתהליכים שנתרחשו בא"ב עוד בתקופת התלמוד. לעניין העקרוני של כפל צורות בא"ב ולגישה הננקטת כאן ראה למשל שלמה מורג, "מחקר הארמית הככלית וכתבי היד של הגניזה", תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 75; לעניין העברית שבתלמוד ראה יוחנן ברויאר, "על גלגולי לשון חז"ל בתלמוד הבבלי", מחקרי תלמוד, ב: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים, מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, בעריכת משה כראשור ודוד רוזנטל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 91–126, ובעיקר עמ' 124–125.
 36. ראה למשל נלדקה, סורית, עמ' 55.
 37. בא"ב יש הבחנה בין הצורות. שבתא מציינת את יום השבת, ושבא באה רק כשמציינים את היום בשבוע (והוראתה אפוא רק 'שבוע'), כגון "ושלחנות לא קא נפקי עד חד בשבא" (מגילה ל ע"א, ב); "כתרי בשבא אקבע ירחא" (שבת פז ע"א, וח); "ותוצא הארץ דשא

שבתא: ר' חייא בריה דרב אויא בשבתא וביומי טבי טרח וממלי להו באיספרמקי ומגדי (מנחות מג ע"ב, פכ / ת).

שבתי: דלידרוש רבן גמליאל תרתי שבתי ור' אלעזר בן עזריה חדא שבתא (ברכות כח ע"א, סא / ת).

שבתתא: נינטר ליה עד לאורתא כי היכי דלא נחיל עליה תרתי שבתתא (יומא פד ע"ב, ג)³⁸.

נראה ששתי צורות הריבוי, הזכרית (כדרך הארמית) והנקבית (כנהוג בעברית), הורכבו על שבא ושבתא, וכך נתקבלו ארבע צורות:

צורת היחיד	ריבוי זכרי	ריבוי נקבי
שְׁבָא	שְׁבֵי	שְׁבָתָא
שְׁבָתָא	שְׁבָתֵי	שְׁבָתָתָא

השפעת העברית ניכרת כאן בשתיים: (א) בצורן הריבוי הנקבי; (ב) בשמירת התפקיד השורשי של ה"ת"³⁹.

2.2.3 כינוי הקניין

יש שמות שכינוי הקניין העברי נדבק אליהם, אחרים נדבק אליהם כינוי ארמי, ויש שבמילה אחת שתי הדרכים נוהגות, כגון מלאכתיהו כנגד מלאכתו, וכן "מצותיה" (יומא סה ע"א, י / ח ל ת), "מצותיהו" (מנחות לח ע"ב, וכ / ת) כנגד "דלא איתעבידא מצותו" (יומא סה ע"א, ג), "לישיבקה דאיתבידא לה מצותו" (זבחים ס ע"א, ב). וכן מעשה: "ה"מ היכ' דאהני מעשי' רבנן לא אהני מעשייהו" (הוריות יד ע"א, ח / ת) לעומת "אהני מעשיו דאי משתקלא חדא אחריתי אזלא לה טומאה" (ח / ת).

בתלתא בשבא" (חולין ס ע"ב, ח). ההבחנה בין המילים בולטת בדוגמות אלו: "חד בשבא, תרי ותלתא – בתר שבתא; ארבעה, חמשה ומעלי – קמי שבתא" (פסחים קו ע"א, א); "דחמי סר במעלי יומא דשבתא קא מיקלע ושלחנות לא קא נפקי עד חד בשבא" (מגילה ל ע"א, ב); "מחד שבין לשבתין" (ביצה טז ע"א, וינת; רש"י: "מאחד בשבת שלך תן לבך לשבת הבאה"). הבחנה זו מיוחדת לא"ב.

בארמית המזרחית החדשה: בזאכו הריבוי הוא šaba:sa (ראה עדו אבינרי, הניב הארמי של יהודי זאכו, ירושלים תשמ"ט, עמ' 256; יונה צבר, ספר שמות בארמית חדשה, עדה ולשון, יב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 54), ואילו באזוריג'ן שתי צורות ריבוי: šibbawe, šibte (ראה צבר, אזוריג'ן, עמ' 285). נראה לי שצורות אלו ממשיכות שלוש מארבע הצורות שלפנינו: שְׁבֵי = šibbawe (w + צורן הריבוי הזכרי), שְׁבָתָא = šaba:sa, שְׁבָתֵי = šibte.

צורת היחיד שְׁבָתָא מתאימה, כמובן, לנטייה הקבועה של שם נקבי מיודע, וה"ת שבה עשויה להיות צורן הנקבה. רק הוספת צורן הריבוי לאחר ה"ת מעידה על תפיסתה כשורשית. וראה גם קוטשר, מחקרים, עמ' מד – קוטשר ראה בצורה קדם שבת שבאיגרות בר כוסבה השפעה עברית (אך ראה שם, עמ' נג, על קריאתו של ידין שבה).

(שבת צד ע"ב, ח). שתי הדרכים הללו משקפות אפוא שתי דרגות של קליטה, צורה ארמית לעומת צורה עברית. אך בכינוי יש עוד דרך, הפרדת הכינוי באמצעות דיד-, הנוהגת בא"ב בשני מקרים:
א. כשהכינוי מוטעם לצורך ניגוד:

ואנא אימא טעמא ידידי ואימא טעמא דידכו (פסחים קיז ע"ב, א).
אינימא דנגחיה תורא דידן לתורא דידיה (יומא פה ע"א, ג).

ב. במילים זרות⁴⁰, ולענייננו – עבריות:

לא נקטי ליה שוקא פסיד גרוגרות ידידיה (בבא בתרא כב ע"א, מ).
ואול ושמה לבעל חוב ידידיה (בבא מציעא לה ע"א, מ)⁴¹.
ולישלקא בשכרא דשיבכי ולמחר נסכרין לנקבין ידידיה ולישתיה (שבת קט ע"ב, ח)⁴².

כי היכי דלדיך קני לך חצר ידידי למשדא ביה מיין לדידי נמי קני לי מיא דאיגריך (בבא בתרא נט ע"א, מ)⁴³.

מבנה זה מעניק למילה מעמד מוגדר של מילה זרה. נמצא שלוש דרכים מעידות על שלוש מידות של קליטה: (א) קליטה מלאה – כינוי ארמי; (ב) חוסר קליטה – כינוי עברי; (ג) מעמד של מילה זרה – כינוי פרוד.

נוכל גם למצוא את כל שלוש הדרכים במילה אחת, כגון שכירות:

כינוי ארמי: עבד בה יומי שכירותיה ומהדר ליה ניהליה (בבא מציעא לה ע"ב, מ).

כינוי עברי: מי לא עסיקי' דקא מנכי ליה טפי פורתא משכירותו (בבא מציעא פ ע"ב, סק).

כינוי פרוד: כי היכי דלא תשתלם שכירות דידכו עד ההיא שעתא (בבא מציעא עג ע"א, מ / וטו סק פי ת).

2.2.4 ה"א הידיעה

תכונה אחת משותפת לכל השמות העבריים שנקלטו בא"ב, ובכללם שמות שקליטתם חלקית: כולם אינם מקבלים ה"א הידיעה. אמנם גם בעברית נתמעטה בתלמוד ה"א הידיעה בהשפעת הא"ב, שאין בה תווית מיידעת (שכן התווית הקלסית

40. ראה שלזינגר, א"ב, עמ' 75-76. דומה לכך פירוק הסמיכות במילים זרות בלשון חז"ל: "כשהקני הוא שם נכרי שלא נתאזרח עדיין בלשון עד כדי נטייה בסמיכות, כמו: איסטרטיא של מלכים [...] פונדקאות של עכ"ם [...] בימוסיות של מלכים" (סגל, דקדוק, עמ' 199).

41. השווה אל "נתנו לבכור(ות) בנו לבעל חובו" (בבא קמא ז, ו). הכינוי הדבוק מצטרף בלשון חז"ל גם לצירופי סמיכות; ראה חיים א' כהן, "הצטרפות הכינוי אל צירופי סמיכות בלשון התנאים", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 205-218.

42. השווה אל "ופוקין לו את נקביו" (תוספתא שבת יז, יח).

43. כאן בולט ההבדל בין חצר ידידי העברי ובין איגריך הארמי.

נדבכת לכל מילה)⁴⁴, אך בעברית העצמאית ה"א הידיעה נפוצה, וברכיב העברי שבא"ב היא נעדרת. אביא כאן שלוש דוגמות שחסרונה ניכר בהן.

לווה, מלווה: היכן דאקדיש לווה וזבין לווה לבתר דאוזיף דכל עלמא לא פליגי דאתי מלוה וטריף אתי מלוה ופריק (פסחים ל ע"ב, א).

דשבועה גבי לווה היא ואמור רבנן ישתבע מלוה (בבא מציעא לד ע"ב, מ).

מדובר בלווה ובמלווה מסוימים העומדים במרכז הסיפור, ולכן צפוי יידוע. אכן, בעברית שמות אלו מתיידיעים גם בתלמוד; השווה בין העברית לארמית בקטע ששני חלקיו מתקופת האמוראים: "הכי אמ' אבא תן לו ואני נותן אין למלוה על הלווה כלום ולא היא לא מיפטר לווה מיניה דמלוה עד שישא ויתן ביד" (בבא בתרא קעד ע"א, מ)⁴⁵. במשנה לווה ומלווה תמיד מיודיעים⁴⁶.

תורה: וליקבלו תורה בבי שמשי (שבת פו ע"ב, וח).

ולישתבע יתהון דמקיימין תורה כולה (נדרים כה ע"א, וי).

מדובר בתורה הידועה, והשווה אל "אמ' רב קיים אברהם אבינו כל התורה כולה" (יומא כח ע"ב, ג).

שם (=שם ה'): מי איכא דידע מהוא למכתב שם אחספא (סוכה נג ע"א, דעז).

אמ' שם אבלע בארזא (יבמות מט ע"ב, דז).

ואימ' דחייק שם אפומא דסכינא ובריו ליה (סנהדרין נו ע"א, פי).

וכך תמיד בארמית. הכוונה לשם המפורש, שהוא יחיד וצפוי בו יידוע. ואכן, בעברית בדרך כלל השם: "הרי שהיה צריך לכתוב את השם" (שבת קד ע"ב, וח); "שהיה הוגה את השם באותיותיו" (עבודה זרה יח ע"א, סז). והשווה אל "הגורל עושה חטאת ואין השם עושה חטאת קתני שם דומיא דגורל מה גורל לא בלקיחה ולא בעשייה אף שם נמי לא בלקיחה ולא בעשייה" (כריתות כח ע"א, דעג). בספרות התנאים כמעט תמיד השם, כגון "המגדף אינו חייב עד שיפרש את השם" (סנהדרין ז, ה)⁴⁷.

44. ראה אבא בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 187.

45. ניגוד זה קיים גם בנוסח סז סק פי, אך בנוסח ח – לוה גם בפעם הראשונה.

46. במשמעות שמנית ולא פועלית כגון "כיצד אתה לוה ממני" (כתובות יג, ט). בדפוסי המשנה שמות אלו מופיעים פעם אחת בלא יידוע: "כותבין שטר ללוה אף על פי שאין מלוה עמו ואין כותבין למלוה עד שיהא לוה עמו והלוה נותן שטר" (בבא בתרא י, ג), אבל בכ"י קאופמן: ללוה, המלוה, למלוה, הלוה (וכן אצל חנוך ילון; ראה ששה סדרי משנה מפורשים בידי חנוך אלבק ומנוקדים בידי חנוך ילון, ירושלים-תל-אביב תשי"ז-תשי"ט). זו השפעת הבבלי על הדפוסים (המשנה מצוטטת בתלמוד כמה פעמים, כגון בבא מציעא יב ע"ב, תמיד בלא יידוע).

47. למעשה יש רק חריג אחד: "לשם ששה דברים הזבח לזבח לשם זוכח לשם שם לשם אישים לשם ריח לשם ניחוח" (זבחים ד, ו, ובדומה ספרא יג ע"ד), וזו כנראה גרירה משאר הפריטים שברשימה. מלבד כן אין יידוע בשם בצירופים שם המיוחד ושם המפורש, המיודיעים ברכיבם השני (על כך ראה ילון, מבוא, עמ' 60; זאב בן-חיים, "הא הידיעה בצירוף שם ולוואו",

לאמתו של דבר היעדר ה"א הידיעה במילים העבריות מובן מאליו, שהרי היידוע אינו שייך לתצורת המילה אלא לתחביר המשפט, ובלשון שאין בה תווית מיידעת גם מילים שאולות אי-אפשר ליידע. כשם שבשאר לשונות יהודיות היידוע הוא חלק מן הלשון הסובבת, ומכאן אלתורה בערבית, די תורה בידיש וכיו"ב⁴⁸, כן בא"ב חוסר היידוע הוא חלק מן הלשון הסובבת, ומכאן תורה בלבד⁴⁹.

ה"א הידיעה מופיעה בא"ב רק בצירופים⁵⁰, כגון יום הכיפורים: "הכא תוספתה דיום הכפורים דאורייתא היא" (שבת קמח ע"ב, ח), וכן הלל הגדול, פדיון הבן ועוד. לצירוף יש נטייה לשמור על צורה קבועה⁵¹, וה"א הידיעה היא חלק מצורתו. אך היא חלק קפוא בו בלא כוח מיידע, ולכן היא מופיעה גם במעמד סתמי⁵², למשל:

מעות הרעות: כל אשראי ספק אתי ספק לא אתי ודאתי נמי מעות הרעות נינהו (פסחים ק"ג ע"א, א / ב ח)⁵³.

- מחקרים בלשון ב-ג [תשמ"ז], עמ' 99-105 [=הנ"ל, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 434-439]), וכן בביטוי שם מפורש, שהוא צירוף, וצירוף עשוי שלא לקבל ה"א הידיעה כלל (ראה ילון, מבוא, עמ' 61; בראשר, פרקים, עמ' 104-105). מעניין שבידיש מופיע דווקא היידוע העברי במילה זו: השם יתברך (ראה אלכסנדר הארקאוו, יידיש-ענגליש-העברעאישער ווערטערבוך, ניו-יורק 1928, עמ' 198), ואין שם או דער שם במשמעות זו. הסיבה היא שהמילה נקלטה מן העברית, שבה תמיד השם, ולא מן הארמית (אך ההוראה היא 'ה' ולא 'שם ה' כלפנינו).
48. ראה למשל אבישור, יסודות, עמ' 20; בלאו, כיוונים, עמ' 188; בראשר, אלג'יריה, עמ' 159; גויטיין, שפת הדיבור, עמ' 363; שיטרי, עיון, עמ' 177.
49. מתופעה זו יש ללמוד דבר חשוב על הא"ב: מצד אחד שמות אלו אין בהם יידוע עברי, כיוון שהם משמשים בארמית; מצד אחר הם שמרו על צורה עברית ולא נוספה בסופם תנועת a. צירוף זה של תחביר ארמי ותצורה עברית יצר בא"ב קבוצה של שמות המשמשים במעמד תחבירי מידוע בלא כל תווית יידוע – לא התווית העברית ולא התווית הארמית הקלסית. אם נוקטים, כרגיל, שם בסימט a גם במקום שאינו טעון יידוע, אפשר לסבור שהסימט מתפשטת מחוץ לגדרה; אך אם נוקטים שם בלא סימט a גם במקום הזוהק יידוע ואין חשש צורך להוסיף לו את הסימט, יש בכך הוכחה שאבד מן הלשון הצורך ליידע. הסימט עברה אפוא מתחום התחביר לתחום המורפולוגיה, והשאלה אם להוסיפה לשם העברי השאול תלויה רק במידת הקליטה המורפולוגית של השם ולא בתחביר המשפט.
50. מקרה מיוחד הוא האלוהים (ראה להלן, סעיף 4.2.1). גם בלשונות יהודיות אחרות ה"א הידיעה מופיעה בצירופים, ראה למשל בראשר, אלג'יריה, עמ' 159 (בית המקדש); גויטיין, שפת הדיבור, עמ' 363 (כסא הכבוד).
51. נטייה כזאת בצירופים קיימת אף בלשון חז"ל; ראה סגל, דקדוק, עמ' 56.
52. השווה למשל אל ווינרייך, נוסח, עמ' 57, באשר ליידיש: כשה"א הידיעה חלק של ביטוי מותך אין בה משמעות היידוע, כגון אן עם הארץ, דער עם הארץ. גם תופעה זו מצויה בלשון חז"ל, ראה סגל, דקדוק, שם.
53. בעדי נוסח אחרים (גדהו ט"ת): מעות רעות, ובהם הותאם הביטוי אל הסיבה התחבירית. הביטוי לקוח מן המשנה: "מעות הרעות קונות את היפות והיפות אינן קונות את הרעות" (בבא מציעא ד, א).

בית הכסא: והא קא שביק רוחא לע"ז אמ' ר' חנינה מסורא דעבי' ליה בית הכסא והא קא בעי צניעותא ד?עביד ליה בית הכסא בלילה (עבודה זרה מז ע"ב, סז).

מעניין שבמשנה צירוף זה אינו מיועד: "ומדורה היתה שם ובית כסא שלכבוד" (תמיד א, א), אך בתלמוד נשתרש בה"א הידיעה⁵⁴ והוא משמש כך תמיד⁵⁵.

2.3 הפועל

יכולתו של השם לשמור על צורה עברית נובעת מאופיו הגמיש: המגוון הגדול של משקליו מאפשר להכניס אל מסגרתו עוד משקל גם אם הוא זר וחריג. לעומתו הפועל – משקליו מעטים ומסגרתו קשוחה ואין הוא סובל צורה זרה. כדי לשאול פועל יש לזקק את שורשו ולצקת אותו אל תבניות הלשון הקולטת, ומן הלשון המקורית לא נשאר אלא השורש בלבד. צורת הפועל לעולם משתעבדת לחלוטין ללשון הקולטת, ולכן הוא ניצב בדרגה העליונה של שיקוע צורני. אולי הגלגול שצריך לחול בפועל הוא הגורם למיעוט הפעלים ברכיב העברי שבלשונות היהודים⁵⁶. אף על פי כן חדר גם הפועל לארמית, למשל:

טה"ר: ר' עקיב' טהורי קא מטהר (חולין קכד ע"ב, וכב).

איתייו שיתין מיני דמא טהרינהו (בבא מציעא פד ע"ב, פי).

נמנ"ם: אביי הוה יתיב קמיה דרבא הוה קא מנמנים אמר ליה מינם קא נאיים מר

אמר לו מתנמנם בעלמא אנא (פסחים קכ ע"ב, א).

ויתיב ר' ירמיה וקא מנמנם (שבת סג ע"ב, וח).

אמ' ליה נמנומי נמנם (סוכה נג ע"א, דעז)⁵⁷.

54. אף בציטוט משנת תמיד: "ובית הכסא של כבוד" (ברכות סב ע"ב, דת).

55. פרופ' שלמה מורג ז"ל הסב את תשומת לבי לקריאת התימנים בית הכסא (ראה למשל עמר, פסחים קי ע"א), במשקל הקטל. יש כאן ניתוח חדש של הצורה, ובכך למעשה חזרה ובטלה ה"א הידיעה מן הצירוף. ניתוח זה אינו נראה מקורי, שהרי במשנה בית כסא, והוא נתאפשר רק בזכות צירופה הקבוע של ה"א הידיעה בתלמוד. וראה גם יהודה רצהבי, "מאוצר לשון הקודש של בני תימן", לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 277, המביא מתימן כתיב בית הכסא ומסמן בסמן קריאה כטעות. נראה שכתיב זה נובע מן התפיסה שהצירוף גזור מן השורש כס"ה, היא התפיסה העולה מקריאתם.

56. ראה למשל בראשר, אלג'ריה, עמ' 162; ממן, לזיהויו, עמ' 198; סאסאקי, יידיש, עמ' 137.

57. לפי מנחם מורשת, "נום, נעלם לחלוטין מלח"א [...] ונמנם" ירש את מקומו, כנראה, בהשפעת הארמית" (הנ"ל, לקסיקון, עמ' 230, הע' 27*). דבר זה מוקשה: (א) משני השורשים המקראיים יש"ן וגו"ם; נעלם בלשון חז"ל השורש הנפוץ בארמית נו"ם, ודווקא יש"ן, שאינו בארמית, השתלט; אילו פעלה כאן השפעת הארמית, היינו מצפים להשתלטות נו"ם. (ב) נמנ"ם נמצא רק בא"ב, א"ג ות"כ, ולפי סדר הזמנים מסתבר שלשון חז"ל היא שהשפיעה על ניבים אלו.

נק"ש: האיתקש השבתת שאר לאכילת חמץ (פסחים ה ע"א, א).
 להכי אקשיה לחטאת והדר אקשיה לעולה (זבחים מט ע"ב, ב).
 תח"ל: ומיניי הוו מתחלי ברישא (סנהדרין לו ע"א, פי).
 אתחולי בפורענותא לא מתחלינן (בבא בתרא יד ע"ב, מ)⁵⁸.

מיעוט שאילת פעלים גורם שלעיתים קרובות השם נשאל מן העברית ואילו הפועל הארמי מוסיף לשלוט, וכך נוצרת ביניהם תפוצה משלימה. לדוגמה:
 מְלוּהָ / יוֹף

בתחום השם רק המונחים העבריים משמשים בא"ב, כגון "ההוא דיינא דאחתיא למלוה בנכסיה דלווה מקמי דלתבעיה ללווה" (בבא בתרא קעד ע"א, מ), ולא המונחים הארמיים הנוהגים בניבים אחרים, כגון "כַּמְלָהָ פְּלָהָ" (ישעיהו כד, ב) – "זפא כמזפא" (ת"), "ויזופא איך מוזפנא" (פש'). אבל הפועל הארמי נוהג גם בא"ב: "דיל' לא אשכח למיזף וקא טרח וזבין" (בבא קמא קיב ע"ב, פי). והשווה אל "דקא בעי מיהדר מוזפא ביה זימנא אחרינא [...] דאם כן מלוה גופיה לא שביק" (בבא מציעא יז ע"א, מ). כיצא בדבר השם מְלוּהָ, כגון "מלוה אזביני קא רמי?!" מלוה – כי יזף איניש בצנעה יזף" (בבא בתרא מב ע"א, מ).

שכירות/אג"ר

בתחום השם נוהג בא"ב רק המונח העברי, כגון "הדר אתיא לה שכירות לדוכתה" (בבא מציעא צח ע"ב, מ), שלא כבסורית אגירותא⁵⁹. אבל הפועל הוא אגר: "אגרה מאה יומי הדר שיילה מיניה תשעין יומי [...] אפקה משכירות עיילה לשאלה" (בבא מציעא לה ע"ב, מ); "ואילולו מלו ליה ימי שכירות [...] הא לא שכיח ביתא למיגר" (בבא מציעא קא ע"ב, סק).

חמץ/חמ"ע

במקרה זה ההבדל בין השם לפועל הוא חלקי – השם העברי השתלט לגמרי, כגון "או אפלוג לענין חמץ הוה אמינא בה קאמ' ר' יוחנן" (פסחים סג ע"ב, א), ואין בתלמוד חמ"ע; בתחום הפועל השורש העברי והשורש הארמי משמשים יחד, כגון "ולישקן פורתא מיניה וליחמצייה" (מנחות נג ע"ב, ו כ / ח ת) לעומת "אדמבשלי ליה מיחמע" (פסחים לט ע"ב, א). ומעניין להשוות זאת לארמית של הירושלמי, שבה יש חילוף בשם דווקא: "ר' יוחנן חקוקה אפקד גבי ר' חיה רובה חד דיסיקיא מלייא חמץ" (בבא מציעא ט ע"א) לעומת "רבנין דנוה הורו מיפי חמיע בפיסחא" (סנהדרין כא ע"ב), אבל בפועל רק השורש הארמי משמש, כגון "יהב בגויה שערין בגין

58. שורש זה, כידוע, תנייני בעברית ונגזר מן השם תחילה. וכבר ציין מורשת (לקסיקון, עמ' 387, הע' 7**) שהוא שואל בא"ב מן העברית.

59. אגרתא שבתלמוד אינה קשורה לכך: "המצפה לשכר אשתו וריחים [...] ריחיא אגרתא" (פסחים נ ע"ב, ת / ג ד ו ז ח ט י אגרותא ה אגר רחיא א אגר ריחיא ב); זה שם המקביל לאגרא 'שָׁכַר' הרגיל, ולא שם פעולה המקביל לשכירות (רש"י: "אגרתא – שכר ריחים שמשכירין").

דיחמע" (פסחים כט ע"ג). נמצא שגם בארמית של הבבלי וגם בארמית של הירושלמי יש הבדל בין השם לפועל:

שם	פועל
בבלי	חמ"ץ/חמ"ע
ירושלמי	חמ"ץ/חמ"ע

ובשתייהן מתברר שהשם קולט מילים עבריות יותר מן הפועל. תוצאה הכרחית מכך היא שנוצר בידול בין הבינוני הפועלי לבינוני השמני. השם לווה הנזכר הוא במעמד שמני, אך הבינוני הפועלי הוא ארמי, יִזַּף: "כי יזיף איניש פלוני פשיטי גבך אבלע ליה בחשבון" (בבא מציעא סד ע"א, מ). הבינוני השמני זונה הוא עברי: "אתא אליהו ואידמי ליה כזונה" (עבודה זרה יח ע"ב, סז), אבל הבינוני הפועלי ארמי: "דתהא אינתתיה מזניא עליה" (נדרים צא ע"ב, וי)⁶⁰. השם מזיקין 'שדים' הוא עברי: "מריש הוה אמינ' הא דלא יתבי תותי מרזיבא משום שופכין עד דאמ' לי מר משום דשרו מזיקין תותיה" (חולין קה ע"ב, וכא), ומקבילו הפועלי ארמי: "בהדי דקא אזלי קא מזקי" (בבא קמא ג ע"ב, מ)⁶¹. לעתים נדמה שפועל עברי נכנס כצורתו למשפט ארמי, למשל: "פאפי יוכנאה עני והעשיר הוה בנא אפדנא הוו הנהו עצורי בשיכבותיה" (בבא בתרא כה ע"ב, מ / סז סק פי ת). לכאורה הַעֲשִׂיר משמש כאן במשפט ארמי, אך אם כן, מתקבל המבנה פועל בעבר + הוה, שאינו נוהג בא"ב; משפט תקין היה זוקק את הניסוח "עני הוה והעשיר". למעשה, לא הפועל העשיר נמצא כאן אלא הביטוי "עני והעשיר",

60. הבדל מקביל קיים בלשון חז"ל בין הבינוני השמני הנוטה בבניין קל ובין הבינוני הפועלי הנוטה בפיעל, לפי הנטייה החדשה שהשתלטה בפועל זה בלשון חז"ל, כגון "שמע שיש זונה בכרכי הים" (ספרי במדבר, עמ' 128) לעומת "מוזנים הם הפירות" (ספרא צ ע"ד).
61. בלשון לכל תולדותיה רגילה תפוצה משלימה בין השם לפועל, כגון במקרא שלח/מלאך (אין במקרא שליח), בלשון חז"ל ריפא/רופא, כיבס/כובס. תפוצה זו יוצרת גם בידול בין הבינוני הפועלי לבינוני השמני, כגון חיה/חי (ראה הנמן, האחדה ובידול, עמ' 10), נידון/נדון (גרעון הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה [דה-רוסי 138]), תל-אביב תש"ם, עמ' 285). על העיקרון ראה זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ז, עמ' 143 ("צורת הבינוני המורשת נחשבת לשמנית"); הנמן, האחדה ובידול, עמ' 13 ("מתגלה כאן הפועל כקבוצה הדינמית מבין שתיהן"); מרדכי מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 173 ("הצורה הצעירה יותר משמשת את הפועל, ואילו העתיקה יותר ממלאת את התפקיד השמני"). אך לדעתי, הסיבה לכל זאת היא לא שהשם שמרן יותר; הרי במקרה שלפנינו הוא קולט מילים זרות ביתר קלות, ואם כן, הוא דינמי יותר. ההבדל בין השם לפועל הוא שלפועל מצד אחד משקלים מעטים, ומצד אחר יש לו מערכת משובללת ואין הוא יכול להכיל מילה יחידה שאין לה נטייה בכל הזמנים ובכל הגופים. לעומת זה לשם אין מערכת נטייה מסופפת אך משקליו מרובים ומגוונים, ולכן הוא מסוגל יותר מן הפועל גם לשמר משקלים שנפלטו מן המערכת הפעילה (כגון חי) וגם לקלוט משקלים חדשים (כגון מילים זרות).

שהועצם וכולו כאחד משמש ביטוי שמני⁶². הצירוף מופיע פעמיים במשנה (בשימוש חופשי ולא כביטוי) ומן המשנה נלקח אל הא"ב: "אם היה עני והעשיר או עשיר והעני נותן ערך עשיר ר' יהודה אומ' אפילו עני והעשיר וחזר והעני נותן ערך עשיר" (ערכין ד, ב); "מצורע שהביא קורבנו עני והעשיר או עשיר והעני הכל הולך אחר החטאת" (נגעים יד, יא)⁶³.

2.4 התואר

תואר עברי הצמוד לשם ארמי נדיר ביותר⁶⁴, ואביא לו כאן דוגמה אחת:

טהור: והא גברא טהור הוא (פסחים לה ע"א, א).

דלא גרע מגברא טהור (בבא קמא כה ע"א, וטז ח מ סק פי ת).

סיפ' במעש' שני טהור וגבר' טהור (מכות יט ע"ב, ח / ת).

נראה שהסיבה לנדירות התואר היא הקשר ההדוק שבין השם לתוארו והשאפה להימנע מתערובת גסה של הלשונות. זו גם הסיבה שאף על פי שצירופים עבריים נפוצים בא"ב, צירופים מעורבים נדירים מאוד⁶⁵.

3. התחומים המילוניים של השימוש בעברית

בתחומי ההלכה והיהדות שימשה העברית המקור הראשון במעלה לשאלת מילים, ובכל לשון יהודית חלק גדול של הרכיב העברי קשור לתחומים אלו⁶⁶. כך גם בא"ב, למשל:

הלכתא: לית הלכתא כתלמידי דרב (פסחים קג ע"ב, א).

62. תופעה זו קיימת גם בביטויים מקראיים בלשון חז"ל. ראה משה בר-אשר, "זוטות בדקדוק פועלי ל"א ול"י בלשון המשנה", שי לחיים רבין: אסופת מחקרי לשון במלאת לו שבעים וחמש, בעריכת משה גושן-גוטשטיין, שלמה מורג ושמחה קוגוט, ירושלים תשנ"א, עמ' 61–63.

63. הביטוי מופיע עוד פעם אחת בדפוס המשנה: "רבי יהודה אומר אם השיא את הבת הראשונה ינתן לשניה כדרך שנתן לראשונה וחכמים אומרים פעמים שאדם עני והעשיר או עשיר והעני אלא שמין את הנכסים ונותנין לה" (כתובות ו, ו). נוסח זה קשה, שכן זמן פעל אינו מתאים כאן. ואכן, בכ"י קאופמן הנוסח הוא "פעמים שאדם עני ומעשיר או עשיר ומעני", כיאות. אפשר שהצורה העשיר נובעת מגרירה משני המקומות האחרים, ואולי הביטוי הנמצא בא"ב, שהוא קפוא ומועצם ואינו כפוף למערכת זמנים, הוא שמשתקף כאן. המשנה מצוטטת גם בתלמוד בנוסח זה: "פעמים שאדם עני והעשיר או עשיר והעני" (כתובות סח ע"א, ויג / ח לפ ת). נראה שהביטוי שנוצר בא"ב חדר לנוסח המשנה שבבבלי ומשם הגיע אל דפוס המשנה.

64. להבדיל מתואר מועצם, הרגיל בא"ב, כגון גבוה, גדול, קטן.

65. השווה אל וויינרייך, נוסח, עמ' 62: התואר איזה ביידיש בא תמיד עם מילה ממקור עברי. אף כאן באה לידי ביטוי שאיפה דומה.

66. הדבר נזכר בכל מחקר על לשון יהודית, כגון בר-אשר, אלג'ריה, עמ' 165; הנ"ל, מסורות ולשונות, עמ' 206; צבר, אורביג'ן, עמ' 288.

קרית שמע: יומא חד הוה קרי קרית שמע (סנהדרין קז ע"ב, קר).
שביעית (=שנת השמיטה): אייתניהו נהליה בשביעית (גטין לו ע"ב, רס).

וכן מצה, אגדתא, מנהגא, מצווה, קידושא, שבתא ועוד הרבה מאוד.
דיונים משפטיים תופסים מקום רחב בספרות חז"ל, ולכן גם מונחי משפט עבריים נפוצים מאוד, כגון מקח טעות: "חזינן אי אית בה דיקלי קני ואי לא מקח טעות היא" (בבא בתרא סט ע"ב, מ), וכן אחריות, בעל חוב, הזיקא, לוה, מלוה, מקח וממכר, שכירות ועוד רבים.

לאמתו של דבר, לריבוי המושגים בתחומים אלו אין חשיבות רבה לענייננו, שכן בהם עיקר עיסוקו של התלמוד, וגם בלא קשר לשאלת מילים הוא גדוש מונחי הלכה, יהדות ומשפט. לפיכך חשוב יותר לעמוד על שפע המושגים מתחומי החול, למשל:

אורז: אמ' רב אשי חזינן או רובה אורז קאכלי לא ליכלה זר באנפיהו דלמא אתו לבטולה ומשתכחא תורת חלה מניהו (פסחים נא ע"א, א).
אורחים: לא אמרינן הואיל ואו מיקלעי ליה אורחין חזי ליה השתה נמי חזי ליה (פסחים מז ע"ב, א).

מקום: מקום דקביע הזיקא שאני (פסחים ח ע"ב, א).
כיון דקפיד עליהו מיוחד להו מקום (שבת קכג ע"א, וח).
נשים כשפניות: אמר אמימר אמרא לי רישיהו דנשים כשפניות האי מן דפגע ביה נשים כשפניות נימא להי הכי (פסחים קי ע"א, א).
סררותא: מר א' אנא עבידנ' סררות' דמת' ומר א' אנא עבידנ' סררות' דמתא (קידושין עז ע"ב, ח סררותא ת).

ש"מ בעי למעבד שררותא בבבל (יומא פז ע"ב, ח רשותא ת) ⁶⁷.

וכן אַבֵּל, אפשר, בבת אחת, הואיל ו-, ודאי, מוטב, מזיקין, מכאן ואילך, מעשה, נמנ"ם, תח"ל ועוד ⁶⁸.

שאלות אחדות שייכות לתחומים נמוכים במיוחד, ונראה שיש בהן משום

67. יוסף נוה כתב לעניין הצורה בסרר: "המקבילה הארמית היא בדרך כלל 'סררותא'" (הנ"ל, על פסיפס ואבן, תל-אביב תשל"ח, עמ' 32), וכוונתו כנראה לצורות הללו. אבל השורש שר"ר אינו ארמי, ומכאן שצורות אלו עצמן נקלטו מן העברית.

68. על התחומים המילוניים של הרכיב העברי ועל שימושו גם לענייני יום-יום ראה למשל פרנק אלווד-פרייר, "העברית בשפות היהודיות", מסורות ט-י-יא (ספר היובל לגדעון גולדנברג, תשנ"ז), עמ' 307; בראשר, אלג'יריה, עמ' 168; טל, נביאים ראשונים, עמ' 159-160; אורה (רודריג) שורצולד, "דימויים עבריים בצירופים ובניבים של הספרדית היהודית", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 153.

לשון נקייה מתוך שהביטויים שבלשון המדוברת מוחשים במלוא חריפותם⁶⁹.
דוגמות:

בית הכסא: אבי מריא ליה אימיה אימרא למיעל בהדיה לבית הכסא (ברכות סב ע"א, ד).

זונות: ויתבי בשוקא דזונות ועבדי להי מסאני לזונות (פסחים ק"ג ע"ב, א).
כשפים: הות קא עבדא ליה כשפים לא הוה קא מהניה ביה (פסחים ק"ג ע"ב, א).
הו קא בחשן קדרא בכשפים (גטין מה ע"א, רס).
מונחים אלו משמשים לבדם בתלמוד ואין להם מתחרים ארמיים⁷⁰.

4. חידושי הרכיב העברי

4.1 חידושים בכלל העברית שבתלמוד

כיוון שבתקופת האמוראים נמשכה היצירה בעברית, נוצרו בעברית של התלמוד חידושים רבים, והם מצויים גם בעברית העצמאית גם ברכיב העברי שבא"ב. אביא להם כאן שתי דוגמות, האחת חידוש הוראה והאחת חידוש צורה.

חידוש הוראה – "הגדה", "אגדתא"

המילה אגדה או הגדה מצויה בספרות התנאים, כגון "ומלמדו מדרש הלכות ואגדות" (נדרים ד, ג); "היכן היתה הגדה" (תוספתא סוטה ז, ט), אך בהוראה 'סיפור יציאת מצרים בליל הסדר' היא חידוש של התלמוד. המילה מופיעה בהוראה זו בצורה עברית ובצורה ארמית: "סומה פסול מלומר הגדה" (פסחים קטז ע"ב, א / ב ג ו י ת אגדה ט האגדה ח); "שאלתינהו לרבנן דבי רב ששת מן אמר אגדתא רב ששת" (פסחים קטז ע"ב, א / ד ח ט י ת). הוראה זו נגזרה מן הפסוק "והגדת לבנך" (שמות יג, ח)⁷¹, והיא משמשת גם בעברית גם בארמית.

69. עיין סאסאקי, יידיש, עמ' 141. וראה מ"ד קאסוטו, "היסוד העברי בלשון דיבורם של יהודי איטליה", לשוננו טז (תש"ח-תש"ט), עמ' 189-190, על מושב, מקום במשמעות 'בית הכסא'.

70. הביטויים כאן באים בסיפורים ולא בדברי הלכה, ואין ספק ששימשו בקרב יהודי ככל בדיבור של חול. דבר זה מוכח גם מהיעדר צורה ארמית מתחרה.

71. שכן כל חובת סיפור יציאת מצרים בליל הסדר נקשרת לפסוק זה: "והגדת לבנך ביום ההוא [...] שומע אני מראש חודש ת"ל ביום ההוא [...] בשעה שמצה ומרור מונחין לפניך על השלחן" (מכילתא, עמ' 66). על חילוף הצורות אגדה/הגדה ראה גבריאלי בירנבאום, "אגדה והגדה, אגדות ומעשיות", לשוננו לעם מה (תשנ"ד), עמ' 101-102; מ"ב לרנר, "על 'הגדה' ו'אגדה'", לשוננו לעם מו (תשנ"ה), עמ' 181-184. אף על פי שהבחנת המשמעות מאוחרת, אולי הגדה ב"ה נתייחדה להגדה של פסח משום הקשר לצורה והגדת שבפסוק.

חידוש צורה – צורת הריבוי של "בעל חוב"

בלשון התנאים הריבוי של בעל חוב הוא תמיד בעלי חוב, בהוספת צורן הריבוי רק אל הנסמך, כגון "לווה ובעלי החוב באין וניפרעין" (בבא קמא ט, ט). בלשון התלמוד נוסף צורן הריבוי גם אל הסומך ונתחדשו שתי צורות ריבוי, בעלי חובין לצד בעלי חובות, והצורה העתיקה בעלי חוב נעלמה. הצורות החדשות נוהגות גם בעברית וגם בארמית, כגון "לוה ובעלי חובין באין ונפרעין ממנו" (בבא קמא צג ע"ב, פי); "חזייה לר' אבא דמן עכו דתפסי ליה בעלי חובות" (סוטה מ ע"א, וי). שינוי זה ממשיך תהליך רחב שהחל קודם לכן בלשון התנאים ובו הוצמד צורן הריבוי גם אל הסומך⁷², כגון בתי מדרשות, בעלי בתים, ראשי חודשים. הצירוף התנאי בעלי חוב משמר אפוא את הנוהג הקדום, ובלשון האמוראים חל גם בו התהליך האופייני ללשון חז"ל. מכאן שתהליכים שהחלו לפעול בתקופת התנאים מוסיפים ופועלים גם בתקופת האמוראים, והם מלמדים על חיוניות העברית בתקופת האמוראים, שעוד כוחה עמה להתחדש ואין היא תלויה תלות גמורה במקורות החתומים.

4.2 חידושים ברכיב העברי שבארמית הבבלית

קשה לדעת אם חידושים כאלה נוצרו בעברית העצמאית וממנה הגיעו אל הרכיב העברי או להפך⁷³, ובדרך כלל אין להתחקות אחר המהלך המדויק של הדברים. במאמר זה חשוב יותר לציין חידושים שנתחדשו ברכיב העברי שבא"כ ולא נתפשטו מחוצה לו. חידושים עבריים אלו מיוחדים לא"כ ואינם משמשים בעברית העצמאית כלל, לא בלשון התנאים ולא בלשון האמוראים⁷⁴.

4.2.1 ביטויים חדשים

האלוהים: אמרו ליה אמרתה א"ל לא אמ' רבא האלהים אמרה וגמירנא לה מיניה (עירובין יד ע"ב, ד).

וכך אמרו משמא דר' יוחנן והאלהים לא אמר (פסחים נד ע"ב, א).
אמ' רבא מסתבר' מילתיה דרב בביתו נערה דקא מטי הנאה לידיה אבל בוגרת לא והאלהים אמ' רב אפי' בוגרת (כתובות קב ע"ב, ח).

72. ראה סגל, דקדוק, עמ' 96.

73. האפשרות שנוצרו ברכיב העברי ומשם חדרו לעברית העצמאית מוכחת מתוך החידושים העבריים המצויים רק בא"כ ולא בעברית העצמאית, ראה להלן.

74. על מילים עבריות המפתחות משמעויות חדשות וצורות חדשות בתוך לשונות היהודים ראה יעקב בן-טולילה, "המילים העבריות בחכיתיה", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 61; בראש, מסורות ולשונות, עמ' 210, 216, 219, 244; מורג, היבטים, עמ' 101–106; פרגר, גבולות, עמ' 116, 120; צבר, אורכיג'ן, עמ' 289; קארה, טיפולוגיה, עמ' 141. על יסודות ארמיים שאולים ששינו את הוראתם בעברית ראה בראש, מקום הארמית, עמ' 34.

ביטוי זה משמש מילת קריאה⁷⁵, והוא חידוש של התלמוד ונמצא רק בארמית⁷⁶. מעיקרו ודאי שימש לשון שבועה הבאה לחזק. בתלמוד הביטוי מביע ניגוד לאמור קודם⁷⁷, ונראה שחל כאן המעתק הסמנטי הרגיל מחיזוק לניגוד כמו במילים אבל, אך, באמת⁷⁸.

הולכך, הלכך, הואיל וכך: הולכך נימרינהי לכולהי (ברכות יא ע"ב, ד).
הולכך סימדי בין איסמוק ובין לא איסמוק שארי (פסחים עד ע"ב, א).
הלכך האי סודרא כיון דאית ביה שלש על שלש כמאן דפסיק דמי (בבא מציעא ז ע"א, מ).

הואיל וכך לא מצי משני (כריתות כז ע"ב, דעג וכ ח לב פי ת).

בכתבי־היד רגילה הצורה הולכך לצד הילכך, הלכך, אך בדפוסים הולכך איננה.

75. שד"ל (א"ב, עמ' 117) מונה את האלוהים בין מילות הקריאה (זו מילת הקריאה העברית היחידה ברשימתו), ומכאן שחש שהמילה נקלטה בארמית. אבל אפשטיין (א"ב, עמ' 143) לא הביאה, כנראה משום שהיא מילה עברית.

76. לדברי קרן דובנוב ("האל", השד והספרות הרוסית", לשוננו לעם מט [תשנ"ח], עמ' 33), הביטוי המקראי חי' או חי האלוהים הוא המקרה היחיד במקורות שכינוי האל משמשים בו ביטוי של קריאה. הדברים אמורים בעברית, אבל בארמית לפנינו הביטוי הזה. אמנם אצל בן יהודה (עמ' 236) הובא הביטוי מן התלמוד בהקשרים עבריים לכאורה (וכן אצל אבן־שושן, עמ' 92, שהביא רק את המובאה שתידון בסמוך), אבל העיון מלמד שלמעשה כולם הקשרים ארמיים. לדוגמה, המובאה "האלהים עיני ראו ולא זר" (שבת קמה ע"א) הקשרה המלא הוא: "א"ל האלהים עיני ראו ולא זר (כלו כליותי בחקי וגו') מפומיה דר' ירמיה שמיע לי"; המילים "עיני ראו ולא זר" הן ציטוט של פסוק (איוב יט, כז), ואילו המשפט כולו ארמי הוא. רק במובאה אחת יש מקום לספק: "אמ' להו ומודי בה רב מכפא ועד אטמא א' ליה ר' שמעו' בן לקיש לר' יוחנן מני רב דלא ידענא ליה א' ר' יוחנן לא נהירת לן כד שימש ית' ר' ור' חייא האלהים כל אותן השנים ששימש אותן תלמיד לר' ור' חייא בישיבה אני שמשתי בעמידה אמ' ליה מאן גברא הוא א' ליה גברא בכולא הוא" (חולין נד ע"א, מט); אמנם המשפט התוכף עברי, אבל ההקשר הכללי ארמי. גם הנוסח מסופק, לפי שיש גורסים "האלהים" לא במקום זה אלא קודם: "אמ' להו האלהים מורי בה רב מכפא ועד אטמא אל'ר שמע' בן לקיש מנו רב דלא ידענא לי' אל'ר ר' יוחנן ולא נהירת ליה כד הוה משמש ר' רבא ור' חייא כל אותן שנים ששימש [ר'] אותן תלמיד בישיבה אני שמשתי בעמידה" (שם, וכא).

77. רק לעתים נדירות אין הוא מביע ניגוד: "אמ' ליה רב אחא בר יוסף לרב חסדא פת קטנית תנן או פת קטנית תנן אמ' ליה האלהים צריכה זו? כמרודיא דליברות" (בבא מציעא פז ע"א, מ), ואף כאן, למעשה, האמירה "צריכה זו" מביעה התנגדות לקריאה בלא ו.

78. כנראה, ה"א הידיעה מופיעה כאן משום שהמילה היא משפט קריאה עצמאי שאינו כפוף לתחביר המשפט הארמי. אבל בא"ש המילה האלוהים מופיעה כמות שהיא בשימוש רגיל; ראה המליץ, עמ' 449, וכן "ואתהלך חנוך עם האלהים" (ת"ש, בראשית ה, כב). נראה לי שבא"ש המילה נתפסה שם פרטי שה"א הידיעה חלק ממנו.

מסתבר שמקורה הואיל וכך⁷⁹. כל הצורות הללו מצויות רק בתלמוד, והן משמשות רק בארמית⁸⁰ אף על פי שמקורן עברי. הרבה ביטויים עבריים חדשים נוצרו לצורך מונחי המשא והמתן, ואלה שניים מהם:

עד כאן לא + אמר/אמרי/פליגי וכד' = פלוני אומר רק במקרה זה אך אולי לא במקרה אחר: עד כאן לא פליגי רבנן עליה דרבי אלא בסוכה דדירת עראי היא אבל בית דדירת קבע הוא אפלו רבנן מודי (סוכה ג ע"ב, דעו).
עד כאן לא קאמרי רבנן התם אלא קרן דהתירה אבל הכא קרן גופה קא מזקא (בבא קמא ל ע"ב, מ).

הצירוף עד כאן הוא עברי, ובשימושו זה נפוץ מאוד בא"ב אך אינו מופיע לא בעברית של התנאים ולא בעברית של האמוראים⁸¹.

לעולם, מונח דחיה במשא ומתן: [אמ'] רב פפא ארישה רב אשי אמ' לעולם אסופה (פסחים ו ע"א, א).

איפוך ואיבעי' אימ' לעולם לא תיפוך (עבודה זרה ד ע"ב, נ).
לעולם כד אמרן מעיקרא (זבחים מח ע"ב, ב).

79. ראה אפשטיין, א"ב, עמ' 142. מלשונו של קוטשר (מחקרים, עמ' רלח) נראה שפקפק בגיזרון זה, אך לא פירש את ספקותיו. את חילוף הצורות יש לבאר כך: לאחר היאלמות היא שבמילה הואיל נשארו שתי תנועות; בצורה הלכך השתלט החיריק, בצורה הולכך השתלט החולם; ראה Wilhelm Bacher, "Talmudical Fragments", *Jewish Quarterly Review* 9 (1897) עמ' 148-147.

80. המילה באה כמעט תמיד בראש משפט ארמי, ולכן נראה לי שהיא משמשת בארמית בלבד. אמנם לעתים רחוקות היא פותחת משפט עברי, כגון "אמ' רבינא הילכך אפי' גמר סעודתו מברך" (ברכות נא ע"א, ד), אך בהיותה מילת חיבור קשה לדעת אם היא שייכת לעברית שבמשפט הממשיך או לארמית שברקע הכללי. בדוגמה "האי חטאו ישא מאי עביד ליה כדאמרן הילכך הזיד בזה ובוזה דברי הכל חייב" (פסחים צג ע"ב, ו) סביר שהילכך ממשיכה את הרצף הארמי ורק אחריה נפתח המשפט העברי. דוגמה זו יכולה להראות את הטעות האפשרית בשיוך המילה לעברית: "נימ' כתנאי התקדשי לי בשטר ר' מאיר או' אינה מקודשת ור' אליעזר אומר מקודשת וחכמ' או' שמין את הנייר אם יש בו שוה פרוטה מקודשת ואם לאו אינה מקודשת האי שטר ה"ד אילימ' [...] ורבנ' מספק' להו אי כר' מאיר אי כר' אליעז' הלכך שמין את הנייר אם יש בו שוה פרוטה מקודשת ואם לאו אינה מקודשת" (קידושין מח ע"א, ד); אף על פי שהלכך עומדת כאן בראש משפט עברי, ברור שהיא שייכת לארמית, והמשפט הבא אחריה אינו אלא ציטוט מן הברייתא המובאת קודם.

81. השווה, למשל, לניסוח עברי: "והלא לא נחלקו בני כהנים גדולים וחנן אלא לעניין שבועה אבל מזוני ייהבין לה" (כתובות קז ע"ב, לפ), בלא עד כאן. יש להעיר שביטוי זה נמצא כמה פעמים בכתב־היד בצורה עד כען, כגון "עד כען לא פליגי" (פסחים סב ע"ב, א; ראה וייסברג, הלשון הארמית, עמ' 111), אך לדעתי, ריבוי הופעות עד כאן גם בכתב־היד (בתלמוד כ"כ 250 דוגמות בצירוף עד כאן לא) אינו מאפשר לראות בו שיבוש. יש לשקול את האפשרות שכען איבדה את העיצור הלועזי, כרגיל בא"ב, והצורה כאן משקפת מילה ארמית טהורה.

הביטוי בשימוש זה אינו בלשון התנאים⁸², ואף שמקורו עברי, הוא משמש רק בא"ב⁸³.

4.2.2 הוראות חדשות

מילים עבריות רבות מקבלות הוראות חדשות בא"ב.

דבר אחר

הביטוי דבר אחר בלשון התנאים הוא לשון נקייה לשני מושגים: (א) 'עבודה זרה': "הכהנים ששימשו בבית (המקדש) נחוניין לא ישמשו במקדש בירושלם ואין צורך לומר' לדבר אחר" (מנחות יג, י); (ב) 'תשמיש': "לא אמרו אלא מפני הרגל דבר אחר" (תוספתא פסחים ג, יז). גם בא"ב הביטוי משמש לשון נקייה, אך נוספו לו שתי הוראות חדשות: (ג) 'חזיר': "שויתנן הא שמעתא כי דבר אחר מסנקי" (פסחים ג ע"ב, א); (ד) 'צרעת': "וקשיא ריחה לדבר אחר" (פסחים עו ע"ב, א). שתי ההוראות החדשות מופיעות במשפט אחד, שקשה להבינו מחמת ריבוי הוראות הביטוי: "ואי פגע בדבר אחר [=חזיר] קשי לדבר אחר [=צרעת]" (שבת קכט ע"ב, וח)⁸⁴. במקרה זה החידוש הסמנטי אינו גדול, שהרי כבר בלשון התנאים הביטוי משמש לשון נקייה וכבר בה הוא רב-משמעי, אולם בא"ב הורחב שימושו, שהרי בהוראות אלו אינו משמש בעברית.

סָתָם

הוראת הפועל סתם בלשון התנאים היא 'לא פירש' (وهוא מופיע רק בצורת הבינוני הפעול), כגון "היו סתומין יפלו לנדבה היו מפורשין דמי חטאת ילכו לים המלח" (מעילה ג, ב); "קן סתומה וקן מפורשת" (קנים ב, ד). בא"ב הוראתו 'שנה את ההלכה בלא שם בעליה'⁸⁵, כגון "ודילמא קא סתם לן כשמעון התימני" (יבמות מד ע"א, דז); "ואגב אורחיה קא סתם לן תנא כר" (כתובות מב ע"א, לפ). מסתבר

82. גם בספרות התנאים לעולם עשויה להופיע בראש דברי החולק, אך בכל המקרים הוראתה 'תמיד' והיא מציינת שהדין חל בהיקף רחב ממה שסבור בעל הדעה הראשונה, כגון "כל מקום שיש כהן תורם מן היפה כל מקום שאינו כהן תורם מן המתקיים ר' יהודה או' לעולם הוא תורם מן היפה" (תרומות ב, ד).

83. גם אצל בן-יהודה, עמ' 2711, א והע' 1, צוין "מצוי מאד בסגנון ארמי" והובאו דוגמות רבות מן הארמית. המעיין בשתי הדוגמות שהובאו שם מן העברית ובהקשרן ייווכח שגם הן לאמתו של דבר ארמיות.

84. מובאה זו הובאה אצל בן-יהודה, עמ' 876, בלי ואי ובכתיב "קשה" (זה הכתיב בדפוס), כמובאה עברית. אבל המילה ואי (בדפוס אי) שבראש המשפט וכן הכתיב קשי שבכתב-היד מורים שהמשפט ארמי. עוד מובאה הובאה שם, הע' 1, מן הארמית: "היינו דאמרי אינשי תלה ליה קורא לדבר אחר [=חזיר] ואיהו ידידיה עביד" (ברכות מג ע"ב).

85. אמנם הוראה זו קרובה להוראת הפועל בלשון התנאים ואולי אף בפסוק "ותאחז סתם החזון" שבדניאל ח, כו, אך אי-אפשר להתעלם מייחוד ההוראה שחל בא"ב, ואין לכלול את ההוראה החדשה עם "עשה שלא יובן היטב" (בן-יהודה, עמ' 4234).

שהפועל בהוראה זו נגזר מן השם סָתם (משנה) בהוראת 'משנה שלא נתפרש אומרה', הוראה שנתחדשה אף היא בלשון האמוראים ומצויה בשני התלמודים: "והאמ' ר' יוחנן הלכה כסתם משנה" (בבלי תענית יח ע"א, ל); "תמן אמ' חזקיה ר' אבהו בשם ר' לעזר כל מקום ששנה ר' מחלוקת ואחר כך חזר ושנה סתם הל' כסתם" (ירושלמי ערלה סא ע"ד)⁸⁶. אך שלא כמו השם בהוראה זו, המשמש בעברית, הפועל בהוראה זו אינו משמש אלא בא"ב⁸⁷.

מכל מקום

הצירוף מכל מקום נפוץ בספרות התנאים בהוראת 'בכל מקרה' ומקומו כמעט תמיד בסוף המשפט, כגון "שנ' קן קן מכל מקום" (חולין יב, ג); "העושה כלי קבול מכל מקום טמא" (כלים יז, טו); "חולו של מועד מנין ת"ל את חג המצות תשמר מכל מקום" (מכילתא, עמ' 30). בא"ב נתחדשה בו ההוראה 'אחרי כל הדיון עדיין יש קושי', ומקומו בראש המשפט: "מכל מקום תלאן ואחר כך פיסק ראשי חוטיין שלהן קשיא" (סוכה יא ע"ב, ל); "מכל מקום קשו קראי אהרדי" (יבמות מט ע"ב, דז)⁸⁸.

4.2.3 חידוש מבנה

לעתים החידוש אינו במילה עצמה או בהוראתה אלא במבנה שהיא נתונה בו.

אתא לידי תקלה

המילה תקלה מצויה בספרות התנאים, כגון "אני מתפלל שלא תארע תקלה על ידי" (ברכות ד, ב); "לפי שבאת לאדן תקלה על ידיה" (סנהדרין ז, ד). במובאות הללו תקלה היא נושא המשפט⁸⁹. בא"ב המילה תקלה נתונה תמיד בתוך הצירוף אתא לידי תקלה ונושא המשפט הוא האדם, כגון "דלמא אתי בהו לידי תקלה" (פסחים לג ע"ב, א); "וניקין ניבעי להו מילתא לכהנים דאתו בה לידי תקלה" (זבחים פה ע"ב, ב)⁹⁰. ההבדל יומחש אם נתרגם את המובאות התנאיות אל הניסוח הארמי-

86. יש להדגיש את התהליך הכפול שאירע בתקופת האמוראים: ראשית נוצרה הוראה חדשה לשם סתם, ושנית נגזר ממנו פועל בהוראה זו. בולטת כאן חיוניות העברית המתפתחת בתקופת האמוראים.

87. לצורך כלילת ערך זה בעברית הובאה אצל בן-יהודה (עמ' 4234) מובאה אחת מן התלמוד (ועוד מובאה אחת במבדבר רבה, שהוא ספר מאוחר): "אלא מעיקרא סבר לאו שאין בו מעשה לוקין עליו וסתמה והדר סבר אין לוקין עליו וסתמה ומשנה לא וזה ממקומה" (שבועות ד ע"א, ת וסתמא ומ פי וסתמ' ונו). אך לפי יחסי העברית והארמית נראה שגם כאן הפועל בארמית: "מעיקרא סבר X וסתמה" – המשפט כולו בארמית להוציא השיבוך המביע את תוכן הדעה. 88. ראה מ"צ קדרי, תחביר וסמאנטיקה בעברית שלאחר המקרא, רמת-גן תשנ"א, עמ' 23–24. קדרי עמד על שימוש זה והדגיש שהוא מופיע רק בארמית של התלמוד.

89. גם במשפט "שלא יעשם תקלה לאחר(ונים)[ין]" (פרה ט, ה), שבו תקלה היא המושא, הוראת הפועל היא פקטיטיבית ותקלה היא למעשה הנושא ב"מבנה העומק".

90. תקלה נקריט בא"ב רק פעם אחת מחוץ לצירוף: "במעשר בזמן הזה עסיק' ומשום תקלה" (בכורות סא ע"א, לב / ויט ח פי ת).

בבלי: המשפט "לפי שבאת לאדן תקלה על ידיה" היה מתנסח בסגנון הא"ב "לפי שבא אדם לידי תקלה על ידיה". אך בלשון התנאים הצירוף לידי תקלה איננו⁹¹. נמצא שבא"ב נתחדש המבנה הכרוך במילה תקלה, אף שהמילה עצמה עברית היא⁹².

על כורחך⁹³

הצירוף על כורח+כינוי, הנפוץ בלשון התנאים, קשור לפועל והכינוי שבו מוסב אל נושא או אל מושאו של הפועל, כגון "מקבלת היא על כורחה" (כתובות ז, י); "מערערים אותה ומשקין אותה על כורחה" (סוטה ג, ג). גם על כורחך, המופיע כמה פעמים במסגרת מסקנה ופונה אל הלומד בגוף שני, קשור לפועל המופיע אף הוא בגוף שני: "על כורחך את' מקיש את האב לבעל" (ספרי במדבר, עמ' 202). בא"ב הביטוי על כורחך אינו קשור לפועל ומשמש משפט עצמאי להבעת מסקנה⁹⁴: "אלא על כרחיך כרב סבירא ליה" (פסחים יז ע"א, א); "אלא אי סבר לה כרב נחמן דאמ' פירי לא עבדי חליפין ומטבע לא קני היכי מתריץ לה על כרחיך מתריץ לה כרב ששת" (בבא מציעא מו ע"ב, סק)⁹⁵.

91. המבנה המתואר כאן בא פעם אחת בעברית של הירושלמי: "אם היה אבר מן החי אפי' משלחולה אסור שלא יבוא לידי תקלה" (דמאי כג ע"ב).

92. כנגד עשרים היקרויותיו של הצירוף בא"ב מצאתי שלוש היקרויות בעברית במיעוט הנוסחאות: (א) "לא שנו אלא פת אבל חיטי לא שמא יבא בהן לידי תקלה ורבי יוחנן אמר אפילו חיטי ואמאי ניוחש דילמא אתי בהן לידי תקלה" (פסחים לג ע"ב, ת / ה ח י) – המשפט "שמא יבא בהן לידי תקלה" חסר בנוסח א ב ג ו, ואולי נגרר מן השאלה שבהמשך ותורגם; (ב) "אמ' רבה שמא יבא בהן לידי תקלה" (שם, ה / י) – ברוב הנוסחאות בארמית "אמר רבא גורה דלמא אתי בהו לידי תקלה" (א / ב ג ח ט); (ג) "והיו באין לידי תקלה וקלות ראש [...] ועדיין היו באין לידי תקלה" (סוכה נא ע"ב, גמ) – בשאר הנוסחאות "והיו באין לידי קלות ראש [...] ועדן היו באין לידי קלות ראש" (דעז / ל ת), ובדומה במקבילה "וכשראו בית דין שהן באין לידי קלות ראש" (תוספתא סוכה ד, א).

93. הצירוף מופיע בת"י, ועל עבריותו ראה טל, נביאים ראשונים, עמ' 57: "מתפוצתו בעברית של חז"ל אפשר ללמוד, כי שאול הוא".

94. מבנה זה נמצא בספרות התנאים רק פעם אחת: "וכשהוא או' על כורחך כת' במשנה תורה שדירו" (מכילתא, עמ' 235), אבל על כורחך חסר ברוב הנוסחאות (ראה במהדורה).

95. לפיכך משפט כעין "על כורחך את' מקיש את האב לבעל", שהובא מספרי במדבר, ניסוחו בתלמוד הוא "אלא על כורחך הקישן הכת' הכא נמי על כרחיך הקישן" (יומא טו ע"א, ל). על משפט זה יש להעיר: אף שהביטוי הקישן הכתוב הוא עברי, יש לראות בעל כורחך חלק של הדיון הארמי הסובב (המשך המשפט המובא הוא "התם פיסוק מתנות בעלמא הוא"), והקישן הכתוב הוא ביטוי עברי משובץ (הלקוח מברייטא כעין זו שבקידושין כב ע"ב: "הקישן הכתוב לשדה אחוזה"). כיוצא בו הקטע הזה: "סוכה נמי לימא קלוש אי קלושה הויא ליה חמתה מרובה מצלתה הכא נמי אי קלושה הויא לה קורה הניטלת ברוח אלא על כרחיך (צלתה מרובה מחמתה) נעשו כשפודי' של מתכת הכא נמי על כרחיך צלתה מרובה מחמתה" (עירובין ג ע"א, ד); הביטויים "נעשו כשפודי' של מתכת", "צלתה מרובה מחמתה" לקוחים מדיונים עבריים

בפירוש

הביטוי בפירוש מופיע תמיד בסוף המשפט העיקרי בין בספרות התנאים בין במקורות תנאיים המצוטטים בתלמוד. בספרות התנאים: "שמעתי בפירוש שמוציאין לסורייה" (שביעית ו, ה); "מפני ששמעת סתם ואני שמעתי בפירוש" (ספרי זוטא, עמ' 313); במקורות תנאיים שבתלמוד: "עד שיחזירנו הכת' לכללו בפירוש" (זבחים מט ע"א, ב); "אמור מה ששמעת בפירוש" (סנהדרין נו ע"א, קר). בא"ב הביטוי מופיע תמיד בראש המשפט העיקרי: "אמ' ליה רב מרדכי בפירוש שמיע לי דמר לא סבר לה להא שמעתא דנהרדעי" (ביצה ו ע"א, ל); "אימר דאמ' שמואל לעצמו לאחר מי אמ' בפירוש אמ' שמואל בין לעצמו בין לאחר" (בבא בתרא קנא ע"א, מ). גם בעברית של האמוראים הביטוי נמצא במבנה החדש, אך רק במשפט "בפירוש ריבתה תורה", כגון "אמר רבי אבהו בפירוש ריבתה תורה חייבי כריתות למלקות" (מכות יג ע"ב); "א' רבא בפירוש ריבתה תורה שקר דומה לשוא" (תמורה ג ע"ב, פי). השימוש הרווח והמגוון בא"ב ולעומתו השימוש המוגבל בעברית של האמוראים מראים שהא"ב היא מקור השינוי וממנה פשט אל העברית.

4.2.4 ביטויים שנשתקעו בארמית הבבלי

לאחר שהוכח קיומם של ביטויים עבריים המיוחדים לא"ב אביא שני ביטויים עבריים שעקב שימושם הבלבדי בארמית נתפסו ארמיים לגמרי.

מי יאמר

כבר עמד שמא פרידמן⁹⁶ על ייחוד הביטוי מי יאמר או מי ימר, כגון "מי יאמר דאכלתיה" (פסחים ט ע"א, א מי ימר ו / ח י ת מי ימא ה); "מי יאמר דמתרמי לן" (יומא כב ע"א, אע / ג); "מי יאמר כדקאמרינו" (סנהדרין לב ע"ב, פי); "מי ימר דמזיק" (בבא קמא ל ע"ב, מ). ביטוי זה חורג מדקדוק הא"ב בארבעה דברים⁹⁷: (א) מי במקום מאן; (ב) עתיד נסתר פותח ב"י ולא ב"ל או ב"ג; (ג) ה"ר הסופית לא נשללה; (ד) בכתב-היד רגילה בביטוי זה אם הקריאה א בהברה הראשונה ולא י⁹⁸. לפי זה היה צפוי הביטוי מאן לימא⁹⁹.

פרידמן הציע לראות במי יאמר ביטוי עברי, ואף תמך את דבריו בניקוד על פי העברית שנמצא בקטע גניזה: "מי יאמר דמזבניליה ניהליה". נראה שהצעה זו נכונה, ולפיה נתיישבו כל הקשיים. אך יש להוסיף ולהדגיש שתי נקודות. ראשית, ביטוי

עצמאיים (סוכה יד ע"ב; משנה סוכה ב, ב) ומשובצים כאן בדיון הארמי, ואינם מפקיעים את על כורחך מן הארמית בדיון הכללי.

96. פרידמן, שייירי כתבייד, עמ' 31–32.

97. פרידמן (שם) מנה רק את שלושת הקשיים הראשונים.

98. צורת העתיד הרגילה בארמית כתובה תמיד ב"י – לימא – ולעולם לא ב"א.

99. אף ביטוי זה נפוץ בתלמוד, כגון "ומאן לימא לן דאונן אסור בבמה דלמא שרי בבמה" (זבחים טז ע"א, ב), ולא כאן המקום לעמוד על ההבדל בשימוש בין מי ימר ובין מאן לימא.

עברי זה נפוץ בא"ב אף על פי שכמעט אינו משמש לא בעברית של התנאים¹⁰⁰ ולא בעברית של האמוראים. לאור הדוגמות שהובאו לעיל שוב אין הוא יוצא דופן. שנית, הביטוי נתפס ארמי לא רק בעיני החוקרים אלא אף בעיני המעתיקים, משום שהוא אינו שכיח במקורות העבריים העצמאיים, רכיביו דומים לרכיבים המצויים בא"ב (בהוראה אחרת מי רגיל בא"ב; השורש אמ"ר רווח) והוא נפוץ בארמית. זו הסיבה שכתבו נשתנה לכתוב הארמי מי יימר עד שבדפוסים לא נשאר זכר לכתוב העברי המקורי מי יאמר.

אימור

הביטוי אימור או אימר נפוץ בא"ב להבעת ספק¹⁰¹. למשל: "אימור דאמ' ר' יוסי בחמרא בשכרא מי אמר" (מועד קטן יב ע"א, ב); "אבל איניש דרגיל דנפיק ועייל לא אימור איניש אחרינא הוא דאפקיד" (כתובות פה ע"ב, לפ); "אמרו ליה רבנן לר' אמי האי ישראל משומד הוא דקא חזו ליה דקא אכיל נבלות אמ' להו אימור לתיאבון הוא דאכיל" (גטין מז ע"א, רס); "מעיקרא נמי אימר לא טבילי וספק וספק הוא" (עבודה זרה מא ע"ב, נ).

ביטוי זה, בין שהוא עתיד מדבר בין שהוא ציווי לנוכח, מוקשה בשתיים: (א) בהברה האחרונה יש ו, ואילו בארמית צפוי פתח¹⁰²; (ב) ה־ר לא נשלה. ואכן, בא"ב הצורה הרגילה היא אימא, והביטוי אימור (או אימר) מתייחד בהוראתו רק להבעת ספק. ההבחנה בין אימור לאימא בולטת כשהם מופיעים במשפט אחד: "פירי נמי אימר לא נתקנו לא תימ' ספק נתקנו אלא אימא ספק נדמעו ספק לא נדמעו" (עירובין לו ע"א, ח); "ואיבעית אימא ספיק וספיק הוא ומעיקרא אימור דלא טבילי" (פסחים ט ע"א, ה).

במובאות האלה מודגשת הוראתו המיוחדת של המונח:

אמ' רבא אימר מבעוד יום נפרצה א"ל אביי לא נימ' מר אימור אלא ודאי מבעוד יום נפרצה (עירובין צג ע"ב, ח).

אי משום הא לא תסייען אימ' ישראל משומד הוה ופלח לה לרצון רב אשי אמ' לא תימא אימר אלא אימא ודאי ישראל משומד הוה ופלח לה לרצון (עבודה זרה נד ע"א, סז).

100. בספרות התנאים הביטוי נמצא פעם אחת בשימוש דומה: "משל למה הדבר דומה לאחר שהיה מקלל למלך והיה המלך עובר א' לו שתוק שמא ישמע המלך א' להן מי יאמר לכם שלא היתה כוונתו) [ת]י אלא להשמיעו" (ספרי במדבר, עמ' 85; ניסוח המשפט נראה לקוי מעט).

101. ראה אפשטיין, א"ב, עמ' 63–64.

102. למשל באמ"ק אָמר (כגון דניאל ב, ד), בסורית אָמר. באשר לצורות בחולם בא"ג פסברג (דקדוק, עמ' 181) מפקפק אם השפעת העברית גרמה. מכל מקום יש להוכיח זאת מן הא"ב עצמה, שבשימוש הרגיל נוהגת בה אימא.

הופעת ייחודי צורה אלו דווקא בשימוש מסוים תמוהה היא. נראה אפוא שאימור אינו אלא אָמַר, ביטוי עברי שנוצר בא"ב לשימוש מוגדר. בגלל היעדרו מן העברית העצמאית ושימוש הנפוץ בא"ב נתפס אף הוא ארמי, בדיוק כמו רעהו מי יאמר. יש להדגיש את הדמיון הרב שבין המונחים: שניהם ביטויים עבריים הנפוצים רק בא"ב ושניהם מציינים ספק. קרבתם ניכרת בכואם יחד, כגון "התם ודאי איכא שבועת שוא אבל הכא מי יימר דאיכא שבועת שוא אימר תרויהו בהדי הדדי אגבהוה" (בבא מציעא ב ע"ב, מ).

ביטוי זה נעדר מן המקורות התנאיים ואינו משמש אלא בא"ב, והרי זו עוד דוגמה לחידוש עברי שנתחדש בא"ב. שתי נקודות זקוקות להבהרה:

א. היחס בין אימור לאימר: נראה שהצורה המקורית היא אימור, ורק תפיסתה כארמית גרמה לשינוי הכתיב לאימר (כמו המעבר מי יאמר < מי יימר). מקוריותה של אימור ניכרת במסורת בני תימן, הקוראים תמיד אימור גם כשהצורה בדפוסים שלפניהם היא אימר¹⁰³, אף על פי שהסכיבה הארמית יש בה כדי להביא לקריאת אימר דווקא, ואף על פי שבדפוס התלמוד, שמהם בני תימן קוראים את התלמוד היום, נפוצה יותר אימר (168x) ופחות אימור (87x). נראה שההקפדה על אימור משמרת קו קדום¹⁰⁴.

ב. הכתיב ב"י אחרי ה"א, שלא ככתיב הרגיל בעברית אמור (אָמַר): הבדל הכתיב שבין אמור הרגיל לאימור הנידון כאן משקף הבדל בין חטף-סגול לצירי¹⁰⁵. לפי הכתיב הרגיל בתלמוד הצורה העברית היא אָמור. הצירי אופייני דווקא לצורה הארמית אִימא, והצורה אִימור, לפי בוחן זה, נראית אף היא ארמית. ואולם לאמתו של דבר ההבדל אינו בין העברית לארמית אלא בין מסורת הניקוד הטברני למסורת הניקוד הבבלי: לפי מסורת טבריה יש חטף-סגול בשתי הלשונות, כגון בעברית "אָמַר" (בראשית מה, יז) ובארמית "אִימַר" (דניאל ב, ד); לפי מסורת בבל יש צירי

103. ראה מורג, ארמית, עמ' 71.

104. גם בכתב־יד תימניים ואחרים שולטת הצורה אימור בלבד. למשל: בכ"י א לפסחים אימור מופיעה שתים-עשרה פעמים ואין אימר; בכ"י לפ לכתובות אימור מופיעה שבע פעמים ואין אימר. הצורה אימור שולטת לבדה גם בכתב־היד ב ה לפסחים, דעז לטוכה ועוד.

105. הנחה זו מתבססת על הרושם הכללי מן התלמוד ועל תיאור הכתיב של כ"י א לפסחים (ראה ברויאר, העברית, עמ' 50–58); אין בדינו תיאור כולל של הכתיב הנוהג בכתב־יד אחרים של התלמוד. ועיין ישראל ייבין, "כתיבה של תיבת 'אלא'", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 254–258; ממאמר זה עולה שרק בכתב־יד בבליים, שלפי מסורתם אִלֵּא הגויה ב"א צרויה, מצוי הכתיב אילא. המחשה של האמור כאן אפשר למצוא במסורת הקריאה של תימן לפי ניקודו של עמר, כגון "אָמור לנו שנים ושלשה דברים" (פסחים קיח ע"ב; אָמור = אָמור) כנגד "אִימור הוה אִימור לא הוה" (פסחים ט ע"א).

בשתי הלשונות, כגון בעברית "אָמור"¹⁰⁶ ובארמית "אַימֶר" (ת"א, בראשית מה, יז). בשל התגברות כוחה של מסורת טבריה חל בעברית של התלמוד המעבר אֵימור < אָמור¹⁰⁷; בארמית לא פעלה השפעת מסורת טבריה ולכן נתקיימה הצורה אֵימא¹⁰⁸. הביטוי אימור שנידון כאן ניצל מן השינוי אֵימור < אָמור בזכות שיקועו בארמית (הוא הדבר שגרם גם לשינוי אימור < אימר), ורק הוא משמר את הצורה הבבלית המקורית.

5. היערכות היסוד העברי בארמית הבבלית

קיום רכיב עברי בא"ב יוצר תחרות בין היסוד העברי הנשאל ובין היסוד הארמי הקיים. אמנם לעתים אין למילה העברית מתחרה ארמית מקורית, כגון במונחי הלכה מובהקים, שנוצרו בעברית ומטבע הדברים אין להם מקבילה ארמית. אך פעמים רבות כנגד המילה העברית הנשאלת יש מילה ארמית ותיקה בעלת הוראה זהה, ואז נוצר זוג מילים מקבילות, אחת עברית ואחת ארמית. זוג כזה נוצר גם כשהמילה העברית נשאלה לארמית בשתי דרכי תצורה, אחת עברית ואחת ארמית. במקרים אלו יש לבדוק איך נערכות שתי המילים המקבילות.

5.1 המילה העברית שולטת לבדה

לעתים קרובות המילה הארמית המקורית נעלמת לגמרי או נדחקת להקשרים נדירים וארכאיים¹⁰⁹. במקרים אלו קשה לדעת בוודאות איזו מילה ארמית הייתה נוהגת לולא השפעת העברית, אך נוכל לשערה בעזרת ניבים ארמיים אחרים.

106. ראה ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 482.

107. ראה שם על מקורות בבליים צעירים. המעבר מומחש במחיקה ממשית של ה"י בספרא מח ע"א, כ"י וטיקן 66: "א(י)כלו" (2x); ראה ייבין, שם.

108. זו דוגמה להשתקפות מסורת הניקוד הבבלי בכתיבו של התלמוד הבבלי. על בעיית הקשר בין שני מקורות בבליים אלו, שבדרך כלל אינו ניכר לעין, ראה למשל ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 35; משה בראשר, "נשכחות בלשון התנאים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת משה בראשר, אהרן דותן, דוד טנא וגד בן-עמי צרפתי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 101, הע' 102. נראה לי שבשיטה הנקוטה כאן יש מפתח להבהרת פרטים רבים מסוג זה. כל האמור כאן מכוון, כמובן, לפועלי פ"א בכלל ולא דווקא לשורש אמ"ר. למשל, בכתיב צורת הציווי לנוכח של השורש אכ"ל יש בתלמוד הבבלי בין אָכול בעברית ובין אֵיכול בארמית, כגון "אחר כל אכילתך אכול מלח" (ברכות מ ע"א, פי) לעומת "אשר () לו כרעים איכול אמ' רחמ' דאית ליה איכול דלית ליה לא תיכול" (חולין סו ע"א, מט), אבל לפי מסורת הניקוד הבבלי גם בעברית אָכול (ראה ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 482).

109. הכוונה להקשרים שארמית לא בבליית נוהגת בהם בתלמוד; ראה למשל אפשטיין, א"ב, עמ' 16.

אָבֶל

בא"ב נוהגת רק המילה העברית אבל, כגון "והני מלי דקביעי וקא אכלי ואתו אבל אתחולי לא" (פסחים קה ע"א, א); "לא אמרן אלא במערכה אבל מדנחה לית לן בה" (פסחים קיא ע"א, א). בניבים אחרים נוהגת ברם הארמית: "תנד חיותא מן תחתוהי וצפריא מן ענפוהי ברם עקר שרשוהי בארעא שבקו" (דניאל ד, יא-יב); "הדא דתימר באילין דלית אורחתהון מתחמיא ביממא ברם באילין דאורחתהון מתחמיא ביממא לא משערין בהון" (ירושלמי ברכות ב ע"ב). הפסוק "לא כי צחקת" (בראשית יח, טו) מתורגם "לא ברם חייכת" (ת"א), "לא ברם גחכת" (פש); "אך בזאת נאות לכם" (בראשית לד, טו) מתורגם "ברם בדא נטפס לכון" (ת"א), "ברם בהדא נתתפס לכון" (פש').

במקור אחד שתי המילים הללו אף מוקבלות זו לזו: "'אבל אשמים אנחנו' – רבי אבא בר כהנא אמר לשון דרומי הוא, אבל – ברם" (בראשית רבה, עמ' 1130)¹¹⁰. מסתבר אפוא שברם היא המילה שהייתה משמשת בא"ב אילולא שאילת אבל. בארמית של התלמוד המילה ברם באה במקום אחד¹¹¹:

אתו לקמיה דר' בנאה [...] חזא דכת' אבבא דאבולא כל דיין דמתקרי לדין לא שמיה דיין אמ' [...] כתבו הכי ברם סבא דיהודאי כך אמ' כל דיין דמתקרי לדין ויגבון מיניה ממון בדין לא שמיה דיין חזא תוב דהוה כת' בריש כל מותא אנא דם [...] [כתבו ברם סבא דיהודאי כך אמ' בריש כל מרעין אנא דם] (בבא בתרא נח ע"א-ע"ב, מ).

דווקא משפטים אלו מצוטטים בשם נכרים. נראה לי שיש כאן עדות להבדל בין הארמית היהודית, שבה שימשה רק אבל העברית, ובין הארמית הנכרית, שבה שימשה ברם כצפוי בארמית לא יהודית. תח"ל

שאני שמואל הקטן דהא אתחיל בה (ברכות כט ע"א, ד).
והני מלי דקביעי וקא אכלי ואתו אבל אתחולי לא (פסחים קה ע"א, א).
ומיניי הוו מתחלי ברישא (סנהדרין לו ע"א, פי).
אתחולי כפורענותא לא מתחלינן (בבא בתרא יד ע"ב, מ).

השורש הארמי המקורי הוא שר"י, כגון "בגדול החל" (בראשית מד, יב) – "ברכא שרי" (ת"א), "מן רבא שרי" (פש'); "שרי קרי שמע" (ירושלמי ברכות יד ע"ב). בתלמוד שר"י 'התחיל' מופיע רק פעמיים: (א) "ר"א הגדול אומר מיום שחרב

110. ראה קוטשר, מחקרים, עמ' רז. קוטשר הביא את המובאה הזאת והוסיף: "הרי שבאחד הניבים הא"י קיימת היתה 'אבל' (העברית?) ומשמשת היתה במקום (ליד?) 'ברם' הארמית (שרידים עבריים מצויים בעיקר בא. נ. ואכמ"ל)". כוונתו, כנראה, שאבל העברית משמשת כאן בתוך הארמית, כעין השרידים העבריים המצויים בא"נ (ניב דרומי). אם כן, לפנינו תופעה זהה בא"ב. 111. המילה מופיעה עוד בתלמוד אך בעברית; ראה להלן, סעיף 6.3.

בית המקדש שרו חכימא למהוי כספריא" (סוטה מט ע"א) – זו ארמית לא בבליית בתוך ברייתא¹¹²; (ב) "רב אשכחיה רב הונא דקדיש אשיכרא אמר ליה שרי אבא למיקני איסתירי משיכרא" (פסחים קז ע"א, ת / ו אתחיל א ב ט התחיל ג ד ח י)¹¹³. נמצא שהשורש הארמי המקורי כמעט אינו נוהג בא"ב. מצה

משום חיובא דמצה מודה (פסחים צט ע"ב, א).
נוכל איניש מצה ומרור בהדי הדדי (פסחים קטו ע"א, א).
מתקיף לה רב אשי וליחזי פסח היכי עביד מצה היכי אכיל (ערכין יא ע"ב, דע).
המילה הארמית המקורית היא פטיר, כגון "ומצות אפה" (בראשית יט, ג) – "ופטיר אפא להון" (ת"א), "ופטירא אפא להון" (פש'), אך אין היא מצויה בתלמוד. לעולם

אסרה רבא בר בהילאי לההוא ריפתא דתנורא למיכלה במלחא לעולם (פסחים ל ע"א, א / ב ג ה ח י ת לעלם ו).
אנשים זימנין דמיגלי רישיהו וזימ' דמיכסו אבל נשים לעולם מיכסו וקטנים לעולם מיגלו (נדרים ל ע"ב, וי).
לעולם לא תיפוך (פסחים כא ע"א, א)¹¹⁴.

המקבילה הארמית המקורית היא לְעֵלֶם, כגון "יאמינו לעולם" (שמות יט, ט) – "יהימנון לעלם" (ת"א). אבל בא"ב נוהגת תמיד לעולם. לעלם מופיעה בארמית שבתלמוד פעמיים, אך בשני המקרים הארמית ארכאית – פעם בשטר ופעם באיגרת עתיקה: "דאתקין רב בגיטא איך דפלניא בר פלניא פטר ותרין ית פלניא אינתתיה דהות אינתתיה מן קדמת דנא מן יומא דנן ולעלם" (גטין פה ע"ב, רס / דח ומ ח ת); "וטול איגרא חדא וכתוב לאחנא דרומאה עילאה ודרומאה תחתאה שלמכון יסגא לעלם" (סנהדרין יא ע"ב, פי / ת)¹¹⁵. בא"ב הסטנדרטית נוהגת אפוא רק לעולם.

112. הברייתא חדרה גם לנוסח המשנה (סוטה ט, טו).
113. אמנם התיעוד אינו מרשים, אך עצם הופעת הלשון הנדירה מוכיחה שהיא מקורית, שהרי לא סביר שמילה רגילה תשונה לנדירה. גם הנוסח התחיל מלמד שחלו כאן ידיים. כיוון שכאן מדובר בשני הדורות הראשונים של האמוראים, אפשר לשער שבתקופה זו טרם השתלטה אתחיל (ברוח דברי וייסברג, הלשון הארמית). בשני מקרים שר"י אינו בהוראת 'התחיל': (א) בביטוי שרא תיגרא: "הוה שרינא תיגרא דגברא ברישא" (יבמות ק ע"א, גא); "שרי ליה תגריה דלא נישוויך כשאר עם הארץ" (קידושין ע"ב); (ב) במשמעות 'בצע': "מהיכא בעית למישרא המוציא" (סנהדרין קב ע"ב); "כי מטא למשרי אמר ליה לרבי זירא לישרי לן מר אמר ליה לא סבר לה מר [...] בעל הבית בוצע" (ברכות מז ע"א). בשימוש זה השורש קשור כנראה לשירותא 'סעודה': "רבי זירא הוה בצע אכולא שירותא" (ברכות לט ע"ב).
114. הובאו כאן דוגמות לשתי הוראות הצירוף בא"ב – (א) 'לתמיד'; (ב) מונח דחיה במשא ומתן.
115. ועוד פעמיים שם באותו הקשר. לעלם נמצאת גם במשפט אחר בכמה כתב-יד, ולפי ההתאמה ביניהם והשינויות המילה בשני מקומות נראה שיש בה ממש (גם כאן בקשר למעשה בית דין,

5.2 הבחנה בין היסוד העברי ליסוד הארמי

לעתים היסוד הארמי הוותיק אינו נעלם אלא נערך כנגד היסוד העברי החדש ונוצרת הבחנה ביניהם. סוגי ההיערכות הם שניים: (1) היערכות בין סוגים ספרותיים; (2) היערכות סמנטית ותפקודית.

5.2.1 הבחנה בין סוגים ספרותיים

בחקר לשונות היהודים ידוע כי השאלות מן העברית מרובות בהלכה ומועטות בסיפור¹¹⁶. זה המצב גם בא"ב. אין מדובר כאן במושגים הלכתיים הקיימים רק בעברית, שריבויים בהלכה נובע מעצם נושא הדיון, אלא במילים שיש כנגדן מילים ארמיות בהוראה וזה, ורק נושא הדיון הוא הקובע את בחירת המונח – בהלכה המונח העברי, בסיפור המונח הארמי.

כזית/כזיתא

בהלכה המונח העברי משמש תמיד, כגון "הני מילי דאית ביה כזית" (ביצה טז ע"א, ל). אבל בסיפור הצירוף הארמי נוהג: "והאמ' רב משום ר' חייא כי זיתא פסחא והלילא פקע באגרא" (פסחים פה ע"ב, א ב כי זיתא ה ו כזיתא ח ת); "ההוא כזיתא תרבא דנפל בדיקולא דבשרא [...] ההוא פלגא דזיתא דתרבא דנפל בדיקולא דבשרא סבר מר בר רב אשי לשעוריה בתלתין פלגי דזיתא" (חולין צח ע"א, ת / ו כא וכב ח מט).

יום הכיפורים / יומא דכיפורי

הצירוף העברי נוהג תמיד בהלכה, כגון "הכא תוספתה דיום הכפורים דאורייתא היא" (שבת קמח ע"ב, ח). המונח הארמי המקביל מופיע כמעט תמיד בסיפור, כגון "מר בריה דרבינא כולה שתא יתיב תעניתא לבר מעצרתא ופוריא ומעלי יומא דכפורי" (פסחים סח ע"ב, א); "כי מטא מעלי יומא דכפורי אמ' איזיל ואפייסיה" (עירובין נד ע"א, ד), ופעם אחת בהקשר של חכמה: "האי מאן דבעי נידע אי מסיק שתא ואילא ניתי בהלין עשרה יומי דבין ריש שתא ליומא דכיפורי" (כריתות ה ע"ב, דעג)¹¹⁷.

וכנראה הוא הגורם: "אנא נהרדעי אנא וסבירא לי דשומא הדר לעלם והילכתא שומא הדר לעלם" (בבא מציעא טז ע"ב, פי / סק לעולם ויד וטו ח מ ת; בדומה בבא מציעא לה ע"א, פי לעולם, לעלם סק לעלם, לעולם וטו לעולם מ / ת / ח). בשני מקומות אחרים נראה שהיא טעות: "אסרה רבה בר אהילאי למיכלה לריפתיה לעלם" (פסחים ל ע"א, ו לעולם אבגה חית); "לעלם בליטרא בשר" (כתובות סז ע"ב, ח; בנוסח ויג לפ ת המילה חסרה).
 116. על הבחנה בין סוגים ספרותיים לפי שכיתות היסודות העבריים ראה למשל אבישור, יסודות, עמ' 14 ועמ' 22–34; תמר אלכסנדר, "המזל והשכל בפתגמים ספרדיים יהודיים", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 45, 51; בלאו, כיוונים, עמ' 191; שיטריי, עיון, עמ' 171.
 117. בהלכה פעמיים: "כס פילפלי ביומא דכפורי פטור כס זנגבילא ביומא דכפורי פטור" (יומא פא ע"ב, ג, ובדומה ברכות לו ע"ב); "בנעילה דיומא דכיפורי מאי אמ' (סוטה מ ע"א, דעה). מעניין ששתי ההיקריות בהלכה אינן במשא ומתן אלא בפסיקת הלכה, ונראה לי שלפסיקת הלכה יש סגנון מיוחד.

נשיא/נשיאה

נשיא משמש בהלכה, כגון "כגון דמית נשיא" (פסחים ע"ב, א), ואילו נשיאה משמש לצד השם הפרטי, כגון ר' יהודה נשיאה, ובסיפור: "אמי ?ור?דינאה חזי בוכרי דבי נשיאה הוה" (ביצה כז ע"א, נ); "רבי מני בריה הוו מצערו ליה דבי נשיאה" (תענית כג ע"ב, ל). והשווה אל "אמ' רב חסדא וכן לנשיא מותיבי [...] מאי לאו אפלו נשיא לא לבר מנשיא נשיאה שכיב אמ' ליה רב חסדא לרב חנן בר פפא" (מועד קטן כב ע"ב, ב).

עצרת/עצרתא

בהלכה – "הא תינח עצרת וראש השנה יום הכפורים היכי עביד" (עירובין מ ע"ב, ד); "בשלמא בפסח לא קרביה אימא מחוסר זמן אבל עצרת לבתר הכי הוא דהוה" (ראש השנה ו ע"א, אע). אבל בסיפור ובחכמה – "בר נתן אסיא אתא מכירים לפום בדיתא ביום שני דעצרתא" (פסחים נב ע"א, א); "כולהו שקייני מעלו מדבחא ועד עצרתא" (שבת קמז ע"ב, וח).

היערכות זו יוצרת הבחנה בין שני טיפוסים של הא"ב: טיפוס ההלכה מכאן, טיפוס הסיפור והחכמה מכאן¹¹⁸. דומה שהבחנה זו אינה יכולה להתגלות אלא בזכות הרכיב העברי. חשוב גם לציין מסקנת אגב העולה כאן, שסגנון החכמה קרוב לסגנון הסיפור. גם מסקנה זו מתבררת רק בעזרת הרכיב העברי.

5.2.2 הבחנות סמנטיות ותפקודיות¹¹⁹

למילה העברית הוראה מצומצמת

ההבחנה בין המילים המקבילות עשויה להיווצר מאיליה מתוך ייחוד הוראה שיש למילה העברית עוד לפני בואה אל הא"ב. לעתים כבר בעברית שימשו שתי מילים, אחת בהוראה מיוחדת ואחת בהוראה כללית, וכאשר נשאלה אחת מהן לא"ב נתקבל בה זוג מקביל, כמתואר בתרשים זה:

	הוראה מיוחדת	הוראה כללית
עברית	ע1	ע2
א"ב	ע1	א

ההבחנה שבין ע1 ובין א מקבילה להבחנה שבין ע1 ובין ע2:

עברית וכן/וכך, ארמית וכן/והכי

בלשון חז"ל נתלכדו רכיבי הביטוי וכן להוראה חדשה, 'וגם, כמו כן, כיוצא

118. מקרה ממחיש: "לא קשיא הא ביום ראשון הא ביום שני כדאמ' להו ר' יהושע בן לוי לבניה יומא קמא לא תילוש בחלבא מכאן ואילך לישו בחלבא" (פסחים לו ע"א, א / בגהו חית), שבו נוקטים יום ראשון בתירוק ויומא קמא כדיבור.

119. עיין בראשון, אלג'ריה, עמ' 166, הע' 175א; ווינרייך, העברית האשכנזית, עמ' 66.

בדבר¹²⁰: "נותן פיאה לאילו לעצמן ולאילו לעצמן וכן בא(י)פונים וכן בכרם" (פאה ג, ג); "אם רוב מן הגמלים מותר אם רוב מין הרחלים אסור מחצה למחצה אסור וכן הפשתן והקנבס שטרפן זה בזה" (כלאים ט, א). מתוך כך נוצר הבדל בין וכן למקבילו וכן, המשמש בשימוש הכללי של כינוי הרמז ושומר על תפקידם הנפרד של רכיביו, ו-כך: "וכך היה או' אנה השם" (יומא ג, ח); "ונתן לתוך הכף הגדול לפי גודלו והקטן לפי קטנו וכן היתה מידתן" (יומא ה, א)¹²¹.

הביטוי וכן חדר לא"ב ושמר שם על תפקידו: "א' רב יהוד' א' שמואל [...] וכן אורי ליה ר' אלעזר לר' פדת בריה" (ברכות יא ע"ב, פי); "דאמר ר' שמעון בן לקיש וכן תנא דבי ר' יוסי" (ברכות יט ע"א, ד); "והלכתא מישב שייב וכן ביעי וכן מזרק" (פסחים עד ע"ב, א). בשימוש הכללי הביטוי הארמי והכי משמש כנגדו: "והכי קתני זמן קריאת שמע דשכיבה אימת" (ברכות ב ע"א); "הואיל והכי הוה איזיל ואפייסיה לרבי יהושע" (ברכות כח ע"א). נמצא שההבחנה שבא"ב משמרת את ההבחנה שבלשון חז"ל, לפי התרשים שסורטט לעיל:

	הוראה מיוחדת	הוראה כללית
עברית	וכן	וכך
א"ב	וכן	והכי

עברית מעתה/מעכשיו, ארמית מעתה/מהשתא

בלשון התנאים הביטוי מעתה משמש בשני שימושים: (א) במבנה של שאלה המתעוררת בעקבות היגד קודם, בהוראת 'אם כן', כגון "אין כן זבים מעתה" (זבים ב, ב); "למה אני למד תורה מעתה" (תוספתא סוטה ז, יב); "וכי מה למדנו לרצח מעתה" (מכילתא, עמ' 293); (ב) בשימוש כללי, כגון "לא ברך כל הלילה אין מברך מעתה" (תוספתא ברכות ה, לא). לעומתו מעכשיו משמש רק בשימוש כללי, כגון "אם מעכשיו אתה נותן לי הרי היא לך באלף זוז" (בבא מציעא ה, ב).

הביטוי מעתה נשאל לא"ב והוא נוהג בה רק בניסוח שאלה המתעוררת בעקבות היגד קודם (תמיד במסגרת הביטוי אלא מעתה): "אלא מעתה לא ליתנהי ליה צורת פתח" (עירובין ב ע"ב, ד); "אלא מעתה תיטמי משום גולל" (סוכה כד ע"א, דע)¹²². לעומתו מקבילו הארמי המקורי מהשתא משמש בשימוש הכללי: "סימנא לית לי בגויה מהשתא הוא דמיאש" (בבא מציעא כא ע"ב).

120. "וכן כחובר בא בראש משפט שיש לו צד שווה או דומה למשפט הקודם" – דברי משה אור (תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 165). לדין מפורט ראה הנ"ל, "על 'וכן' במשנה", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 51–65.

121. כפי שניכר מן הדוגמות שהובאו, וכך מצביע גם קדימה וגם אחורה, וכיוצא בו והכי שלהלן.

122. גם המבנה השתנה: בספרות התנאים מעתה מופיע בסוף המשפט ובא"ב בראשו, אך דבר זה חורג מן הדין כאן. יש להעיר שגם בירושלמי מעתה משמש בארמית: "ר' יודה עבר זתים

במקרה זה ההבחנה בין הביטוי העברי לביטוי הארמי היא מורשת ההבחנה החלקית שנהגה בעברית:

	בשאלה	בשימוש כללי
עברית	מעתה	מעתה/מעכשיו
א"ב	מעתה	מהשתא

עברית רביעית/רביע, רובע, ארמית רביעית/רבעא

המילה רביעית משמשת בלשון חז"ל רק בהוראת 'רבע הלוג', כגון "עד שישתה רביעית יין" (נזיר ו, א); בהוראה הכללית משמשות המילים רובע ורביע: "פחת רובע לסאה או הותיר רובע לסאה היגיעו" (בבא בתרא ז, ב); "הלוקח מן הסיקריקון נותן לבעלים רביע" (גטין ה, ו). ההבחנה בולטת בדוגמה זו: "כוס של ברכה צריך שיהא בו רובע רביעית כדי שימזגנו ויעמוד על רביעית" (שבת עו ע"ב)¹²³. רביעית עברה לא"ב בהוראתה שבלשון חז"ל: "מטמאין באהל והוא דאיכא רביעית" (חולין פז ע"ב, וכא), אבל בשימוש הכללי משמשת רבעא: "ריבעא דיומא קרינן ומפטרי" (תענית יב ע"ב, ולד); "תלתא רבעי מיל" (שבת לד ע"ב, ח). אך כאן אירע עוד דבר: המילה העברית באותה הוראה משמשת בא"ב גם בצורה ארמית, רביעיתא או רביעתא¹²⁴; הצורה העברית משמשת רק בהלכה והצורה הארמית – רק בסיפור ובחכמה: "אמ' ליה רב יוסף לשמעיה עייל לי רביעתא דמיא" (ברכות כה ע"ב, ד); "אתקין רב יעקב מנהר פקוד נטלא בת רביעיתא" (חולין קז ע"א, מט); "לייתי רביעתא דחלבא דעיוזא חיוורת" (גטין סט ע"א, רס)¹²⁵. בא"ב נתקבלו אפוא שלוש צורות, המשמשות בהבחנה כפולה – בין המילה

- קרקע ורבנין לא עבדין זתים כקרקע מעתה אין יסבור ר' כר' ליעזר דר' ליעזר אמ' המעשרות שלהן" (דמאי כה ע"ג); "והתנינן עשה שני ראשיה לצד אחד מעתה עד יחות ויסוק והתני ר' יהודה אר' עד שישלש מעתה עד יחות ויסוק ויחות" (כלאים לב ע"ד). לפי זה יש לכלול את מעתה במילון לא"ג, אך במילונים המצויים לא"ג אין הוא מופיע (השווה לעיל, הע' 23).
123. וראה רש"י: "רובע של רביעית הלוג [...] יש טועים בשמועה זו לומר [רובע] רביעית רובע הלוג ויעמוד על רביעית על לוג שהוא רביעית הקב וטעות הוא בידם".
124. לא כאן המקום לדון ביחס שבין רביעיתא לרביעתא. אציין רק שלפי הניקוד המצוי בת"א רביעיתא (וכן תליתיתא, חמישיתא, שתייתא וכו'; ראה Gustaf Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Leipzig 1905, עמ' 131–132) אפשר שאלו שני כתיבים המכוונים לקריאה אחת. ובדומה יש לבאר את חילוף הנוסח שביעיתא/שביעתא: "מאי טעמא דשביעיתא" (סנהדרין לט ע"א, צ דשביעת' ח).
125. במקרה אחד מצאתי את הצורה הארמית בהלכה לפי כתב-יד אחד: "רב אמי ורב אסי דארמי תרווייהו עד רביעתא" (ברכות יד ע"א, סא), אבל לפי שאר הנוסחאות אף זה סיפור: "רבי אמי ורבי אסי טעמי עד שיעור רביעתא" (ת / ד פי). נראה לי שיש לדחות את נוסח סא, וזו דוגמה למקרה שבו ההבחנה בין הסגנונות עשויה לסייע בהכרעה בין נוסחאות.

העברית למילה הארמית (רביעית/רבעא) יש הבחנת משמעות, ובין הצורה העברית לצורה הארמית של רביעית יש הבחנת סגנון:

	‘רבע הלוג’		הוראה כללית
לשון חז"ל	רביעית		רובע/רביע
	הלכה	סיפור	
א"ב	רביעית	רביעית/רביעיתא	רבעא

במקרים שהובאו לעיל היה זוג מילים עוד בעברית, וכניסת אחד מבני הזוג לא"ב יצרה בה זוג מקביל. לעתים מילה עברית אחת מרובת הוראות נשאלה לא"ב רק באחת מהוראותיה. במקרים כאלה רק בא"ב נוצרה הבחנה בין זוג מקבילות – המילה העברית בהוראה המיוחדת והמילה הארמית בהוראה הכללית.

מה הוא / מאי הוא

בלשון חז"ל הצירוף מה הוא משמש בהוראת 'מה דינו', כגון "עיר שיש בה עבודה זרה חוצה לה מותר [...] מה הוא לילך לשם" (עבודה זרה א, ד). המילים מה + הוא משמשות גם בשימושן הרגיל (שלא כצירוף): "מה הוא מחזיר לו מעות" (בבא בתרא ז, ב). הצירוף נשאל לא"ב בהוראתו המיוחדת: "בני בירב דדירי בבאגא מהוא למיתא חשכא וקדמא לבירב" (פסחים ח ע"ב, א); "מהו למעבר ומיתא לקמי רבנן ומשאל שמעתא" (יומא עז ע"ב, ג), אך בשימוש הכללי ממשיך לשמש הצירוף הארמי המקביל (מאי הוא, מאי היא וכו'): "מאי הוא ושלשה" (יבמות צח ע"ב, גא); "והמזלזל בנטילת ידים מאי היא" (ברכות יט ע"א, פי)¹²⁶.

יש נטייה לייחד את המילה העברית למונחי הלכה וקדושה ולהניח את המילה הארמית לשימוש הכללי¹²⁷:

גדול, קטן / רב, זוטר

גדול משמש בא"ב רק בהוראת 'מבוגר, מי שיצא מגיל הילדות' (תואר מועצם במשמעות ההלכתית), וקטן הוא היפוכו: "השתא גדול פטור קטן מיבעיא" (חגיגה ו ע"א, ג); "אי למיפסל קטן נמי מיפסל פסיל אי לאכולי גדול נמי לא מאכיל" (יבמות סח ע"א). בשימוש הכללי משמשים המונחים הארמיים המקוריים רב כנגד זוטר או זוטא: "שביק פיתחא רבה ועייל בפיתחא זוטא" (עירובין י ע"ב, ד); "ההוא כי כנשתא זוטר הוה" (מגילה כו ע"א, ב)¹²⁸.

126. על קפיאת הביטוי בלשון התלמוד (תמיד מה הוא; אין מה אני, מה היא וכו', כבלשון התנאים) ראה ברויאר, העברית, עמ' 270. דוגמה מא"ב: "אנן מהו למעבד הכי" (כתובות יז ע"א, ויג ח / ויב ת). נראה שקפיאה זו הקלה את קליטת הביטוי בא"ב.

127. השווה למשל אל סאסאקי, יידיש, עמ' 140.

128. ייחוד הוראה זה בארמית אינו מושפע מן התפוצה בעברית, שכן בעברית המילה נפוצה בעיקר בהוראה הכללית: "תורמים בצל קטן שלם אבל לא חצי בצל גדול" (תרומות ב, ה). נתונים

במקרים כאלה נוצרה בא"ב מערכת הבחנות דקה יותר בזכות אוצר המילים שנוסף לה מן העברית. בדומה המילה העברית שם משמשת רק בהוראת 'שם ה': "מי איכא דידע מהוא למכתב שם אחספא" (סוכה נג ע"א, דעז), ולעומתה שמא הארמית משמשת בהוראת חול: "שמא בשמא מיחלף אתרא באתרא לא מיחלף" (גטין יא ע"א, וכו'). המילה העברית כוונה הוראתה 'כוונת הלב': "דאזיל בתר כוונה" (פסחים כה ע"ב, א); "אטו באסון תליא מני לתא בכוונה תליא מני לתא" (בבא קמא מב ע"א, מ), ובהוראה הכללית 'יישור' משמשת המילה הארמית: "אמר רבי זירא כמה מכוונן שמעתתא דסבי [...] מתקיף לה רב יוסף ומאי כוונתא" (בבא בתרא קמט ע"ב, ת / ח מ סק פי)¹²⁹.

נראה שכך הוא גם במילה גבוה. מילה זו רגילה בהוראת 'הקב"ה' (בהקשר של קרבנות), כגון "אליה לגבוה סלקא" (פסחים ג ע"ב, א); "כי אסירי לגבוה להדיוט מישרא שרי" (קידושין נז ע"ב), ואילו במשמעות של חול היא מצויה פעמיים: "שכיב גברא גבוה" (נדרים מא ע"א, ת גביה' ח¹³⁰); "דהואי גבוה תלתין אמהתא [...] ומגלן דהוה גבוה טפי" (בבא בתרא ג ע"א, ת / סק גבי' ח גביהה סז דגביהה מ)¹³¹. בשאר המקומות הצורה הארמית גְּבִיָּה מופיעה בהוראה של חול ובצורה הנטויה: "לאו משום דגביהת מכל אילני" (שבת סז ע"א, ת / וח ח); "אף על גב דלא גביהי שלשה" (שבת ז ע"א, ת / ח); "דגביהי עשרה" (סוכה י ע"ב, גמ ת); "דהו גביהי מגבה כעליות" (תמיד כו ע"ב, ת / פי)¹³². לפי זה בא"ב יש לכאורה תפוצה משלימה בין הצורה הפרודה גבוה לצורה הנטויה גביה. אך מסתבר שהיקריות גבוה במשמעות חול היו מעיקרן גביה ונשתבשו לגבוה¹³³; תיקון זה לא היה אפשרי בצורות הנטויות, ולכן שרדה גביה בהן דווקא. אם כן, אף במילה זו נוצר בידול בין הצורה העברית גבוה לקודש ובין הצורה הארמית גביה לחול¹³⁴.

- מספריים במשנה: כהן גדול 103 פעמים, גדול סתם 131 פעמים, בהוראת 'מבוגר, מי שיצא מגיל הילדות' רק 12 פעמים (ועוד אחת בתוך ציטוט פסוק), היינו פחות מ-10%. מכאן שייחוד הוראה זה בא"ב בא משום ייחוד העברית להלכה ולדת.
129. עוד דוגמה יפה מביא אברהם טל: "בעוון שני דברים עמי ארצות מתים על שקורין לארון הקודש ארנא ועל שקורין לבית הכנסת בית העם" (שבת לב ע"א; טל, נביאים ראשונים, עמ' 162), ומכאן שהייתה הבחנה בין ארנא בשימוש של חול ובין ארון לארון הקודש.
130. בהגדות התלמוד יש נוסח "גביהא", "גביהה"; ראה מסכת נדרים, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשמ"ה, עמ' שנט.
131. מובאה זו עוסקת בבית המקדש, ואולי דבר זה גרם להופעת גבוה כאן. אך לא זה השימוש הרגיל של גבוה, וסביר למדיי שגם כאן זו טעות, ראה בהמשך.
132. שני מקרים מן המנויים כאן לא נזכרו אצל ח"י קוסובסקי, אוצר לשון התלמוד, ח, ירושלים תש"ך, עמ' 39–40.
133. בהשערה זו תומכות הנוסחאות הגורסות גם במקרים אלו גביה. לפי השערה זו חלה כאן חדירה של העברית אל הארמית בגלגולי המסירה; ראה על כך להלן, סעיף 6.4.
134. נידון כאן היחס בין הצורה העברית לצורה הארמית, אך השורש עצמו כנראה מעברית. ואולם

הבדלי תפקיד

לעתים אין בין המילים הבדל של הוראה אך נוצר ביניהן הבדל של תפקיד או של המבנה שהן נתונות בו, ואין להבדל זה כל שורש בשימוש העברי המקורי.

אם כן / אי הכי

אם כן משמש לצד מקבילו הארמי אי הכי בהתניה ברורה. אי הכי פותח קושיה: "הני עשרים וארבעה דתענית' כנגד מי? א"ר חלבו: כנגד עשרי' וארבע' ורננות ותפלות ותחנונות שאמר שלמה בשעה שביקש להכניס את הארון לבית קדש הקדשים. אי הכי אנן נמי נימרינהו כל יומא!" (ברכות כט ע"א, סא); "אמ' רב: במועד ליפול על בני אדם בבורות. אי הכי בר קטלא הוא!" (בבא קמא מח ע"ב, מ). לעומתו אם כן פותח תירוץ ודחייה: "ואימא הכי גמירי! אם כן נהדר ליה ר' יוחנן בן נורי לר' עקיבה כד מהדר ליה ר' אלעזר חסמא לר' אליעזר בן יעקב" (פסחים לב ע"ב, א); "גבי שאר איסורי מי שמעת ליה?! אם כן אמאן גירמייה" (פסחים כז ע"א, ג). הבחנה זו נהווה רק בזכות הכפילות שנוצרה בא"ב. בעברית יש רק צירוף אחד – אם כן – המשמש בשני התפקידים. לפתיחת קושיה: "כל הנאכלים ליום אחד מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. אם כן למה אמרו חכמ' עד חצות? אלא להרחיק את האדם מן העבירה" (ברכות א, א); לפתיחת דחייה: "אמ' לו ר' ליעזר, אף הוא אינו אומ' אלא משיב הרוח ומוריד הגשם בעונתו. אמ' לו, אם כן לעולם יהא מזכיר!" (תענית א, א).

אי אפשר / לא אפשר

הצירוף העברי אי אפשר עומד לפני משפט תוכן שלילי במבנה אי אפשר + ד+לא/לית/ליכא (מילת שלילה), כגון "אי אפשר דלא מידליא פורתא" (שבת צט ע"ב, וח); "אי אפשר דלא פגמא פורתא" (פסחים מד ע"ב, א); "אי אפשר דלית ביה שוריאקי סומאקי" (פסחים עד ע"ב, א); "אי אפשר דלא ערק' חד מיניהו" (כתובות כז ע"א, ויב)¹³⁵. בשאר המקרים משמש לא אפשר: "אבהתן נהוג אנן לא אפשר לן" (פסחים נ ע"ב, א); "ואי לא אפשר שרי" (ביצה ל ע"א, נ); "התם טעמא מאי משום דלא אפשר הכי נמי לא אפשר" (מגילה כב ע"א, ב)¹³⁶.

אבל בעברית, גם בעברית של התלמוד, אי אפשר אינו מוגבל: "[ו]אל תאמר דבר ש[אי] אפשר לו להישמע" (אבות ב, ד); "אלמלא מקרא כת' אי אפשר לאמרו"

ראה James M. Lindenberg, *The Aramaic Proverbs of Ahiqar*, Baltimore–London

1983, עמ' 93.

135. אי אפשר + ד הפותח משפט חיובי יש בדפוסים רק פעם אחת: "אי אפשר דחד דאיכא בהנך ליכא בהני" (חולין סא ע"ב), אבל נוסח וכן: "אי אפשר דליכ' חד מינייהו דדמי לחבריה".

136. כך בדרך כלל נוסח כתבי-היד, אך יש מעט חריגים. אביא כאן חריג אחד לכל כיוון: "לא אפשר דלא פגמא פורתא" (פסחים מד ע"ב, ת אי אפשר א ב ג ה); "הא דאפשר בפרנסה הא דאי אפשר בפרנסה" (שבת קכח ע"ב, ת דלא אפשר וח ח).

(מגילה כא ע"א, ב); "כשם שאי אפשר לבר בלא תבן כך אי אפשר לחלום בלא דברים בטלים" (ברכות נה ע"א, ד).

כל שכן / כל דכן

הצירוף העברי כל שכן משמש בא"ב בפתיחת משפט חיובי או בסיום קל וחומר: "כל שכן הכא דקא פסדי לגמרי" (פסחים יג ע"ב, א); "כיון דעבדי ליה צרה כל שכן דמזדרו טפי" (יומא יג ע"א, ג); "השתא ישראל מישאל קאני ישראל מגוי לא כל שכן" (פסחים לא ע"ב, א); "ומה התם דניחא תשמישתיה אמור רבנן לא אתו רבים ומבטלי לה למחיצתה הכא דלא ניחא תשמישתיה לא כל שכן" (עירובין כב ע"ב, ד)¹³⁷. לעומתו כל דכן משמש בשאלה רטורית, במבנה ולא(ו) כל דכן הוא (בדרך כלל לפני הצגת קל וחומר): "ולאו כל דכן הוא ומה מחיים דאליה למיתפס פדיוני" לא מפריק לאחר שחיטה דלא אליה למיתפס פדיוניה מי מפריק" (בכורות לה ע"א, לב). במבנה זה כל שכן אינו משמש. וראה את ההבדל הפנימי: "ולא כל דכן הוא השתא ומה התם דכי מרע לי לדיבוריה אמרת קושטא קאמי מתני" דלא מרע ליה לדבוריה לא כל שכן" (קידושין סד ע"א, דז); "ולאו כל דכן הוא השתא בדק קדשי" [צ"ל: קדשי בדק] הבית דלאו עבודה נינהו באעו כהונה קדשי מזבח לא כל שכן" (זבחים סח ע"ב, ב)¹³⁸.

ועדיין תיבעי / ואכתי

עדיין משמשת באופן קבוע במבנה ועדיין תיבעי לך. מבנה זה משמש רק אחרי בעי פלוני או איבעיא להו, כגון "איבעיא להו כמלא [פי] תנור תבואה או דילמא כמלא [פי] תנור פת ת"ש כמלא [פי] תנור פת ועדיין תבעי לך כמלא פי תנור ככיסא דתנורא או דילמא כדרא דריפתא דהדר ליה לפומיה דתנורא" (תענית כב ע"ב, גמ); "בעי ר' ירמיה לכור זרע או לכור תבואה אם תמצא לומר לכור זרע למפולת יד או למפולת שוורים תא שמע דכי אתא רבין א"ר אבהו א"ר אלעזר ואמרי לה א"ר אבהו א"ר יוחנן ארבעת קבין לכור זרע ועדיין תיבעי לך למפולת יד או למפולת שורים" (בבא מציעא קה ע"ב, ה).

137. בפתיחת משפט חיובי הצירוף מופיע גם בספרות התנאים: "פחות מיכן כל שכן הן טמאין" (כלים ז, ד). אבל הופעתו בסיום קל וחומר היא חידוש של תקופת האמוראים, המצוי גם בעברית: "ומה חמץ שאין חימוצו קשה בכזית שאור שחימוצו קשה לא כל שכן" (יומא עט ע"ב, ג) וגם בירושלמי: "על נפשיה לא חייס על חורנין לא כל שכן" (פאה כא ע"ב).

138. מצאתי לכלל זה שני חריגים: "מאן דמתני לה אסיפא כל דכן ארישה" (זבחים פה ע"ב, ב כ"ש ח ת כל שכן ויה וזא); "דייטא באצבעתיה בסיס וכל דכן בתרתי וכל דכן בתלת" (נדרים מט ע"ב, וי / ת). במקרה הראשון ברוב הנוסחאות כיאות, ורק המקרה השני חריג ממש. במקרה אחר המבנה שונה מעט אך אינו חריג ממשי: "פיסחא זעירא דילא למספד הא רבא למספד אלא כל דכן הכא נמי כל דכן" (חולין קכט ע"ב, ח / וזא ת). ולהלן יש שינוי קל רק בדפוס, אבל בכתב-היד כרגיל: "אמר ליה אבבי כל דכן הוא ומה טומאה חמורה דקילא דאינה עושה כיוצא בה מטמאה שלא במחשבה" (גיטא נא ע"א, ת לא כל דכן הוא ח לאו כל דכן הוא ויא).

שלא במבנה זה, במהלך המשא והמתן, משמשת ואכתי: "ור' יהודה מפתחו של אולם גמר והתנן הרוחב מעשר אמות ימעט ולא פליג ר' יהודה אמ' אביי ר' יהודה פליג בבריתא דתניא הרוחב מעשר אמות ימעט ר' יהודה אומ' אינו צריך למעט ולפלוג במתני' פליג בגובהה והוא הדין לרחבה ואכתי ר' יהודה מפתחו של אולם גמר והתניא" (עירובין ב ע"ב, ד) ¹³⁹.

6. עוד נושאים

מאמר זה פותח את הדיון בהשפעת העברית על הארמית הבבלית, ועוד רבים הנושאים שיש לעסוק בהם. ארון כאן בקצרה בכמה צדדים שלא נידונו לעיל.

6.1 השפעת העברית בתחומים אחרים

הדיון כאן התמקד בתחום המילון, ואף בו רק ביסודות מילוניים חדשים. העברית השפיעה על הא"ב גם בתחומים אחרים, ועל מקצתם כבר הוער בספרות המחקר. אביא כאן שלוש דוגמות.

הכתיב: סימון תנועת a סופית ב"ה הוא תופעה שנתייחדה בו הא"ב מכלל ניבי הארמית המזרחית, והוא נובע כנראה מהשפעה עברית ¹⁴⁰.

הצורות: במסורת תימן של הא"ב נפוצה קריאת צורת העבר של פֶּעַל בחיריק בפ' הפעל: חִיב, עִין, צַעְרִיָּה, צַעְרָתָן, לְקַטְּנָהוּ ¹⁴¹. צורות כאלה מצויות גם בכתב־היד התימניים של התלמוד, כגון מיעט, כיפר ¹⁴². וכבר שיער שלמה מורג "שאת מציאותה במסורת תימן של הארמית הבבלית יש להסביר כתולדת השפעתה של המסורת העברית" ¹⁴³. בדומה אולי יש להסביר אף את תצורת מקור פֶּעַל במשקל קיטולי, כגון "וחיסורי מחסרה והכי קתני" (פסחים יח ע"א, א), "למיעוטי חולו שלמועד" (פסחים ה ע"א, א), "פירושי קמפריש" (פסחים לט ע"ב, א), בהשפעת משקל קיטול, שם הפעולה העברי של הבניין המקביל ¹⁴⁴.

139. "ואכתי תיבעי לך" מצאתי רק פעם אחת (גטין טו ע"א, ח) – אבל בנוסחאות אחרות "ועדיין" (ומ' ת / וכו'). מלבד כן עוד פעם אחת רק בדפוס – יבמות קח ע"א.

140. ראה פרידמן, שירי כתב־יד, עמ' 14–16; קארה, כתב־היד, עמ' 40–42.

141. ראה מורג, ארמית, עמ' 147–148.

142. ראה קארה, כתב־היד, עמ' 104.

143. לעיל, הע' 141, שם. צורה כזו ישנה בתק"ג: זִזְנָן; ראה פסברג, דקדוק, עמ' 194. אף פסברג מייחס זאת להשפעה עברית.

144. ראה קארה, כתב־היד, עמ' 104, 105 והע' 306, 216, הע' 61. קארה רואה בכך מעתק a < i או אנלוגיה לצורות שמניות בתבנית קטול, אך גם הוא מעיר שצורות כאלה שרדו אף בדפוסים בזכות דמיון לצורות העבריות המקבילות. אם כן, לפחות בכך יש לראות השפעה עברית.

המשמעות: נפק במשמעות 'יצא ידי חובה', כגון "דכיון דאגבהיה נפק ליה" (פסחים ז ע"ב, א), הוא ודאי תרגום שאילה מן העברית.¹⁴⁵ כיוצא בו יומא טבא משמש בהוראה זהה ליום טוב העברי, ועוד רבים כאלה.

6.2 בין הארמית הבבילית לניבים ארמיים אחרים

העברית השפיעה גם על ניבים ארמיים יהודיים אחרים, ובזכות היותה לשון כתבי הקודש – גם על ניבים נכריים, ומצויות בהם הרבה שאילות עבריות. כך למשל המילים שבא, פוריא, פסחא, עצרתא משמשות גם בארמית הכללית. מרובים מזה המקרים המיוחדים לארמית יהודית לניביה, כגון הפעלים מן השורשים יע"ץ ועו"ץ והשם עצה: "דלמא מיעצי עילויה דההוא גברא למקטליה" (מגילה טו ע"ב, ב / ח); "דסני ליה ועייץ ליה עצו רעי" (קידושין פ ע"ב, ח); "ליכא דנזיל דנסיכ עצה לרב הונא" (בבא בתרא קעד ע"ב, מ). השורשים משמשים גם בתרגומים ובא"ג¹⁴⁶: "איעצץ" (שמות יח, יט) – "עצה איעץ יתך" (ת"נ); "איעצץ" (במדבר כד, יד) – "אעוץ יתך" (ת"נ); "דבר ועצה" (שופטים כ, ז) – "פתגם ועצה" (ת"י); "הבו עיצה ניסהוד על בריה וניקטליניה" (ירושלמי סנהדרין כג ע"ב)¹⁴⁷. המילה תמיד משמשת בא"ב בצורה עברית ובצורה ארמית, כגון "התם נמי דשחטיה לתמיד" (זבחים צא ע"א, ב); "אם גדיא יאי יסק לתמידא" (פסחים נו ע"ב, א ג / ה ו ט י ת), והיא משמשת גם במקורות ארמיים יהודיים אחרים¹⁴⁸. אך מרובות גם השאילות המיוחדות לא"ב: השורש חמ"ץ כנראה אינו מצוי עוד בארמית, וכנגדו משמש רק חמ"ע; כנגד התואר טהור הנוהג בא"ב נוהג דכי בניבים אחרים; השורש תח"ל הוא הנוהג בא"ב, אבל בניבים אחרים רק שר"י.

לעתים ההבדל בין הא"ב לניבים אחרים הוא בתצורה. מצווה שמרה בא"ב על צורתה העברית, אבל בניבים אחרים אנו מוצאים מְצוּתָא, כגון "המצווה הזאת" (דברים ו, כה) – "מצוותה הדה" (ת"נ), "מצותה הדה" (ת"ש)¹⁴⁹. ציץ משמש בא"ב תמיד בצורה עברית, כגון 'דר' אליעזר סבר מרצי ציץ משוי ליה כי טהור" (פסחים עח ע"א, א), אבל בת"א תמיד ציצא (שמות כח, לו ועוד), ובדומה "אישתבע לציצא" (שיר השירים רבה ז, א).

6.3 שאילה הדדית של מילים מקבילות

עקב מגע הלשוניות לעתים מילה עברית נשאלת לארמית ובו בזמן מקבילתה הארמית נשאלת אל העברית. המילה עצים מצויה בא"ב: "אעצים דאיסורא קא קפיד

145. השווה אל "ויכרג'הם מן ידי חובה" בערבית יהודית (בלאו, כיוונים, עמ' 194).

146. ראה טל, נביאים ראשונים, עמ' 163.

147. השורש משמש גם בא"ג, הידועה בקליטה מרובה מן העברית; ראה יקוב, א"ג, עמ' 98.

148. מגילת תענית, ת"י, ת"נ, תק"ג, תק"ט; ראה טל, נביאים ראשונים, עמ' 119, 168.

149. לא"ש ראה גם "המצווה – פקודה, מצותה" (המליץ, עמ' 571).

רחמ" (פסחים עה ע"א, א); "כגון דאיתיא עצים מעלמא" (עבודה זרה מב ע"ב, סז), והמילה הארמית אעין נמצאת בעברית של הירושלמי: "והיה נוטל אעים וסותם דוקרנין וסותם" (עירובין יט ע"ג). המילה העברית זונה משמשת בא"ב, ומקבילתה הארמית נפקת ברא (שאינה בתלמוד) מופיעה במשנה במסווה של תרגום שאילה: "שלוש סבכות הן של) (יל)דה טמאה מדרס ושלזקינה טמאה טמא מת ושליוצאת החוץ טהורה מכולם" (צ"ל: מכלום; כלים כד, טז)¹⁵⁰.

במקרים הללו המילה הארמית באה במקורות עבריים אחרים. אך לעתים בתוך התלמוד גופו נתרחה שאילה הדדית.

חמ"ץ/חמ"ע

השורש חמ"ץ רגיל בא"ב, כגון "ולישקו פורתא מיניה וליחמציה" (מנחות נג ע"ב, ו כ / ח ת), ועם זה מקבילו הארמי נשאל אל העברית שבתלמוד: "מפני שראויה לשחקה ולחמע בה כמה עיסות אחרות" (פסחים מה ע"ב, א / ב ג ד ה ו ז ח ט ת); "הואיל וראויה לחמע בה כמה עיסות אחרות" (עבודה זרה סח ע"א, ת / ני סז לחמץ ח).

אָבֶל/ברם

בארמית של התלמוד המילה העברית אָבֶל שולטת לכדה, ומקבילתה הארמית ברם נוהגת דווקא בעברית שבתלמוד¹⁵¹: "אמ' רב יהודה ברם זכור אותו (אותו) האיש לטוב" (שבת יג ע"ב, ח); "כי סליק לנהרדעא שלח ליה דברים שאמרתי לפניכם טעות הן בידי ברם כך אמרו משום ריש לקיש" (שבת סג ע"ב, וח); "דשלח רבין כאגרתיה דבר זה שאלתי לכל רבותי ולא אמרו לי דבר ברם כך היתה השאלה" (בבא מציעא קיד ע"א, מ).

6.4 חזירת העברית אל הארמית הבבליית בגלגולי המסירה

בתקופת האמוראים גדול היה כוח הארמית בזכות היותה הלשון המדוברת. משפסק הדיבור בארמית נחלש כוחה וגבר כוח העברית, והמעתיקים, שלא תמיד הבחינו בין הלשונות, הביאו את העברית גם למקומות שלא הייתה בהם בתחילה¹⁵². אביא כמה דוגמות להשפעת העברית על הארמית בגלגולי המסירה.

זכ"ר

מהו להזכיר ראש חודש בברכת המזון [...] כיון דלא אסור בעשיית מלאכה לא מזכרין (שבת כד ע"א, ת לא צריך ח).

150. ראה י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים-תל-אביב תשי"ז, עמ' 236.

151. "זה עדות שמלה זו כבשה לה כבר מקום גם בתוך הדיבור העברי" (בן-יהודה, עמ' 635, בהערה).

152. לתופעת חזירת העברית אל הארמית בגלגולי המסירה ראה למשל את דברי יחזקאל קוטשר: "כלל זה נקוט בידך: מצאת מלה עברית בהמשך ארמי, יש להניח כי חלו בו ידים" (קוטשר, מחקרים, עמ' קצ, על הא"ג). הניסוח עצמו מוגזם, שהרי גם בחיותה חדרו לא"ג מילים עבריות רבות.

אי דזכירי ליתו ליסהוד (יבמות לא ע"ב, ת דזכירי גא דז).
אזכרתן מילתא (בכורות יא ע"ב, ת אזכרתו [!]) ויט דאזכרתן לב; ברכות לא
ע"א, סא; בדומה מנחות כא ע"א, ח).

לעומת דכ"ר הנפוץ זכ"ר העברי נדיר מאוד בארמית, וגם כשהוא מזדמן בדרך
כלל עומד כנגדו נוסח אחר ובו דכ"ר. לעתים ההקפדה על הבחנת הלשונות בולטת:
"ואע"ג דלא אידכר שליח ורמינהי נזכר בעל הבית ולא נזכר שליח השליח מעל"
(מעילה כא ע"א, דע). נראה אפוא שזכ"ר הוא טעות מסירה שאירעה בשל קרבת
השורשים בתוספת הדמיון הגרפי שבין ד ל-ז.

חד"ש

השם חידוש נמצא כמה פעמים, אך פועל מן השורש חד"ש נמצא בא"ב רק
ברפוס ואינו אלא שיבוש:

כל שאינו יכול לחדש בה דבר אמר רבי זירא אנא יכילנא לחדושי בה מילתא
(ברכות כט ע"ב, ת).

כל שאינו יכול לחדש דבר אמ' ר' זירא אנא יכילנא לחדותי (פי / ד סא).

הגריה מן הפועל העברי טבעית, ודווקא לכן בולטת ההבחנה בין הלשונות הקיימת
בכתב-היד.

מוהלא

האי מאן דבמאדים יהי גבר אשיד דמא אמר רבי אשי אי אומנא אי גנבא אי
טבחא אי מוהלא (שבת קנו ע"א).

לפי נוסח הרפוס לפנינו הצורה מוהל+א, הבינוני הפועל העברי בתצורה ארמית.
אבל בכתב-היד (וח ח) הנוסח הוא "מהולא" = מְהוּלָא, במשקל קְטוּלָא הנפוץ
בארמית להבעת עושה הפעולה. מְהוּלָא נמצא בעוד מקומות, כגון "אהדרה אתריסר
מהולאי" (שבת קלה ע"א, וח / ח ת).

בדוגמות שהובאו ודאי שהעברית השפיעה רק על גלגולי המסירה. בדוגמה
שלהלן דמיון הצורות וחילופי הנוסח המרובים אינם מאפשרים להכריע מתי חדרה
הצורה העברית:

קְדָרָה/קְדָרָא

המילה העברית קְדָרָה מסתיימת בצורן הנקבה, ומקבילתה הארמית קְדָרָא
מסתיימת בצורן היידוע. בטקסט חסר ניקוד אין ביניהן אלא אם הקריאה הסופית והן
עשויות להתחלף בקלות. גם כתיב מפורש יותר – קדירה מכאן, קידרא מכאן – עשוי
לנבוע מן הניתוח שניתח הסופר את הצורה שהייתה לפניו, ואין לסמוך עליו¹⁵³.
לפיכך היקרות קדרה או קדירה בהקשר ארמי אינה מבטיחה שהיא נכנסה לארמית

153. עיין בדברי ממך (לזיהוי, עמ' 195), המראה שהתפיסה שהדובר תופס את המילה, אם עברית
היא או ערבית, משתקפת בכתב.

כבר בתקופת התלמוד. אכן, בכל מקום שקדירה מזדמנת בהקשר ארמי עומד כנגדה נוסח ובו הצורה הארמית: "חתכיה ומלחיה אפלו לקדירה שרי" (פסחים עד ע"ב, ב / ד ו ח לקדירה א ת לקדירי י לקידרא ג ה); "אשביק האי קדירה דבעיא תבלין ומייתנא קדירה אחריתי דלא בעיא תבלין" (ביצה יא ע"א, ל / י נ קדירה ת קידרא ו). והשווה גם את החילופים שבדפוסים: "לממחה קדירה בחסיסי" (פסחים מ ע"ב) – "לא לימחי איניש קדרא בקמחא" (פסחים לט ע"ב); "וכן ביעתא וכן קדירה וכן פוריא" (ביצה לג ע"א) – "וכן ביעתא וכן קידרא וכן פוריא" (עירובין קא ע"א). לפי מצב הנוסח אין סיכוי לברר אם באמת קִדְרָה העברית נוהגת בארמית¹⁵⁴. לעתים הצורה העברית לא רק משתרבבת לארמית אלא עוקרת לגמרי את הצורה הארמית מנוסח התלמוד¹⁵⁵. הצורה חולי נפוצה בכתבי־היד אך איננה בדפוסים, ותחתיה תמיד הצורה העברית חולין, למשל:

פסחים כ"י א	דפוס
בחולי נמי לא מכשיר (טז ע"ב)	בחולין
וניפרוקינהי לחולי (יג ע"ב)	לחולין
דאיכא הפסד חולי (טו ע"ב)	חולין
לא נפקי לחולי (כז ע"ב)	לחולין

אפשר שבארמית הבבלית המקורית שימשה רק חולי, שכן בכמה כתבי־יד הצורה בדרך כלל מתאימה להקשר הלשוני. בכ"י א לפסחים, למשל, כמעט תמיד בארמית חולי (10x) ובעברית חולין¹⁵⁶. כיוצא בדבר ביומא כ"י אע: בהקשר עברי תמיד

154. המין אינו יכול להיות לעזר, שכן לפי ההקשרים המוכיחים גם קדרא הארמית מינה נקבה: "קדרא/קידרא דבי שותפי לא חמימא ולא קרירא" (עירובין ג ע"א; בבא בתרא כד ע"ב 2x). גם בסורית קִדְרָא נקבית. בשני מקומות בכתוב עברי יש סתירה פנימית במין: "האי קדירה חייטא שרי לאנוחה ערב שבת עם חשיכה בתנורא" (שבת יח ע"ב); "נשבק האי קדירה דבעיא תבלין ומייתנא אחריתי דלא בעיא תבלין" (ביצה יא ע"א, ת / י ל הא קדירה ג).

155. דוגמה שכבר הוזכרה במחקר היא איתמל, כגון "וה"מ דלא חזייה מאיתמל ולא הרהר בתרה" (ברכות נו ע"א, ד), הנפוצה בכתבי־היד אך אינה בדפוסים, ותחתיה תמיד הצורה העברית אתמול; ראה אליקים וייסברג, "הצעת העקרונות לקביעת בחנים לשוניים בהערכת כתבי־היד של התלמוד הבבלי", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית כח–כט–ל (לשנים התשמ"א–התשמ"ב–התשמ"ג), ירושלים תשמ"ח, עמ' 344.

156. בעברית כחמישים מקרים. בעוד ארבעה מקרים חולין מופיעה בהקשר ארמי: "לא שנו אלא חולין ותרומה אבל קדשים טומאה עושה כיוצא בה [...] לא שנא חולין ולא שנא תרומה ולא שנא קדשים הוא טמא ואין טומאה עושה כיוצא בה" (יד ע"א); "רחולין מקדשים לא גמרינן" (מה ע"א); "וחולין מקדשים לא גמרינן" (מה ע"א); "קא מייתי חולין לעזרה" (פח ע"ב). במקרים אלו חולין נמצאת לצד ביטויים עבריים אחרים (קדשים, עזרה). אך אפשר שגם כאן חל המעבר חולי < חולין, שהושלם בדפוסים. וראה עוד את הערת רפאל נתן נטע רבינוביץ, דקדוקי סופרים: ברכות, מינכן תרכ"ח, בהקדמה, עמ' 22.

חולין, פעם אחת יש הקשר ארמי ובו חולי – "בדאפשר לתקוני חולי דכולי עלמ' לא פליגי" (פג ע"א)¹⁵⁷.

6.5 השפעת הרכיב העברי שבארמית הבבלית על לשונות יהודיות אחרות. חידושים עבריים שנוצרו בא"ב נכנסו בתקופה מאוחרת ללשונות יהודיות אחרות. אביא כאן שלושה חידושים שחדרו לידיש, לערבית התימנית ולעברית.

הידיש

לעולם = לאמתו של דבר: הביטוי לעולם משמש בא"ב מונח דחייה במשא ומתן, כגון ["אמ'] רב פפא ארישה רב אשי אמ' לעולם אסופה" (פסחים ו ע"א, א); "איפוך ואיבעי' אימ' לעולם לא תיפוך" (עבודה זרה ד ע"ב, נ). זו הגדרתו אצל כן-יהודה: "במשמ' באמת, לתשובה סותרת על הנאמר קודם" (עמ' 2711). ביטוי זה אינו מופיע במקורות הקלסיים אלא בא"ב. בידיש מרכזית ומערבית לעולם נוהגת בהוראת 'לאמתו של דבר'¹⁵⁸, ונראה שהמקור הוא הביטוי שלפנינו. הידיש קלטה אפוא את הביטוי מן הרכיב העברי שבא"ב.

הערבית התימנית

שרי = שָׁר¹⁵⁹: בא"ב נוהג השורש שר"י בהוראת 'שר'.

כי שמכו רבנן לר' זיר' שרו ליה הכי לא כחל ולא שרק ולא פירכוס (כתובות יז ע"א, ול / ויב ויג ח).

דתלו חנגא בגויה וקא משרו סודרה דמר כדמירבנן (פסחים קיא ע"ב, א / ב ה ח י ת וקמשרן ד אמרי ג ו ט).

משרו קמ' כלתא כמערבא הכי לא כחל ולא שרק ולא פירכוס (כתובות יז ע"א, ול / ויב ויג ח).

157. עניין אחר לדון בו הוא השפעת העברית על מסורות הקריאה, ואביא לו שתי דוגמות ממסורת הקריאה התימנית לפי ניקודו של עמר: (א) במשפט "מעיקרא תנא מנהגא ולבסוף תנא איסורא" (פסחים נה ע"א) עמר קורא ולבסוף, כבעברית (ולא ולבסוף כבארמית). קשה להוכיח שצורה זו עברית, והדבר עולה רק ממסורת הקריאה (חוסר התנועה הסופית אינו ראייה, שכן במבעים אדורביאליים גם בארמית מזרחית אין יידוע, כגון בסורית בזכר, לעלם; ראה נלדקה, סורית, עמ' 155; וראה גם שלזינגר, א"ב, עמ' 120). (ב) במשפט "רְגִיל דְּקָרִי אִינְשֵׁי עֲבָדִי" (קידושין ע"א) המילה רְגִיל הגויה כבעברית, אבל במשפט הדומה "רְגִיל דְּקָרִי אִינְשֵׁי עֲבָדִי" (שם ע"ב) הוא קורא רְגִיל, בקריאה ארמית. והשווה אל ותו לא וכדומה בעברית החדשה (בראש, מקום הארמית, עמ' 44, הע' 103).

158. ראה ווינרייך, העברית האשכנזית, עמ' 72. במקומות אחרים אייגנטלעך.

159. ידידי ד"ר יואל אליצור הוא שהפנה את תשומת לבי לזורתו של שורש זה בארמית, ותודתי נתונה לו.

אמרי ליה רבנן לרב המנונא זוטא בהילוליה דמר בריה דרבנא לישרי לן מר לישרי לן מר אמ' להו ווי לן דמיתנין (ברכות לא ע"א, ד נישרי לן מור פי נישרי לן מר שרייטא סא).

לפי הצורות שרו (עבר), משרו (בינוני), לישרי (עתיד) הבניין הוא פִּעֵל. השורש אינו משמש בשאר ניבי הארמית וודאי שנגזר מן העברית, אם בדרך של חילוף גזרות שי"ר < שר"י אם בגזירה מן השם שירה¹⁶⁰. השורש שר"י משמש בהוראה זו גם בערבית התימנית בבניין השני (מקבילו של פִּעֵל הארמי) ואינו נוהג בניבים ערביים אחרים¹⁶¹. נראה לי שנשאל מן הארמית הבבלית¹⁶².

העברית

בידים: בא"ב שכיח הצירוף בידיים בהוראת ישיירות, שלא בעקיפין' (בניגוד לגרמא), למשל:

אימור דאמ' ר' יהושע בגרמא בידיים מי אמ' (פסחים טו ע"א, א).

160. בסורית נוצר שִׁיר בגזירה מן הצירוף שירת שירין, שהוא עצמו שאול מן העברית. על הפועל בא"נ ראה יקוב, א"נ, עמ' 111. על השם שירא, שנשאל בניבים ארמיים אחדים מן העברית (כנגד זמרא הארמי), ראה טל, נביאים ראשונים, עמ' 168.

161. ראה רצהבי, אוצר, עמ' כז, 288, וכן המקורות המובאים בהע' 162 להלן.

162. קשה לדעת אם נשאל במישירין מן התלמוד (כמו לעולם ביידיש, שוודאי נשאל מן התלמוד עצמו) או שהוא תוצאת הקשרים הידועים שבין יהודי תימן לבבל עוד בתקופת חיותה של הא"ב. מורג (ארמית, עמ' 85, הע' 38) עמד על הקשר שבין הצורה התימנית לא"ב, אך לעניין אחר. בדונו בצורות שבמסורת תימן של הא"ב לִישְׁרִי, מִשְׁרֹו וכו"ב, בהכפלת ה־ר, הוא מעיר: "בערבית היהודית-תימנית נמצא שורש šry ובבניין השני משמעו 'לשיר' (šarrayt) 'שרתי' וכו"ב – כך בלהג של צנעא) [...] כלום יש לראות את השפעת הערבית בצורות אלה שבארמית הבבלית?"; כוונתו להסביר את הכפלת ה־ר הנוהגת בשורש זה במסורת תימן (והיא נדירה בבניינים הכבדים) בקיום שורש מקביל בערבית, שבה ההכפלה חוק, אך אין הוא דן במקור הצורה הערבית. גויטיין (שפת הדיבור, עמ' 363) מונה את יִשְׁרֹן שבערבית התימנית (הדגש שב־ש כנראה טעות דפוס, והוא צריך להיות כ־ר) בין היסודות העבריים ומקביל אותה אל המילה הערבית שוות ההוראה יִשְׁרֹן. לדעתו אפוא המילה נשאלה היישר מן העברית ועוצבה לפי צורת המילה הערבית המקבילה. גם קארה (טיפולוגיה, עמ' 137) כולל את השורש בסעיף "תצורות פעלים עבריים על דרך הערבית". אך כיוון שהשורש נוצר בא"ב, נראה לי שהמילה נשאלה ממנה ולא מן העברית. יושם אל לב שהדמיון לא"ב אינו רק בשורש אלא גם בבניין: בערבית התימנית השורש נוהג בבניין השני, בהתאמה לפִּעֵל שבא"ב, שלא כבערבית בקל. פעם אחת מצאתי שהשורש התנייני שר"י חוזר וחוזר אל העברית, והוא בפירוש לדוגמה הראשונה שהובאה לעיל: "כי סמכונוהו [...] שרו להו הכי ופתרון השרוי הזה" (אברהם אליהו הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון, מחברת רביעית, ברלין תרמ"ז, עמ' 180 – כנראה מרב שרירא ורב האי, ראה שם, עמ' 179). הגאון שואל כאן מן הארמית, ולכן השורש הוא שר"י והמשקל הוא קיטול, ואינו יוצק זאת מחדש בצורה העברית המקורית. אלא שכאן זו, כנראה, שאילה חד-פעמית בהקשר של המשפט הארמי, ואין כאן עדות לשימוש של קבע כבערבית התימנית.

מאי לאו דאמר' להו לא תיכלו לא דלא ספינא להו בידים (יבמות קיד ע"א, גא).

תנא היזיקה דבידים וקתני הזיק' דממילא (בבא קמא ד ע"ב, מ).

ציורף זה בהוראה זו אינו משמש לא בעברית של התנאים ולא בעברית של האמוראים¹⁶³. בימי הביניים הוא מופיע בעברית:

כל בר ישראל מחוייב שלא להזיק את חברו בידים (שו"ת רא"ש, יח, יד¹⁶⁴).

כדי שלא יהיה הזיק בידים (רמב"ם, משנה תורה, שכנים י, ה).

וכולל בשבועתו שלא שלח בו יד ולא אבדו בידים ולא בגרם שגרם לו (רמב"ם, משנה תורה, שכירות ב, יא)¹⁶⁵.

שאלה כזאת יש בה משום השבת אבדה, שהרי החידוש עברי הוא, ואף על פי שנוצר בתוך לשון זרה, טבעי היה שישוּב אל העברית¹⁶⁶.

7. סיום

כדרך כל לשון יהודית אף הארמית של התלמוד הבבלי קלטה השפעות עבריות רבות. מלבד החשיבות שבעצם התופעה ותרומתה לחקר המגע בין לשונות יש לציין במיוחד את חשיבותה לחקר הא"ב. נושאים חדשים עולים לדין, כגון דרכי התצורה של המילים השאולות, ההבחנות שבין היסוד העברי ליסוד הארמי, התנהגות הרכיב

163. הביטוי דומה מאוד לביטוי המופיע באמ"ק: "חזה הוית עד די התגזרת אבן די לא בידין" (דניאל ב, לר, ובדומה שם, מה). אך נראה ששב ונוצר בא"ב באופן עצמאי בלא השראת האמ"ק. בתלמוד הביטוי ודאי עברי, כמוכח מן ה"מ הסופית הקבועה (לא בידין, בדיא או ביד). המילונים (בן-יהודה, אבן-שושן, לוי, יסטרוב) לא העירו מאומה על ייחוד ההוראה של ביטוי זה. הביטוי אינו מובן מאיליו, שהרי אינו מזדמן בכל המקורות מחוץ לאמ"ק ולא"ב, וכך ניכר גם מן הצורך לפרשו: "די לא בידין – אשר לא בידים כי אם מאליה" (רש"י, דניאל ב, לד); "וטעם די לא בידין – לא בחיל ולא בכח רק מעצמה" (אבן עזרא, דניאל ב, מד).

164. שאלות ותשובות לרבינו אשר בן יחיאל זצ"ל, בעריכת יצחק שלמה יודלוב, ירושלים תשנ"ד, עמ' פט.

165. כאמור, בתלמוד הביטוי משמש רק בארמית, אך פעם אחת בכתב-יד אחד הוא חודר לתוך ברייתא: "דתניא כל מום לא יהיה בו אין לי אלא שלא יהיה בו מום מנין שלא יגרם לו על ידי דבר אחר" (ביצה כז ע"ב, ל / ו ח י ת) – בכ"ז נ: "אין לי אלא שלא יתן בו מום בידים"; הכנסת הביטוי אל הברייתא (שנעשתה ככל הנראה בידי המעתיקים) יש בה למעשה תהליך זהה, ובו המילה חודרת בימי הביניים מן הא"ב אל העברית העצמאית.

166. מילים רבות שקיבלו הוראה חדשה בלשון מלשונות היהודים חדרו בהוראתן החדשה אל העברית החדשה, כגון חכמה, שההוראה האירונית שיש לה בעברית החדשה נוצרה בידיש (ראה ברוך פודולסקי, "מילים עבריות וארמיות ברוסית", מסורות ט–י–יא [ספר היוכל לגדעון גולדנברג, תשנ"ז], עמ' 472). על מילים ארמיות ששימושן כיום בפינו הוא כשימושן בידיש ולא כהוראתן המקורית ראה בראש, מקום הארמית, עמ' 29.

העברי בא"ב בהשוואה לניבים ארמיים אחרים ועוד. לאחר תיאור מפורט של הרכיב העברי תצטייר לפנינו תמונה מדויקת יותר של הא"ב, שהרכיב העברי הגדול שבה הרי הוא ככל רכיב זר בכל לשון ואינו פוגם במבנה הבסיסי של הלשון¹⁶⁷. במאמר זה ניסיתי להוכיח את עצם התופעה ולהדגים מקצת מצדדיה המרובים, ואין זו אלא ראשית הדיון בנושא רחב זה.

מקורות, קיצורים וביבליוגרפיה

נוסח המובאות

ספרות התנאים: לפי כתבי-היד שנבחרו במפעל המילון ההיסטורי; ראה חומרים למילון, סדרה א, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשמ"ח
התלמוד הירושלמי: כ"י לידן (Scaliger 3)
התלמוד הבבלי (כשאינן כל ציון הנוסח ניתן לפי הדפוס):

א = אנלאו 271	וי = וטיקן 110	י = וטיקן 134
אע = אנלאו 270	ויא = וטיקן 111	ל = לונדון 400
ב = קולומביה X893-T141	ויב = וטיקן 112	לב = לונדון 402
ג = מינכן 6	ויג = וטיקן 113	לפ = לנינגרד-פירקוביץ I187
גא = מינכן 141	ויד = וטיקן 114	מ = המבורג 165
גמ = מינכן 140	ויח = וטיקן 118	מט = המבורג 169
ד = אוקספורד 366	ויט = וטיקן 119	נ = גטינגן 3
דז = אוקספורד 367	וכ = וטיקן 120	ני = ניר-יורק 44830
דח = אוקספורד 368	וכא = וטיקן 121	סא = פריס 671.4
דע = אוקספורד 370	וכב = וטיקן 122	סז = פריס 1337
דעג = אוקספורד 2673,10-2	וכז = וטיקן 127	סק = אסקוריאל G-I-3
דעה = אוקספורד 2675	ול = וטיקן 130	פי = פירנצה II-I-7
דעז = אוקספורד 2677	ולד = וטיקן 134	פכ = פריס-כ"ח H147A
ה = וטיקן 125	ומ = וטיקן 140	צ = כ"י יד הרב הרצוג
ו = וטיקן 109	ונו = וטיקן 156	קר = קרלסרוהה 9
וח = וטיקן 108	ז = ששון 594	רס = ארס 969 (889)
וטו = וטיקן 115	ח = מינכן 95	ת = דפוס
וטז = וטיקן 116	ט = אדלר 850	

167. הדברים מכוונים להבחנה כעין זו של וויינרייך (נוסח, עמ' 54), המבחין בין תערובת של עברית ויידיש ובין היתוך העברית בתוך היידיש. וראה שלזינגר, א"ב, עמ' 1.

מהדורות של ספרות התנאים והאמוראים (מספרי העמודים שבמובאות מכוונים למהדורות אלה):

בראשית רבה = בראשית רבא, מהד' יהודה טהעאדאר וחנוך אלבעק, א-ג, ברלין תרס"ג-תרצ"ב

מכילתא = מכילתא דרבי ישמעאל, מהד' חיים שאול הורוביץ וישראל אברהם רבין, פפד"מ תרצ"א

מכילתא דרשב"י = מכילתא דרשב"י, מהד' יעקב נחום אפשטיין ועזרא ציון מלמד, ירושלים תשט"ו

ספרא = תורת כהנים, מהד' יעקב הכהן שלאסבערג, וינה תרכ"ב
ספרי במדבר = חיים שאול האראוויטץ, ספרי דבי רב, מחברת ראשונה: ספרי על ספר במדבר וספרי זוטא, לייפציג תרע"ז

ספרי זוטא = ראה ספרי במדבר

תנחומא בוכר = מדרש תנחומא, הוצאת שלמה בוכר, וילנה תרמ"ה

סימנים

בהבאת כתבי-היד של התלמוד

/ = בדומה: נוסח המובאה לאותיותיה הובא לפי כתבי-היד שצוינו לפני הסימן.
לאחר הסימן רשומים כתבי-היד השווים בעיקר אך שונים בפרטים שאינם נוגעים לדיון.

בציטוט המובאות

(א) = נמחק בידי הסופר

[א] = הושלם בידי הסופר

?א = הקריאה מסופקת

קיצורים לניבי הארמית ולתרגומים

א"ב = ארמית בבלי

א"ג = ארמית גלילית

אמ"ק = ארמית מקראית

א"נ = ארמית נוצרית

א"ש = ארמית שומרונית

פש' = תרגום הפשיטתא

ת"א = תרגום אונקלוס (לפי Alexander Sperber, *The Bible in Aramaic*, I, (Leiden 1959)

ת"י = תרגום יונתן לנביאים (לפי Alexander Sperber, *The Bible in Aramaic*, (II, Leiden 1959)

ת"כ = תרגום לכתובים

ת"נ = תרגום נאופיטי (לפי *The Neophyti Targum of the Pentateuch, I-VI*, (ed. Alejandro Díez-Macho, Madrid-Barcelona 1968-1979

תק"ג = קטעי התרגום מן הגניזה

תק"ט = תרגום הקטעים

ת"ש = התרגום השומרוני לתורה, בהתקנת אברהם טל, א-ג, תל-אביב תש"ס-תשמ"ג

קיצורים ביבליוגרפיים

אבישור, יסודות = יצחק אבישור, "היסודות העבריים והארמיים בערבית היהודית החדשה: אקדמות להכנת מילון", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 11-39
אבן-שושן = אברהם אבן-שושן, המלון החדש, א-ז, ירושלים תשכ"ו-תש"ל
אפשטיין, א"ב = יעקב נחום אפשטיין, דקדוק ארמית בבליית, ירושלים-תל-אביב תשכ"א

באואר ולאנדר, ארמית מקראית = Hans Bauer & Pontus Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*, Halle 1927

בלאו, כיוונים = יהושע בלאו, "על היסודות העבריים בטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים: כיוונים ותהליכים", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 183-196

בליק, זמנים = Frank R. Blake, *A Resurvey of Hebrew Tenses*, with an appendix: "Hebrew Influence on Biblical Aramaic", Rome 1951

בן-יהודה = אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א-טז, ירושלים 1958-1908

בר-אשר, אלג'יריה = משה בר-אשר, "המרכיב העברי בערבית של יהודי אלג'יריה (קהילות תלמסן ועין תימושנת)", חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע בלאו,

בעריכת חגי בן-שמאי, ירושלים-תל-אביב תשנ"ג, עמ' 135-191

בר-אשר, מסורות ולשונות = משה בר-אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה, ירושלים תשנ"ח

בר-אשר, מקום הארמית = משה בר-אשר, "מקומה של הארמית בעברית החדשה", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה

לייסוד ועד הלשון, בעריכת יהושע בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 14-76

בר-אשר, סורית א"י = משה בר-אשר, הסורית של ארץ ישראל: מקורותיה, מסורותיה ובעיות נבחרות בדקדוקה, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית,

ירושלים תשל"ו

בר-אשר, פרקים = משה בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון, ו, ירושלים תש"ם

ברויאר, העברית = יוחנן ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי על פי כתבי היד של מסכת פסחים, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג

- גויטיין, שפת הדיבור = ש"ד גויטיין, "היסודות העבריים בשפת הדיבור של יהודי תימן", לשוננו ג (תרצ"א), עמ' 356–380
- דלמן = Gustaf H. Dalman, *Aramäisch-Neuhebräisches Handwörterbuch*, Frankfurt a. Main 1922
- המליץ = זאב בן-חיים, "המליץ: מילון עברי-ערבי-ארמי [שומרוני]", עברית וארמית נוסח שומרון, ב, ירושלים תשי"ז, עמ' 435–622
- הנמן, האחדה ובידול = גדעון הנמן, "האחדה ובידול בתולדות שני פעלים עבריים", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, בעריכת משה בר-אשר, ב, ירושלים תש"ס, עמ' 14–8
- וויינרייך, ההברה האשכנזית = מאקס וויינרייך, "ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית", תרגם דב סדן, לשוננו כז-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 131–147, 230–251, 318–339
- וויינרייך, העברית האשכנזית = אוריאל וויינרייך, "העברית האשכנזית והעברית שביידיש: בחינתן הגיאוגרפית", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 242–252; כה (תשכ"א), עמ' 52–80, 180–196
- וויינרייך, נוסח = אוריאל וויינרייך, "נוסח הסופרים העבריים", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 54–66
- וייסברג, הלשון הארמית = אליקים וייסברג, "הלשון הארמית בבבל בתקופת ראשוני האמוראים", לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 95–156
- טל, נביאים ראשונים = אברהם טל (רוזנטל), לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל-אביב תשל"ה
- ייבין, ניקוד בבלי = ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
- ילון, מבוא = חנוך ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
- יסטרוב = Markus Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and Midrashic Literature*, New York 1903
- יקוב, א"נ = B. Jacob, "Das hebräische Sprachgut im Christlich-Palästinischen", *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 22 (1902), pp. 83–113
- לוי = Jacob Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, I–IV, Leipzig 1876–1889
- מורג, ארמית = שלמה מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח
- מורג, היבטים = שלמה מורג, "המלים העבריות בלשונות היהודים: מספר היבטים כלליים", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 101–114

- מורשת, לקסיקון = מנחם מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א
- ממן, לזיהויו = אהרן ממן, "לזיהויו של המרכיב העברי במוגרביית היהודית", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 171-201
- נלדקה, דיאלקטים ארמיים = Theodor Nöldeke, "Beiträge zur Kenntniss der aramäischen Dialecte", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 22 (1868), pp. 443-527
- נלדקה, סורית = Theodor Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, trans. James A. Crichton, London 1904
- סאסאקי, יידיש = צוגויה סאסאקי, "המרכיב העברי-ארמי ביידיש", מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 129-144
- סגל, דקדוק = משה צבי סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו
- עמר = יוסף עמר, תלמוד בבלי מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ירושלים תש"ם
- פאוול, הבראיזמים = Herbert H. Powell, *The Supposed Hebraisms in the Grammar of the Biblical Aramaic*, Berkeley 1907
- פסברג, דקדוק = Steven E. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian Targum Fragments from the Cairo Genizah*, Atlanta 1990
- פסברג, הבראיזמים = Steven E. Fassberg, "Hebraisms in the Aramaic Documents from Qumran", in *Abr-Nahrain: Studies in Qumran Aramaic*, ed. Takamitsu Muraoka, Louvain 1992, pp. 48-69
- פרגר, גבולות = ליאונרד פרגר, "על הגבולות בין יידיש ועברית: היבטים פדגוגיים ולקסיקוגרפיים", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 115-130
- פרידמן, שיירי כתב-יד = שמא יהודה פרידמן, "שיירי כתבי יד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 5-47
- צבר, אזרביג'ן = יונה צבר, "היסודות העבריים בניבים הארמיים של יהודי אזרביג'אן", לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 272-294
- קארה, טיפולוגיה = יחיאל קארה, "היסודות העבריים והטיפולוגיה של העברית שבפי יהודי תימן", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 131-149
- קארה, כתב-יד = יחיאל קארה, כתב-יד התימנים של התלמוד הבבלי: מחקרים בלשונם הארמית, עדה ולשון, י, ירושלים תשמ"ד
- קוטשר, ישעיהו = יחזקאל קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט
- קוטשר, מחקרים = יחזקאל קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז
- רוזנטל, ארמית מקראית = Franz Rosenthal, *A Grammar of Biblical Aramaic*, Wiesbaden 1961
- רצהבי, אוצר = יהודה רצהבי, אוצר לשון הקודש שלבני תימן, תל-אביב תשל"ח

שד"ל, א"ב = Samuel D. Luzzatto, *Grammatik der biblisch-chaldäischen Sprache und des Idioms des Thalmud Babli*, trans. Marcus S. Krüger, Breslau 1873

שיטתית, עיון = יוסף שיטתית, "עיון חברתי-פרגמטי-לשוני במרכיב העברי שבשירה הערבית של יהודי צפון-אפריקה: היבטים תאורטיים", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 169-204

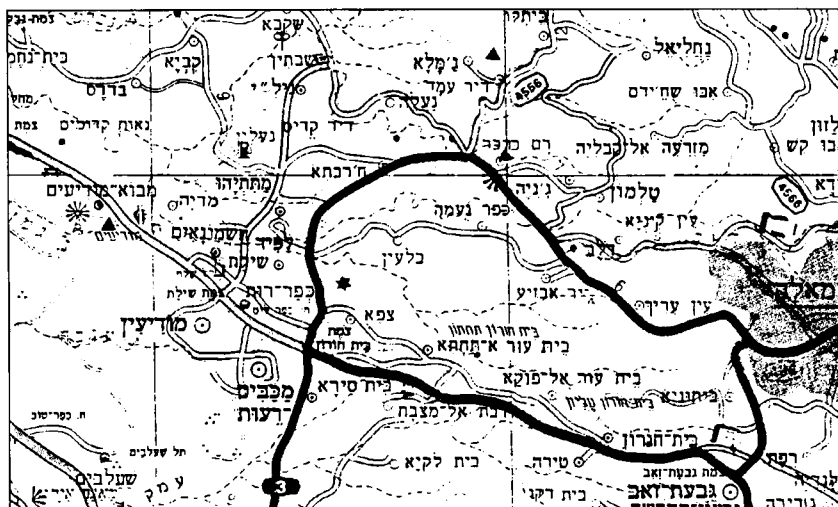
שלזינגר, א"ב = Michel Schlesinger, *Satzlehre der Aramäischen Sprache des Babylonischen Talmuds*, Leipzig 1928

מניין באו האחים החשמונאים?

ספר מקבים א מציג בראש הפרק השני (פסוקים א-ה) את מתתיהו הכהן מבית יהויריב, מחולל מרד החשמונאים, ואת חמשת בניו. לכל אחד משמות הבנים נוסף עוד כינוי¹: יוחנן גדי (Ιωαννης Γαδδι), שמעון תסי, או על פי נוסח אחר – תרסי (Σιμων Θασσι/Θαρσης), יהודה מקבי (Ιουδας Μακκαβαιος), אלעזר חורן (Ελεαζαρ Αυραν) ויונתן חפוש, חפוס או אפפוס, ספפוס (Ιωναθης Απφους/Σαπφους)². יוסף בן מתתיהו חוזר על כינויים אלו בשינויים קלים³. נראה שהכינויים באו ליחד את נושאייהם, שכן השמות יוחנן, שמעון, יהודה, אלעזר ויונתן עצמם היו שגורים ביותר בחברה היהודית בימי בית שני⁴. בדרך כלל לכינויים הנוספים ניתנו פירושים שכוונו לתכונות שיוחסו לבעליהם. המפורסם שבהם הוא הפירוש הגזור את כינויו של יהודה מן המילה מקבת, ללמד על כוחו של הגיבור⁵.

ברצוני להעלות הצעה חדשה לפירוש שמותיהם הנוספים של האחים החשמונאים: שמות אלו באים לציין את מקומות מוצאם או מגוריהם בסביבות מודיעין, מקום שבתו של מתתיהו אבי המשפחה⁶. סביר להניח שלפחות במקצת

1. צורת הכינויים בעברית היא על פי הספרים החיצונים, מהד' אברהם כהנא², ב, ירושלים תשט"ז, עמ' קג-קה.
2. הצורות תרסי, חורן וחפוס הן על פי הנוסח הסורי. ראה Werner Kappler, *Septuaginta*, IX, Maccabaeorum I, Göttingen 1936, עמ' 55 ושם שינויי הנוסח.
3. Josephus, VII: *Jewish Antiquities*, trans. Ralph Marcus, Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. – London 1961, עמ' 136–139. תרגום השמות בידי אברהם שליט, יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, כך שלישי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 57: "יונתן הקרוי הגדי, שמעון הקרוי התסי, ויהודה הקרוי המכבי, ואלעזר הקרוי החורי ויונתן הקרוי החפשי".
4. ראה טל אילן, "שמות החשמונאים בימי בית שני", ארץ ישראל יט (תשמ"ז), עמ' 238–241.
5. ראה למשל מהד' כהנא (למעלה, הע' 1), עמ' קד-קה. ראה גם Felix-Marie Abel, *Les livres des Maccabees*, Paris 1949, עמ' I-III. מרכוס (למעלה, הע' 3), עמ' 138–139 אינו מקבל פירוש זה וטוען שלא ברור אם הצורה העברית נכתבה בכך או ב־ק. הפירוש לצורה מכבי המקובלת בעברית החדשה – ראשי תיבות מכב"י: מי כמוך באלים ה' – אינו אלא דרש מאוחר.
6. בעת כתיבת המאמר התברר לי שקדם לי בתפיסה עקרונית זו ישראל בן-שם ברשימה קצרה שפרסם בעיתון הדור, כ"ו בכסלו תשט"ו, ואשר נדפסה מחדש בספרו. ראה ישראל בן-שם,

המפה באדיבות המרכז למיפוי ישראל

מודיעין עצמה מזהה בלא עוררים בכפר מדיה, נ"צ 150149, ממזרח ללוד.⁸ בסביבתה מוכרים כפרים או חורבות שאת שמותיהם אפשר לקשר, לדעתי, עם כינויי האחים החשמונאים.

8. ראה את מראי המקום אצל Yoram Tsafrir, Leah Di Segni & Judith Green, *Iudaea Palaestina*, Tabula Imperii Romani, Jerusalem 1994, עמ' 188. ראה גם ויקטור גרן, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל, ה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 37–44, וכן Felix-Marie Abel, *Geographie de la Palestine*, II, Paris 1938, עמ' 391.

יוחנן הגדי

השם הראשון ברשימה מראה, לדעתי, קרבה אל היישוב העתיק קדיס, היום דיר קָדִיס, נ"צ 154150, אשר בסביבתו יש חורבה עתיקה ושמה ח'רבת דיר אל ג'די, ואולי היא שרידי מנזר⁹. נראה לי כי יישוב ששמו קדיס (או בצורה כדיס או כדי) מופיע עם מודיעין יחד בתרגומים העתיקים לספר עזרא החיצון¹⁰. מן הבחינה הלשונית חילופי העיצורים ג, כ וק הם חילופים נפוצים למדי. בסקר בח'רבת אל ג'רבי שליד דיר קָדִיס נמצאו בניין, קירות עבים וחרסים מהתקופה הפרסית וההלניסטית-רומית, ובסקר בח'רבת דיר אל ג'די נמצאו בניין, אבנים מעובדות וחרסים מהתקופה הרומית והביזנטית¹¹.

שמעון תסי (תרסי)

לפי שעה לא הצלחתי למצוא הצעה מניחה את הדעת לזיהוי השם עם יישוב או עם חורבה בני זמננו. האפשרות הקרובה ביותר היא שזה הכפר בדרס, נ"צ 148152, המזוהה עם פטרוס, כפר הנזכר במקורותינו, שבסביבתו נמצאו שרידים עתיקים¹². ואולם בקישור כזה יש להסביר את תוספת העיצור ב/פ לשם הקדום, ובמבט ראשון אין הקישור נראה סביר ביותר.

יהודה מקבי

הדמיון בין השם מקבי לשם הכפר קִבְיָה, נ"צ 151154, הוא דמיון בולט, ונראה לי כי במקרה זה נשירת האות מ מראש השם העתיק אינה פוגמת באפשרות הזיהוי (שלא כבמקרה שנדון למעלה)¹³.

9. Claude Reignier Conder & Horatio Herbert Kitchner, *The Survey of Western Palestine*, II: *Samaria*, London 1882, עמ' 297.

10. ראה תרגום השבעים לעזרא החיצון ה, כ בעניין שבי הגולה, שם נזכרים *Oi Xaθιάσαι kai Apuθioi* (=הכדיאסים והאמידיים). הוולגטה שם, פסוק 19 מספרת על *Filli ec carta Patros qui Enocadies et Modiae* (=הבנים מהקריה פטרוס אשר עם הכדיים והמודיים). נראה שבשני התרגומים מדובר בבני כדיס (או כדי) ובבני מודיעין. בוולגטה, היא התרגום הלטיני, מדובר גם בבני הקריה פטרוס.

11. ראה Israel Finkelstein & Zvi Lederman, *Highlands of Many Cultures: The Southern Samaria Survey*, I: *The Sites*, Jerusalem 1997, עמ' 131, 151, 161, 170, 184, 192 (2 אתרים), 193, 303.

12. ראה את מראי המקום אצל Gottfried Reeg, *Die Ortsnamen Israels nach der rabbinischen Literatur*, Wiesbaden 1989, עמ' 509, ואת היקרות השם קרית פטרוס בוולגטה (למעלה, הע' 10). על ממצאי הסקר הארכאולוגי בסביבת בדרס ראה רם גופנא ויצחק בית-אריה, מפת לוד (80): סקר ארכאולוגי של ישראל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 73, 85-87. ראה גם שמואל קליין, ארץ יהודה, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 243 והנ"ל, "ארץ הכותים", ירושלים י (תרע"ד), עמ' 160.

13. תופעה דומה יש בשם היישוב הגלילי פִסְטָה, שקרוב לוודאי משמר את שם הכפר מִפְסָטָה, שישבו בו בני משמר הכהנים תָרִיס. ראה אצל ג'ג (למעלה, הע' 12), עמ' 421. אולי אפשר

אלעזר חורן

הדמיון בין צליל השם חורן ביוונית (Auran) ובין השם בית חורון, בערבית בית עור, הוא דמיון מובהק. בית חורון העליון (נ"צ 160143) ובית חורון התחתון (נ"צ 158143) שוכנים במעבר בין השפלה להר לא רחוק ממודיעין. חסרון המילה בית בשמו של אלעזר אינו צריך להפריע לקישור בין השמות, והשווה, למשל, את "בית עזמות" שבנחמיה ז, כח עם "עזמות" שבצורא ב, כד. אמנם השם היווני הכתוב Αύραυ ניתן להיקרא גם כשם המתחיל ב־א, ה, ע ואפילו ו, אולם הנוסח הסורי מסייע לנו בקריאת האות α כ־ח, כלומר חורן.

יונתן אפפוס, ספפוס

צליל כינויו של יונתן, בייחוד בגרסה ספפוס, מזכיר מאוד את שם הכפר צָפָא, אף הוא במערב השומרון לא הרחק ממודיעין (נ"צ 155146). כפר מבוצר בשפלה ששמו כמעט זהה, Σαφω, נזכר אצל יוסף בן מתתיהו בתיאור מסע העונשין של וארוס, במקום כלשהו בקרבת הדרך לירושלים ולא רחוק מהעיר אמאוס, הנזכרת בסמיכות¹⁴. החוקרים מזהים כפר זה עם צָפָא¹⁵.

בסקרים שנערכו באזור נמצאו חרסים המעידים על יישוב שהיה קיים בתקופת הברזל ב ובתקופה הפרסית, בתקופה ההלניסטית, בתקופה הרומית ובתקופה הביזנטית¹⁶.

נראה לי כי ההצעה שלמעלה, שמקור כינויי האחים החשמונאים בשמות יישובים שהתגוררו בהם, אף על פי שאין להוכיחה באופן מוחלט יש בה הסבר סביר יותר

לקשור את השם מקבי לשמם של בני מגביש שעלו מן הגולה (עזרא ב, ל); בנחמיה י, כא נזכרים בני מגפיש בין חותמי האמנה. הנוסח הלוקיאני לשבעים, המביא את השם גם בצורה Μακβεις, והוולגטה, המביאה את הצורה Mecbis, עוזרים לנו להבין את השוני בהגיית השמות ואת חילופי ג/כ. ראה Robert Hanhart, *Septuaginta*, VIII, 2, Esdrae II, Göttingen 1993, עמ' 78 וכן: *Biblia sacra iuxta latinam vulgata versionem*, VIII: Ezras, Tobias, Iudith, Typis Poliglottis Vaticanis, Roma 1950, עמ' 29 ושם שינויי הנוסח.

14. *Josephus*, II: *The Jewish War*, trans. H. st. J. Thackeray, Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. – London 1956, עמ' 348. בקדמוניות היהודים יז מופיע הנוסח Σαμφο, ראה אצל מרכוס (למעלה, הע' 3), כך VIII (Cambridge, Mass. – London 1963), עמ' 506. נוסח זה דומה מאוד לצורה אחרת של כינויו של יונתן במכבים א – Σαμφους (ראה אצל קפלו, למעלה, הע' 2). נראה לי שיש כאן חיזוק לקשר שבין Σαμφο ל-Σαμφους.

15. ראה את מראי המקום אצל צפירי, די־סגני וגרין (למעלה, הע' 8), עמ' 222. וראה Felix-Marie Abel, "Sappho et Arous", *Journal of the Palestine Oriental Society* 7 (1927), עמ' 89–94.

16. ראה את מראי המקום למעלה, הע' 11.

לכינויים אלו. על פי הסבר זה התגוררו האחים כולם בכפרים בסביבת מודיעין והיו להם שם נחלות. כפרים אלו הוסיפו להתקיים גם בתקופות מאוחרות יותר, והשמות העתיקים השתמרו, לפחות מקצתם, והתגלגלו מן העברית (או מן הארמית) אל הערבית. כמה מהם השתמרו כשמות של כפרים ערביים הקיימים עד היום. כמובן, הבעיה היא ששמות האחים החשמונאים וכמותם השמות הגאוגרפיים השתמרו ביוונית בלבד. עלינו מוטלת המלאכה לגלות את מקור השמות ואת צורתם העברית הקדומה.¹⁷

עולה מכאן שבני משפחת חשמונאי, ואולי עוד משפחות ממשמר יהויריב, התגוררו בשפלה ובייחוד בסביבות מודיעין¹⁸. כינויי האחים החשמונאים משקפים אפוא את נוהגם של בנים בתקופה הזאת להתיישב ביישובים הסמוכים למקום מושבו של אבי המשפחה. ייתכן שהאחרים החשמונאים ישבו כל אחד ביישוב אחר ומתוקף אישיותם היו פעילים מאוד ביישובים ואפילו מנהיגיהם, ולכן כונו בשמותיהם.

17. על כך ראה במיוחד יואל אליצור, שמות מקומות עתיקים שנשתמרו בפי הערבים בארץ: הבחינה הלשונית, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים 1993.

18. ראה בנימין מזר, "מקום מוצאם של החשמונאים", ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ח (תש"א), עמ' 105-107 (=הנ"ל, ערים וגלילות בארץ ישראל: מחקרים טופוגראפיים הסטוריים, ירושלים תשל"ו, עמ' 88-91). ומן העת האחרונה ראה דיון ומראי מקום אצל עודד ליפשיץ, "מקורותיה של האוכלוסייה במודיעין ובסביבתה", קתדרה 85 (תשנ"ח), עמ' 7-32.

הגבול הדק בין משפט זיקה למשפט שאלה עקיפה

הרחבתן הסמנטית של שאלות עקיפות בעברית החדשה ושוורשיה

1. משפטים הבנויים על דרך "אין לי עם מי לדבר" והדומים לו מרובים בעברית החדשה ולא אחת נזכרו במחקר. חיים רוזן מצטט בין היתר "אין לי על מה לסמוך"¹. לואיס גלינרט מביא "יש הרבה מה להוסיף", "היה עם מי לשחק"². אורה עמבר³ ובעקבותיה יצחק צדקה⁴ (בהרחבת מה) מדברים על "אין אל מי לפנות", "אין/יש איפה לחנות", "אין/יש/ידעתי מתי לקחת כסף", "אין/יש/ידעתי מה לעשות", "אין/יש/ידעתי לאן ללכת", "יש מה להשיב", "יש (לי) מה להשכיר". שני קווי לשון מפתיעים במשפטים מעין המובאים לעיל: (א) השימוש במקור כבגרעין המשפטים המשועבדים "עם מי לדבר", "מה להוסיף", "עם מי לשחק" וכו'; (ב) השתלבותם של משפטים משועבדים אלו במבט הכולל: יש שהם משמשים נושא (במשפט "אין עם מי לדבר" עם מי לדבר משמש נושא של אין; ב"אין/יש מה לעשות" מה לעשות משמש הנושא של אין/יש) ויש שהם ממלאים את תפקיד המושא הישיר (במשפטים מעין "דע עם מי לדבר", "ידעתי מה לעשות"). נתחיל את דיוננו במבנה המשפטים הטפלים, לעת עתה בלי להביא בחשבון שגרעינים מקור. אגב הדיון בעברית החדשה ננסה לעמוד על שורשיו של המבנה הזה בעברית הקלסית ועל קווי לשון מקבילים בשפות אחרות.⁵

1. בספרו עברית טובה: עיונים בתחביר³, ירושלים תשל"ז, עמ' 262 (דגם יט).

2. Lewis Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge 1989 (להלן גלינרט), עמ' 275, 373. את המשפט השני גלינרט מנסח "היו עם מי לשחק", ואני חושבו לשולי.

3. במאמרה "אין אל מי לפנות: עיון תחבירי וסמנטי במבנה מיוחד", בלשנות עברית 27 (תשמ"ט), עמ' 69–72.

4. במאמרו "יש מה להשיב" על 'אין אל מי לפנות', מחקרים בתחביר ובסמנטיקה, באר-שבע תשנ"ח (להלן צדקה), עמ' 116–118 (ראה אור בפעם הראשונה בבלשנות עברית 31–32 [תשנ"א], עמ' 75–77).

5. לצערי, במחקרים לא מעטים העוסקים בעברית החדשה פשה המנהג להתעלם מהישיגי הבלשנות האירופית הקלסית המפוארת, כאילו ראשית הבלשנות באמריקה של דורנו, וכן להימנע מלהביא הקבלות משלבים קודמים של העברית כאילו אפשר לזרז לעומקה של העברית החדשה מתוך עצמה בלבד. ושמא אצל מקצת הבלשנים ה"נאורים" פעל אף הרצון לעשות למען נתק תרבותי מן העבר, אם כי אין בכך הסבר להימנעותם מלהזיק בבלשנות האירופית. אצל מקצת הכותבים אין זו אלא רדידות מדעית ותרבותית, המתכסה באצטלה של

2. המפתח להבנת מבנים אלו הוא בהכרה שהם משקפים מבנה של משפטי שאלה עקיפה. בעברית החדשה, בעקבות לשון חכמים, יש הבדל מבני ברור בין משפטי שאלה, הפותחים במי/מה – ובכלל זה משפטי שאלה עקיפה (שאינם נבדלים, כידוע, משאלות ישירות) – ובין משפטי זיקה, הפותחים במי ש- / מה ש-⁶.

הבלשנות האמריקנית. האמריקניזציה התרבותית של הבלשנות גרמה שיש אף הנמנעים בקפדנות מלאשש את רעיונותיהם בדוגמאות מחומר כתוב והם מסתמכים רק על חוש הלשון שלהם. והרי לא אחת החוקר טועה כשהוא מסתמך על חושיו בלבד ומכשיר ופוסל מבעים שלא לפי העובדות בשטח. ההסתמכות על שכבות קודמות של העברית והשימוש בשיטות הבלשנות האירופיות מחדדים לא אחת את ראייתנו ומחזקים השערות הנכונות על סמך העברית החדשה בלבד או מפריכים אותן.

6. עד כמה לא ייתכן להשתמש במה/מי בלא ש- במשפטי זיקה מראה ביטוי הִלְצוֹנֹת "זה מה יש", שרושם בדיחות הרעת מושג בו על ידי השימוש במה במקום במה ש-. אין לקבל אפוא את דברי צדקה (עמ' 117) שבמשפטים אלו ש- עשויה לפעמים להישמט. בעברית המקרא ההבדל הצורני הזה עדיין לא התפתח (עיין להלן, §5.1), ועל כן ההבחנה בין משפט זיקה ובין שאלה עקיפה (מורחבת) קשה בהרבה. על קשיי ההבדלה בין שני סוגי משפטים אלו באנגלית, שגם בה אין הבחן צורני, עיין Otto Jespersen, *A Modern English Grammar on Historical Principles*, III, London 1931 (להלן יספרסן), עמ' 72–77. בעמ' 77 יספרסן מביא חומר צרפתי וספרדי. על הצרפתית עיין גם Jacques Damourette & Édouard Pichon, *Des mots à la pensée*, IV, Paris n.d., עמ' 358, 360–361, §1420; על ההונגרית עיין Jozsef Tompa et al., *A mai magyar nyelv rendszere*, II, Budapest 1962, עמ' 360, 362–363. גם בעברית הקלסית אין הבחנה צורנית בין משפטי זיקה לשאלות עקיפות אלא בהימצאות כינוי מופנה אחרי מילת יחס במשפט הזיקה והיעדרו במשפט השאלה, המוצרך על ידי מילת היחס (אף על פי שתאורטית גם משפט זיקה עשוי להיות מוצרך על ידי מילת היחס שהייתה ראויה להצריך כינוי מופנה בתוך משפט הזיקה [עיין להלן, הע' 19], אולם זה קו לשון שולי בהחלט). כך במילונו של לין (Edward W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, I–VIII, London 1863–1893), ערך عَلَى, עמ' 2146, טור א: لَمْ يَجِدْ يَوْمًا عَلَى مَنْ يَتَكَلَّمُ. "לא מצא באיזה יום שהוא על מי לסמוך". המילונות הערבית ניתחה משפט זה בצורה סכמטית בלבד, ומשפט זיקה היה ראוי להיות לَمْ يَجِدْ يَوْمًا مَنْ يَتَكَلَّمُ عَلَيْهِ. והשווה אל דבריו הנכוחים של אנטון שפיטלר – Theodor Nöldeke & Anton Spitaler, *Zur Grammatik des klassischen Arabisch*², Darmstadt 1963, עמ' 161, הע' 117. קו הלשון הזה מתועד גם בערבית הבינונית, ראה Joshua Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, Oxford 1965, עמ' 62: "אנמא דִלֵךְ פִי מִן ענדה במא יבטל אלשטר" "זה חל רק על מי שיש לו במה לבטל את השטר"; "חתי לא יכלי שי באיש תחתג" "עד שלא השאיר [תרגום זה נראה לי עכשיו עדיף מן 'עד שלא נשאר'] לה במה לטעון. שני המשפטים האלה נראים לי עכשיו מכילים משפטי שאלה עקיפה ולא משפטי זיקה עם כינוי המצריך את הזקק, שאמנם מתועדים בערבית מוגרבית. בארמית המקרא המצב מסובך במקצת (לפרטים עיין אצל Hans Bauer & Pontus Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*, Halle 1927, עמ' 358), כי במשפטי זיקה שולטים מִן דִ / מִה דִ, אך מה זוקקת בכל זאת משמשת פעם אחת: "מה חשון" (עזרא ו, ט) 'מה שנחון'. אולם בדוגמה האחרת של מה בלא דִ אני רואה, שלא כבאואר ולאנדר, משפט שאלה עקיפה: "ידע מה בחשוכא" (דניאל ב, כב) – "ידע מה בחושך".

על כן ברור שמצד מבנם יש לראות במשפטים "עם מי לדבר", "מה להוסיף" וכו' משפטי שאלה עקיפה ולא משפטי זיקה החסרים כביכול ש'. והרי ודאי שמבנה המשפטים "איפה לחנות", "מתי לקחת כסף", "לאן ללכת" משקף משפטי שאלה ולא משפטי זיקה הפותחים כביכול באיפה, מתי, לאן, ומשפטים אחרונים אלו באים ומחזקים את ההבנה ש"עם מי לדבר", "מה להוסיף" וכו' הם משפטי שאלה.

3. הקושי בהבנת משפטים אלו אינו בצורתם, שהרי אין ספק שהיא משקפת משפטי שאלה (עקיפה), אלא במשמעם. לכאורה הם מרוחקים מהוראת שאלה⁷. אך התרחבות סמנטית זו של משפטי שאלה עקיפה מתועדת היטב בלשונות אירופה, וספרי הדקדוק מציגים ששאלות עקיפות אלו מסמנות משהו לא ידוע ובלתי קבוע, שפעמים מימושו רק מותנה⁸, ספק, תמיהה וחשש⁹, אפשרות או רצון¹⁰, ואפשר להוסיף כי יש שבשאלות משולבים בדיקה, חקירה, בירור או חיפוש. אולם נראה ששימושם של משפטי שאלה מורחבים אלו התרחב עוד יותר, על ידי היקש, הן בלשונות אירופה¹¹ הן בעברית, והם באים לציין גם מקרים שקשרם עם משפטי שאלה רופף ביותר¹². אכן, במשפט מעין "ידעתי למי לפנות" נשתחקה מאוד הוראת השאלה של המשפט המועבר.

יש להניח אפוא שמשפטי שאלה עקיפה עברו שלושה שלבים לפחות. בשלב הראשון שימשו שאלות עקיפות ממש, מעין "שאלתי מה עשה / למי לפנות". בשלב השני התרחב שימושם והמבנה הוחל על משפטים שמשולבים בהם אי-ידיעה, היעדר קביעות, מימוש מותנה, ספק, תמיהה, חשש, אפשרות או רצון, חיפוש ובירור, מעין "לא ידעתי מה עשה" (שיש לו גוון של אי-ידיעה וספק) או "לא ידעתי למי לפנות" (שמשולבים בו אי-ידיעה, ספק, תמיהה וגם חיפוש) או "אין למי

7. אכן, משה צבי סגל טוען שבמשפטים מעין "אין לי מה אשיב" אין לכינוי השאלה מה מובן של שאלה (דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 64).

8. עיין Hermann Paul, *Deutsche Grammatik*, IV, Halle 1920 (להלן פאול), § 399; Hermann Paul & Heinz Stoltz, *Kurze Deutsche Grammatik*², Tübingen 1951 (להלן שטולטה), § 232.

9. עיין Edward Mätzner, *Englische Grammatik*³, III/2, Berlin 1885 (להלן מצנר), עמ' 457.

10. גלינטר (עמ' 372, § 33.8) בדונו במשפטים בעלי גרעין של מקור מבליט בצדק את המודליות שבמקור בעל גון האפשרות או הרצון. באשר למשפטים בלא מקור הוא מציין (עמ' 275, § 26.7.1) שהם עשויים לסמן חוסר ודאות או הימנעות מלפרט.

11. בגרמנית שאלות הכרעה אינן באות אלא כשמדובר במשהו בלתי ידוע ובלתי קבוע (עיין פאול, שם; שטולטה, שם), ועל כן אינן יכולות להיות מוצרכות אלא על ידי ידע ואמר שלולים. אולם שאלות מילה (בוודאי בעטיו של היקש) עשויות להיות מוצרכות גם על ידי ידע ואמר חיוביים.

12. גלינטר מדבר על כינויי שאלה מדומים (pseudo-interrogative), עמ' 366, § 33.4.2, ואף על כינויי שאלה מדומים של זיקה (relative), עמ' 372, § 33.8. אולם בעמ' 277 (שו' 11) הוא עוסק ב"שאלות משועברות המכילות מקור" (subordinate infinitival questions).

לפנות" (שמעורבים בו תמיהה וחשש). אחר כך הורחבו משפטים אלו על ידי היקש והתרחקו עוד יותר ממעמד של שאלות. בהיקש אל "לא ידעתי מה עשה / למי לפנות" התהוו "ידעתי מה עשה / למי לפנות", ובעקבות "אין למי לפנות" התחיל משמש "יש למי לפנות", ושניהם מציינים עובדות ממש¹³.

ההבנה שאלה משפטי שאלה עקיפה (מורחבת) פותרת אף את בעיית השתלבותם במבנה הכללי. כידוע, משפטי שאלה עקיפה משמשים בעיקר מושאים (כגון "שאלתי מה עשה / מה לעשות") אך גם נושאים (בסביל, כגון "נשאל [=נשאלה השאלה] מה עשה / מה לעשות"), וזה דינם של משפטי השאלה המורחבים במשפטים המובאים – או נושאים (כגון "אין/יש מה לעשות") או מושאים (כגון "ידעתי מה עשה / מה לעשות").

4. עלינו לעמוד עוד על טיבו של המקור המשמש גרעינו של משפט השאלה המורחב ("מה להוסיף", "עם מי לשחק", "אל מי לפנות" וכו'). המקור הזה כשהוא לעצמו אינו צריך להפתיענו, שהרי הוא לא רק הנשוא של משפט השאלה המורחב אלא הוא גם מוצרך על ידי המשפט הראשי, ובמעמד זה הוא שכיח ביותר ("ביקש לעשות", "יש לעשות"). למקור הזה אפוא מעמד כפול: במשפט מעין "יש הרבה מה להוסיף" הוא משמש גם נושא של משפט השאלה המורחב "מה להוסיף" וגם מוצרך של "יש הרבה", כלומר "יש הרבה להוסיף", מעין *ἀπὸ κοινοῦ*, שאמנם מופרד מן המשפט הראשי על ידי כינוי השאלה.

השימוש הזה במקור במשפטי שאלה עקיפה אף הוא מתועד היטב בלשונות אירופה¹⁴. מסתבר שהמקור בשמשו במשפטים מעין "ביקש ללכת", "דרש ללכת" דבקה בו דרך התלות (subjunctive)¹⁵, ועל כן התאים למשפטים שלא ציינו עובדה¹⁶.

13. אמנם במשפטים "ידעתי למי לפנות" ו"יש למי לפנות" יש גוון של מודליות, אך רק בעטיו של המקור (עיין על כך להלן, §4).

14. באשר לגרמנית עיין פאול, עמ' 131–132; שטולטה, עמ' 331; Otto Behagel, *Deutsche*; 331. *Syntax*, II, Heidelberg 1924 (להלן בהאגל), עמ' 341, 363–364. השווה אל השימוש במקור במשפטי שאלה עקיפה בלשונות סלוויות: Franz Miklosich, *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, IV, zweiter Abdruck, Wien 1883 (להלן מיקלושיץ'), עמ' 868–870.

15. לא נראית לי כלל דעתו של צדקה (עמ' 116) שמודליות המקור נעוצה בעצם טבעו שהוא מחוסר אסרטיביות.

16. על המודליות של המקור עיין בדבריו הנכוחים של גלינרט, עמ' 372, §33.8. אין נראים דברי בהאגל (עמ' 363–364) שהושמט פועל עזר. גם מצנר (עמ' 52) מדבר על מקור אליפטי וכן יספרסן (כרך V, עמ' 325). אכן, נגד הדעה שהושמט פועל מודלי יצא מיקלושיץ' (עמ' 868, §23); הצעתו שהמקור תלוי בפועל שבמשפט הראשי (מוטב לומר: תלוי במשפט הראשי, שהרי המשפט הראשי עלול להיות שמני) נכונה כשהיא לעצמה, אך כאמור, הסיבה העיקרית למודליות של המקור היא, לדעתי, השפעת משפטים מעין "ביקש ללכת", "דרש ללכת". לעניין

5. בסיום מן הראוי להעיר על שימוש זה בעברית הקדומה.
- 5.1 בעברית המקרא, שכידוע בונה משפטי זיקה במי/מה בלא תוספת ש-¹⁷, בדרך כלל אין הבלשן יכול לסמוך על הבחנים צורניים מסוג מי/מה לעומת מי ש- / מה ש- כדי להכריע אם לפניו משפט שאלה עקיפה או משפט זיקה. יש משפטים שהוראתם מראה ברור שהם שאלה עקיפה¹⁸: "ונראָה מה יהיו חלמותיו" (בראשית לז, כ) משמעו, כמובן, אינו *נראה את אשר יהיו חלמותיו' אלא 'נראה את פתרון השאלה "מה יהיו חלמותיו"; או "נראו מי הלך" (שמואל א יד, יז) אי-אפשר להבינו 'נראו את מי שהלך', שהרי אם הלך אין לראותו, אלא שיעורו 'בררו מי הלך'; או "הראשנות מה הָנָה הַגִּידו" (ישעיהו מא, כב) מובנו 'הגידו ופתרו את השאלה מה הן הראשונות' ולא *הגידו את אשר הראשונות הן'. אולם יש שקשה להכריע: "האינך ראה מה המה עשים" (ירמיהו ז, יז) תרצה תבינו 'האינך רואה את אשר הם עושים', תרצה 'האינך רואה ומבין את השאלה מה הם עושים'; או 'הלוא ראית מה העם הזה דברו' (שם לג, כד) אפשר לפרשו 'הלוא ראית את אשר העם הזה דיברו', אך אפשר ששיעורו 'הלוא הבנת את השאלה מה העם הזה דיברו'.
- לעתים רחוקות בלבד יש ראייה צורנית ששאלה עקיפה לפנינו, למשל "הגידה לי במה תֵּאסֵר" (שופטים טז, יג) – משפט זיקה ראוי היה להיות "מה תיאסר בו"¹⁹.
- 5.2 בלשון חכמים יש הבחנה צורנית בין משפטי שאלה עקיפה, הפותחים במי/מה, ובין משפטי זיקה, הפותחים במי ש- / מה ש-²⁰. על כן אין ספק שלפנינו משפטי שאלה עקיפה עם גרעין של פועל ניטה²¹ במקרים מעין "אין לי מה אשיב" (כלים יג, ז)²²
- השימוש במקור ראה גם Otto Jespersen, *Analytic Syntax*, London 1937, עמ' 74, §22.4, המביא חומר אנגלי, צרפתי ורוסי. וכן השווה אל המשפט ההונגרי nincsen nekem kire gondolni 'אין לי על מי לחשוב'.
17. רק בספר קהלת, שלשונו מאוחרת, נמצא מה ש-, כגון "מה שהיה", "מה שנעשה" (קהלת א, ט).
18. עיין Francis Brown, S. R. Driver & Charles Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1906, עמ' 552, טור ב, שר' 14-.
19. אמנם הראייה אינה גמורה, שהרי יש משפטי זיקה שהכינוי המופנה קודם בהם לזוּקָק, עיין למשל בספרי עיונים בבלשנות עברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 141, §4; אולם מבנה זה שולי.
20. כאמור, העברית החדשה ממשיכה את לשון חכמים; אולם בה גרעין משפט השאלה העקיפה הוא לעתים קרובות מאוד מקור, ואילו בלשון חכמים המקור שולי, ועיין בהמשך.
21. השווה אל אוסף הדוגמאות של שמעון שרביט במאמרו "משפטי שם-פועל מודאליים בלשון-חכמים" (עיוני מקרא ופרשנות, ג: ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין, בעריכת משה בראשר, משה גרסיאל, דבורה דימנט וישעיהו מאורי, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 42) ושל משה אור בספרו תחביר לשון המשנה (ירושלים תשנ"ה, עמ' 13, 89). ניתוחו של אור בעמ' 89, §ב בהערה מעומעם כלשהו. וראה עכשיו גם Shimon Sharvit, "Infinitival Sentences in Mishnaic Hebrew: A Syntactic and Semantic Study", *Studies in Mishnaic Hebrew*, ed. Moshe Bar-Asher, Scripta Hierosolymitana, vol. 37, Jerusalem 1998, עמ' 346.
22. דעתו של י"נ אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה², ירושלים-תל-אביב תשכ"ד, עמ' 1130, §6) שלפניו השפעת לשון הכתוב בתהלים קטז, יב "מה אשיב לה" אינה משכנעת.

וכן "ואין לי מה אשיב" (טבול יום ד, ו; לפי גרסת כ"י קאופמן); "שאין לו מה יאכל" (מועד קטן ב, ד; לפי הדפוסים) וכן "שאין לו מה יאכל" (שם ג, ד; הן לפי כ"י קאופמן הן לפי הדפוסים); "שאין לו במה יתלה" (כלים ט, ג); "אם אין שם לפני מי יתנה" (בבא מציעא ב, ט; לפי גרסת כ"י קאופמן, חסר בדפוסים); "אין לו מי יתירנו" (מנחות ד, ג).

משפטי שאלה עקיפה עם גרעין שהוא מקור²³ מצאתי בלשון המשנה פעמיים בלבד, אך רק בחילופי גרסאות, ולכאורה (גם לאור תפוצתו המכריעה של הפועל הניטה כגרעין) הדבר מעיד על נוסח מאוחר: "שאיין לו מה לאוכל [=לֹכֵל]" (מועד קטן ב, ד; לפי כ"י קאופמן), אך לפי הדפוסים, כאמור, "שאיין לו מה יאכל". לפי הדפוסים "ואין לי מה להשיב" (טבול יום ד, ו), ולפי כ"י קאופמן "ואין לי מה אשיב".

ליד משפטי שאלה מורחבים אלו מצויים משפטי זיקה הנפתחים במי ש' / מה ש', כגון "הווי שקוד ללמוד תורה ודע מה שתשיב לאפיקורוס ודע לפני מי את עמל" (אבות ב, יד בחילופי משפט זיקה ומשפט שאלה; בכ"י קאופמן "הווי שקד ללמוד מה שתשיב [...]"); "ויש להם על מה שיסמכו" (שם ג, טז; בכ"י קאופמן "ליתא"). מאחר שכאמור, הגבולות בין משפטי זיקה ובין משפטי שאלה עקיפה לפעמים מטושטשים, מתהווים עירובים ביניהם: "ואין להם על מה שיסמכו [...] ויש להם על מה שיסמכו" (חגיגה א, ח). משפט הזיקה הצפוי הוא "אין/יש להם מה שיסמכו עלי", והשאלה העקיפה "אין/יש להם על מה יסמכו"²⁴.

23. האפשרי רק כשנושאא של המקור נזכר במשפט הראשי.
24. בערבית בינונית קדומה עירוב מתועד בפפירוסים (Simon Hopkins, *Studies in the Grammar of Early Arabic*, Oxford 1984, \$300): *وانضر لمن صار له الحلقا* 'ואני רואה אל מי הלך עשב החלפא', המשקף עירוב של משפט הזיקה *وانضر من صار له الحلقا* עם השאלה העקיפה *وانضر لمن صار الحلقا* (אם אין להבין את ה-ל הראשונה כמציינת מושא ישיר). עירוב כזה מצוי אף בערבית נוצרית קדומה (Joshua Blau, *A Grammar of Christian Arabic*, Louvain 1966–1967, \$456): *وتذكر ما كان فيه* [!] *والى ما قد صار اليه* 'ונזכר במצב שהוא נתון בו ובמצב שהגיע אליו'; *ما كان فيه* הוא משפט זיקה רגיל, ואילו *الى ما قد صار اليه* הוא עירוב של משפט זיקה (*ما قد صار اليه*) ושאלה עקיפה (*الى ما قد صار*). דוגמה אחרת שם: *عرف [...] ماذا تصير اليه المدينة* 'הוא ידע... למה תגיע העיר', המכיל מבנה של משפט זיקה באשר לכינוי המופנה, אך נפתח בכינוי השאלה *ماذا*! העירוב מתועד גם בערבית יהודית (יהושע בלאו, הספרות הערבית היהודית, ירושלים תש"ס, עמ' 50, קרקסאני): "פנעלם עלי מא דא תדל עליה" 'ונדע על מה היא מורה', הנפתח אף הוא בכינוי השאלה *ماذا* שקודמת לו מילת היחס *على* על דרך משפטי השאלה, אולם היא חוזרת בתוך המשפט עם כינוי מוסב – *عليه* – על דרך משפטי הזיקה; מן הראוי להזכיר שלא בכל כתבי-היד *عليه* מופיעה. על משפט זיקה הבנוי על דרך משפט שאלה עקיפה עיין לין (לעיל, הע' 6), ערך *في* (מובא אצל³, II, William Wright, *A Grammar of the Arabic Language*, Cambridge 1933, עמ' 324): *صَرَبْتُ فَمَنْ غَنَتَ* 'הכיתי את מי שהשתוקקת אליו'.

טר"ף בפי חיים הזז: קו לשון בסיפוריו

פתח דבר

יצירתו של חיים הזז, שזה מקרוב מלאו מאה שנים להולדתו, עמדה במוקד עיוניהם ומחקריהם של חוקרי ספרות ושל חוקרי לשון רבים. אנשי הספרות התעניינו בין השאר במוטיוויים ספרותיים ובנושאים המשתקפים בסיפוריו¹; אנשי הלשון התעניינו באוצר המילים של הזז, בחידושי המילוניים, בבכאותיהן של לשון המקורות היהודיים (בעיקר לשון חכמים) ושל לשון היהודים התימניים המשתקפות בסיפוריו, בדרכי לשונו וסגנונו ועוד². ועדיין אין בידינו תיאור מקיף של לשונו ושל סגנונו. מאמר זה לא בא אלא להוסיף אך נדבך אחד לבניין התיאור המתבקש: לשונות טר"ף.

1. בין סוגל סגנוני לקו לשון

אכן, לשון טר"ף לגווניה רווחת בסיפורי הזז³ ומסכה את תשומת הלב אליה כאל שימוש לשון ייחודי לכאורה. בכל זאת נמנעתי בכוונה גדולה (בתיאור הדברים

* המאמר הוא עיבוד של מקצת הדברים שנשאתי בערב ההוקרה לכבודו של פרופ' יעקב אלרהנד שהתקיים ב' בניסן תשנ"ו (31 במארס 1996) במכון מוז"א שליד האקדמיה ללשון העברית בירושלים.

1. למשל: מירון; מיכלי; ברזל, דימוי ובכואה; זמרן, נוסחים; הנ"ל, הסיפור הסימלי; שקד, דרכי אפיון; הנ"ל, הזז; הנ"ל, בקץ הימים; לאור, פתח דבר; שביד; סמילנסקי; מגד; שנהר; וינמן; ורסס; לנדאו, יודקה; הנ"ל, סיפורי הזז ועוד רבים.

2. למשל: בהט, עגנון והזז; הנ"ל, שיטת השינויים; הנ"ל, שיטת הדימויים; גרינברג; פישלר, העצמה; הנ"ל, מילון; הנ"ל, הלצה; הנ"ל, ארכאזים; רצהבי, לשונות עבריים; הנ"ל, בעלי תריסין; הנ"ל, שיח דמויות; קדרי, עגנון; אברמסון; בהט, חידודי לשון; הורביץ, אמצעים טוריים; הנ"ל, פעלים ועוד.

3. לא השתמשתי בסריקות ממוחשבות ובמאגרי מידע אלא אספתי את נתוני המחקר בקריאה עקיבה בכל כתבי הזז במהדורות המתוקנת (תל-אביב תשכ"ח). לפיכך אפשר שחמקו מעיני תמניות אחדות של העניינים הנבדקים, ואולם ממילא בכוונתי להותיר את דבריי כסברה עד שייתם המחקר. כל הדוגמות מהזז שבמאמר נטולות מן המהדורה הנ"ל למעט הדוגמות מן הקובץ "אבן שעות". מראי המקום מציינים את שם הספר (לדוגמה: היושבת בגנים) או את שם האסופה ולאחריו שם הסיפור במרכאות כפולות (לדוגמה: אבנים רותחות, "אש בוערת"). בסוף המאמר מצורף נספח ובו פירוט הקורפוס בשלמותו.

ובניסוח כותרתם) מלנקוט את המונחים "סגנון" או "סוגל סגנוני" לעניין התופעה הזאת, שכן נתחוויר לי שהם מזמנים לנוקט אותם מעקשים רבים, וביכרתי את המונח "קו לשון".

סגנונו של סופר הוא מכלול הביצועים הלשוניים המממשים את הבחירה הלשונית שבחר בעיצוב השיח שלו. הסגנון ניכר באמצעות בחינה מעמדת של לשונות יוצרים שונים או של לשון טקסט כלשהו אל מול טקסט נורמה⁴ או באמצעות בחינת הלשון על רקע הלשון הנוהגת באותה תקופה⁵ או באמצעות איסוף מאפיינים לשוניים החוזרים ונשנים בקורפוס הנבדק⁶. מכל מקום מאפייני הלשון הנבחרים האלה, המכונים "סוגלים סגנוניים", בכוחם לסרטט עקרונית את קווי המתאר הסגוליים של לשון היוצר ולהבדילה מלשונותיהם של יוצרים אחרים באותה סוגה ובאותה תקופה. זו הצרה. אם הכתרתו של שימוש לשון לסוגל סגנוני מחייבת עיון גם בסגנונם של סופרים אחרים, החולקים עם הסופר הנבדק קווים לשוניים ובלתי לשוניים, מה יהיה גבול הבדיקה? מה נחוץ לקביעות סגנוניות תקפות, איתנות וקבילות? האם דיי למצוא תמניות אחדות (כמה?) בקורפוס ההשוואה כדי לבטל כליל את ההנחה שלפנינו סוגל סגנוני של היוצר המסוים שעל הפרק ולקבוע קביעה חלופית שלפנינו שימוש לשון נהג? שמא רק תמניות מרובות (כמה?) בקורפוס ההשוואה יצלחו לעניין זה? היש צורך לסרוק את כל (!) הקורפוסים האפשריים להשוואה כדי לגבש טענה בדבר סוגלים סגנוניים של הלשון שעל הפרק⁷?

בניסיון להגדיר את סגוליותה של לשון הזו עיינתי לא מעט בסיפורי ש"י עגנון, מרדכי טביב, אמנון שמוש ואלי עמיר. בלשון עגנון עיינתי לפי שהזו ועגנון בני השוואה מבחינת הספרות והתמטיקה ותקופת היצירה; בלשון שלושת האחרים עיינתי לפי שחולקים הם עם מקצת יצירותיו של הזו בסיס תמטי משותף – עולמם והווייתם של יהודים בני עדות המזרח. ואכן, אצל כולם ראיתי תמניות של תופעות לשון אחדות הרווחות מאוד אצל הזו (לשונות טר"ף, מבני פירוט, היגדים כופלים מעגליים לכאורה, מבני ספק וכו'). אם כך, היש בהימצאותן אצל האחרים כדי לבטל את היותן מאפיינים סגנוניים של הזו? ואם כן, מה הוא קו הגבול בין הלשון הנוהגת הרגילה ובין הלשון הנבחרת הסגולית? ומי יקבע את מקום מתיחתו?

ביקשתי אפוא לבדוק את גוני לשון טר"ף בסיפוריהם של היוצרים בני ההשוואה. והנה – באופן בלתי מפתיע – מצאתי בהם תמניות לא מעטות שלה, ולהלן דוגמות. אצל עגנון: "באה המלחמה [...] וטרפה דעתה של אשתו" (אורח נטה ללון, ירושלים ותל-אביב תש"ך, עמ' 56); "ספינות לא נטרפו לו בים [...] אבל דאגת הפרנסה וצער

4. הוא טקסט הנבחר לצורך ההשוואה מיצירתו של אותו כותב בסוגה אחרת או מיצירתו של כותב אחר באותה הסוגה של הטקסט הנבחן. ראו קדרי, עגנון; לנדאו, חקר.

5. ראו בן-שחר, קניוק; הנ"ל, שבתאי.

6. ראו רוזן; קדרי, עגנון, עמ' 14–15; פרוכטמן; שלזינגר; צ'מברס; מק-קולי; פיטרס ועוד.

7. על "סוגלים סגנוניים לכאורה" ראו קדרי, עגנון, עמ' 19–20.

גידול בנים מטרפים לבו" (שם, עמ' 104); והם צירופים קיימים ממילא בלשון העברית. אצל טביב: "אומר אני לך תשתוק! טורף לו התימני" (כעשב השדה, מרחביה 1948, עמ' 61); "ותוך כך מטרף בלשונו בלי הרף בלשונו הרוסית" (כערער בערבה, מרחביה 1957, עמ' 32); והם צירופים שאינם בעברית הקלסית (שאילה מהזז⁸). אצל עמיר: "ובין הזוגות היא זאת שטרפה את חלומותי וגם בהקיץ לא נתנה לי מנוח" (תרנגול כפרות, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 116); "צלצול הטלפון טרף את השקט" (מפריח היונים, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 201).

אפשר שעגנון היה מקור הראה להזז, אפשר גם ההפך, ואפשר דבר אחר: זאת הלשון הנוהגת בסוגה זו בתקופה זו. באשר לאחרים, אולי נוטלים הם מהזז, אולי מאחרים, ואולי משלהם הדבר. מכל מקום, השאילה וההשפעה לכיווניהן בעייתיות ובלתי מוחלטות.

סגנון וקביעת סוגלים סגנוניים הם עניינים חמקמקים ובעייתיים בעיקר משום שתמיד אפשר להקשות "מנין הוודאות?", בייחוד כאשר ליצירות עבר. לכאורה, אין הציון שתופעת לשון נתונה היא סוגל סגנוני אלא קביעה זמנית היפה לשעתה בלבד, משום שפְּרִי שפֶּר ההשוואה האפשרי איננו מוגבל: אמנם אפשר להשוות רק חלק מן הקורפוס הנבדק לחלק מן הקורפוס של טקסט הנורמה, אבל אפשר גם להשוות את כלל היצירה הנבדקת לכלל היצירה של בן ההשוואה (כגון כל יצירתו של הזז מול כל יצירתו של עגנון), ואף לא להסתפק בזה אלא לבחון עוד יצירות של יוצרים אחרים ונוסחים אחדים וכיוצא בזה.

בגין כל זאת עדיף לי המונח "קו לשון" מהמונח "סוגל סגנוני". לשון טר"ף שבכאן היא אפוא קו לשון במטווה הסיפור "ההזז".

2. מניפת המשמעים של טר"ף בסיפורי הזז

בחמישה ספרים ובשלוש אסופות בנות עשרים ושניים סיפורים מניתי כמאה ועשרים תמונות של צירופי טר"ף⁹ – מקצתם נקוטים כלשונם בספרות חז"ל (מעין נטרפה לו השעה; טרף ל- בפני) ואחרים חדשים או מחודשים, והם עיקר עיוני. צורות טר"ף הפועליות יצוקות בסיפורי הזז בכל הבניינים למעט בניין הפעיל, וברוב המקראות בבניין קל בזמן עבר: "טָרַף בפיו נעימת ניגון" (=זמזם; ריחים שבורים, "שלולית גנוזה", עמ' 131), "טָרַף עליו את עולמו" (=שיבשה את חייו; שם, "החשבון", עמ' 183), "טָרַף אותם למשכבם" (=זירזה אותם בגערה; היושבת בגנים, עמ' 284) וגם "ולכו מְטוֹרֶף ובוכה בקרבו" (=נרגש ודואב; ריחים שבורים,

8. על פי עדותו של טביב, התעוררה בו ההניעה לכתובת ספר ביחוריו "כעשב השדה" בעקבות סיפורו של הזז "היושבת בגנים", שנפרסה בו בין השאר דמותו של היהודי התימני באופן שלא נראה לטביב. אמנם טביב הציג דמות תימני שונה בתכלית מזו שהציג הזז, אך לא מן הנמנע שהושפע בתוך כך מלשונו של הזז ומסגנונו.

9. ראו נא שוב הע' 3.

"החשבון", עמ' 184), "וְנִטְרָפָה לוֹ בְּאוֹתָהּ הַשְּׁעָה" (=התפוגגה; שם, "דורות הראשונים", עמ' 92), "היה מִטְרָף וסוער" (=נטרד והולך; אבנים רותחות, "בעלי-תריסין", עמ' 114) ועוד. לא משקלי הפועל של טרף ולא תצורותיו יידונו כאן, וגם לא השאלה אם לפנינו פועל הומונימי או פוליסמי. יוצגו כאן גוני המשמעות של טרף ביצירתו של הזו.

היקריותיהן של לשונות טרף בסיפורי הזו פורסות מניפת משמעים רבת גוונים. עם זה נראה שרוב גוני המשמע אינם אלא מימוש וריאנטי מורחב ומטפורי של משמע אחד מרכזי ובסיסי של השורש טרף – אכילה (פראית) של חיות בר אוכלת בשר¹⁰: פעולה (לאו דווקא אכילה) חדה, מהירה, תזזיתית, נרגשת, למשל "טָרַף לה ר' יוס־טוב למעטפה מן הקצה" (ריחים שבורים, "עיר ובהלות", עמ' 138); "לְטָרֹף להם לכל החשבונות והשיקולים לאשפה" (דלתות נחושת, ב, עמ' 137). בפעולה זו יש נופך של אלימות, ולפרקים יותר מנופך, למשל "טָרַף בידו כנגדה" (ריחים שבורים, "עיר ובהלות", עמ' 141); "טָרַף על הדלת" (אבנים רותחות, "אש בוערת", עמ' 192). לעתים יש בה גרימה או הבעה של מצוקה נפשית, למשל "דמות דיוקנה של אשתו באה וטרפה לפניו" (דלתות נחושת, א, עמ' 75); "טָרְפָה בידיה את לבה וזלגו עיניה דמעות" (ריחים שבורים, "הגלגול", עמ' 203)¹¹.

להלן תוצג מניפת המשמעים של צירופי טרף הפועליים בארבע מחלקות סמנטיות-תחביריות עיקריות; שלוש הראשונות ננקטות בשיחה נרטיבית טעונה, והאחרונה – לאו דווקא בחילופי דברים: (א) צירופי טרף בתבנית תחבירית נתונה (אך מתגוננת בסדר רכיביה) לתיאור פעולה מהירה וחדה בנסיבת אמירה טעונה; (ב) צירופי טרף לציון טון הדיבור בנסיבת אמירה טעונה; (ג) צירופי טרף לציון פעולת הדיבור בנסיבת אמירה טעונה; (ד) צירופי טרף לתיאור פעולה מהירה וחדה

10. בקורפוס הנדון נמצאו רק תמניות אחדות של לשון טרף במשמעה הבסיסי 'אכילה' ותמיד בצירוף טרף מזונות: "את מעט מזונותיו טרף משניים ושלושה בני טובים שלימדם בהצנע, וכשנה שכולה שבת" (דלתות נחושת, א, עמ' 59); "בעל הדפוס צירף המראות והשירים באגרות-דואר והוציאן לאור. מן האגרות הללו טרפה מזונותיה" (אכן שעות, "דברי-הימים", עמ' 217). הצירוף טרף מזונות בהוראת 'התפרנס' קרוב מאוד למשמע היסודי 'אכל' ("הטריפני לחם חקי"; משלי ל, ח). אפשר לראות באכילה מושג מטונימי המציין את כלל הדאגה לקיום הגשמי. במקרא וגם בלשון חכמים טרף מציין אוכל ואכילה, וכאמור, לרוב של חיות בר אוכלת בשר: כפיר, ארי וכד' וכן זאב ופראים וחיה רעה, היינו טרף מסמן אכילה שיש בה פראות, גסות, ביטוי לכוחו ולעליונותו של החזק ביחס לחלש, ומכאן נטבעה התכונת הסמנטית היסודית של טרף [+מהירות פראית]. לעומת המשמע הבסיסי דנן נראה שהצירוף טרף מזונותיו התעדן עידון מסוים, והוא נקט כלשון מטפורית לכלל העבודה שאדם עושה כדי לדאוג לקיומו. לשון אחר: טרף היסודי מציין הריגה לשם אכילה ממש, ואילו טרף מזונותיו כצירוף אידיומטי מציין עבודה לשם פרנסה.

11. תזזית של גוף היא תזזית הניכרת בממש. ממנה נגררה גם תזזית של נפש, שאינה אלא הטלטול והערבוב של טרף בלשון חכמים.

לאו דווקא בנסיבת אמירה. צריך לומר: בכל המחלקות טר"ף לגזירותיו ולנטיותיו מתפקד בתוך הצירופים כיסוד המאיץ. הוא מטעין את הפעולה הסגולית באותן חדות ותזוית וקדחתנות העולות מן המשמע היסודי שלו, ואילו הפעולה הסגולית עצמה מסומנת בצירופים באמצעות משלימי הפועל דווקא. למשל: "אל תתרוצץ! – צוח בקול חד וגבוה. – אתה טורף לי את העצבים, אתה טורף לי!" (=מרגיז מאוד; דלתות נחושת, א, עמ' 62); "כשיכורה התרפקה עליו, חיבקה אותו וטרפה לו נשיקות על פיו" (=נישקה אותו בלהט; שם, עמ' 203); "מתוך כך טרף על הדלת ונשתתקו כולם" (=נקש בחזקה; אבנים רותחות, "אש בוערת", עמ' 192); "אבל! לרוח כל החשבונוט, לכל הרוחות! לכל הרוחות! לטרוף להם לכל החשבונוט והשיקולים לאשפה ולרוץ אל סורוקה" (=להשליך; דלתות נחושת, ב, עמ' 137). כך הם פני הדברים בתמניות טר"ף בארבע המחלקות הסמנטיות-התחביריות שלהלן.

2.1 צירופי טר"ף לתיאור פעולה מהירה בנסיבת אמירה טעונה

התבנית: טרף + (ל- [נמען]) + (ב-איבר/כלי [של המוען]) + (כנגד/לפני [הנמען]).
דוגמה: "טרף לה בכף שבידו כנגד עיניה"¹².

לפועל טרף בתבנית זו יש, כניפר, שלושה משלימים פוטנציאליים. שניים מהם מציינים את הנמען, הממומש כיסוד אנפורי חבור למילות יחס אפשריות אחדות (ל-, כנגד, לפני), ואחד מציינן את המוען, וליתר דיוק – את האיבר או את הכלי של המוען, הממומשים כיסוד אנפורי חבור למילית יחס קבועה אחת (ב-). ואולם לאמתו של דבר במרבית התמניות בקורפוס ממומשים רק שני משלימים: משלים האמצעי של המוען (האיבר או הכלי) ומשלים הנמען, וכמעט אין בקורפוס מימוש כפול של משלים הנמען (ומשום כך הדוגמה לעיל היא דווקא היוצאת מן הכלל).

בדוגמות 1–13 להלן משובץ טר"ף לנטיותיו במתכונת המציגה את שני המשלימים, שלא תמיד הם באותו הסדר ולא תמיד הם מפורשים. דוגמות אלו ממוינות לשש תבניות משנה על פי סדר המשלימים ועל פי עצם מימושם.

א. טרף + ב-איבר + כנגד...

1. – היפטרי מעלי! – טרף בידו כנגדה (ריחים שבורים, "עיר ובהלות", עמ' 141).

2. – מה? מה?... – טרף מרי אלפקעה בעיניו כנגדו ונסמך אליו (היושבת בגנים, עמ' 109).

ב. טרף + ב-איבר + לפני...

3. – סוף-סוף הבנת משהו, – טרף אליהו בידו לפניו [לפני מנחם] (בקולר אחד, עמ' 158).

4. - אני לא משוגעת, - טרפה חביבה בכתפיה לפניו (היושבת בגנים, עמ' 253).

ג. היפוך סדר המשלימים: טרף + לפני... + ב־איבר

5. - תלך, תלך! טרפו הנשים לפניו בזרועותיהן. - תסתלק מפה, יא רשע! (היושבת בגנים, עמ' 103)

6. - אני לא רוצה! אני לא רוצה! - טרפה הזקנה לפניו בשתי ידיה (שם, עמ' 235).

ד. טרף + ל־ + ב־איבר

7. - פלך! טרף לו סורוקה בידו (דלתות נחושת, ב, עמ' 32).

8. - אהי - - - ! טרף לה מרי סעיד בזקנו. - לא מְשַׁלַּח, לא מְשַׁלַּח הוא זה! (היושבת בגנים, עמ' 47)

9. - למה? - טרף לה מרי סלימאן בעיניו. - מה קרה? (שם, עמ' 349)

ה. מימוש חלקי: טרף + ב־איבר

בתמניות להלן יש רק משלים מפורש אחד (האמצעי - האיבר), ואילו המשלים השני (הנמען) מצוי בהן מכללא, מנסיבת האמירה:

10. - ר' יום־טוב... ר' יום־טוב... - טרף צמקה נוטקה בידו באויר. - בוא לכאן, בוא שמע... היא מתעלפת! מתעלפת! (ריחים שבורים, "עיר ובהלות", עמ' 155)

11. - מה נלך? לאן נלך? - טרף שמעון זאוארוכה בכתפיו ושלושת שיחיו התנאו במין חיוך משונה שיש בו משום חריפות ותמימות כאחת (שם, עמ' 159-160).

12. - לא, לא! - טרף שבח בראשו. - מתוך שנאה! רוצה לאבד אותי מן העולם (היושבת בגנים, עמ' 72).

ו. מימוש כפול של משלים הנמען: טרף + ל־ + ב־איבר + כנגד...

לעומת דוגמות 10-12, דוגמה 13, היא דוגמתנו בכותרת סעיף זה, מציגה כאמור את הֶפֶךְ העניין דווקא - מימוש עודף של משלים הנמען: לה (משלים לציון כללו של הנמען) וכנגד עיניה (משלים לציון חלק מכלל הנמען):

13. - לא, לא, - טרף לה בכף שבידו כנגד עיניה (דלתות נחושת, ב, עמ' 11).

פועלי טרף בדוגמות 1-13 יצוקים אפוא בתבנית נתונה (ומתוך כך - צפויה) המציינת הנפה מהירה, בדרך כלל נרגזת או נרגשת, של איבר (ברוב המקראות) או של מעין איבר (זקן, פעם אחת) או של כלי (פעם אחת) אל מול הנמען. נראה שהאופי הנרגש של הפעולה נגזר לא כל כך מעצם מימושם (המלא או החלקי) של

המשלימים התיאוריים אלא בעיקר מתכונותיו הסמנטיות של השורש טר"ף ומן האמירה שליד הפועל, המביעה לרוב תוכן נסער וגועש. נטול את הפועל טרף מן התבנית, ונטלת ממנה את עיקר נשמתה כתבנית המבטאת עצמת רגשות: "רפרף/ ערסל/סרטט בידו כנגדה", "מצמץ/עפעף/קרץ בעיניו כנגדו", "משך/נגע/גלגל בכתפיו". דברים אלו תקפים לתבנית טר"ף הנדונה כשהיא לעצמה, קל וחומר לתבניות טר"ף בסמוך לאמירות שעל פי תוכנן ועל פי סימני הפיסוק הנתונים בהן ניכר שהן עתירות רגש ועצמה.

באשר למושא ההנפה, האיבר או הכלי – ראוי לציין שהכלי היחיד שנמצא בקורפוס היה הכף (האחוזה ביד), והאיברים המונפים כולם איברים עליונים או עליונים בכוח, קרי חלקי גוף העשויים להיראות לעיניו של הנמען בעת השיחה פנים אל פנים: ראש, עיניים, זקן, כתפיים, ידיים, זרועות, כף יד, אגרוף ואצבע. לא נמצאו בקורפוס איברים תחתונים כגון רגליים, ברכיים או גב, אולי משום שהם רחוקים מעינו של כן השיחה וברגיל אינם מונפים בעת חילופי דברים.

זאת ועוד: בסמוך לנמען שמומש באמצעות המשלים כנגד ננקטו לרוב הן היד וחלקיה הן הראש וחלקיו, אך בסמוך לנמען שמומש באמצעות המשלים לפני ננקטו רק היד וחלקיה, אם במקרה ואם בכוונה.

רובן המכריע של תמניות טר"ף במחלקה זו משובץ בסיפור ההזוי בדיאלוגים טעונים ופולמוסיים. הווה אומר, תמניות טר"ף משתתפות במארג השיח כאמצעי אמנותי ליצירת מתאם בין האמור ובין העשירי, בין לשון פיו של האומר ובין לשון הגוף שלו. התבנית המשקפת את פעולת המוען בנסיכת האמירה ואת התנהגותו תפקידה ללוות את האמירה ולהשלימה: אמירה רגוזה ורגושה מלווה בתנועה רגוזה ורגושה. הקולות והמראות, התכנים והמחוות – אלה ואלה שותפים בעיצוב תמונת הדיאלוג בסיפורי הזז.

יצאות מן הכלל המעידות על הכלל הן דוגמות 14–16, שאין בהן אלימות מתפרצת או כבושה אלא מעין התגרות וקנטרנות מחויכות, וגם האמירות שלידן אינן מורתחות:

14. – נו, עם-הארץ... – לגלג ר' זונדלה וטרף בידו ברפיון (ריחים שכורים, "דורות הראשונים", עמ' 20).

15. באותה שעה בא החבר זיאמה וטרף לפנייהם מתוך הזמרה ומתוך הרקידה בכבוק ובספל שבידיו (דלתות נחושת, ב, עמ' 31).

16. – לא, לא, לא, – טרף לו מרי סעיד באצבע. – יותר טוב תתנו לי את שכרי בתחילה.

[...] לשעה, כיון שפרשו ממנו והלכו להם, הפך מרי סעיד ונסתכל במרי אלפקעה.

– תורת אמם! שאגיד להם! – גיחך ואמר (היושבת בגנים, עמ' 81–82).

מימושו של המשלים התיאורי ברפיון ליד לשון טר"ף (דוגמה 14), טבעה של טריפת היד בנסיבת בילוי ומשתה אל מול זוג נאהבים (דוגמה 15) וסירובו הדעתי של מרי סעיד לבקשתם של שני האברכים האשכנזיים שביקשו לשמוע ממנו תחזית לימים שעד תשעה באב והבטיחו לשלם את שכרו אחר כך – סירוב שלפי הקשר השיחה ולשון הגוף של מרי סעיד הוא תקיף אך לא אלים או גס (דוגמה 16) – כולם מקהים הקהיית מה את עוקצה של התבנית הריגושת הנדונה כאן. מטבע הדברים, דווקא לנוכח ההקהיה המקומית ולנוכח הסיוג ההקשרי הנתון מתחוויר טיבה הרגיל של תבנית טר"ף כתבנית המביעה את סערת הלב וסערת הפה.

לסיכומו של דבר, התבנית "טרף + (ל') + (ב') + (כנגד/לפני)", במימושה המלא או החלקי ובסדרי משלימים משתנים, שכיחה מאוד אצל הזו בקרבת אמירות טעונות בחילופי דברים מרוגשים בשיח הנרטיבי, ושכיחות זו עושה אותה ל"קן לשון" בסיפור ההזוי בכלל ולאמצעי אמנותי בולט בעיצוב השיחה ההזוית ובהלכתה בפרט.

2.2 צירופי טר"ף לציון טון הדיבור בנסיבת אמירה טעונה

התבנית: טרף ל' [דבריו] בפני... (=הטיח בו); טרף בלשונו.

זו קבוצה מיוחדת של צירופי טר"ף המציינים את טון הדיבור הנסער, הווכחני, המוטרד. גם כאן לא מיותר להדגיש שצירופי טר"ף עומדים לעצמם כצייני טון הדיבור גם בלא האמירות הסמוכות להם, ומה גם שברקעם של שימושים אלו הקשרי התרסה תלמודיים: "טורפין לו תפילתו בפניו" (ברכות ה, ב), "כל מצווה שישאל עושין בעולם הזה באות וטורפות אותם לעכו"ם לעולם הבא על פניהן" (עבודה זרה ד, ב) ועוד. ואולם מציאותם של דברי הטחה והתרסה מפורשים בגוף האמירה הסמוכה יוצרת יחידת שיח מלוכדת, הפורסת מרקם טקסטואלי אחיד. הנה:

17. – אתה, אתה חולם! – טרפה לו דבריו בפניו. – רואה בעליל. גדולים...

צבעים מצבעים שונים... ג'ן-עדן! (אבנים רותחות, "בעלי-תריסין", עמ' 99)

18. – אי אתה עקבי! – היתה טורפת לו בפניו ואומרת מתוך הרוגז ומתוך הטניה שבלב. – לא, אי אתה עקבי (דלתות נחושת, ב, עמ' 42).

19. – לבדך! – טרפה לו הזקנה תשובתה בפניו. – תאכל לבדך! (כאן תשובה במקום דברים; היושבת בגנים, עמ' 346)

הוא הדין לצירוף טרף לשונו וכד', שאפשר להבינו כציון כללי של אמירה חטופה מפי אדם מוטרד, אך הימצאותה של אמירה סגולית, המציגה מפורשות את הביצוע המקוטע, איננה אלא מהלך טקסטואלי צפוי להבנת משמעותה של התבנית בכללה. לאמירה הסגולית במקרה זה יש תרומה – היא מממשת את סיבת ההיטרדות

וממקדת את הערך הסמנטי השלטני (הדומיננטי) של האמירה (בלבול, הצטדקות, עקשנות וכד'):

20. – אני?... חס לי, אני לא... – טרף קארפו בלשונו. – זה העם... הכול העם... רוח של שיגעון אחז אותם ושברו... וקרעו... אני השתדלתי... (דלתות נחושת, ב, עמ' 55)
21. – שלי... שלי... – טרף לשונו בדיבור אחד. – שלי... שלי! (היושבת בגנים, עמ' 226)

2.3 צירופי טר"ף לציון פעולת הדיבור בנסיבת אמירה טעונה
זו קבוצת צירופי טר"ף המציינים מפורשות את הערך האילוקוציוני של האמירה, בעיקר פעולות דיבור מסוג קללה ומעט – עצה:

22. בופמאלקו בא וטרף לשונו בקללה (אבן-שעות, "אותו האיש", עמ' 8).
23. [...] לא תהא, טרפה לשונה בקללה ואמרה, נמשכת מלכותם של רשעים אכזרים אלו [...] ככלבים היתה הורגת אותם, ככלבים (שם, "תות!.. תות!..", עמ' 136).
24. יום-יום, מן הצהררים ומעלה, היו השכנות מתקבצות אצלה ובאות, אשה-אשה ומלאכתה בידה. כל אחת טורפת לשונה בדבר עצה (יעיש, עמ' 223).

2.4 צירופי טר"ף לתיאור פעולה מהירה וחדה לאו דווקא בנסיבת אמירה
צירופי טר"ף מופיעים גם כמצייני תנועה או מעבר ממקום למקום, והואיל והתכונות הסמנטיות הבולטות של טר"ף היא [+מהירות], התנועה המסומנת בו חטופה וחפזת. כיוון שמדובר בתנועה, מתבקשים משלימים לוקטיוויים מוצרכים וממומשים. אכן, במובאות לא מעטות מן הסיפור ההזוי המשלימים הלוקטיוויים באים במפורש, מהם בהרכבים קבועים כגון מן... אל... או אילך ואילך ומהם בציון מרחב התנועה של הפעולה.

א. טרף מן... אל...

25. התחיל ר' משל ישר יורד בסכנת-נפשות בשיפוע ההר, מיטרף משיח לשיח ומסלע לסלע וקורא [...] וכך היה מיטרף בין השיחים נאחז וניתר ומפסג ומפרס וצווח ככרוכיה (ריחים שבורים, "התייר הגדול", עמ' 223).
26. בעלי בתים [...] דחקו בערכוביה מטולטלת אחת וטרפו ממקום למקום, זה לכאן וזה לכאן (שם, "עיר ובהלות", עמ' 161).

ואפילו בציון מקום מטפורי בהיגד השוואה שהיסוד המשווה שלו נטול מלשון חכמים:

27. כל הימים ערג בתפילה לפני הקדוש-ברוך-הוא והיה מיטרף ממזמור

למזמור כספינה המיטרפת בים מנחשול לנחשול (אבנים רותחות, "בעלי-תריסין", עמ' 107).

ב. טרף + אילך ואילך

28. התחילו הם מיטרפים אילך ואילך ומתחבטים בזויות (דלתות נחושת, ב, עמ' 171).

29. בערבוביה ומהומה טרפו הבריות אילך ואילך, זוגות-זוגות וחבורות-חבורות, אנשים ונשים, נבלעים אלו באלו ומבצבצים ויוצאים אלו בין אלו. כביכול, כאילו אפשר לומר כן, ששון ושמחה בעולם (היושבת בגנים, עמ' 165).

ג. טרף + על פני / ב- / ב- על...

30. – אני כבר אכלתי, – אמרה סלאמה לתוך חללו של בית, לבין הצללים שטרפו על-פני הכתלים (היושבת בגנים, עמ' 89).

31. היו האנשים מיטרפים בשלג שנים-שנים וחבורות-חבורות ונגדשים ערמות-ערמות אלו על גבי אלו (דלתות נחושת, ב, עמ' 179).

32. תוך כדי כך נדמה לו כאילו יד קרה נגעה בצוארו והרימה את שערו מעל ערפו כלפי מעלה. מיד נודעו, נינעו בבהלה ראשו לצדדים וטרף שתים ושלוש פעמים בידו על גב צוארו (בקולר אחד, עמ' 49).

כתלים ושלג (בדוגמות 30–31) מציינים את זירת הפעילות המהירה שברחביה נעים ה"מיטרפים" בה ממקום המוצא למקום היעד. צוואר (בדוגמה 32) אינו מציין רק את המרחב הכללי של הפעילות המהירה אלא גם את אחד משני המשלימים הלוקטיוויים של פעולת ההכאה. כדי להכות יש לפעמים להציב את הכלי המכה במקום גבוה מן המקום המוכה. צוואר מציין אפוא את המשלים הנמוך מבין השניים הנחוצים במעשה ההכאה; המשלים המסמן את נקודת הציון הגבוהה של האיבר המונף להכאה נשמט, אבל ככל רכיב לשוני אליפטי גם הוא נוכח על אף נפקדותו. אפשר שנתפתחו צירופי טרף אלו, המסמנים תנועה זריזה, מן "הספינה המיטרפת בים" (תענית ג, ז). השערה זו אינה זרה לידוע לנו על דרכו של הזו לפתח מן המצוי במקורות מערכים לשוניים מורחבים המציעים יש חדש מיש נתון.

3. סיכום

לשורש טרף לגזירותיו ולנטיותיו יש אצל הזו תפקיד מאיך שעיקרו ציון מהירות, זריזות, חדות ואלומות, המאפיינות נסיבות נרטיביות נסערות והתרחשויות פיזיות ונפשיות מרוגשות. הטעם לתפקיד המאיך הזה ברור לנוכח המצוי במקרא וברבדים מאוחרים ממנו, שבהם נוספו לטרף גוני אלימות מה: המתה, ריטוש, חניקה, הכאה,

פציעה, קיצוץ וריסוק, לקיחה בחזקה חוב מן החייב, שוד וביזה, מניעה, ערכוב וטלטול, השלכה, הגדרת מזון "טרף" וכו' (ראה גור; כנעני; קוסובסקי). זו אפוא התשתית הסמנטית לשלל גוני המשמע של האיוך המהיר והאלים של מגוון הפעולות הנלוות (כרגיל) לאמירות בסיפור ההזזי.

שיבוצם של צירופי טר"ף לגוניהם בקרבת אמירות אמוטיוויות מסמן אותם כ"קווי לשון" בשיחות שבסיפורי חיים הזז וכיסוד טקסטואלי האחראי בין השאר להלכדת תמונות השיחה וליצירת טקסטמות קוהרנטיות שיש בהן משתמע ומפורש, המשלימים זה את זה.

נספח: הקורפוס הנבדק

כל הקורפוס למעט אבן-שעות נטול מן כל כתבי חיים הזז, מהדורה מתוקנת, הוצאת עם עובד, תל-אביב תשכ"ח. אבן-שעות – הוצאת עם עובד, תל-אביב תשל"ג.

הספרים:

דלתות נחושת (כרכים א, ב); בקולר אחד; היושבת בגנים; יעיש (כרך א).
האסופות והסיפורים בהן:

ריחים שבורים: "דורות הראשונים", "שלולית גנוזה", "עיר ובהלות", "החשבון", "הגלגול", "רחמים", "התייר הגדול".

אבנים ורתחות: "חתן-דמים", "גלגל החוזר", "בעלי-תריסין", "הרת-עולם", "דרבקין", "אש בוערת", "ירחם השם".

אבן-שעות: "אותו האיש", "עד אחרית", "החצר", "בעל-דין", "תות!.. תות!..", "מוליאבקה", "נפל הגורל", "דברי-הימים".

רשימת הקיצורים

אברמסון = שרגא אברמסון, "משהו ללשונו של הזז", בתוך לאור, הזז, עמ' 51–78
בהט, חידודי לשון = חיים בהט, "חידודי לשון ביצירתו של חיים הזז", לשוננו לעם לו (תשמ"ה), עמ' 244–250

בהט, עגנון והזז = יעקב בהט, ש"י עגנון וחיים הזז, חיפה תשכ"ב
בהט, שיטת הדימויים = יעקב בהט, "שיטת הדימויים ביצירתו של חיים הזז: מקורות, מקורות ומניירה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ג, ירושלים תשמ"ו, עמ' 313–320

בהט, שיטת השינויים = יעקב בהט, "לעיקרי שיטת השינויים בין מהדורה קמא למהדורה בתרא ביצירת חיים הזז", בתוך ברזל, הזז, עמ' 327–351

בן-שחר, קניוק = רינה בן-שחר, "על לשון הרומן 'בתו' לירם קניוק ועל מגמות סגנוניות בסיפורת הישראלית של שנות השמונים", לשון ועברית 4 (תש"ן), עמ' 36-44

בן-שחר, שבתאי = רינה בן-שחר, "יעקב שבתאי - סגנון הרומנים 'זיכרון דברים' ו'סוף דבר' - וסימני השפעתו על סגנונם של סופרים אחרים", בלשונות עברית 28-30 (תש"ן), עמ' 83-90

ברזל, דימיו ובבואה = הלל ברזל, "דימיו ובבואה ביצירת הזו: מקרא ב'הגלגול' וב'חופה וטבעת'", בתוך ברזל, הזו, עמ' 135-173
ברזל, הזו = הלל ברזל (עורך ומלקט), חיים הזו: מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו, תל-אביב תשל"ח

גור = יהודה גור, מלון השפה העברית, תל-אביב תש"ג
גרינברג = יהודית גרינברג, "לשון וסגנון ב'חתן דמים'", בתוך סדן ולאור, עמ' 171-189

הורביץ, אמצעים רטוריים = מירי הורביץ, "אמצעים רטוריים בארבע שיחות בסיפור 'בעלי תריסין' לחיים הזו", חלקת לשון 23 (תשנ"ז), עמ' 92-110
הורביץ, פעלים = מירי הורביץ, "פ + ופ + ואמר": סדרות משולשות של פעלים ליד אמירות בסיפורי חיים הזו", דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות (בדפוס)

וינמן = אריה וינמן, "מוטיב העקדה ב'בקולר אחד' להזו", ביקורת ופרשנות 22 (תשמ"ו), עמ' 75-88

ורס = שמואל ורס, ממנדלי עד הזו, ירושלים תשמ"ז
זמרן, הסיפור הסימלני = אתי זמרן, "הסיפור הסימלני של חיים הזו: דיון בשינויי נוסח ב'הגלגול' וב'חופה וטבעת'", ביצרון ה (תשמ"ג), עמ' 29-38
זמרן, נוסחים = אתי זמרן, "דרכו של הזו בשינוי הנוסחים: המעבר מ'מאמר משה רבנו' ל'פנחס'", בתוך סדן ולאור, עמ' 273-287
כנעני = יעקב כנעני, אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות, א-יח, ירושלים ותל-אביב תשכ"ב-תשמ"ט

לאור, הזו = דן לאור (עורך), חיים הזו: האיש ויצירתו, ירושלים תשמ"ד
לאור, פתח דבר = דן לאור, "פתח דבר", בתוך לאור, הזו, עמ' 5-9
לנדאו, חקר = רחל לנדאו, "בין חקר השיח לחקר הסגנון", בלשונות עברית 20 (תשמ"ג), עמ' 61-78

לנדאו, יודקה = דב לנדאו, "מי מפחד מן הדרשה של יודקה?", נתיב 2 (תשמ"ט), עמ' 71-81

לנדאו, סיפורי הזו = דב לנדאו, "בדיה ומציאות בסיפורי הזו", ביקורת ופרשנות 26 (תש"ן), עמ' 57-77

מגד = אהרן מגד, "עולם הכלים השבורים", בתוך לאור, הזו, עמ' 79-91

- מיכלי = בנימין יצחק מיכלי, "גיבורי הזז בתמורות הזמן והמקום", מאזנים מו (תשל"ח), עמ' 187–199
- מירון = דן מירון, חיים הזז, מרחביה 1959
- מק"קולי R. K. S. McCaulay, "The Adverbs of Authority", *English World Wide* 16 (1995), pp. 37–60
- סדן ולאור = דב סדן ודוד לאור (עורכים), מאסף יא (תשל"ח; מוקדש ליצירת חיים הזז)
- סמילנסקי = יזהר סמילנסקי, "תזמורו של הטקסט בסיפורי הזז", בתוך לאור, הזז, עמ' 35–50
- פיטרס P. Peters, "In Search of Australian Style", *English Today* 12 (1996), pp. 3–7, 10
- פישלר, ארכאיזם = ברכה פישלר, "שלילת הבינוני: ארכאיזם בלשונם של הזז ועגנון", מחקרי ירושלים בספרות עברית (בדפוס)
- פישלר, הלצה = ברכה פישלר, "הלצה הבאה במליצה", לשוננו לעם מד (תשנ"ג), עמ' 88–92
- פישלר, העצמה = ברכה פישלר, "דרכי ההעצמה בסגנונו של חיים הזז: על 'היושבת בגנים'", בתוך סדן ולאור, עמ' 134–161
- פישלר, מילון = ברכה פישלר, "מילונו השנוי במחלוקת של הרומן 'בישוב של יער' מאת חיים הזז", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ג, כרך 3, ירושלים תשנ"ג, עמ' 167–174
- פרוכטמן = מאיה פרוכטמן, לשונה של ספרות, תל-אביב תש"ן
- צ'מברס J. K. Chambers, *Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and Its Social Significance*, Oxford 1995
- קדרי, עגנון = מנחם צבי קדרי, ש"י עגנון רב סגנון, רמת-גן תשמ"א
- קוסובסקי = חיים יהושע קאסאווסקי, אוצר לשון התלמוד, טו, ירושלים תשכ"ה
- רוזן = חיים רוזן, העברית שלנו: דמותה באור שיטות הבלשנות, תל-אביב תשט"ז
- רצהבי, בעלי תריסין = יהודה רצהבי, "עיונים ב'בעלי תריסין' לחיים הזז", עלי שיח 9 (תש"ס), עמ' 50–60
- רצהבי, לשונות עבריים = יהודה רצהבי, "לשונות עבריים של בני תימן בפי הזז", בתוך סדן ולאור, עמ' 75–133
- רצהבי, שיח דמויות = יהודה רצהבי, "שיח דמויות בסיפורי הזז", ביצרון 49–51 (תשנ"ב), עמ' 82–93
- שביד = אריאלה שביד, "בין הגות לסיפורת: לבחינת עמדתו הרעיונית של חיים הזז", בתוך לאור, הזז, עמ' 20–34
- שלזינגר = יצחק שלזינגר, "בחירה סגנונית בצירופים שמניים בכתיבה עיתונאית", דברי המפגש השנתי התשיעי של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות, בעריכת מאיה פרוכטמן, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 87–100

שנהר = עליזה שנהר, כוחה של תשתית, תל-אביב תשמ"ד
 שקד, בקץ הימים = גרשון שקד, "המחזה האקספרסיוניסטי: 'בקץ הימים' מאת
 חיים הזז", על סיפורים ומחזות: פרקים ביסודות הסיפור והמחזה, ירושלים
 1992, עמ' 129-156

שקד, דרכי אפיון = גרשון שקד, "נטול אדם מישראל ביוגרפיה שלו": על דרכי
 האפיון ביצירתו של הזז", ביצרון ה (תשמ"ג), עמ' 15-20
 שקד, הזז = גרשון שקד, "זעקת המהפכה: על מקומו של הזז בתולדות הסיפורת
 העברית", בתוך לאור, הזז, עמ' 10-19

גלגולי המשמעות של הנשר העיט (והדיה) בעברית

לזכרו היקר של מנחם דור
תאבדע, רבדע ואוהב כל חי
מורה אהוב ונחבא אל הכלים
אשר האהיב את מדע בעלי החיים
על דורות של תלמידים וחוקרים

העברית היא בת שלושת אלפים שנה. מחצית משנות חייה הייתה חיה ופעילה ואף החזיקה להגים אחדים. במחצית האחרת עברה בירושה מדור לדור כלשון סבילה גם אם לא קופאת על השמרים. רק במאת השנים האחרונות חזרה בהדרגה להיות לשון תקשורת טבעית, ולשם כך התאימה למושגים הנצרכים רבות ממשמעויותיהן של המילים שבאוצרה.

שתי מילים המדגימות יפה גלגולי משמעות ותהפוכותיהם בדברי ימיה של העברית הן נשר ועיט, שנפגשו בראשית המאה העשרים והתנצחו ביניהן על אותם העופות.

העופות *Gyps fulvus* vulture ו-*Aquila* eagle (ראה תצלומיהם בעמ' 124) נמנים עם דורסי היום הגדולים ביותר ושניהם משתייכים למשפחת הנציים (Accipitridae)¹. vulture הוא הגדול שבהם (מוטת כנפיו עד 280 ס"מ), וסימן ההיכר שלו הוא ראשו וצווארו הקירחים כדי שלא תדבק בהם זוהמת הנבלות, שעליהן הוא חי. לעומתו eagle כולל את המינים הגדולים ביותר שבין דורסי טרף חי, אך הם קטנים מן ה-vulture. סימן ההיכר שלו הוא כיסוי הנוצות שעל השרשף (tarso-metatarsus), המגיעות עד האצבעות. בשל עצמתו, מוטת כנפיו הגדולה (עד 200 ס"מ במינים הגדולים), דאייתו המרשימה וכוחו הרב נבחר לשמש סמלן של רומא ושל ממלכות אחרות באירופה.

השם נשר שימש בתקופת חיותה של העברית במשמעות אחת, ובתקופת הביניים (מימי האמוראים עד ראשית תחיית הלשון) – במשמעות אחרת. השם עיט חי בתקופת המקרא אך לא היה שם לעוף מסוים דווקא. אחרי כן נגזר במרתפי הלשון

* עיקרי הדברים נאמרו בכינוס שנערך לכבוד פרופ' משה בראשר במלאת לו שישים שנה ב' בתמוז תשנ"ט (24 ביוני 1999) באוניברסיטת בן-גוריון בבאר-שבע.

1. עיין למשל אצל יוסי לשם, "המעמד הטקסונומי של דורסי היום", העופות הדורסים בישראל, ירושלים תש"ס, עמ' 6.

העברית. כאשר החליט ישראל אהרני בראשית המאה העשרים להחזיר לנשר את משמעותו העתיקה בשביל לציין את המשמעות שציין נשר בגולה, שלף את השם הנשכח עיט והעניק למילה את ההוראה המבוקשת.

"נשר" ו"עיט" בלשונות השמיות העתיקות

האכדית, נציגת השמית המזרחית, מבחינה בין eagle ל-vulture, אך היא נוקטת מילים משלה: vulture נקרא בה eagle ו-zibu erû². עם זה פעם יחידה בכל הספרות האכדית נקריה המילה našru כגלוסה ל-erû בלוח מס' 18 של רשימת בעלי החיים השומרית, המכונה HĀR-ra = ħubullu, והחוקרים חלוקים בשאלה לאיזה מן העופות המילה מכוונת³. מכל מקום našru לא שימשה באכדית החיה והיא נראית מילה שאולה מאחת השפות השמיות הצפון-מערביות.

בשמית המערבית ללשונותיה שגור נשר (הוא נסר). בספרות האוגריתית נזכר השם נשר פעמים אחדות, אך אין בהקשר כדי לקבוע לאיזה עוף דורס הוא מכוון⁴. נשר מציין עוף דורס גם בארמית לניביה⁵, אך קשה לצמצם ו"לחדד" את המשמעות יותר מכך. ואולם בניב הסורי של הארמית יש עדות המלמדת שנשר מכוון במפורש ל-vulture⁶. גם בדרום-ערבית עתיקה, בגעז ובקופטית נסר משמשת לציון עופות

2. מעניין שמבחינת הגיוון שמות העופות הדורסים האלה באכדית קשורים אל שמות טורפים ממחלקת היונקים בשמית המערבית: zibu מתקשר אל זאב erû אל אריה.

3. בנו לנדסברגר סבור ש-našru היחידאית מכוונת אף היא לעוף אוכל נבלות, עיין Benno Landsberger, *Materialien zum sumerischen Lexikon*, VIII/2, Roma 1962, עמ' 130. לעומת זאת מחברי ה-CAD, בערך našru, מזהים אותו עם eagle (ראה *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, N, Armas Salonen, *Vögel und Vogelfang im alten Mesopotamien*, Helsinki 1973, עמ' 234).

4. עיין למשל בסיפור אקתה – צבי רין ושפרה רין, עלילות האלים: כל שירות אוגרית, מהדורה חדשה, בדוקה ומרחבת, פילדלפיה 1996, עמ' 601–600, "Ugaritic"; Dennis Pardee, "The 'Aqhatu Bibliography", *Archiv für Orientforschung* 34 (1989), p. 427; id., "Legend", in *The Context of Scripture*, ed. W. W. Hallo, I, Leiden 1997, עמ' 349. ובכללם הניב של דיר עלא: את הצורה נשרת בכתובת דיר עלא (צירוף א, שו' 10) ביארו החוקרים בהוראת עיט המקראי, כלומר 'להקת עופות אוכלי נבלות' (ואפשר להשוות לכאן את נשריתא, שוחר טוב לתהלים עח, מד), אך עדיף לראות במילה פועל בהוראת גידוף. עיין אלישע קימרון ודוד טלשיר, "שמות העופות וסדרם בכתובת דיר עלא", לשוננו נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 343–344.

6. בפשיטתא ללוקס יז, לז כתוב: "איכא דפגרא תמן נתכנשון נשרא" (וכיוצא בזה במתי כד, כח), כלומר 'באשר הפגר שם ייקבצו הנשרים'. תיאור זה תואם את התנהגות ה-vulture ולא את התנהגות ה-eagle. יש לשער שבמקור העברי או הארמי שעמד ביסוד הטקסט היווני הגורס ἀετοὶ היה כתוב נשרים או נשרא.

דורסים גדולים, אך קשה לדעת מה סוגם⁷. בערבית, על פי המילונים העתיקים, הוראת נִשֵּׁר או נִשֵּׁר היא vulture, ובכל ניביה המילה הרגילה המציינת eagle היא עֻقָב⁸, אך הוראת נִשֵּׁר היא גם eagle⁹. מכל מקום על פי עדותו של דלמן¹⁰, בניבי הערבית המדוברים בארץ ישראל ובלבנון קרויים שלושת אוכלי הנבלות הגדולים bearded vulture, vulture (=פרס) ו-black vulture (=עזניה) בשם נִשֵּׁר (nistr), וכנגדם eagle נקרא בשם עֻקָב.

מן הבדיקה המצומצמת הזאת עולה שהשם נשר משותף לכל הלשונות השמיות המערביות. הוראת המילה יכולה להיות הן vulture הן eagle, אך לעתים מנועה ההוראה eagle. לעומת זאת המילה עיט ('להקת עופות אוכלי נבלות') אין לה אח בשפות השמיות, והיא מיוחדת לעברית בלבד.

משמעי "נשר" ו"עיט" בעברית לתקופותיה

א. "נשר" ו"עיט" במקרא

1. "נשר" במקרא

נשר מופיע 28 פעמים במקרא (בעברית ובארמית)¹¹, יותר מכל עוף לא כשר אחר. במקרא אין כל הזכרה של נשר שאינה הולמת את ה-vulture¹², ולא כן באשר ל-eagle: eagle – שלא כ-eagle – יציב בארץ, והוא אף שכיח יותר מ-eagle. אלה הסימנים בכתובי המקרא המאששים את זיהויו של הנשר עם vulture. א. צוואר קירח. סימן ההיכר המובהק של הנשר לעומת שאר דורסי טרף חי הוא צווארו הקירח, ולכך עדות יחידאית אך מכריעה במיכה א, טז: "קרחי וגזי על בני תענוגך, הרחבי קרחתך פנשר כי גלו ממך".

7. עיין למשל Ludwig Köhler & Walter Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, II, Leiden 1995, עמ' 731.

8. עיין למשל, Theodor Nöldeke, "Einige Gruppen semitischer Personennamen", *Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strassburg 1904, עמ' 86; Amin Malouf, *An Arabic Zoological Dictionary*, Cairo 1932, עמ' 259, 92.

9. עיין למשל במילונים האלה: Reinhart Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Leiden 1881; Edward W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, London 1885; Adrien Barthélemy, *Dictionnaire arab-français*, Paris 1935–1954; Leonhard Bauer, *Deutsch-arabisches Wörterbuch der Umgangssprache in Palästina und im Libanon*², Wiesbaden 1957.

10. Gustaf Dalman, "Arabische Vogelnamen von Palästina und Syrien", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 36 (1913), עמ' 172.

11. ובכלל זה "תתחדש כנשר נעורייך" (תהלים קג, ה), שהוראת נשר בו מסופקת.

12. את מרבית הראיות שלהלן כבר טענו חוקרי הטבע, ובמיוחד השכיל לבססן מנחם דור, שרשימה זו מוקדשת לזכרו ולזכר פועלו המבורך. ראה למשל את רשימתו "הנשר והעיט", *לשוננו* כז–כח (תשכ"ג–תשכ"ד), עמ' 290–292.

ב. אכילת נבלות. כל אוכלי הנבלות קיבלו שמות כי מילאו תפקיד מכריע של תברואנים המופקדים על מניעת מגפות, ועל כן אף הוזכרו ברשימת העופות הטמאים: נשר, פרס, עזנייה ורחם. באיוב לט, ל נאמר על הנשר "ובאשר חללים שם הוא", ואף דבר זה הולם את ה-vulture ולא את ה-eagle¹³.

ג. המקום הראשון ברשימה. בויקרא יא, יג-יט ובדברים יד, יב-יח מובאת רשימת העופות האסורים באכילה, ובראשה נשר. לפי עקרון הזיהוי – שהחשוב, הבולט והנפוץ מבין פריטים ברשימה מופיע תחילה¹⁴ – ה-vulture הוא האמור לעמוד בראשה, כי הוא מן השכיחים, הגדולים והמועילים שבעופות, ואילו מקומו של ה-eagle בוודאי אחרי אוכלי הנבלות הגדולים שבהמשך הרשימה, בצד הדיה (kite), כי אינו נבדל ממנה בגודלו ובשכיחותו ואין בו תועלת למשק האדם. אפשר ששמו של ה-eagle ברשימה הזאת הוא איה.

ד. גודל בולט לעין. גודלו של ה-vulture עולה בהרבה על גודלם של רוב מיני ה-eagle. לכן מודגש לעתים גודלו של הנשר, כגון "הנשר הגדול, גדול הכנפים ארך האבר" (יחזקאל יז, ג). יחזקאל מתאר דמות מרובעת בעלת ארבע פנים: אדם, אריה, שור ונשר (א, י; י, יד). כיוון שכל אחת מארבע הדמויות מייצגת קבוצת בעלי חיים, אם נבחר הנשר לייצג את מחלקת העופות, סביר שהוא הגדול והחשוב שבהם (לאדם).

ה. קינון בסלעים. מיני ה-eagle מקננים בדרך כלל על עצים, וה-vulture מקנן בסלעים. על כן יאה ל-vulture התיאור "אם על פיך יגביה נשר וכי ירים קנו סלע ישכון ויתלונן על שן סלע ומצודה" (איוב לט, כז-כט).

ו. התקהלות בקבוצות. ההזכרה התכופה של צורת הריבוי נשרים דווקא יכולה אף היא לרמז ל-vulture, כי מכל דורסי היום הגדולים הנשרים הם החברתיים ביותר. הם מקננים במושבות גדולות, ועל כן נראים בקבוצות. הנה דוגמאות לשימוש בצורת הריבוי: "ואשא אתכם על כנפי נשרים" (שמות יט, ד); "יעלו אבר פנשרים" (ישעיהו מ, לא); ובארמית: "ומטל שמיא גשמה יצטבע עד די שְׁעֵרָה כְּנִשְׂרִין רָבָה" (דניאל ד, ל).

אמנם בתרגום השבעים, הוא התרגום היווני העתיק, ובולגטה הלטינית נשר מתורגם תמיד ἀετός ו-aquila (כהתאמה), שפירושו בדרך כלל eagle¹⁵, אך לא תמיד אפשר לסמוך עליהם בתרגום שמות בעלי החיים, כי לעתים התאימו

13. זכר לאכילת נבלות אולי יש גם במשלי ל, יז: "עין תלעג לאב ותכוז ליקחת אם יקרוה ערבי נחל ויאכלוה בני נשר". הנשרים כעורבים מנקרים את עיני טרפם קודם לשיסוע הגופה. עיין Godfrey Rolles Driver, "Birds in the Old Testament", *Palestine Exploration Quarterly* 87 (1955), עמ' 8.

14. על העיקרון "כל הנפוץ קודם" ברשימות בעלי החיים עמד מנחם דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 11.

15. דארסי תומפסון הראה ש-ἀετός מציין לא רק eagle אלא גם vulture, ראה D'arcy Wentworth Thompson, *A Glossary of Greek Birds*², Oxford 1936, עמ' 5.

המתרגמים את השם לבעל חיים שהכירו בסביבתם ולא דווקא לבעל חיים ארץ-ישראלי¹⁶. מילוני המקרא בימי הביניים לא דייקו בשמו של סוג העוף, אך מילוני המקרא בעת החדשה למן המהדורה הראשונה של גזניוס בראשית המאה התשע-עשרה מציינים שנשר במקרא כולל את שני הסוגים: eagle ובצדו vulture¹⁷.

הממצא בכללו אינו סותר את האפשרות שבמקצת המקרים השם נשר מכונן ל-eagle, כי הקדמונים יכלו לקרוא לכל עוף דורס גדול בשם נשר בלא הבחנה, כמשמעות *ἀετός* ביוונית ו-نسر בערבית. אף על פי כן רבה לאין שיעור הסבירות שנשר במקרא אינו אלא vulture. ההבדלים בין eagle ל-vulture בולטים למדי בכל הנוגע לצורת העופות ולהתנהגותם. ברגיל יש בשמות הבחנה בין שני הסוגים הללו במקומות ששני הסוגים קיימים: ביוונית *ἀετός* מציינ בדרך כלל eagle ו-ψύχον vulture – ובערבית ברגיל عقاب הוא eagle ו-نسر הוא vulture. הואיל וכל מראי המקומות במקרא הולמים יפה רק את ה-vulture, נראה שנשר במקרא vulture הוא.

2. "עיט" במקרא

הוראת עיט היא 'חבורה של עופות אוכלי נבלות': "וירד העיט על הפגרים וישב אתם אברם" (בראשית טו, יא) – אברם הכריח את חבורת העופות. מכאן שעיט הוא שם קיבוצי. במקומות אחדים באה המילה בהקבלה אל בהמה או אל חית השדה גם כשם קיבוצי, כגון "יעזבו יחדו לעיט הרים ולבהמת הארץ וקץ עליו העיט וכל בהמת הארץ עליו תחרף" (ישעיהו יח, ו; כיוצא בזה ירמיהו יב, ט; יחזקאל לט, ד). בשני מקומות אפשר לבאר עיט כשם לסוג של עוף דורס: "קרא ממזרח עיט מארץ מרחק איש עצתו" (ישעיהו מו, יא)¹⁸, "נתיב לא ידעו עיט ולא שזפתו עין איה" (איכה כח, ז) – אך גם כאן אין להוציא את האפשרות שעיט הוא שם קיבוצי¹⁹. אילו היה עיט

16. כך למשל זמר, אחת משבע החיות הטהורות, מיתרגמת καμηλοπάδαλις 'ג'ירף', אשר מעולם לא חי באזור הזה. עיין דוד טלשיר, שמות בעלי החיים בתרגום הארמי של השומרונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 290.

17. Wilhelm Gesenius, *Hebräisch-deutsches Handwörterbuch*, Leipzig 1815. לעומת גזניוס, יוהן בוקסטורף בן המאה השבע-עשרה עדיין הגדיר את הנשר רק eagle. עיין Johann Buxtorf (Pater), *Lexicon chaldaicum talmudicum et rabbinicum*, Basel 1640, עמ' 1406.

18. עיט כשם קיבוצי לעדת עופות העטים על טרף יכול לסמל בפסוק זה את ממלכת פרס. לעומת זאת קסנופון מספר שבראש המחנה של כורש היה מונף על תורן העוף הדורס *ἀετός χρυσός*, כלומר eagle מזהב. עיין Franz Delitzsch, *Biblischer Commentar über den Propheten Jesaia*, Leipzig 1866, עמ' 456. כריסטופר נורת הציע שהעיט האמור כאן מכונן לבז, falcon, שסייע לביזארים הפרסיים במסעות הציד, עיין Christopher Richard North, *The Second Isaiah*, Oxford 1964, עמ' 166.

19. אפשר שאיה היא שם סוג למינים רבים ולכן נאמר "ואת האיה למינה" (ויקרא יא, יד). השווה גם אל "מאה עופות טמאין יש במזרח וכולן מין איה הן" (חולין סג ע"ב).

שם לעוף מסוים, היה בוודאי מופיע ברשימת העופות האסורים בתורה. כל התרגומים העתיקים הבינו עיט 'עוף', 'עופות' ולא שם עוף מסוים²⁰. גם בפסוק "ויעף עבים כעית" (בן סירא מג, יד, נוסח מצדה) עיט משמש שם קיבוצי, כעדות תרגום השבעים (πετεινά). לאוכלי נבלות היה אפוא גם שם לכל סוג וסוג (נשר, פרס, עזנייה ורחם) וגם שם כללי: עיט.

ב. בספרות התנאים

נשר קיים בספרות התנאים, אף שגם כאן בדרך כלל קשה לדייק במשמעות המילה מעבר להוראה הכללית 'דורס יום גדול'. בכל ספרות התנאים (עד המאה השלישית לספירה) אין מראי המקומות מלמדים על סוג העוף. במשנה נשר יחידאי, ומשמעותו המדויקת אינה מתפרשת: "הוי עז כנמר וקל כנשר" (אבות ה, כ; רבים הם סוגי העופות המיטיבים לעוף). דוגמה אחרת מספרות התנאים באה להסביר את האמור בשירת האיזנו, "כנשר יעיר קנו [...] ישאהו על אברתו" (דברים לב, יא): "מה נשתנה נשר זה מכל העופות כולם? שכל העופות כלן נותנין את בניהם בין רגליהם מפני שהן מתייראין מעוף אחר שהוא פורח על גביהם. אבל הנשר הזה אינו מתיירא אלא מאדם זה בלבד שלא יזרוק בו חץ" (מכילתא דר' ישמעאל, בחודש יתרו ב, מהד' ח"ש הורוביץ ו"א רבין, עמ' 207–208). ואולם אין בנמצא עוף הנושא את גוזליו על גבו.

בכל זאת בספרות התנאים יש דוגמה אחת (אמנם בעייתית) המלמדת שנשר בלשונם אינו מכוון ל-eagle אלא כנראה ל-vulture, כבמקרא. בספרא שמיני ג, ה נאמר: "מה נשר מפורש שאין לו אצבע יתירה ואין לו זפק ואין קורקבנו ניקלף ודורים ואוכל – כל כשיוצא בו אסור" (מהד' א"א פינקלשטיין, עמ' ריב)²¹. אם ב"אצבע יתירה" הכוונה לאצבע האחורית, קשה להבין את הדברים, שהרי לכל העופות הדורסים יש אצבע אחורית. עם זה, אצבעו האחורית של ה-vulture נבדלת מאצבעו של ה-eagle. אצל ה-eagle, כאצל שאר הדורסים, אצבע זו מפותחת מאוד, כי היא מאפשרת לאחוז בטרף המפרפר והנאבק על חייו, ללפות אותו ואף להרימו. לעומת זאת ל-vulture (וכן לעזנייה ולרחם) אצבע אחורית קטנה יותר ומפותחת פחות, כי אין הוא משתמש בטפריו לתפיסת הטרף ולנשיאתו אלא לדריסת הפגר²².

20. עיין על כך בספרי (לעיל, הע' 16), עמ' 330.

21. כיוצא בזה בחולין סא ע"א: "מה נשר מיוחד שאין לו אצבע יתרה וזפק ואין קורקבנו נקלף ודורס ואוכל, טמא – אף כל כיוצא בו טמא".

22. עיין ישראל מאיר לוינגר, מאור למסכת חולין, חלק שני, ירושלים תשנ"ה, עמ' 12. נראית פחות הצעתו של אהרני לאצבע יתרה (בעקבות חידושי של רבנו נסים גרונדי לחולין סא ע"א): "האצבע האמצעית (הקדמית) כאשר היא ארוכה מאורך השְׁרָשְׁפָּה". לפי דבריו אצבע זו ב-eagle ארוכה מן השְׁרָשְׁפָּה, ואילו ב-vulture היא קצרה ממנו. ראה ישראל אהרני, "הערות לחידושי הרמב"ם לחולין", סיני יד (תש"ג), עמ' סג–סד; הנ"ל, זכרונות וזאולוג עברי, ב, תל-אביב תש"ו, עמ' 228–229.

אפשר אפוא שהאצבע האחורית של ה-vulture לא נחשבה אצבע יתרה כי היא קטנה יחסית, ואם הכוונה לאצבע הקדמית-אמצעית שלו, אולי לא נחשבה אצבע יתרה כי היא קצרה מהשרשף. גם הזפק בעופות הדורסים אינו נחשב זפק ("ואין לו זפק", ראה לעיל)²³, כי אינו זפק טיפוסי, כלומר אינו כיס לעצמו אלא הוא הרחבה של הוושט (אף כי בימינו גם הרחבה זו נקראת זפק). בין כך ובין כך, ל-eagle יש אצבע יתרה, כפי שכבר השכילו לטעון רבנו תם (במאה השתים-עשרה) ובעקבותיו בעלי התוספות²⁴, ומכאן ראייה שבפי התנאים אין נשר מכוון ל-eagle, ואפשר שהוא מכוון ל-vulture, כהצעת הרמב"ן²⁵, וכוונת הדברים שנשר מייצג את כל אוכלי הנבלות.

מכאן אפשר ללמוד שבלשון התנאים לא נשתנתה הוראת המילה המקראית. הן בתנ"ך הן בספרות התנאים יש עדויות לנשר שאינן תואמות את תכונותיו של ה-eagle, אך כולן הולמות את סגולות ה-vulture. בעברית העתיקה אפוא כיוון המדייק בלשונו ל-vulture כשאמר "נשר". אמנם אפשר שלא כל אחד ידע להבחין בין שני הסוגים ונמצאו המכנים את ה-eagle "נשר", אך אנשי המקצוע – כגון ציידים²⁶ – בוודאי ידעו להבחין בין הסוגים.

לעומת נשר בספרות התנאים אין כל זכר לשם עיט (אלא בציטוטים מן המקרא). ייתכן שדורסי היום הגדולים (שאינם אוכלי נבלות), בעיקר הסוג eagle, נקראו בשם יָז: "ר' יהודה או': דרוסת הזאב בדקה ודרוסת הארי בגסה; דרוסת הנץ בעוף הדק ודרוסת הַיָז בעוף הגס" (חולין ג, א). אכן, היחס בין הזאב לאריה הוא כיחס בין הנץ (דורס יום קטן, falcon, המכונה בפינו "בז") ל-eagle²⁷.

23. עיין י"מ לוינגר, מזון כשר מן החי, ירושלים תשל"ח, עמ' 32–33.

24. רבנו תם: "לפי טעותם הורגלו כמו שהורגלו לנשר איגלא ואינו, דהא יש לו אצבע יתירה", ספר הישר, מהד' ש"ש שלוינגר, ירושלים תשכ"ט, עמ' 268, סימן תג; וכן בתוספות לחולין סג ע"א, ד"ה "נץ": "טועין גבי נשר שקורין אייגל"א [בצרפתית: aigle] ואינו – נשר יש לו ד' סימני טומאה ואייגל"א יש לו אצבע יתירה".

25. הרמב"ן בהערותיו למסכת חולין צעד עוד צעד קדימה וזיהה את הנשר עם vulture: "והנה רבנו ת"ם מצא מקום להציל עינינו במה שאמ' שטעו הראשונים בנשר שלעזו אגיל"ה, והיא יש לה אצבע יתירה, ולא ידע שהנשר הקרח הוא הנשר שהזכירו חכמים והוא שדברה תורה בו, כמו שכתוב הרחיבי קרחתך כנשר – והוא אין לו אצבע יתירה", ש"ז רייכמאן, ספר חדושי הרמב"ן על כל מסכת חולין, ניו יורק תשט"ו, עמ' ככו. מדברי הרמב"ן אין ללמוד שהגביל עצמו רק לנשר הנזכר בתורה, כטענת ניסן ברגרין בדיון במליאת האקדמיה ללשון העברית (זיכרונות האקדמיה ללשון העברית [להלן זה"א] יט–כ [תשל"ב–תשל"ג], עמ' 93). לדעתי, אין הרמב"ן מבדיל בין נשר סתם לנשר קירח. התואר קירח אינו לוואי מצמצם אלא מתאר, כלומר פשיטא שנשר הוא קירח, ודבריו חלים על כל נשר שבמקרא ובדברי חכמים.

26. נאמן הצייד לומר עוף זה טהור" (חולין סג ע"ב).

27. אותו העוף, יָז, נקרא בתרגומים הארמיים מארץ ישראל "בר גזה"; עיין בספרי (לעיל, הע' 16), עמ' 325, 329. בשוחר טוב למזמור עז מובא אחד ההסברים לערוב: "מלמעלן ערוב בר גזין דאות עורבים ועופות (דורסין)" (ילקוט שמעוני לתהלים, סימן תתכ).

ג. בספרות האמוראים

גם בספרות האמוראים (למן המאה החמישית לספירה) אין זכר לעיט. ואולם מזדמנת בה עדות ראשונה ודאית לנשר בהוראת eagle (אם כי המשמעות מושאלת): "זוג [של תלמידי חכמים] בא מרקת [היא טבריה] ותפשו נשר [כלומר אנשי ליגיון רומאים, שעל שלטיהם התנוסס ה-eagle] (סנהדרין יב ע"א)²⁸. בשאר המקומות המשמעות אינה חדה וברורה. למשל "מלך שבעופות – נשר" (חגיגה יג ע"ב) יכול להתפרש בשתי דרכים: אם הכוונה ל-vulture, הרי זה בזכות גודלו ובזכות היחס החיובי לתפקידו הסניטרי²⁹, ואם הכוונה ל-eagle, הרי זה מפני ששימש סמל המלכות.

ייתכן שבלשון אמוראי ארץ ישראל שימש נשר כבלשון התנאים, בהוראת vulture. בירושלמי פאה טו ע"ד נדרש הפסוק "עין תלעג לאב [...] יקרוה ערבי נחל ויאכלוה בני נשר" (משלי ל, יז) כך: "יקרוה ערבי נחל – יבוא עורב שהוא אכזרי ויקרנה ואל יהנה ממנה, ויאכלוה בני נשר – יבוא נשר שהוא רחמן ויאכלנה ויהנה ממנה". אפשר שבעל המדרש הזה כינה את הנשר "רחמן" מפני שאינו מתנכל לבעלי חיים בעודם חיים. בקהלת רבה ב, כז (לפסוק "כי מי יאכל") מסופר: "נשר גדול היה לו לשלמה והיה רוכב עליו". נשר זה יכול לכוון ל-vulture בשל מוטת כנפיו הגדולה, אך אין מקפידים על פרטים בדברי אגדה³⁰.

העדות הראשונה והיחידה הבטוחה שדבקה בנשר הוראת eagle הריהי אפוא בלשון אמוראי בבל. ויש לשאול: כלום נהגה הוראה זו כבר בלשון קודמיהם התנאים ורק בדרך אקראי לא נתגלתה בכתביהם, או שמא היו האמוראים בבבל רחוקים מן הראליה ואף לשונם העברית לא הייתה עוד לשון טבעית, ועל כן לא הקפידו על לשונם, וכשהשתמשו בשם נשר המירו את ה-vulture רב היוקרה בארץ ישראל ב-eagle המיוחס במקומותיהם?

ד. "הנשר הגדול" בספרות השו"ת בימי הביניים

קשה למצוא בספרות הבתר-תלמודית עדויות למשמעות המדויקת של נשר ושל עיט (אלא בביאורם של המקראות המקראיים והתלמודיים). ואולם מזדקר לעין הצירוף הנשר הגדול, שמקורו ביחזקאל יז, ג. שם מכונה כך מלך בבל, אך בתלמוד

28. עיין יחזקאל קוטשר, "זה"א י-יא (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 226.

29. עיין למשל י' ורנר, שם, עמ' 223, 227.

30. Jacob Levy, *Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch* über die Talmudim und Midraschim, III, Leipzig 1883; Marcus Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, חנוך יהודה קוהוט, ספר ערוך השלם מאת נתן בן יחיאל הרומי², רינה תרפ"ד) נשר מזוהה עם eagle.

הבבלי תלמידי החכמים הם המתכנים נשריא³¹, וכך יכול הנשר הגדול להיעשות בימי הביניים כינוי לגדולי חכמי ישראל – ראש לכול הרמב"ם, כגון "בעדות החולקים על הנשר הגדול, הרמב"ם" (שו"ת הריטב"א, סימן קנג), אך גם הרמב"ן, דון יצחק אברבנאל, האר"י ועוד רבים³². באירופה היה ה-eagle סמלן של ממלכות אחדות, כי שם נחשב ל"מלך שבעופות". על כן יש לשער שמי שהשתמש בכינוי זה כיוון אל ה-eagle (אף שכנראה הכינוי המקורי ביחזקאל מכוון ל-vulture)³³.

ה. בעת החדשה

בספרי המדע שנתחברו למן המאה השבע-עשרה ועד ימיו של אהרני באופן טבעי נקרא ה-eagle "נשר" כהמשך ישיר למשמעות שנשתגרה בימי הביניים, בעקבות הכתוב בלשון האמוראים שצוין לעיל.

בשנה שתרגם ש"י אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים) את הכרך השני, "העוף", של ספרו "תולדות הטבע" חיבר הנרי בייקר טריסטרם, חלוץ חוקרי תולדות הראליה המקראית בארץ ישראל בעת החדשה, את ספרו החשוב על הטבע במקרא³⁴, ובו קבע בפעם הראשונה שנשר בכל מקום במקרא הוא vulture (בשביל eagle למיניו הציע את השם עזנייה). את הצעתו ה"היסטורית" ביסס על מרבית הנימוקים שנמנו לעיל³⁵. טריסטרם תרם תרומה מכרעת ללימודי הטבע העבריים, ובזכותו נכנסו לאוצר המילים של לשון ימינו מונחים עבריים רבים בתחום הזואולוגיה.

בראשית המאה העשרים (למן ימי מלחמת העולם הראשונה) החל אהרני לחבר ספרי לימוד לזואולוגיה, שהתבססו על ניסיונו האישי הרב בסיוירי הטבע שערך בארץ, על היכרותו הבלתי-אמצעית עם בעלי החיים וכן על ספרי הטבע של ימיו. הוא השתמש שימוש נרחב במקורות העבריים (מקרא ותלמוד). בספרו "תורת החי" אימץ אהרני בשתי ידיים את הצעת טריסטרם לזהות את השם נשר עם ה-vulture³⁶. זה היה צעד נועז, כי בכך שינה מסורת ארוכת שנים שעל פיה נשר הוא eagle³⁷.

31. "ידאון נשריא לקיניהון" אמרה אמתו של רבי תלמידיו כאשר רצה לשלחם הביתה (עירובין נג ע"ב).

32. עיין בתקליטור של פרויקט השו"ת בהוצאת אוניברסיטת ברא"ל, בספרי שאלות ותשובות מתקופת הגאונים ועד פוסקי זמננו.

33. מן הסתם האמרה "נאה שבעופות – נשר" (שמות רבה כג; מהמאה התשיעית לספירה) מתאימה לזיהוי הזה.

34. Henry Baker Tristram, *The Natural History of the Bible*, London 1867. אחר כך חיבר תיאור מדעי מסודר של החי והצומח בארץ ישראל: *The Fauna and Flora of Palestine*, London 1884.

35. בספרו הראשון, עמ' 172–179, 182–186. אמנם רבים לפניו עמדו על האפשרות שנשר מציין גם vulture, אך הוא אשר קבע שנשר המקראי אינו eagle.

36. ישראל אהרני, תורת החי, א, יפו תרפ"ג, עמ' 136–139.

37. נוסף על עדויות שהובאו לעיל מהמאות הקודמות נמשך הזיהוי נשר – eagle במילונים של תחילת המאה, כגון רש"י פין, האוצר: אוצר לשון המקרא והמשנה, ב, ורשה תרע"ב; יהודה

שינוי זה גרם לזעזוע במערכת השמות העברית, כי בימיו כבר נתגבשו שמות מוסכמים לדורסי היום. בשל השינוי היה על אהרני להציע חלופה עברית לנשר בעבור ה-eagle ולהעביר מתפקידו את השם שציין את ה-vulture. נשאלת אפוא השאלה מה היה שמו העברי של ה-vulture בימי אהרני.

זאב בן-חיים כותב בפתח רשימה שכותרתה "נשר – עיט": "ידוע ידע כל עברי שנשר הוא העוף הנקרא aquila; eagle; Adler ועיט הוא vulture; vultur; Geier – עד שעמד לפני אלו שנים מי שעמד 'והפך את היוצרות'".³⁸ האומנם נקרא ה-vulture "עיט" בראשית המאה?

בתקופת ההשכלה ביארו אחדים את עיט המקראי vulture ובכך הפכו את עיט משם קיבוצי לשם סוג של דורס.³⁹ כך משה מנדלסון,⁴⁰ יהודה ליב בן זאב⁴¹ וכן גוניוס במהדורה מוקדמת של מילונו.⁴² כשנוקם מנדלי בספרו "תולדת הטבע" לשם עברי בעבור קונדור האנדים (Vultur gryphus), קרובו של ה-vulture, בחר בשם עיט (ביתר דיוק: עֵיט ההרים, על פי ישעיהו יח, ו)⁴³. עם זה בספרי הטבע העבריים (ובכללם ספרו הנזכר של מנדלי) אין כל עדות לזיהוי עיט – vulture.⁴⁴ אמנם שניים לפחות ממילוני ראשית המאה שלנו מייחדים לעיט משמע של vulture: האוצר של רש"י פין ומילונם העברי של יהודה גרזובסקי ודוד ילין⁴⁵, אך הם מעניקים אותו המשמע, vulture, גם לדיה וגם לאיה⁴⁶ בעקבות בן זאב (המגדיר Geier הן את עיט

גרזובסקי (=גור) ודוד ילין, המלון העברי, יפו תרע"ט; S. M. Laser & Harry Torczyner, *Deutsch-hebräisches Wörterbuch*, Berlin-Wien 1927.

38. זאב בן-חיים, "להחזיר עטרה ליושנה", לשוננו יב (תש"ג), עמ' 92 (=הנ"ל, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 356).

39. עיט המקראי קשור באכילת נבלות, והמעבר המטונימי משם קיבוצי (קבוצת אוכלי נבלות) למין מסוים של עוף החי על נבלות טבעי הוא.

40. משה בן מנחם (מנדלסון), ספר נתיבות השלום, ברלין תקמ"ג, בביאור שלו לבראשית טו, יא: "[העיט] הוא מין עוף הדורס, וכן העיט צבוע נחלתי [...] וכן בל"א [=בלשון אשכנז] קורין לו גייער מלשון גיר, גיר"ג".

41. יהודה ליב בן זאב, ספר אוצר השרשים, וינה תקצ"ט.

42. Gesenius' *Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures*, trans. Samuel Prideaux Tregelles, Roma 1846, בערך "עיט".

43. שלום יעקב אברמוביץ, ספר תולדות הטבע, ב, וילנה תרכ"ז, עמ' 53. בעמ' 418 הוא נותן טעם להצעתו: "והשם הזה [עיט ההרים], אם כי הוא שם כללי למיני עופות הדורסים השונים, בכ"ז נאווה הוא להקאנדאר ביחוד, כי הוא שוכן ויעוף מרומים יותר מכל מיני העיט". כאמור לעיל, בפסוק "קָרָא ממזרח עיט" (ישעיהו מו, יא) יכול היה עיט להתפרש כסוג של עוף דורס.

44. שלא כדברי בן-חיים על מנדלי בשיבה סג של המליאה: "הוא לא עקר מסורת לשון, אלא קבע נשר להביע Aquila, ועיט להביע Vulture" (זה"א יא [תשכ"ג-תשכ"ד], עמ' 224). מנדלי מעמיד דיה כנגד Vulture (בספרו הנ"ל [לעיל, הע' 43], עמ' 50).

45. לעיל, הע' 37.

46. גרזובסקי וילין אף כללו במילונם ציור של vulture בערך "איה" (שם, עמ' 15).

הן את דיה). עצם הדבר שהמילונים מביאים נרדפים אחדים לאותו המושג בלי רמיזה מערך לערך מלמד שמטרתם הייתה בראש ובראשונה לתת ביאור למילים המופיעות בספרות העתיקה, והעמדת מילים עתיקות למושגים שנדרשו בתקופתם לא עמדה בראש מעייניהם. לכן ספק אם בהבאת הערך במילון יש עדות ממשית לשימוש בעיט במשמעות vulture, ויש צורך בעדות ממשית לכך.

ואכן, עדות חיה לשימוש זה יש בשירה העברית של שאול טשרניחובסקי. בשירו "משירי הגולים" (שנכתב בהיידלברג בראשית המאה) כתב: "וקברות קנאי? – שאל עיט ההרים שנקר עיניהם"⁴⁷. אמנם כאן אפשר לבאר את עיט ההרים גם כשם קיבוצי לציון קבוצת עופות אוכלי נבלות ולא דווקא סוג מסוים. לעומת זאת אי-אפשר לטעון שבשיר מאוחר יותר (משנת 1936) – "עיט! עיט על הריך", שכתב בארץ – הוא כיוון לקבוצת עופות:

עיט! עיט על הריך, עיט על הריך עף!

ישר-גו וכבר אבר, שחור נוצה ורחב-כנף;

טס מתוח (חץ מקשת), עיט עג עוגיות חוגיו;

תר עקבות טרפו ממעל באפר ובחגור.⁴⁸

כאן מתואר מעוף של דורס יום ולא של חבורת עופות. ואשר לשאלת זיהויו – כבר הקל עלינו בן-חיים את המלאכה כשהפנה את השאלה אל המחבר. תשובת המשורר הייתה: "הנני להודיע לו, שאני התכוונתי במלה עיט לציפור Geier, Vultur"⁴⁹. הרי לנו עדות מבעל הדבר. אף על פי כן תיאור העיט ה"תר עקבות טרפו ממעל באפר ובחגור" הולם eagle, המחפש עקבות של טרף חי בעשב ובין הסלעים. פגרים, מזונו של ה-vulture, אינם משאירים עקבות.

איני יודע אם קביעתו הנ"ל של בן-חיים שכל אחד ידע שעיט הוא vulture מתבססת על ידיעה אישית או נסמכת על שירו של טשרניחובסקי. עדות סותרת לקביעה זו יש בדברי שמואל ייבין, שהיה מבוגר ממנו בעשר שנים ולמד בגימנסיה הרצליה, בדיון במליאת האקדמיה: "ולימדו אותי כי נשר הוא eagle, וכי עיט הוא hawk"⁵⁰. לי נראה שבתחילת המאה העשרים, גם אם היו שכינו את ה-vulture "עיט" (וראו לברוק את הדברים בעיתונות התקופה ובספרותה), לא השתרש הזיהוי עיט – vulture בין אנשי המקצוע, וספק אם לימדו כך בבית הספר. בן-חיים, כמדומני, לא דק פורתא בטענתו שבהחלטה נמהרת החליף אהרני בין המשמעים של נשר ועיט ובכך "הפך את היוצרות".

47. שאול טשרניחובסקי, שירים, ירושלים ותל-אביב תש"י, עמ' 92.

48. שם, עמ' 557.

49. בן-חיים, במלחמתה של לשון (לעיל, הע' 38), עמ' 357.

50. זה"א י-יא (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 225. בן-חיים, שהשתתף באותו הדיון במליאה, לא יצא נגד דברי ייבין.

כפי שעולה מהעיון בספרי הזואולוגיה, המצב היה מורכב יותר. עד ימיו של אהרני נקרא ה-vulture כפי חוקרי הטבע "דיה" (או "דאה")⁵¹. כך שמואל בושאר, חלוץ הזואולוגיה המקראית (1675), ברוך לינדא (1788), יוסף שיינהאק (דאה, 1841), לדוויג לויזון (1858), מנדלי מוכר ספרים (1867) ואיסר יוסף אינהורן בספר לימוד הזואולוגיה (1923)⁵². זה המצב גם במילוני התקופה: יהודה ליב בן זאב (1839), רש"י פין (1884–1887), יהודה גרזובסקי ויוסף קלזנר (1901), אליעזר בן-יהודה ויהודה גרזובסקי (1908), יהודה גרזובסקי דוד ילין (1919)⁵³. מנדלי, שכאמור העמיד גם הוא דיה כנגד vulture בעקבות בושאר⁵⁴, בחר בשם דומה – דאה – כשביל ⁵⁵kite.

אהרני קיבל את "פסיקתו" של טריסטרם שנשר הוא vulture, ולשם דיה, שעד ימיו ציין vulture, העניק את המשמעות kite במקום לשם דאה, שמילא עד אז תפקיד זה⁵⁶.

51. בהיסמך על ביאוריהם של רש"י ("וולטויר"ש) ורד"ק ("אוולטור") לדיות שבישעיהו לד, טו (בצרפתית voltur הוא ה-vulture). ביאור זה נשען על תרגום השבעים לדאה/דיה בתורה (γυπός). רש"י מבאר את דיה הנזכרת בכתובות נ ע"א "וושט"ר". קשה להחליט אם צורה זו נשתבשה מן וולטור או שכיוון בדבריו לסוג אחר של דיה ("דיה חירותא"). גם חזקוני כביאורו לראה שבויקרא יא, יד גורס "בושטויר"ר", צורה המזכירה את ביאורו של רש"י לגן שבחולין ג, א ("כ" קאופמן) "ודרוסת הגן בעוף הגס": אוסטויר"ר (גרסה אחרת: אושטויר"ר); בלטינית: astur, וממנה התפתחה autour בצרפתית של היום, הוא 'נץ גדול'.

52. Samuel Bochart, *Hieroicoicon*, London 1675, עמ' 183–185, 195–197; ברוך לינדא, ראשית למודים, א, ברלין תקמ"ט, דף טז ע"ב; יוסף שיינהאק, ספר תולדות הארץ, א, ורשה תר"א, עמ' קיב; Ludwig Lewysohn, *Die Zoologie des Talmuds*, Frankfurt 1858, עמ' 167–168; ש"י אברמוביץ (לעיל, הע' 43), עמ' 50–53; איסר יוסף אינהורן, בעלי החיים, ב, ורשה תרפ"ג, עמ' 88. יש בהם שאינם מתעלמים מכך שנשר במקרא מכון גם ל-vulture. כך, למשל, אומר שיינהאק בהערה: "הנשר הוא שם כולל את מיני אדלע"ר רבים [...] וכן נראה מהמקרא אשר שם נשר יסובב גם על מיני הגייע"ר, כי הנה מצאנו כתוב 'קרחי' (!) כנשר וגו', שיתאר את הנשר לברק, חסר נוצות הראש, והוא באמת מקרה נמצאה רק בהגייע"ר" (שם, עמ' קיג). ובהרחבת הדברים – מנדלי, שם, עמ' 420–421. בעמ' 418 מנדלי מנמק את הזיהוי דיה – vulture: "והנה עוד מזה ראייה לדרב שהדיה הוא הגייער, ממה שאמר הנביא (ישעיה ל"ה טו): אך שם נקבצו דיות. ובעופות הדורסים יחיו רק הדיות (גייער) בחברה ובמחנות גדולות".

53. ראה לעיל הע' 37, 41, 43.

54. בושאר (לעיל, הע' 52), עמ' 191–192.

55. ש"י אברמוביץ (לעיל, הע' 43), עמ' 82–83, 422.

56. אהרני (לעיל, הע' 36), עמ' 128. להחלטה זו, כאמור, יש על מה לסמוך, אף שיכול להשאיר גם את דאה באותו התפקיד, כמנדלי. בויקרא יא, יד נמנות הדאה והאיה ברשימת העופות הטמאים, ואילו במקבילה שבדברים יד, יג הגרסה היא "הראה [...] האיה והדיה". כל התרגומים העתיקים ראו בדיה שבדברים אקוויוולנט לדאה שבויקרא, ותרגמו את שני השמות במילה שהוראתה kite – דיתא ככל התרגומים הארמיים, milvus בולגטה, حنة בתרגום הערבי של רס"ג – להוציא את תרגום השבעים, המתרגם בתורה γυπός, כלומר vulture. עיין בספרי (לעיל, הע' 16), עמ' 21–23, 53–54. דיה בארמית היא בלא ספק kite. התלמוד הירושלמי מספר על דיה (דייתא) החוטפת בשר בשוק (שקלים נ ע"ג; עבודה זרה מא ע"ו),

עתה היה על אהרני להעמיד שם עברי ל-eagle, והוא בחר בעיט בעיקר בגלל שיקולים אטימולוגיים.⁵⁷

אהרני היה בלשן חובב והלך שבי אחר גיזרון של המילים. הוא היה סבור ש-vulture "נקרא בשם 'נֶשֶׁר' על שום צוארו וראשו החשופים והקרחים, הנראים כאלו נשרו נוצותיהם"⁵⁸; ואשר לעיט, בוודאי שבה את לבו דמיון הצליל שבינו ובין *ἄετός* (= eagle), וכבר קודמים לו התפתו לסברת הכרס שמקור *ἄετός* בעיט העברי, כגון "שד"ל בביאורו לתורה (משנת 1855) וגזניוס באוצרו.⁵⁹ ואולם שני הגיזרונים מופרכים הם. על נשר אמר בן-חיים "כי לִנְשֵׁר בעברית מקביל בערבית נסר ובארמית נֶשֶׁרָא; לִנְשֵׁר בעברית מקביל בערבית נֶתֶר ובארמית נֶתֶר"⁶⁰; כלומר, על פי חוקי ההגה בלשונות השמיות ביסוד נשר עומד ההגה *š* ולא *θ*, ולכן אינו קשור מלכתחילה אל נשירת הנוצות.⁶¹ גם הסברה ש-*ἄετός* היווני קשור אל עיט העברי אין לה על מה שתסמוך, כי *ἄετός* (וכן *avis*, בלטינית 'עוף') נגזר מן השורש ההודו-אירופי *vā*, שעניינו 'לנוע ברוח'.⁶² ועוד זאת: ליוונית לא היה קשר ישיר עם העברית עד התקופה ההלניסטית, ואילו *ἄετός* מתועדת כבר אצל הומרוס. יתר על כן – עיט אינו מתועד בכל לשון שמית אחרת, ואף בעברית אינו שם לסוג עוף מסוים.

זאת תכונה המאפיינת את ה-kite. בר בהלול מתרגם לערבית את דיתא שבפשיטא לישעיהו לד, טו – حاد, ראה Rubens Duval (ed.), *H. Bar Bahlul's Lexicon Syriacum*, I, Paris 1901, עמ' 573. את דיה מזהים עם kite גם יהודה אריה מודנה (לב האריה, ג, ו, ונציה 1612: "הדיה למינה, ניבייו בלעז" [nibbio באיטלקית]), וכן בוקסטורף (לעיל, הע' 17), עמ' 528. מגילת ישעיהו השלמה לישעיהו לד, טו גורסת דוות במקום דיות בנוסח המסורה ו-dajoth בתעתיקו של היירונימוס. נראה שדוות משקפת את הצורה *דאות בהיחלשות הפרצף הסדקי. עיין אלישע קימרון, "דיפתונגים והגיי מעבר", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 270–271. קשה להכריע אם היחס בין השתיים הוא יחס של חלופות או שהצורות דָּאָה ודָּיָה אינן קשורות מבחינה אטימולוגית. ואכמ"ל.

57. אהרני (לעיל, הע' 36), עמ' 134–140.

58. שם, עמ' 136. אך יש לומר שלא הוא הראשון שחטא בגיזרון זה. עיין למשל בדברי לוי במילונו התלמודי (לעיל, הע' 30), ערך "נשר".

59. Wilhelm Gesenius, *Thesaurus philologicus criticus linguae hebraeae et chaldaee veteris testamenti*, Leipzig 1853, עמ' 1016 וכן Heinrich Lewy, *Fremdwörter im Griechischen*, Berlin 1895, עמ' 8. ראה גם אהרני, זכרונות וזואולוג עברי (לעיל, הע' 22), עמ' 230.

60. בן-חיים, "להחזיר עטרה ליושנה" (לעיל, הע' 38), שם.

61. "להצדקתו" של אהרני אפשר לומר שבין הזואולוגים קנה לו גיזרון זה שביתה, ובספר שראה אור זה לא כבר כותב מיכה לבנה, ביולוג חשוב בעל זיקה עמוקה ללשון העברית, על הנשר (vulture): "ראשו וצווארו חשופים [...] ונראה כאילו נשרו שם נוצותיו, ומכאן שמו" (מיכה לבנה, לקסיקון החי והצומח של ארץ-ישראל, ב: בעלי החיים, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 126).

62. ראה למשל Charlton Thomas Lewis & Charles Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1879, בערכו. כבר דליטש בביאורו הנזכר לישעיהו (לעיל, הע' 18) קבע שאין ללכת שולל אחר דמיון הצליל שבין המילים.

אין כאן אפוא סתם החלפת תפקידים בין נשר לעיט, כפי שהציג בן-חיים, אלא מינוח עברי מחדש מבית היוצר של אהרני לשלושה סוגים של דורסי היום: דיה ירשה את דאה בהוראת ⁶³kite, נשר בא במקום דיה בהוראת vulture, וכדי למלא את חסרון השם ל-eagle "נשלף" עיט, שעד אז כנראה לא היה בשימוש פעיל. בהחלטתו זו (משנת 1923) טָרַף אהרני את המערכת העברית: נשר ודיה קיבלו תפקידים חדשים, דאה נפלטה ממערכת המונחים ונכנס אליה שם חדש, עיט, במשמע חדש לגמרי. פה טמון שורש הרע, פרי המצאתו של אהרני.

בלשון טבעית לא תיתכן תלות כזאת בהחלטה של אדם אחד, ואולם בימים ההם הייתה העברית החיה בשלבי התגבשות. השפעתו של אהרני על הזואולוגים בדורו הייתה עצומה, כי היה איש שדה מלומד ונכבד, התרועע עם חשובי האישים וכתב את ספרי לימוד הזואולוגיה הראשונים. חוקרי הטבע, מורי הזואולוגיה ודוברי העברית בארץ ישראל נזקקו למונחים עבריים, ועל כן נקלטו רבות מהצעותיו. ספרי הלימוד שחוברו בעקבות ספריו של אהרני⁶⁴ ובעקבותיהם חובבי הטבע נתנו גושפנקה למצב החדש: נשר – vulture, עיט – eagle, דיה – kite (ראה תצלום בעמ' 124).

טוב היה עושה אהרני אילו קיבל בלא שינוי את המצב שנהג בזמנו: נשר – eagle, דיה – vulture, דאה – kite. יותר מאלף שנים ידעו הכול שנשר הוא eagle, וגם לזיהוי דיה – vulture (רש"י), דאה – kite כבר נוצרה מסורת⁶⁵. ביסוד השינוי המורכב הזה עמדה, ככל הנראה, ההשקפה שמקורה של המילה (גיזרונה) מקנה לה משנה כוח. אילו הסתפק אהרני בהפיכת vulture לנשר כדי להחזיר למילה את משמעה המקורי בעברית העתיקה (בלי קשר לגיזרונה), היה אפשר להבין צעד כזה⁶⁶, אלא שהענקת משמעות חדשה לעיט – eagle – לא הייתה שקולה: עוף זה (שלא כתיאור העיט במקרא) אינו חי על נבלות, אין לחידוש הזה כל אחיזה במסורת, וצידיקו היחיד הוא דמיון הצליל המקרי ל-ἀετός היווני. אהרני היה יכול לבחור ל-eagle שם פנוי כמו איה שברשימת העופות הטמאים (ויקרא יא, יא; דברים יד, יג), גִּזְ, כמוצע לעיל, או ער, כהצעת יחזקאל קוטשר⁶⁷.

63. אהרני כתב בספרו (לעיל, הע' 36), עמ' 128, שדאה אינה אלא שם נרדף לדיה (וכן ראה ואיה).

64. למשל, יהושע מרגולין, זואולוגיה, תל-אביב תש"ז ומהדורה חדשה של הספר בעיבודם של חיים מירום ומנחם דור (תל-אביב תשי"ט), ובעיבוד חדש של לב פישלזון (תל-אביב תשכ"ח).

65. רישומה של דאה – kite אינו מוגבל רק לספרי הטבע מן המאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה השם במשמע זה מתועד גם במילוני העברית החדשה: אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ה, ניו יורק תרע"ט; גרובסקי וילין (לעיל, הע' 37); יעקב רמברג, מלון עברי, ורשה תרפ"ד, עמ' 340; לאור וטורטשינר (לעיל, הע' 37); מלך וגורודסקי, מלון כל-בו לחקלאות, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 153.

66. אם כי שינוי מהותי כל כך במסורת לשון רבת שנים גורם בדרך הטבע זעזוע במערכת המינוח.

67. ער מתרגם את פרס בתרגום אונקלוס. עיין זה"א יט-כ (תשל"ב-תשל"ג), עמ' 89.

דיוני האקדמיה ללשון העברית בקביעת המונחים

מצב זה של מינוח כפול, שנשר מוגדר במילונים של המאה העשרים vulture או eagle⁶⁸, דרש פתרון, ולשם כך קיימה הוועדה לשמות בעלי החיים בשנות השישים והשבעים ישיבות אחדות ודנה בשאלה איזה שם יותן ל־eagle וכיצד ייקרא ה־vulture. הוועדה העלתה את השאלה לפני מליאת האקדמיה, והמליאה ישבה על המדוכה וייחדה לנשר ולעיט שלושה דיונים. בישיבות אלו נחלקו המשתתפים לשתי קבוצות. קבוצת הזואולוגים, שביקשה לאשר את המצב הקיים (כקביעת אהרני): נשר – vulture, עיט – eagle, וקבוצת הבלשנים ואנשי הרוח, ובמיוחד הזקנים שבחבורה, האמונים על המסורת שנתגבשה בדורות הקודמים (נשר – eagle). האחרונים יצאו נגד "שינוי הערכים" שהנהיג אהרני וביקשו "להחזיר עטרה ליושנה" (בלשונו של בן־חיים): נשר – eagle, עיט – vulture.

בשנת תשכ"ד⁶⁹ הביאה הוועדה לשמות בעלי החיים למליאת האקדמיה את הצעת הזואולוגים לאמץ את קביעת אהרני, שכבר נתקבלה בקרב שוחרי הטבע: עיט – eagle, נשר – vulture. הצעה זו נתקלה בהתנגדות הבלשנים שבחבורה, והוחזרה לוועדה לבחינה מחודשת. לאחר כעשר שנים, בישיבת המליאה בשנת תשל"ג, שוב נידונה הפרשה הזאת⁷⁰, ונתקבלה אז החלטה לוותר על עיט כשם לסוג עוף ולהחזיק בשם נשר לציון מיני ה־eagle, אך כדי שלא לקפח את ה־vulture, הטוען גם הוא לשם זה, הוחלט לקרוא נשר קָרָח⁷¹. החלטה זו עוררה סערה גדולה בקרב "אנשי הטבע", והם דרשו לבטלה. עקב "מרד הזואולוגים" חזרה הוועדה והעלתה לפני המליאה את ההצעה המקורית: לקרוא ל־vulture בשם נשר (ולמין *Gyps fulvus* – בשם נשר קָרָח) ול־eagle בשם עיט (ולמשל למין *Aquila chrysaetos* – בשם עיט נשרי). ישיבת המליאה שנתכנסה עוד באותה השנה⁷² קיבלה, בלב חצוי, החלטה לאמץ את ההצעה ונתנה אפוא גושפנקה למצב הקיים היום.

מנחם דור הציע שלושה עקרונות לקביעת שמות עתיקים לבעלי חיים⁷³: החזרת השם המקורי לבעליו, כגון שפן או צבי; גאולת שם שאינו בשימוש והצמדתו לבעל חיים המחפש שם, אם אין הדבר סותר את השימוש במקורות, כגון איה או שָלֵךְ; השארת שמות מוטעים לבעלי חיים שכבר השתרש השימוש בהם, כגון צב או ברבור.

68. כגון בן־יהודה (לעיל, הע' 65); וגורודסקי (שם); יהודה גור, מלון עברי, תל־אביב תש"ו; אברהם אבן־שושן, המלון החדש, ירושלים תשכ"ח; מאיר מדן, מאלף עד תר², תל־אביב תשל"ג ועוד.

69. הישיבה השישים ושלוש, תמוז תשכ"ד, זה"א י–יא (תשכ"ג–תשכ"ד), עמ' 222–230.

70. הישיבה המאה וחמש־עשרה, זה"א יט–כ (תשל"ב–תשל"ג), עמ' 95.

71. חסרונה הבולט של ההצעה הוא ששם התואר קָרָח יכול להיחשב שם המין של הסוג eagle, כשם שנשר גמדי (booted eagle), למשל, הוא מין של eagle.

72. זה"א כא–כד (תשל"ד–תשל"ז), עמ' 30–34.

73. במאמרו הנזכר (לעיל, הע' 12), עמ' 290.

על פי העיקרון השלישי – שבשטא כיוון דעל על – יש להשלים עם השם עיט ל-eagle, משום שכבר השתרש (והיום אין צורך במונח מיוחד לאוכלי נבלות). שלא כשמות אחרים, שבעבר הרחוק ניתנה להם משמעות מוטעית, עיט בהוראת eagle קנה לו שכיחה בדורות האחרונים בלבד, אך חזקתו על השימוש החדש אינה נופלת בעצמתה מחזקתם של שמות אחרים שההיסטוריה כבר נתנה את אישורה לשימוש המוטעה.

לוח מסכם של גלגולי "נשר", "עיט" ("ו"דיה") בעברית

סוג העוף	vulture	eagle	kite
ספרות המקרא	נשר	איה (?)	דאה/דיה
ספרות התנאים	נשר	גִּז (?)	74_
ספרות האמוראים	נשר	נשר	– (בארמית: דייתה)
העת החדשה (עד המאה העשרים)	דיה	נשר	דאה
המצב בימינו (הצעת אהרני)	נשר	עיט	דיה
הצעת הבלשנים (שנדחתה)	עיט	נשר	(דיה)

סיום

כוחה של שגרת הלשון פעל וחרץ גורלן של מילים גם בראשית המאה, ולא כל הצעה של אהרני נקלטה בלשונו. למשל, המילה המקראית צב, המציינת במקרא את "חרדון הצב" של ימינו (Uromastix, dabb-lizard), נתפרשה בימי הביניים הן 'קרפדה' הן 'צב' (tortoise, testudo)⁷⁵. מחבריהם של ספרי הזואולוגיה העבריים באירופה במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה (לינדא, שיינהאק, מנדלי) אימצו את המשמעות tortoise, הנוהגת היום. אהרני, שידע ערבית, התנגד בצדק לשם המוטעה הזה בשביל tortoise. בספר הלימוד שלו קרא צב לחרדון הצב (בערבית ضَب, מנדלי: "זנבן קוצי"), ולצב השריון המציא שלחופית (על פי سُلْحَفَة הערבית)⁷⁶. אף

74. פעמיים בספרות התנאים נזכרת דיה. בספרא שרצים ג, ב, עמ' ריא (במהד' פינקלשטיין): "ר' עקיבה או' נא' כן אייה ונא' להלן דייה. מה דייה אמורה להלן עשה את הראה מין דייה, אף אייה אמורה כן – נעשה את הראה מין אייה". אך נראה שהצדק עם א"ה ווייס (ספרא דבי רב, וינה 1862, דף נ ע"ב), הטוען שהתחלפה אייה בדייה, ובלשונו: "ויש נסחא אחרת: נאמר כאן איה ונאמר להלן דיה – ואינו מיושב עלי. אלא נאמר כאן איה ונאמר להלן איה. ונלמד איה מאיה. מה איה האמורה להלן עשה את הראה מין איה אף איה האמורה כאן עשה את הראה מין איה". גם בספרי דברים פסקה צ"ח נזכרת דיה, אך נראית טענתו של פינקלשטיין בהערתו למקום במהדורתו (עמ' 159) שפסקה זו אינה מקורית, ומקורה בבבלי חולין סג ע"ב. אין אפוא ראייה שהשם דיה היה חי בלשון התנאים.

75. ארחיב על כך במקום אחר. עיי' לפי שעה בספרי (לעיל, הע' 16), עמ' 84–85.

76. ישראל אהרני, תורת החי, ג, ירושלים תר"ץ, עמ' 16, 60.

שיש היגיון בדרישה להחזיר עטרה ליושנה – להשיב לצב את משמעו המקורי ולתת ל-*tortoise* שם הולם⁷⁷ – לא עלה הדבר בידי אהרני, כי הזיהוי צב – *tortoise* כבר נעשה שגרת לשון, אף שנוצר כאשר עדיין לא הייתה העברית לשון חיה. ידם של הזואולוגים הייתה על העליונה בוויכוח עם הבלשנים על שימושי נשר ועיט לאו דווקא בזכות טיעוניהם אלא משום כוח חיוניותה הגדול של לשוננו החיה. בדיוני המליאה העיד ייבין: "רק לאחר שנת 1910 התחילו מקצת מורים להורות לפי זיהויו של אהרני", כלומר נשר – *vulture*⁷⁸; "אני עומד על כך, שזה נכנס רק לאחר 1912. בזמן שלמדתי בבית-הספר התיכון היו הכול יודעים שנשר הוא *Aquila* ולא *Gyps*. זאת לימדו אותי כאשר הייתי בן שתיים-עשרה"⁷⁹. ברגרין טען: "אין להרשות ששימוש מילה בחוגים מצומצמים של שני דורות – על סמך זיהוי מסוים – יעקור מסורת של אלפי שנים [...] מסורת של מאות שנים עדיפה מנוהג של דיבור עברי, שנוצר ע"פ טעות. ואפילו אם יש טענה מדעית, הבאה לסתור את מסורת הדורות – עלינו לקיים את המסורת הישנה"⁸⁰. בן-חיים פסק: "ויהא כלל זה נקוט ביदנו: אין עוקרים מסורת לשון עתיקה ומושרשת מפני חידוש בלשני אפילו הוא כשר וישר, ואין צריך לומר כשהוא משובש ומטעה"⁸¹. ובדיון במליאת האקדמיה הוא העריך (בשנות השישים): "החידוש שחידשו הזואולוגים עדיין לא חדר לשימוש הכלל; ואין קושי גדול לחזור ממנו אל השימוש הקודם"⁸².

הצעתם של הבלשנים נכוחה היא. השם עיט יאה הוא ל-*vulture*, כי שני השמות קשורים באכילת פגרים. השם נשר יכול להלום *eagle*, כי יש לו מסורת רבת שנים. והנה חָרף הטענות הצודקות לא התקבלה דרישתם לתקן את המצב ולהחליף בין נשר לעיט (נשר – *eagle*, עיט – *vulture*). סיבת הדבר נעוצה בכוחה הפנימי של הלשון החיה, שדווקא הלשונאים, אנשי האקדמיה ללשון העברית, לא העריכוהו כראוי. התברר שהמהפך שהנהיג אהרני הכה שורש, שכן המילים מייצגות מושגים חיים. אילו נידון העניין והובא להכרעה בשנות החמישים, אפשר שהייתה מתקבלת דרישתם של אנשי הלשון, אך לאחר שני דורות של שימוש גובר והולך בשמות נשר – *vulture*, עיט – *eagle* הנסיבות רבות ומגוונות – בבית הספר, בשדה, במעבדה, בטיולים, בצבא ובעיתונות – היו אלה לנחלת הכלל, אבן מאבני בניינה של העברית החיה. גורלן של מילים תלוי לא רק במזל אלא גם בצירוף הנסיבות, וכוחה של שגרת הלשון בצירוף הנסיבות גדול הוא ומכריע. כך נחרץ גורלם של שמות העופות הגדולים האלה.

77. השם המקראי והתנאי ל-*tortoise* הוא גָּל (הושע יב, יב; ספרא שמיני, פ"ג).

78. זה"א, י-יא (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 225.

79. זה"א, יט-כ (תשל"ב-תשל"ג), עמ' 93.

80. זה"א, י-יא (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 225.

81. במלחמתה של לשון (לעיל, הע' 38), עמ' 358.

82. זה"א י-יא (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 224-225.

נשר (Vulture)

דיה שחורה (Kite)

עיט ערבות (Eagle)

התצלומים באדיבות גן החיות התנ"כי בירושלים • צלם: שמוליק יידוב

"מכתצור אלעין": המקור הערבי העיקרי להשוואות המילים ב"כתאב אלמואזנה" ליצחק בן ברוך

הקדמה

חכמי הלשון העבריים הראשונים בימי הביניים, שהקימו את המסד לתיאור הלשון העברית הן בתחום הדקדוק הן בתחום אוצר המילים, הושפעו בעליל מחכמי הלשון הערביים. הכול מסכימים שההשפעה ברורה, ובכל זאת עד כה לא חשף המחקר באופן שיטתי ומקיף מאילו חיבורים של מדקדקים או מילונאים ערביים הושפע או העתיק מדקדק או מילונאי עברי זה או אחר.

בשנת 1991 התחלתי לחפש חיבורים אלו. החיבור העברי הראשון שבדקתי היה "כתאב אללמע" מאת ר' יונה אבן ג'נאח (מן המחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה). התברר לי שהכולט בחיבורים שהשפיעו עליו הוא "כתאב אלמקתצ'ב" מאת המדקדק הערבי אלמפ'רד (מן המחצית השנייה של המאה התשיעית). השפעתו אינה כללית בלבד, והיא מתבטאת בהעתקות מילוליות רבות של משפטים ואף של קטעים שלמים. עוד בדקתי קטע קצר מן "כתאב אלכאפי פי אללג'ה אלעבראניה"¹ מאת הקראי אבו אלפרג' הרון (בן זמנו של ריב"ג), את החיבור "כתאב אלמואזנה" בין אללג'ה אלעבראניה ואלערכיה" מאת יצחק בן ברוך (מן המחצית השנייה של המאה האחת-עשרה) וכן קטע ארוך מחיבור שלא נודע שמו, פרי עטו של המדקדק האלמוני נתנאל. אכן, גם בחיבורים אלו נתגלתה העתקה ודאית ממקורות ערביים, לעתים מילה במילה.

את החומר שהצטבר הבאתי בשני ספרים. ספרי הראשון, שכבר יצא לאור, עוסק בחיבורו של ריב"ג, והספר השני יעסוק בשלושת החיבורים האחרים שצוינו לעיל ואולי עוד בחיבורים אחרים.² מעט מן הממצאים המאלפים פרסמתי בכמה מאמרים שעסקו בתחום הדקדוק,³ והפעם אני מבקש לדון בלקסיקוגרפיה.

1. שהוא קיצור של חיבורו הגדול "כתאב אלמשתמל עלי אלאצול ואלפצול פי אללג'ה אלעבראניה".
2. דן בקר, מקורות ערביים לדקדוקו של ר' יונה אבן ג'נאח, תל-אביב תשנ"ט; הספר השני בהכנה.
3. ראה בקר, תלותו; הנ"ל, למקורותיו; הנ"ל, חוקים; הנ"ל יידוע; הנ"ל, מיון; הנ"ל מקורות.

א

אבו אברהים יצחק בן בֶּרוֹן היה חכם הלשון היחיד בימי הביניים שכתב חיבור מקיף שעניינו השוואה בין העברית לערבית הן בדקדוק הן באוצר המילים⁴. הוא חי בספרד במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה ובתחילת המאה השתים-עשרה, ויש עדויות שהיה ידידם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי. ככל הידוע, החיבור הנידון הוא היחיד שכתב. שמו "כתאב אלמואזנה בן אללגה אלעבראניה ואלערביה" (=ספר ההשוואה בין הלשון העברית לערבית; להלן אלמואזנה), והוא נכתב בערבית יהודית באותיות עבריות בעשור האחרון או הלפני-אחרון של המאה האחת-עשרה⁵.

אלמואזנה נחלק לשני חלקים: (א) השוואות דקדוק; (ב) השוואות מילים. החיבור לא הגיע אלינו בשלמותו, ושרדו אך קטעים מחלקו הראשון ומחלקו השני. את כתב-היד הידועים גילה המלומד הרוסי פאול קוקובצוב והוציאם לאור בשלושה פרסומים: בשנת 1890 פרסם את רוב הטקסטים, בשנת 1893 פרסם סקירת מבוא (ברוסית) על תוכן החומר, ובפרסום זה שוב כלל את כל הטקסטים שפורסמו ב-1890⁶, ובשנת 1916 הוציא לאור עוד שרידים של החיבור⁷. כל שרידי אלמואזנה – ובהם ההקדמה העברית של המהדיר לפרסום הראשון, תצלום דף אחד מן הגניזה (השמור באוקספורד) ורשימת בתי השיר הערביים המובאים בחיבור – כל אלה צולמו ונכרכו יחד בשנת תשל"א בכרך אחד שכותרתו "ספר המאזנים לרבי יצחק בן ברוך"⁸.

כאמור לעיל, למואזנה א כתב קוקובצוב מבוא ברוסית⁹. בנימין זאב בכר כתב בשנת 1894 סקירה קצרה על פרסום זה¹⁰. פנחס וכטר כתב על אלמואזנה עבודה

4. ככל הידוע, חיבורים או פרקים מיוחדים בנושא השוואת העברית לערבית בימי הביניים כתבו רק עוד שלושה חכמי לשון: (1) דונש בן תמים (קירואן, המחצית הראשונה של המאה העשירית) כתב רק בנושא השוואת מילים. חיבורו אבד, והוא ידוע רק משרידים וממבואות בשמו. ראה וכטר, עמ' 129, הע' 32–33; רסאלה, עמ' 73–74. (2) יהודה בן קוריש (צפון אפריקה, המחצית הראשונה של המאה העשירית) בחלק ג של רסאלה. רוב ההשוואות הן השוואות מילים ומעט מאוד השוואות דקדוק (גם לארמית). ראה רסאלה, עמ' 226–353. (3) נתנאל (בן אלפיומי? כנראה תימן, המחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה) עסק בהשוואות דקדוק בלבד. שרד קטע קצר. ראה נתנאל.

5. ראה וכטר, עמ' 3–6.

6. ראה מואזנה א.

7. ראה מואזנה ב.

8. ראה מואזנה. כותרת זו היא תרגום שגוי, וצריך להיות "ספר ההשוואה..."

9. בקריאת מבוא זה סייעה בידי בשעתה אמי, שרה בקר ז"ל, ולזכרה אני מקדיש את מחקרי השלם על מקורותיהם הערביים של בן ברוך ואחרים (לעיל, הע' 2).

10. ראה בכר.

מקיפה, הכוללת מבוא ותרגום מקוצר לאנגלית (בלי העתקת כתבי-היד), עבודה שהתפרסמה בשנת 1964 לאחר פטירתו¹¹. מאמר קצר על כמה השלמות לחלק של השוואת המילים בחיבור כתבתי בשנת 1980¹². ניתוח השוואותיו של בן ברוך ודין במחברים אחרים הציע דוד טנא במאמר מקיף משנת 1983¹³, ובעיקרו של דבר טיפל בהשוואת המילים. אהרן ממן, במחקרו משנת 1985 על השוואת אוצר המילים של העברית לערבית ולארמית, דן באלמואזנה אך ורק מצד השוואת המילים¹⁴. בבדיקה מקיפה שבדקתי נמצא שהמקור הערבי העיקרי לחלק א של אלמואזנה, הוא חלק השוואות הדקדוק, היה "אלג'מל" מאת המדקדק הערבי אלזג'אג'י¹⁵ (מת בשנת 949 או 951).

ב

עניינו של מאמר זה הוא חשיפת המקור הערבי העיקרי לחלק ב של אלמואזנה, הוא חלק השוואת המילים. עבודות החוקרים שצינו לעיל (ובכללן עבודתי) אינן עוסקות במקורות ערביים אפשריים להשוואת המילים במקומות שלא צוין בהם מקור, אלא בחומר עצמו ובהשוואה לדברי אנשי לשון עבריים שקדמו לבן ברוך, מר' סעדיה גאון ועד אבן ג'נאח.

בחלק השוואת המילים בן ברוך מציין שעיין בשני מילונים ערביים, והם "כתאב אלעין" (להלן אלעין) מאת אלכ'ליל (מת בשנת 786 או 791) ו"כתאב אלג'מהרה" (להלן אלג'מהרה) מאת אבן דר'יד (מת בשנת 933). כמו כן הוא מציג מובאות מחיבורים שאינם מילונים אלא מונוגרפיות, בציון מחבריהם: "כתאב אלנבאת" מאת אבו חניפה¹⁶; "אלמנג'ד" מאת אלפרע¹⁷; "כתאב פ'עלת ואפ'עלת" מאת אבו אסחאק אלזג'אג'י¹⁸; "כתאב אלתד'כיר ואלתאנית" מאת אבו בכר בן

11. ראה וכטר.

12. ראה בקר, השלמות.

13. ראה טנא, עמ' 253, 255, ובעיקר עמ' 262–269.

14. ראה ממן, עמ' 249–255.

15. ראה אלג'מל. הממצאים במלואם פורסמו במחקר העתידי להתפרסם (לעיל, הע' 2). לדוגמאות אופייניות ראה בקר, מקורות.

16. בעמ' 50, בערך "חנט" ובעמ' 57, בערך "טל". אבו חניפה הוא כינויו. שמו המלא: אחמד בן דאווד אלדינורי. מת בשנת 895.

17. בעמ' 79, בערך "עוז" (בכתב-היד: "אלמנג'ד", וקובצוב חיקן ל"מג'רד". נראה שהתיקון מיותר, כי אלכראע כתב חיבור ששמו "אלמנג'ד"), ובעמ' 160, בערך "באש" (בכתב-היד: "אלמוג'ד"). שמו המלא של המחבר הוא אבו אלחסן אלהנאאי, וכינויו – פראע אלנמל. מת בשנת 922 או 928.

18. בעמ' 83, בערך "עתם". שמו המלא הוא אבו אסחאק בן מחמד אלסרי אלזג'אג'י. מת בשנת 923.

אלאנבארי¹⁹; "אלרסאאל" מאת בדיע אלזמאן²⁰. אף מוזכר איש לשון ערבי – אלצמעי²¹ – בלי ציון חיבור מסוים שכתב, וכן שם החיבור "כתאב אלאחג'אר" בלי שם מחברו²². נוסף על אלה מובא בית שיר ומצוין שהוא מצוטט אצל המדקדק אלפרא²³. בכתב-היד ששרדו יש חמש מאות ואחד-עשר ערכים-שורשים בחלק זה של אלמואזנה, ובסך הכול בן ברון משווה לערבית שבע מאות ותשעים מילים²⁴. רק בתשעה-עשר ערכים נזכרים מחבר או חיבור מאלה שצוינו לעיל²⁵. בכל שאר הערכים אין כל ציון או רמיזה למחבר או לחיבור ערביים, ובן ברון מסתפק במונחי השוואה כגון ואלערב תקול (=והערבים אומרים), מג'אנס לקולהם (=דומה לדבריהם), יקאל (=אומרים), כמא יקאל (=כפי שאומרים) וכד', ולעתים בלי כל מילה או ביטוי מקשרים. בדרך כלל מן הניסוחים הבאים אחרי מונחי ההשוואה ניכר בעליל שהדברים מועתקים ממילון ערבי. כאמור, דברי בן ברון בכמה מקומות רומזים שאלעין ואלג'מהרה היו המילונים הבסיסיים שנדרש להם. בשני מקומות הוא מזכירם יחד: בערך "באש" (עמ' 160) הוא משווה למילה ערבית בשמו של אלפרא, ואחרי כן מוסיף "ופי אלג'מהרה ואלעין [...] (=ובאלג'מהרה ובאלעין...); בערך "כנר" (עמ' 68) הוא מצטט השוואה של ר' יונה אבן ג'נאח וכותב "ולם אר דלך פי אלעין" (=ולא ראיתי זאת באלעין), ואחר כך מוסיף: "ווג'דת פי אלג'מהרה [...] (=ומצאתי באלג'מהרה...)". מסתבר כי בן ברון טורח להזכיר במפורש את שני המילונים האלה משום שבעיניו עדותם שאין עליה עוררין. את הקביעה הזאת מאששת העובדה שבקטעים ששרדו נזכרים אלעין ארבע פעמים²⁶ ואלג'מהרה תשע פעמים²⁷, ואילו כל אחד משאר המקורות נזכר רק פעם או פעמיים.

19. בעמ' 164, בערך "בכר". החיבור ומחברו נזכרים גם בחלק הדקדוק, עמ' 7. שמו המלא הוא אבו בכר מ'חמד בן אלקאסם אלאנבארי. מת בשנת 939.
20. בעמ' 63, בערך "יש". שמו המלא: בדיע אלזמאן אלהמד'אני. מת בשנת 1007. בכתב-היד כתוב "פי רסאלה לה" (=באיגרת שלו), והכוונה לחיבורו "אלרסאאל" (=האיגרות), ראה וכטר, עמ' 15 ועמ' 214, הע' 616.
21. בעמ' 160, בערך "בג". שמו המלא הוא אבו סעיד עבד אלמלכ אלצמעי. מת בשנת 828 בערך.
22. בעמ' 74, בערך "ספר".
23. בעמ' 44, בערך "חוס". שמו המלא הוא יחיא אבו זכריא אלדילמי. מת בשנת 822 בערך. רשימה של חכמי הלשון הערביים הנזכרים בחיבור מובאת במואזנה א, עמ' 3. יש להוסיף עליה ממואזנה ב: אלג'מהרה (עמ' 155, 170); אלמנג'ד מאת אלכראע (עמ' 160); אלצמעי (שם); אכן אלאנבארי (עמ' 164).
24. ראה ממך, עמ' 264. על המצוי והחסר בפרקי האותיות ראה בקר, השלמות, עמ' 293.
25. והם: באש, בג, בכר, בעל, חוס, חנט, טל, יש, ישב, כנר, נבלה, סהר, ספר, סרס, עוג, עז, עתם, רמס, שבכ.
26. בערכים באש, בעל, כנר, עתם.
27. בערכים באש, ישב, כנר, נבלה, סהר, סרס, עוג, רמס, שבכ.

את כל ההשוואות הלקסיקליות של בן ברון בדקתי בדיקה שיטתית באלעין ובאלג'מהרה. מצאתי בהם את כל הפירושים והניסוחים הערביים שכן ברון נוקב בשמות בעליהם המקוריים ועוד מאות פירושים וניסוחים שאינו מציין בהם מקור ערבי. לעתים הניסוחים בשני המילונים האלה שווים לחלוטין לאלה שבאלמואנה, ולעתים יש הבדלים קלים.

ביותר ממאתיים ערכים נראה כאילו העתיק בן ברון מן אלעין. אולם ביותר ממאה מהם המובאות מקוצרות, ולעתים נדמה שהשינויים נובעים מתמצות דברי אלכ'ליל. והנה, בשנת 1996 פרסם נור חאמד אלשאד'לי מהדורה של החיבור "מכתצר אלעין" (=קיצור אלעין; להלן מכתצר) פרי עטו של המדקדק הערבי הספרדי אלזבידי (מת בשנת 989). החיבור הוא קיצור דרסטי של אלעין. אלזבידי השמיט את כל ה"עדים" (שואהד) מן השירה והשאר אך מעט "עדים" מן הקוראן ומן ה"חדית" (היא התורה שבעל-פה של האסלאם), הוסיף מעט חומר שלדעתו נעלם מעיני אלכ'ליל, קיצר ביאורים רבים, ניפה שגיאות וחזרות ושינה מעט את העריכה הפנימית, והתוצאה – ספר קריא ונוח לעיון²⁸. כבר בימי אלזבידי ציינו מלומדים ערביים כי רבים וטובים העדיפו להשתמש בספרו מלהשתמש באלעין ואף במילונים אחרים המאוחרים לו²⁹. מן העיון במכתצר עולה בעליל כי ממנו בן ברון מצטט את המובאות הערביות שחשבתין לקוחות מן אלעין בשינויים³⁰. יתר על כן, בדיקת כל הערכים ששרדו בחלק ב של אלמואנה העלתה שמבין המקורות הערביים מכתצר הוא המקור שהשתמש בו בן ברון את השימוש הנרחב ביותר.

להלן חמש-עשרה השוואות לקסיקליות שאין בן ברון מציין בהן שם של מחבר או של חיבור ערביים, וברור בעליל שהשתמש במכתצר. הדוגמאות חולקו לשתי קבוצות. בקבוצה הראשונה – סעיף ג להלן – מוצגות חמש דוגמאות שלצד דברי בן ברון באלמואנה ודברי אלזבידי במכתצר מובא בהן גם המובא באותו עניין באלעין ואף באלג'מהרה, כדי להראות שדברי בן ברון לקוחים ממכתצר ולא מהם. בקבוצה השנייה – סעיף ד להלן – מוצגות עשר דוגמאות שמובאים בהן רק דברי בן ברון באלמואנה ודברי אלזבידי במכתצר. הערכים המקבילים באלעין ובאלג'מהרה נבדקו גם במילים הללו, וכמו בחמש הדוגמאות הראשונות אף כאן אין הדברים שווים³¹.

28. ראה בהקדמת המהדיר אלשאד'לי, מכתצר, עמ' 19–22.

29. ראה שם, עמ' 22.

30. ראוי להעיר כי בן ברון הזכיר את אלזבידי פעם אחת גם בחלק הדקדוק (עמ' 10) כשציין שאלזבידי (בלי ציון שם חיבורו) כלל בטעות את אֶתְחַפֶּה בין הדוגמאות לבניין אֶנְפַּעַל (במקום אֶפְתַּעַל). עלה בידי למצוא את החיבור ואת מקום השגיאה – כתאב אלואצ'ח, ראה אלואצ'ח, עמ' 76. קוקובצוב ובעקבותיו וכטר משערים שהכוונה ל"כתאב אלאבניה פי אלנחו", ראה וכטר, עמ' 37 ושם, עמ' 166, הע' 239.

31. לקורא המתעניין במיוחד בנושא הבאתי בסוף המאמר מראי מקום עוד לשלושים וחמש דוגמאות, וגם בהן אין מיצוי החומר. הממצאים בשלמותם יובאו בספר שיראה אור בקרוב (לעיל, הע' 2).

בכל הדוגמאות הערביות מאלמואזנה שמקורן במכתצר מובלט באות עבה הניסוח של בן ברון השווה לזה של אלזבידי. כדי לקצר ולפשט את התרגום לעברית בהצגת פועל לא תורגמו צורות העתיד וצורות המקור (ביחסת הנצב), שכן תרגומן מובן מאליו. מראה המקום במכתצר כולל את סימון החלק, העמוד והטור.

ג

1. א. [...] ואמא ואת האיה פהו ענדי מג'אנס לליווי והו טאיר ישבה אלבאשק (עמ' 31) = אשר ל"ואת האיה" (ויקרא יא, יד) הרי לדעתי הוא דומה ל"יו" (= יוּיוּ), והוא עוף שדומה לנץ.

מכתצר: اليُوِيُو: طائر يُشبه الباشق (ב, עמ' 452).

אלעין: اليُوِيُو: طائر شبه الباشق (ח, עמ' 444) = יוּיוּ: עוף דמוי נץ.

אלג'מהרה: اليُوِيُو: طائر يُصاد به العصافير, معروف (א, עמ' 225) = יוּיוּ: עוף שצדים באמצעותו ציפורים. ידוע³².

2. בל. כי שם בלל יי שפת כל הארץ תרג'מתה בלבלה ובל ובבלה אלאסן אכ'לאטהא (עמ' 164) = "כי שם פלל יי שפת כל הארץ" (בראשית יא, ט) תרגומו 'פלפל'ה' ו'פל' (= ערבוב ובלבול), ו'פלפל'ה' הלשונות = ערבובן.

מכתצר: وَبَلْبَلَةُ الألسن: اختلاطها (ב, עמ' 408).

אלעין: وَبَلْبَلَةُ: بلبلة الألسن المختلطة (ח, עמ' 320) = ו-بَلْبَلَةُ: בלבול הלשונות המעורבות.

אלג'מהרה: الْبَلْبَلَةُ: الحركة والاضطراب (א, עמ' 177) = بَلْبَلَةُ: התנועה והבלבול.

3. חסל. יחסלנו הארבה יג'אנס באלקלב קולהם לחסת אלדודה אלצוף אי אכלתה (עמ' 51) = "יחסלנו³³ הארבה" (דברים כח, לח) דומה בשיכול לאמרם "לחסת" התולעת את הצמר, כלומר, אכלה אותו.

מכתצר: لَحَسَت الدودة الصوف: أكلته (א, עמ' 276) = لَحَسَت התולעת את הצמר: אכלה אותו.

אלעין: اللَّحْس: أكل الدواب الصوف (ג, עמ' 143) = لَحَس: אכילת הרמשים את הצמר.

אלג'מהרה: وَاللَّحْس: التلغم باللسان (א, עמ' 534) = ו-لَحَس: הטעימה בלשון.

4. חרב. [...] והעיר הזאת תחרב ומא תצרף מנה מג'אנס לק' כירב אלשי כ'ראבא וכ'רבתה ואכ'רבתה (עמ' 53) = "והעיר הזאת תחרב" (ירמיהו כו, ט) ומה שנגזר

32. כלומר, ידוע ומוכר לכול, ואין צורך לתאר אותו.

33. בכתב-היד: "יחסלנה".

9. חֲצֵץ. והביאו בניך בחצן מג'אנס ללחצין ואלמחחצין והו מא דון אלאבט אלי אלכשח ואחחצנת אלשי ג'עלתה פי חצין (עמ' 52) = "והביאו בניך בחצין" (ישעיהו מט, כב) דומה ל"חצין" ו"מחחצין" והוא מה שמתחת לבית השחי עד למותניים, ו"אַחחצִנֶת" את הדבר: שמת אותו בחיקך.
מכ'תצר: الحُضْنُ وَالْحُضْنُ: ما دون الإبط إلى الكُفْحِ، وَاحْتَضَنْتُ الشَّيْءَ: جعلته في حُضْنِكَ (א, עמ' 265).

10. טוב. ארץ טובה מה טובו אהליך הד'א אלמעני מג'אנס לקול' טאב אלשי יטיב טיבא וקד יצרף פי מעני אלחסן נחו טובות מראה וטוב ראי ומן הד'א אלמעני ותיטב הנערה בעיניו היטבת לראות והמא מן אצל אכיר ואלערב תקול איצ'א מא אטיבה ואיטבה [...] (עמ' 56) = "ארץ טובה" (שמות ג, ח ועוד), "מה טובו אהליך" (במדבר כד, ה), המשמע הזה דומה לאמרם "טאב" (=היה טוב) הדבר "יטיב" טיבא". ויש שהוא ניטה במשמעות "יופי", כגון "טובות מראה" (אסתר ב, ב), "וטוב ראי" (שמואל א טז, יב), ומן המשמע הזה "ותיטב הנערה בעיניו" (אסתר ב, ט), "היטבת לראות" (ירמיהו א, יב), והם משורש אחר, והערכים אומרים גם כן "מא אטיבה ואיטבה"³⁵ (=מה טוב הוא)!

מכ'תצר: طَابَ الشَّيْءُ يَطِيبُ طَيِّبًا [...] وما أَطْيَبَهُ وَأَيْطَبَهُ (ב, עמ' 286).

11. יפע. וחלל יפתחך מג'א' לליפאע והו אלמשרף מן אלארץ' (עמ' 62) = "וחלל יפתחך" (יחזקאל כח, ז; וחללו) דומה ל"יפאע", והוא אדמה הנשקפת מגבוה.
מכ'תצר: الْيَفَاعُ: الْمُشْرِفُ مِنَ الْأَرْضِ (א, עמ' 191).

12. כבל. ארץ כבול ימכן אן יכון מג'אנסא לקו' אסתכ'בלת אלרג'ל אד'א סאלתה גנמא ואבלא תנתפע בהא ת'ם תצרפהא ואכ'בלני אעטאני מא סאלתה (עמ' 65) = "ארץ פבול" (מלכים א ט, יג) אפשר שהוא דומה לאמרם "אַסְתַּכְּבַּלְתָּ" את האיש, אם אתה מבקש ממנו צאן וגמלים שאתה מפיק מהם תועלת ואחרי כן מחזיר אותם. ו"אַכְּבַּלְנִי": נתן לי מה שביקשתי³⁶.

מכ'תצר: وَاسْتَخْبَلْتُ الرَّجُلَ إِذَا سَأَلْتَهُ إِبْلًا³⁷ أَوْ غَنَمًا تَنْتَفَعُ³⁸ بِهَا ثُمَّ تَصْرِفُهَا. وَأُخْبِلَنِي إِذَا أُعْطَانِي مَا سَأَلْتُ (א, עמ' 457).

35. כלומר, כמו בעברית גם בערבית קיימים שני השורשים ט"ב, יט"ב לציון אותה משמעות.

36. הכוונה להשאלת צאן וגמלים בשנה קשה, ראה אלעין ד, עמ' 273.

37. בנדרס (בטעות): الْإِ.

38. בנדרס: يَنْتَفَع. באלעין, שממנו קיצר אלזבידי, מופיע נושא המשפט בגוף הנסתר: وَالرَّجُلَ [...] فَيَأْتِي أَخَاهُ فَيَسْتَخْبِلُهُ غَنَمًا وَإِبْلًا يَنْتَفَعُ بِهَا [...] (ד, עמ' 273), ואילו אלזבידי הפך את הנושא לגוף הנוכח, ולפיכך תיקנתי ל-تَنْتَفَع. אפשר שזו שגיאת מהדיר, ואילו גרר אלזבידי אחרי המשפט המקורי באלעין. מכל מקום, במאוזנה מופיע כיואת: "תנתפע".

13. נתח. וְנִתַּח אוֹתוֹ לְנִתְחִיו יִמְכֵּן אֵן יִגְאֻנֶס קוֹלֵהֶם נִתַּךְ אִלְבָּאִי אִלְלָחֶם יִנְתַּכִּה בִּאלְכִ'א (עמ' 70) = "וְנִתַּח אוֹתוֹ לְנִתְחִיו" (ויקרא א, יב) אִפְשֵׁר שֶׁהוּא דוּמָה לְאִמְרֵם "נִתַּךְ" (=תלש) הִבּוּ אֶת הַבָּשָׂר, ב(אות) כ'א.
מכ'תצר: نَخَّ البَازِي اللَّحْمَ يَنْتَخُهُ (א, עמ' 447ב).

14. רגן. וּתְרַגְנוּ בִּאֵהֲלִיכִים יִמְכֵּן אֵן יִגְאֻנֶס קוֹלֵהֶם אֲרִתְגֻנַּת אִלְזוּדָה פִּסְדַּת וּרְגִין דִּאֲבַתָּה רִגְנָא אִסָּא עֵלְפָהָא (עמ' 88) = "וְתִרְגְּנוּ בִּאֵהֲלִיכִים" (דברים א, כז) אִפְשֵׁר שֶׁהוּא דוּמָה לְאִמְרֵם "אֲרִתְגֻנַּת" הַחֲמָאָה: הִתְקַלְקְלָה. ו"רְגִין" אֶת בְּהֵמָתוֹ "רִגְנָא" – הַשְׁחִית אֶת הַמִּסְפּוֹא שְׁלָה.

מכ'תצר: وَرَجَنَ دَابَّتَهُ رَجْنًا: أَسَاءَ عِلْفَهَا. وَارْتَجَنَتِ الزَبِيدَةُ: فَسَدَتْ (ב, עמ' 478א).

15. רצף. וּבִידוֹ רִצְפָה מִגְאֻנֶס לְרִצְפִּי בִּאלְצָאֵד אִלְמַעְגִּמָּה וְהִי אִלְחִגִּימָרָה אִלְמַחֲמָמָה וְשׁוֹא מִרְצוֹף מִשׁוּי עַלִי אִלְרִצְפִּי (עמ' 94) = "וּבִידוֹ רִצְפָה" (ישעיהו ו, ו) דוּמָה לְ"רִצְפִּי" ב(אות) צָאֵד עִם נְקוּדָה³⁹, וְהִיא אֲבָנִים לֹוֶהֲטוֹת. ו"שׁוֹא [=צָלִי] מִרְצוֹף" = צָלִי עַל אֲבָנִים לֹוֶהֲטוֹת.

מכ'תצר: الرَّصْفُ: الْحَجَارَةُ الْمُحْمَاةُ، وَشَوَاءَ مَرْصُوفٍ: مَشْوِيٌّ عَلَى الرَّصْفِ (ב, עמ' 155ב).

מֵרָאִי מְקוֹם לְדוּגְמָאוֹת אַחֲרוֹת (אַחֲרֵי הַמִּילָה הָעֵבְרִית – מִסְפֵּר הָעֵמּוּד בְּמוֹאזָנָה וְאַחֲרָיו בְּסוּגְרִיִּים מֵרָאֵה הַמְּקוֹם בְּמִכְתָּצֵר. שְׁלוֹשׁ נְקוּדוֹת אַחֲרֵי הַמִּילָה הָעֵבְרִית מִצִּיּוֹנוֹת שִׁישׁ בְּעֶרֶךְ עוֹד מִיָּלִים מוֹשׁוֹת): אִזְל: אִזְלַת 31 (ב, 261א); אִט: אִט 32 (ב, 282א); אִשֶּׁם: אִשֶּׁם... 158 (ב, 379א); בַּעַט: תְּבַעֲטוּ... 166 (א, 144ב); דְּבַר: דְּבַר 168 (ב, 300ב); זֶרֶק: זֶרֶקְתִּי 41 (א, 550ב); חֲבַר: חֲבַרְבּוּרָה 42 (א, 295ב); חֵלֶם: חֵלֶם... 47 (א, 300ב); חֵלֶץ: חֵלֶץ... 48 (א, 431ב); חֲמִץ: חוֹמֶץ... 49 (א, 267א); חֲפֶן: חֲפִיִּים 51 (א, 302ב); חֲצִץ: מְחַצְצִים 52 (א, 232א); חֲרִץ: וְנִחְרָצָה 54 (א, 268א); חֲרִר: חֲרִירִים 53 (א, 235א); חֲרִשׁ: וְהִחְרִישׁ... 54 (א, 434א); חֲשֵׁר: חֲשֵׁרַת 55 (א, 252ב); חֲתֵם: וְיִחְתֵּם 55 (א, 448ב); טֹאטָא: וְטֹאטֹאטִיָּה 58 (ב, 282א); טִלֵּל: וְיִטְלְלוּ 57 (ב, 342ב); טֶף: טֶף 58 (ב, 277א); יִבֵּשׁ: יִבֵּשׁ 59 (ב, 233א); יִצֵּר: יִצֵּר 62 (ב, 193ב); יִקֵּר: יִקֵּר 62–63 (א, 593ב); כִּנְעֵת: כִּנְעֵתָהּ 67 (א, 64א); עוֹר: עוֹר 79 (א, 203ב); עֹזֶק: וְיַעֲזִקְהוּ 80 (א, 68ב); עֶקֶד: עֶקֶד 81 (א, 70ב); עֶרֶב: עֶרְבָה 81 (א, 505א); פֹּזֵר: נִפְזָרוּ 85 (ב, 252א); רֵחַ: תֵּרְהוּ 89 (א, 396ב); רִחֵץ: וְרִחֲצָתָהּ 91 (א, 264ב); רִיק: הִמְרִיקִים 91 (א, 587א); רִצֵּעַ: וְרִצֵּעַ 94 (א, 120ב); רִצְפִּי: רִצְפַּת 94 (ב, 180ב); רִתָּה: רִתָּה 95 (ב, 379א).

רשימת הקיצורים

- אלג'מהרה = أبو محمد بن الحسن بن دريد، كتاب جمهرة اللغة، حققه وقدم له رمزي منير بعلبكي، בירות 1987
- אלג'מל = أبو القاسم عبد الرحمن بن إسحاق الزجاجي، الجمل، تحقيق ابن أبي شنب، מהדורה שנייה, פריס 1957
- אלואצ'ח = أبو بكر الزبيدي، كتاب الواضح، تحقيق عبد الكريم خليفة، האוניברסיטה הירדנית, 1972
- אלעין = أبو أحمد الرحمن الخليل بن أحمد الفراهيدي، كتاب العين، تحقيق مهدي الحزومي وإبراهيم السامرائي, בירות 1988
- בכר = Wilhelm Bacher, "Die hebr.-arab. Sprachvergleichung des Abu Ibrahim Ibn Barun", *Zeitschrift für die altestamentliche Wissenschaft* 14 (1894), pp. 223–249
- בקר, השלמות = דן בקר, "השלמות לכתאב אלמואזנה (=ספר ההשוואה) ליצחק בן ברון", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 293–298
- בקר, חוקים = Dan Becker, "Linguistic Rules and Definitions in Ibn Janāh's *Kitāb Al-Luma'* (*Sefer Hariqma*) Copied from the Arab Grammarians", *Jewish Quarterly Review* 86 (1996), pp. 275–298
- בקר, יידוע = דן בקר, "ר' יונה אבן ג'נאח על השם המיועד והלא-מיועד: הליכה בעקבות המדקדקים הערביים", שי להדסה: מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, בעריכת יעקב בן-טולילה, אשל באר שבע, ה, באר-שבע תשנ"ז, עמ' 60–45
- בקר, למקורותיו = דן בקר, "למקורותיו הערביים של ר' יונה בן ג'נאח", תעודה ט (ספר זיכרון לאליעזר רובינשטיין, תשנ"ה), עמ' 143–168
- בקר, מיון = Dan Becker, "A Unique Semantic Classification of the Hebrew Verb Taken by the Qaraite 'Abu al-Faraj Harūn from the Arab Grammarian 'Ibn al-Sarrāj", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 20 (1996), pp. 237–259
- בקר, מקורות = דן בקר, "המקורות הערביים להשוואות של יצחק בן ברון בין הדקדוק העברי לדקדוק הערבי", זיכרון לדוד טנא, בעריכת אהרן ממן (בדפוס) בקר, תלותו = דן בקר, "יונה אבן ג'נאח ותלותו במדקדקים הערביים", לשוננו נז (תשנ"ג), עמ' 137–145
- וכתר = Pinchas Wechter, *Ibn Barun's Arabic Works on Hebrew Grammar and Lexicography*, Philadelphia 1964
- טנא = דוד טנא, "השוואת הלשונות וידיעת הלשון (באזור הדיבור הערבי במאות ה' והי"א למניין המקובל)", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו

לשיבה, בעריכת משה בר-אשר, אהרן דותן, דוד טנא וגד בן-עמי צרפתי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 237-287

מואזנה = ספר המאזנים לרבי יצחק בן ברוך: יתר הפליטה מן כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה אשר חברו אבו אברהים יצחק בן ברוך הספרדי, הוציאו לאור על פי כ"י יחידי פאול קאקאוואו, ס"ט פטרבורג 1890 + איזה לקוטים חדשים מן כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה לאבי אברהים בן ברוך (בלי ציון תאריך), דפוס צילום, ירושלים תשל"א

מואזנה = А. П. Коковцов, "Книга сравнения еврейского языка с арабским", Абу Ибрагима (Исаака) Ибн Баруна, испанского еврея конца XI и начала XII века, Петроград 1893

מואזנה = В. К. Коковцов, Новые материалы для характеристики Иехуды Хайюджа, Самуила Нагида и некоторых других представителей еврейской филологической науки в X, XI и XII веке, Петроград 1916

מכ'תצר = أبو محمد بن الحسن بن عبد الله الزبيدي، مختصر العين، قدم له وحققه نور حامد الشاذلي، בירות 1996

ממן = אהרן ממן, השוואת אוצר המלים של העברית לערבית ולארמית למן רס"ג ועד אבן ברוך, ירושלים תשמ"ו

נתנאל = ר' נתנאל (בן אלפיומי?), ספר דקדוק לשון הערבית ולשון עבר, יצא לאור לראשונה על ידי פ' קוקובצוב, פטרבורג 1916, דפוס צילום: ירושלים תש"ל, עמ' 173-189

רסאלה = דן בקר, ה"רסאלה" של יהודה בן קוריש, מהדורה ביקורתית, תל-אביב תשמ"ד

ב י ק ו ר ו ת

יהודית רוזנהויז ורותם קובנר

פוקוקו קוריאגאוה, יסודות הלשון העברית, הוצאת דאיגקו־שורין,

טוקיו 1998, 464 עמודים

לא בכל יום הלשון העברית זוכה לתיאור בספר חדש. את הספר הנסקר להלן יש לציין במיוחד, מאחר שלמיטב ידיעתנו, הוא מן המעטים המתארים את הלשון העברית ביפנית והמיועדים ללומד ולקורא היפני¹. המחברת התמחתה בפונטיקה לשימושים פרה־פואיים (לוגופדיקה ופוניאטריקה) בלימודיה לתואר השלישי באוניברסיטת טוקיו והיא גם בוגרת החוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים, ביקרה פעמים רבות בישראל ומלמדת עברית ביפן. בין יתר אפיקי פעילותה הכינה סדרת שיעורים להוראת הלשון העברית בעבור ערוץ טלוויזיה יפני שנים אחדות לפני פרסום הספר המונח לפנינו. בגלל הרקע האישי המיוחד שלה היה חשוב לה לכתוב את הספר, שמתחילת כתיבתו ועד הוצאתו לאור עברו יותר משמונה שנים.

המשיכה לעברית הכתה שורש ביפן לפני יותר ממאה שנה, משהחל בה תהליך מודרניזציה מהיר לאחר הפתיחה הכפויה של נמליה בידי מעצמות המערב. המודרניזציה היפנית התבססה על יבוא טכנולוגיות חדישות מהמערב ואימוץ מקיף של תפיסות, אפנות ותורות מערביות. אחת התורות המרכזיות האלה הייתה, כמובן, הנצרות, שאליה התוודעו היפנים למעשה עוד כמאה השש־עשרה. אמנם בעת המודרנית לא הצליחה הנצרות לזכות באמונם של יותר מאחוז אחד מהאוכלוסין, אך נודעה לה השפעה תרבותית רחבה. מנהיגי הנוצרים תמכו ברעיון הציוני וסייעו להפצת המיתוס שמקור היפנים בעשרת השבטים האבודים. לאחר מלחמת העולם השנייה נוסדו ביפן כמה כחות נוצריות שמצאו בישראל וביהדות מרכז לפעילותן. הכולטות שבהן הן כת המקויה ואגודת ישו הקדוש, הידועה בזכות מרכזה "בית שלום" שבקיוטו. הכחות האלה שלחו רבים ממאמיניהן לארץ, הפעילו חוגים ללימוד עברית ופרסמו מילון עברי-יפני וספרים ללימוד עברית. בר בבד החלה בשנות השישים בחוגים לא דתיים התעניינות אחרת בישראל ובתרבותה בהשראת רעיון הקיבוץ. מתוכה נוסדו ביפן כמה קהילות כפריות בסגנון הקיבוץ ורבים מתכריהן ביקרו בארץ.

1. עוד דוגמה לספר כזה ראה עקיבא גינדר, נורו נחומי אבה וג'וזף ג'וזי נאשו, "העברית לדוברי יפנית", טוקיו 1985.

בקרב המעוניינים ללמוד עברית ביפן גם בני כתות נוצריות אוהדות ישראל או נוצרים שרוצים לקרוא את כתבי הקודש במקור, יפנים הבאים לישראל לצורכי עבודה או שיש להם קשרי עסקים עם ישראלים או מניעים רומנטיים ללמוד עברית. כך מספרת שפרה הורן, שלימדה עברית בטוקיו, בספרה "חוויה יפנית"². כל אלה ימצאו בספרה החדש של קוריאגאווה עזר רב.

הספר כולל מבוא ותוכן (ער עמ' XII), עשרה פרקים או "שיעורים" (עמ' 11-417) וארבעה נספחים (עמ' 419-464): טקסט השיעורים (מודפס בכתב רהוט, לעומת הכתב המרובע המשמש בפרקי הספר), מפתח הנושאים הדקדוקיים לפי סעיפי הופעתם בספר, גלוסר יפני-עברי בסדר אלפביתי לפי תעתיק לכתב לטיני ורשימת מראי מקום בעברית, באנגלית וביפנית. בראש כל פרק, ולעתים בגופו, מופיעה תמונה – תצלום של נופים, ילדים בארץ ועוד – אולם הכיתוב לצדה אינו מספק הסברים. כל פרק כולל טקסט קצר בעברית, תרגומו ליפנית ותעתיק פונטי של הטקסט העברי. אחר כך באים הסברים לנושאים לשוניים.

הדיונים הלשוניים מופיעים לאחר הטקסט ובמידה מסוימת הם מכוונים לו. רוב הטקסטים אינם דנים בנושאים הרגילים בספרי הלימוד לעברית המשמשים באולפנים ובאוניברסיטאות בארץ: אין כאן הצגת החיים ותפיסת העולם של תושבי הארץ (מסורת, מקומות קדושים ואתרי תרבות, צורות יישוב ייחודיות כגון הקיבוץ ועוד), ואין גם תיאור של מוסדות שאדם עשוי להזדקק להם כגון בנק, מסעדה או משרד ממשלתי³. הטקסטים אישיים במידה רבה, כמשתקף מכותרותיהם: "ילדים גאונים בלימודי שפות"; "נעים מאד" (על היכרות); "שלום" (עוד שיחה בסיסית לצורך היכרות); "מה אתה רוצה?" (על איכות הלימוד וקשייו); "מי זאת ומה היא?" (על זיהוי אנשים); "מכיר, יודע, מבין" (ראה להלן את תיאור הנקודות הדקדוקיות של הפרק); "מתלבש, מסתרק, משתמש, משתכר, מזדקן, מצטער"; "מתי נולדת ולכן לקחו אותך?" (בשיחה מתברר שהדובר נולד בפולין ונלקח למחנה ריכוז, אבל אין בספר כל דיון בנושא או במושגים רלוונטיים); "אל תדאגי עוד יותר מזה!" (על הבעת רגשות תסכול אישיים); "אילו רודן שמע למצפון והיה לו אומץ..." (מחאה חברתית זוטא באשר לחיים במזרח הרחוק דווקא).

בשיעור הראשון מתואר בקצרה אופן היגויים של כמה מהגיי העברית החדשה, והתיאור מלווה בציור של חלל הפה עם נקודות החיתוך להפקת העיצורים. אם יתבסס הלומד היפני רק על הציור, נראה שיתקשה להבין את אופן היגוי העיצורים, מפני שאיננו מכיר אותם מן היפנית ואין בסעיף זה הנחיות ארטיקולריות. עם זאת, בהמשך (בשיעור השני) מופיעות דוגמאות להיגוי מילים עבריות הכתובות באותיות יפניות.

2. תל-אביב 1992.

3. נושאים כאלה מופיעים, למשל, גם בספר "העברית לדוברי יפנית" (לעיל, הע' 1).

בשיעור השני לומדים את מערכת הכתיבה של העברית בכתב המרובע וכתב הרהוט וכמה ענייני ניקוד.

השיעור השלישי דן בנושאים דקדוקיים שונים הקשורים בנטיית השמות והתארים בעברית. קטגוריות אלה שונות ביותר מהקטגוריות השמניות ביפנית, והבנת ההבדלים ביניהן חשובה מאוד כבר בתחילת הלימוד. מלבד תיאור המבנה המורפולוגי מובאות דוגמאות של שימוש בשמות עצם וכתארים בצירופים שמניים. בהמשך השיעור מוצג הפועל בהווה, שנטיית המין והמספר שלו וזה לנטיית השמות, והוא מודגם במשפטים במבני חיוב, שלילה ושאלה. ההווה כולל את הבינוני הפועל והפעול, וטבלאות מציגות גם את צורות הסביל של הפועל.

בשיעור הרביעי, לאחר קטע הקריאה, מוצגות סוגיות כגון שימושי הפעלים צריך/רוצה, מילית השעבוד כי, הביטויים ה"דיבוריים" אז מה, דווקא, בסוף, יהיה קל ועוד, שימושי של ותורת היידוע ה-, שאינה קיימת ביפנית. בסוף הפרק מתחיל דיון מסודר במערכת הפועל העברית והוא כולל את לוחות הפועל לגזרותיו בעבר בבניין קל ואת לוח צורות שם הפועל. כאן נידונים גם ייחודי צורה עקב השפעת העיצורים הגרונניים. הנושא האחרון בפרק זה הוא מילים שיש בהן אהוי. הפרק מסתיים ברשימה מסכמת של המילים שהופיעו בו בעברית עם תרגומן ליפנית.

השיעור החמישי קצר יותר ודן בעניינים כווי' החיבור (על השינויים בתנועתה לפי העיצור שאחריה ותנועתו, אך רק על פי הדקדוק הנורמטיבי), כינוי הרמז לקרוב ולרחוק, מילית השעבוד ש- ומילות היחס על, ב-, מ-, את, מבנה הסמיכות והשינויים בצורת השם הנסמך ועוד.

השיעור השישי מביא ביטויי בקשה (בבקשה, סליחה, נא) ומדגים את נטיית הפועל סלח בעתיד (פועל זה מובא גם כדוגמה לנטיית פועלי ל' הפעל ח/ע/ה). עניין בקשת הסליחה כהבעת נימוס חשוב במיוחד ליפנים, שמערכת מושגי הנימוס בשפתם עשירה מאוד ושונה בתכלית מזו שבעברית. ושוב הדיון חוזר לנטיית הבינוני הפעיל בבניין הפעיל עם נטיית שם הפעולה שלו (הסכמה/הסכם) ונטיות הכוללות גם פועלי פ"נ. גם נטיית את (אותי וכו') נידונה בפרק, ומובאות דוגמאות לשימוש בכינוי הגוף הצמוד למילת היחס. מבנה זה אף הוא זר מאוד לתחביר היפני, ולכן ההסבר חשוב במיוחד. הביטוי מה קרה + ל- (בהקשרי שימוש אחדים) מובא עם נטיית ל-. אחריו מודגמות עוד תבניות שכבר נזכרו בשיעורים קודמים וגם נושאים חדשים: מילת התנאי אם ומילית הוויתור גם אם, נטיות פועל בפיעל, מספרים סידוריים לזכר ולנקבה וביטויים שקשורים בכך ועוד. השיעור מסתיים במילות השאלה איזה/איזו וברשימת המילים שהופיעו בשיעור.

השיעור השביעי לפי כותרתו מתרכז בבניין התפעל, ואכן נידונות בו כל נטיות הבינוני ושם הפועל של התפעל בכל גזרות הפועל, במיוחד כשורשים שפ' הפעל שלהם היא עיצור שורק (ש/ס/ז/צ). לאחר הסבר הביטויים אפשר / אי אפשר, מותר ואסור ותבניותיהם הדיון עובר לבניין נפעל (בעקבות המילה תיכנסי, שמופיעה

בטקסט). הטבלאות כאן מציגות פעלים כבניינים נפעל, פיעל, הפעיל והתפעל בצורות שם הפועל, העתיד והבינוני שלהם. מופיע גם הסבר צורות העבר של בניין התפעל ושל יתר הבניינים. סקירת מערכת הפועל בעברית מסתייעת גם בלימוד נטיות פעלים מסוימים כיחידות מילוניות וגם בתבניות מופשטות כגון $CaCaC$, $CiCCeC$ (= עיצור). אף נידונים מבנים ומילים כגון כבר, עוד, יופי ש', השימוש בפועל היה ונטיותיו ועוד.

בשיעור השמיני נמשך הדיון שהחל בשיעור הקודם בצורות העבר והבינוני של נפעל. סעיף מיוחד מתרכז בבעיות הניקוד והכתיב המנוקד והלא-מנוקד בעברית. מעניין שסעיף זה מופיע בשיעור זה דווקא, כלומר בשלב מתקדם של הלימוד, שכן בספר כולו הטקסט כתוב בלא ניקוד, אם כי בשיעור הראשון ובשיעור השני נלמד הניקוד והובהרה מערכת התנועות העברית. סעיף ארוך בשיעור זה דן בכל שמות המספר לזכר ולנקבה (עד למיליונים) ומביא גם את הערך המספרי של האותיות. טבלאות רבות מדגימות פעלים אחרים חשובים מבחינה לקסיקלית, ומקצתם גם מודגמים במשפטים, ובניין הופעל מתואר כאן בפירוט (כמה מהדוגמאות המשמשות בו מלאכותיות לחלוטין). בקצרה נידונות מילת השאלה לאן, מילות זמן ומיליות אחרות. עניין הסמיכות שוב נזכר ומתוארים ומודגמים שינויים בסדר המילים בסמיכות כאשר תואר נלווה אל הסמיכות. סביל סתמי המובע בפועל ברכים בלא ציון הנושא מודגם ומושווה עם המבנה הפעיל המקביל לו. גם נטיות רבות של מיליות מובאות בסדר אלפביתי לאחר נטיית כינוי הגוף הצמודים לשם עצם ביחיד וברבים. השיעור מסתיים בנטיות בניין פועל בעבר.

השיעור התשיעי דן בציווי מתוך התייחסות לביטויי נימוס בכמה דרגות כגון בבקשה לבוא, נא לבוא, תבוא, בואו וכן בצורת האיסור אל תבואו. כאמור, עניין פרגמטי זה מתקשר להשוואת מערכת מושגי הנימוס ביפנית עם המערכת העברית. טבלאות מביאות את נטיות הציווי של פועלי ל"א, ל"ה, פ"נ, פ"צ וכו'. כל נקודה כזאת מודגמת במשפטים, כרגיל. עוד נושא שעולה בשיעור הוא משקל הפועל בעתיד בבניין קל (למשל אזורק/אלמד) לגזרותיו. שוב מודגמות גזרות פ"א ול"א בעתיד קל, בשל אי-הגיית א בהן. מובאות גם טבלאות נטייה בעתיד של פעלים בגזרת פ"י ובגזרת ל"ה. עוד מופיעות הרחבות לנושאים שכבר נזכרו, וכמו כן מובאת רשימה ארוכה של משקלי שמות הפעולה לפי הבניינים. מכאן הדיון עובר למערכת הגזירה השמנית בעברית למשקליה, לשימושי הבינוני הפועל, למשקלי שמות עצם ולגזירת תואר שייכות על ידי תוספת י'. מובאת רשימה ארוכה של שמות עצם ביחיד, ברבים ובסמיכות ברכים. קטע מיוחד עוסק בהבדלי ההגייה בין דוברים מעדות אשכנז ובין דוברים מעדות ספרד ובהשפעת הפילוג הזה על גיבוש העברית החדשה. מובאות טבלת השברים במערכת שם המספר ולאחריה תבניות הדיבור הישיר והעקיף. בסוף השיעור אין רשימת מילים מסכמת.

השיעור העשירי והאחרון עוסק בדרגמי משפטי התנאי האמתי והתנאי הבטל בעברית, במבני שאלה הפותחים במה ובעל מה, בשאלות הכרוכות במילות יחס

אחרות, במבנה "היה + כינוני + ל-" ובמבנה "כואב לו א" (כולל שמות איברי גוף אחרים), בכמה מונחים וביטויים, בהתאמת לוואי לשם עצם ביידוע ועוד. לא רק לספרי לימוד עברית למבוגרים בארץ אין הספר דומה אלא, כאמור, אין הוא דומה לספרים להוראת שפה זרה הנהוגים בעולם במיוחד בתקופה האחרונה, עם העמקת המודעות לצורכי הלומד המבוגר בעקבות מחקרים בלמידה וברכישה של שפה זרה שנייה. חומר הלימוד מוסבר היטב, אבל הוא קשה ללמידה בלא מורה. אמנם בשום מקום לא מצוין שהספר מיועד ללמידה עצמית, אבל גם אין בו הערות או הנחיות למורים. בכל שיעור יש דוגמאות לעניינים הנדונים ותרגילים לתרגום (שתרגומם מובא לצדם). אולי אפשר להשוות ספר זה לספרים מסדרת Teach Yourself... שיצאו לאור בשנות השישים, שאפשרו ללומד המתעמק (או לסטודנט באוניברסיטה) להכיר את השפה הנלמדת.

העברית החדשה מוצגת בספר על כל מורכבותה: שרידים מתקופות היסטוריות משולבים בחידושים בני זמננו המשקפים משלבים שונים וכוללים ביטויים דיבוריים (שאינם בגדר סלנג ולא תת־תקניים). עם זה, אין בספר התייחסות מפורשת להבדלי משלבים ולתקופות היסטוריות של הלשון ואף לא לרמה הסגנונית או המשלבית של הביטויים. אוצר המילים כללי בתחילת הספר ועוסק בתסריטים בסיסיים של היכרות בין אנשים ובבעיות שיש ללומד. בשיעורים הבאים אוצר המילים קשור בעיקר בנקודות הדקדוקיות שנידונות בכל פרק, והוא נעשה בעל גוון אישי, פוליטי ומחאתי יותר ויותר בשלושת הפרקים האחרונים. הדבר משקף במידה רבה את אופייה וחשיבתה של המחברת היפנית ואת יחסה לחברה היפנית, משום שקהל היעד שלה הוא ציבור הקוראים היפניים. מבחינה זו הספר "חושפני" במידה מפתיעה, במיוחד כאשר מביאים בחשבון את התנהגותו הסגורה של אדם יפני "רגיל". להלן דוגמאות אחדות מתוך הספר:

כיום יש ביפן הרבה אנשים הטועים בהבנה מהי אינטרנציונליזציה וסבורים שהם עצמם אנשי העולם הגדול אם הם אוכלים מאכלי־יבוא ולובשים בגדים מיובאים ומשתמשים בתיקים מערביים ומעשנים סיגריות מיובאות ונוסף על כך לומדים לפטפט באנגלית או בשפות אחרות ומטיילים בעולם. זאת טעות גדולה. במילים אחרות, הם לא נהפכים לאנשים מתקדמים אלא משוגעים אחרי דברים מערביים. איזו שטות! (עמ' 402, סימן הקריאה במקור).

יש הרבה נשים מוכשרות. אף־על־פי־כן במצב הממשי הן אינן מקבלות מעמד חברתי שמתאים לכשרונותיהן בגלל אפליית מין וגם אפליית גיל ביפאן. זה לא הוגן ולא ראוי שמדינת יפאן תתקבל כמדינה מתקדמת (עמ' 408).

ככל שהיפאנים קונים את העולם בכספים, הם מלכלכים ומבלבלים אותו יותר, ונוסף על כך הם זוכים יותר לביקורת ולשינאה מתושבי העולם (עמ' 411).

בניגוד לשיווי זכויות, ביפאן ככל שיש לך מעמד חברתי גבוה, יש לך סיכויים רבים יותר. וככל שאתה מתעסק בנושאים חסרי תועלת כלכלית, יש לך פחות ופחות סיכוי וכמעט אפס. יש הרבה עיוורים רוחניים ואילמים רוחניים ביפאן (עמ' 413).

כל עוד לא משתנה שיטת החינוך ביפאן, קשה לזכות באימונו של מדינות העולם ובמיוחד מתושבי אסיה. במילים אחרות, כל עוד יש אנשים הרוצים להיות מורים רק לטובתם, תלמידים שלא מוצאים חן בעיני המורים מקבלים מכות (עמ' 415).

מן הצד המקצועי-הלשוני מובאת כאן סקירה מקיפה של המבנים הבסיסיים בעברית החדשה. הן מערכת השם הן מערכת הפועל נלמדות בבהירות רבה ושום חלק לשוני מהותי אינו נשמט. הנושאים הדקדוקיים אינם מובאים כמו במאמר דקדוקי סדור על אופניו, אבל הספר משלב, לדעתנו, שלושה עקרונות: (א) המבנים הלשוניים החשובים ללומד מובאים תחילה; (ב) הרצאת הדברים מערכת נושאים ארוכים וקשים יחסית עם נושאים קצרים וקלים יותר ללמידה, כנראה כדי למנוע שעמום וקושי בתפיסת הנושא; (ג) נושאים חשובים הנזכרים בתחילת הספר חוזרים ומזכרים גם בהמשך, הן כדי לרענן את הזיכרון הן כדי להוסיף פרטים. התערוכת הזאת שומרת על הקורא במתח מתמיד ומעוררת אותו. הטבלאות מאירות עיניים ומקלות את תפיסת המבנים.

יש בספר שגיאות מכמה סוגים:

- א. שגיאות הדפסה פשוטות כגון חילופי ה/ח, ס/ש.
- ב. שגיאות שנובעות מהעובדה שהמחברת איננה דוברת עברית ילדית. לדוגמה בעמ' 261 (שיעור 9) משוחחים "ידיד" ו"ידידה", שמות המתרגמים את המושג "חבר קרוב" ביפנית. משמעות זו מתאימה ללשון המקרא אבל לא למשמעותה כיום. בולטים במיוחד המבעים המערבכים סגנונות ומשלבים נבדלים מבחינה דיאכרונית (לשון המקרא, לשון חז"ל ולשון ימינו) או מבחינה סינכרונית (המשלב הפורמלי והמשלב הדיבורי בלשון ימינו). אמנם באופן עקרוני מצב זה מאפיין למדי את לשוננו כיום, אך השילוב המסוים של היחידות גורם לעתים תחושת זרות סגנונית. למשל: "המלומד הזקן התפטר והמורה שלנו התמנה תחתיו לראש החוג" (עמ' 252), או משפטים המדגימים את השימוש במילה סביבות: "סביבותיו גרים ערבים נחמדים"; "סביבותינו מסוכנות מאד" (עמ' 248).

ג. שגיאות ברמת המשפט והטקסט היוצרות רושם שהן נובעות מתרגום מילולי לעברית של מבעים כפי שהם בנויים בשפה היפנית. הדבר בולט במיוחד ככל שהמשפטים ארוכים ומורכבים יותר מבחינה תחבירית וסמנטית, וראה את הדוגמאות שצוטטו לעיל מעמ' 402-415 בספר. וכן: בעמ' 261 הכותרת היא "אל

תדאגי עוד יותר מזה" – משפט שככל הנראה, דובר ילידי של עברית לא היה מפיק. באותו העמוד מופיע הטקסט הזה:

ידיד: שלום! את נראית עצובה מאוד. מה הבעיה? בואי! נשתה קפה ואשמע מה הבעיה. אחר כך נחשוב מה לעשות.

ידידה: תודה יש לי הרבה בעיות וכל אחת בעיה קשה. לא תוכל לעזור לי גם אם אגיד לך...

ידיד: אסע לים. תסעי איתי? היום יום יפה! נשחה בים. העולם הזה לא ישתנה גם אם את דואגת. עכשיו את חייה אבל ביום אחד תחלפי מהעולם. לכל אחד אותו דבר.

ידידה: אני לא מתאימה לעולם הזה.

ידיד: נכון! כבר את יודעת אלף פעמים על כך. בואי! נשתה קפה מהר וניסע לים. תשכחי מה שמטריד אותך ומכאיב לך. מי שיש לו שמיעה טובה הוא כבר שומע אותך.

לפי ההקשר העברי כוונת המשפט האחרון, כנראה, להשגחה העליונה. אבל ביפנית אין כל רימז להשגחה העליונה; להפך: נזכר שם בפירוש "איש בעל אוזן טובה". יש להדגיש כי שגיאות כאלה אינן שייכות לרמה הבסיסית של למידת שפה, שהיא ההיגוי, הצורות והמבנים, אלא לרמה העמוקה יותר של קשרים סמנטיים בין מושגים ליחידות לקסיקליות, ולמעשה "לנבכי השפה העברית". במקצת המקרים אין לתאר בעיות כאלה כשגיאות ממש אלא כמבעים שקבילותם מוטלת בספק. מבעים כאלה עשויים לשמש מדגם מעניין למחקר פרגמטי-סמנטי של העברית החדשה.

לסיכום, נראה שלמרות בהירות ההצגה יזדקק הלומד היפני לסבלנות ולריכוז רבים בלמידת העברית בגלל ההבדלים העמוקים בינה ובין היפנית. כיוון שהיריעה שפרסה קוריאגאווה בספר רחבה ביותר⁴, היא תאפשר גם ליפני המתעניין בעברית המקראית ללמוד ממנו כדי להיעזר בו בקריאת התנ"ך. הוצאה שנייה של הספר או המשך שלו יוכלו להרחיב את הנושאים ולמקד את ההסברים בנושאים לשוניים מלבד אלה שנזכרו למעלה.

ברצוננו לברך את המחברת על יזמתה הברוכה ועל טרחתה הרבה הכרוכה בפרסום הספר ביפן, שלא רבים בה מכירים את השפה העברית כהווה ובעבר או את דובריה, מאחר שההתמקדות היפנית במערב ובסביבתה הקרובה עדיין גורמת לתפיסת העברית כשפה אזורית. למרות השגיאות בספר יש בו כדי לסייע לרבים וגם ללומדים במסגרת האקדמית המתעניינים ביהדות ובישראל. תקוותנו היא שהספר יעודד עניין זה ושכקרב כאלף המוסדות להשכלה גבוהה ביפן תוקם לפחות מחלקה אחת ללימודי היהדות.

4. לעומת ספרה של קוריאגאווה הספר "העברית לדוברי יפנית" (לעיל, הע' 1), הקשור בכח המקויה, ערוך בצורה קונוונציונלית יותר ומכיל טקסטים בעלי אופי שונה, שרבים מהם ובכללם התרגילים קשורים במידה רבה בלשון המקרא ובערכי היהדות.

יוסף יהלום, אז באין כול: סדר העבודה הארץ-ישראלי הקדום ליום הכיפורים, הוצאת מאגנס, ירושלים תשנ"ז, 220 עמודים

הספר כולל כשמונה מאות טורי שיר של סדר עבודה ארץ-ישראלי קדמון משוחזר על פי אחד-עשר מקורות. סדר העבודה הזה עדיין חסר בסופו, אולם בנספח לספר משוחזר סדר עבודה נלווה החסר בראשו אך שלם בסופו, ובהיותו מושפע בהרבה מן הסדר "אז באין כול" הוא משלים אותו במידת מה. בכך יש לנו תמונה מקיפה של מבנה הפיוט הקדום על סדר העבודה.

הטקסט היה, כנראה, מפורסם היטב בקרב חכמי אשכנז, שכידוע, היו סמוכים על מנהגי ארץ ישראל. ר' אלעזר מוורמס (1160-1237) מסתמך בדיוניו המיסטיים על טקסט שנקרא "אז כעין כול"¹, במקום אחר באשכנז מצטטים טקסט בשם "אז באין קול"², והכול מכוון, כנראה, לטקסט שלנו, שהשפיע השפעה ניכרת גם על "שיר הייחוד" האשכנזי. על אף פרסומו של החיבור באשכנז לא נשתמרו בידינו העתקות אשכנזיות שלו כפי שנשתמרו העתקות של חיבורים קדומים אחרים מארץ ישראל כמו ספרות ההיכלות והמרכבה. מכל מקום, יהלום מעמיד על צדדי דמיון בין "אז באין כול" ובין ספרות ההיכלות (ראה עמ' 20-21 בספר).

במזרח הכיר את החיבור משורר חשוב ממשפחת הנשיאים, נחמיה בן שלמה בן הימן הנשיא (נחמיה הלחמי), ובעקבות "אז באין כול" גם יצר את היצירה המפוארת שלו "אנאים גבורות אל"³. אחד-עשר כתבי-יד הגניזה מלמדים על תפוצתו הרחבה של החיבור במזרח.

המהדיר מסר את הטקסט על פי כתב-היד שלו. נוסח היסוד הוא נוסח מלוקט: הוא בחר בשלושים וארבעה שרידים שנראו לו המושלמים ביותר וצירף אותם לנוסח אחד, ואת הסטיות מנוסח זה מסר באפרט מיוחד. הוא סידר את הטורים בצורה המשקפת את צורתו השירית המקורית. יש להניח שבהשלמות שהשלים הסתמך פה ושם על שרידי אותיות בכתב-היד שראה בספריות השונות. אני מצדי מציע כאן עוד כמה השלמות המעוגנות בעיקר בתוכן ובעניין ממה שהעליתי בתחום הפירוש וההבנה של הטקסט, ועל המקבילות הרבות שציין המהדיר בין "אז באין כול" ובין קדמוני הפייטנים (ראה במפתח המקורות, עמ' 211 בספר) אוסיף כמה מקבילות, בעיקר לפיוטי ינאי.

1. ראה דן, עמ' 124.

2. ראה ספר קרובה, וכן ראה במבוא, עמ' 13 בספר.

3. ראה זולאי, ארץ ישראל, עמ' 233 ואילך.

המבוא לספר קובע ברכה לעצמו בדבריו המאלפים על המבנה של פיוטי העבודה הקדומים ועל יחסם זה לזה וכן לנאמר על סדר העבודה במשנה מסכת יומא. מעניינת דעתו של יהלום שכפרקי דר' אליעזר משוקע חומר המבוסס על הנאמר בפיוטים קדומים, אך עדיין דרוש בירור מעמיק כדי להוכיח את צדקתה של ההנחה הזאת.

ראוי חיבור זה שהעלה יהלום מתהום הנשייה שיעיינו ויחזרו ויעיינו בו. מעשה גדול הוא לעמוד על גוני המשמעות של דברי פייטן קדמון שהיה ספוג תורת ארץ ישראל, מדרש ואגדה והיה כעל לשון. אכן, המהדיר בירר בירורים חשובים (ראה במפתח המילים המיוחדות, עמ' 213–214), אלא שלא תמיד קלע אל המטרה. מעניינים במיוחד לשונות קשירה הטעונים ליבון ואישוש, למשל ריכוס בניין (טור 431), שאפשר שהוא גם לשון קירוי, אבל בעיקר עניינו קשירה ורכיסה, והשווה גם אל "בית נרחק" (טור 457). עוד לשונות קשירה שהרבה הפייטן להשתמש בהם: על מצנפת הכהן הגדול הוא מפייט "זורזה בראשו" (טור 649); על האישה הראשונה – "חיתלה ככלה" (נספח, טור 147) וכן "קשר חופה" (נספח, טור 148); על אדם הראשון נאמר "זקקו כנוד" (נספח, טור 133), והמהדיר פירשו מלשון ניקיון וטוהר, אך יש להביא בחשבון כי בארמית נקרא הנאד "זיקא" על שם הקשירה שקושרים אותו מכל צד, וגם ההקשר כאן "זקקו כנוד ונפח בו רוח" מרמז על פעולת הקשירה או התפירה של הגוף לפני "ניפוחו" ברוח. אמסור כאן כסדר את הערותיי.

טור 6. "אדירים": נראה לי שהכוונה למים, על פי "רוח אלהים מרחפת על פני המים" (בראשית א, ב), שכן אדירים משמש כינוי למים במכילתא (עמ' 141). השווה אל "מתחילת בריית העולם לא היה קילוסו של הקב"ה אלא מן המים" (בראשית רבה, עמ' 32). ועיין במחזור לסוכות, עמ' 410, שו' 11.

טור 53. "בחוטבה הנבכתה / שפך בדלי": בחוטבה כנראה 'בשבחה' (ראה ערוך השלם, בערכו). הנבכתה: 'העמקת'. בשימוש המילה בחוטבה במשמע 'בשבחה' הפייטן מרמז, כנראה, לשימושו של הפועל לשבח במשמע 'להנמיך' על פי "בשוא גליו אתה תשבחם" (תהלים פט, י), ועדיין צריך עיון.

טור 55. "בכלוליה נעלתה / אשנבי ארובות": 'בדברים המוסגרים בה'. השווה אל הלשון include באנגלית.

טור 56. "ביום גשמת זעם": על פי "לא גשמה ביום זעם" (יחזקאל כב, כד), שנתפרש על המבול (בראשית רבה, עמ' 311).

טור 62. "עד לא תתאיר קשת": 'תפנה', על פי יהושע טו, ט, תרגום יונתן ורש"י שם. טור 93. "ומקשבך התגלגלו": נראה לי שיש לנקד קשבך מן קשב (מלכים א יח, כט), שכנראה, הפייטן פירשו במשמעות 'קול דממה דקה'⁴.

4. עיין קונטרסים, שנה א, עמ' 23, ועיין בהערתי לטור 473.

טור 103. "אם יבא אילם": כדאי להוסיף את הדרש הבא בראש דברים רבה.
טור 108. "בנשאו לב אליך": הציון לתהלים כה, א אין בו דיי, כי שם הניב "נפשי
אשא", ויש לציין לאיכה ג, מא.

טור 114. "להדיח אבק אורח / מיפת פעמים": יש לנקד לְהִדִּיחַ, דהיינו 'לשטוף'.
המקור המצוין אינו ממלא את המתבקש, כי במקור הזה מדובר על המים שנתן
ה' לבני ישראל במדבר, ואילו כאן מפוּיט על מים בעברם בים סוף, ולעת עתה
לא מצאתי מקור אחר. יש לציין שבמכילתא (עמ' 101) נאמר שמים מתוקים
יצאו מתוך מי ים סוף כאשר עברו בו בני ישראל, אך לא נאמר אם היו מים אלו
לשתייה בלבד או גם לרחיצת רגליהם מאבק הדרכים. עיין באדר"נ, פרק לג,
עמ' 98.

טור 115. "המון גלים / בנוסם ישבירו": יש לנקד יִשְׁבִּירוּ או יִשְׁבְּירוּ, על פי
"משברין וגליך" (תהלים מב, ח ויונה ב, ד). אם הניקוד הוא יִשְׁבִּירוּ, פירושו
שהגלים כמרוצתם מנפצים ומשברים זה את זה, ואם הניקוד הוא יִשְׁבְּירוּ, פירושו
שבמרוצתם אל החוף הם נשברים מן החול שהוא גבול לים. וכך מסתבר מן
ההמשך: "כי חקתה בעדם בלי חוק יעברו".

טור 121. "השלשתה יום בקיו": הפירוש 'בדברי הציווי' יש להזכיר את מקורו, והוא
"בכל הארץ יצא קָוָם" (תהלים יט, ה) ושם הכוונה 'דיבורם'.⁵

שם. "ברואי במוצא": 'הנבראים על ידי מוצא פי ה' = דיבור ה', והשווה אל דברים
ח, ג. מעתה יש תקבולת בקיו / במוצא. וכך מתפרש "חלד בדיבור יצא /
השריצה נפשות במוצא".⁶

טור 122. "והוקרא שלישי / מפי <שלישי>": הפירוש 'מפי משה' לא נראה, כי ה'
קרא את היום "יום שלישי". גם ההשלמה אינה מסתברת. על פי הפסוק "וכל
בשליש עפר הארץ", שהפייטן מביא בשורה הסמוכה, יש להשלים "והוקרא
שלישי מפי <וכל בשליש>", כלומר מפי ה', שעליו נאמר "וכל בשלש עפר
הארץ" (ישעיהו מ, יב) = וביום שלישי נראתה היבשה.

טור 125. "להראות מעשיך / שאין מום בפעלך": המובאה שהציע מנחם קיסטר אין
לה קשר לדברי הטור. לי נראה שטור זה מתקשר לטור "להגיד חסדיך ולספר
אמונתך" (127), ושם העיר יהלום שהטור מתייחס לפסוק "להגיד בבקר חסדך
ואמונתך בלילות" (תהלים צב, ג). נמצא ששניהם, השמש והירח, נדרשים
להעיד – האחד (השמש) על חסדי ה' והאחד (הירח) על אמונת ה'. הם באים
להעיד שאין מום במעשי ה' ופועלו, ושניהם דרושים כי על פי שני עדים יקום
דבר. ומכאן הלשון "וצויתתה ועמדו כצירי אמונה" (טור 126), כי עדים צריכים
להעיד את עדותם בעמידה (ראה בכרייתא שבבבלי שבועות ל ע"א).

5. ראה קונטרסים, שנה ב, עמ' 31.

6. ראה זולאי, נחמיה, עמ' רכו.

טור 142. "ובעת תכסם שק": על פי לשון הכתוב "אלביש שמים קדרות ושק אשים כסותם" (ישעיהו נ, ג).

טור 164. "זממו היבנתה / ונקבתה לחיו": הבנת [=ה'] את מחשבתו הרעה של הלוייתן (השווה אל הלשון "זממו אל תפק", תהלים קמ, ט) ולכן "נקבתה לחיו" (על פי איוב מ, כו) כדי לצוד אותו.

טור 165. "לתתו מאכל / ל >..< קודש": מפני שמתייחס לפסוק "תתנו מאכל לעם לציים" (תהלים עד, יד), שנתפרש בו עם 'בני ישראל' (ראה רד"ק שם), נראה שיש להשלים "ל >עם< קודש", על פי לשון הכתוב בדניאל יב, ז ובישעיהו סב, יב.

טור 167. "פיל תחינה": ניב זה על פי לשון הכתוב בירמיהו מב, ט ובדניאל ט, כ. טור 168. "זכים יכרוהו / חסידים יחצוהו": כיוון שביטוי זה מכון אל "יחצוהו בין כנענים" (איוב מ, ל), נראה שהפייטן מפרש את הפסוק שהחסידים יחצוהו כמו שיחצוהו בין סותרים, וכך כנראה נתפרש במדרש – בתנחומא נצבים, ד.

טור 171. "כי מחשב >ותיך< / >פעול< ת ידיך": כיוון שטור זה הוא הנמקה לטור הקודם, פירושו שמחשבת ה' אינה מתבטלת, כי כל מחשבתו וכל זממו של ה' הרי הם כמעשה, כאילו נעשו. בדומה לכך: "מאמרו של הקב"ה מעשה" (בראשית רבה, עמ' 445).

טור 173. "כיסך >ברכת< / >יום חמיש< י לראשית": כאשר קראת שם יום חמישי אז ברכת אותו. הפסוק "ויברך אותם [...] פרו ורבו ומלאו את הארץ בימים" בא לפני הפסוק "ויהי ערב ויהי בקר יום חמישי" (בראשית א, כב–כג). למשמעו של כיסך ראה בטור 249.

טור 180. ">חוללת ממנה< / ראשית דרכך": יש להשלים ">חוללת בהמות<". מעתה אין צורך להידחק ולפרש ש"ראשית דרכך" היא כינוי לבהמות, ואינו אלא תיאור לחשיבותו של היצור הנקרא "בהמות".

טור 183. ">חילו הערצ< תה / כאפיקי נחושה": כיוון שטור זה מפיט את "עצמיו אפיקי נחושה" (איוב מ, יח), מסתבר שיש להשלים ">חילו העצמ< תה".

טור 203. "חומדת לגנוב": יש לפרש את מקורו של הכינוי לאישה על פי "ונחמד העץ להשכיל" (בראשית ג, ו). ועיין בהערתי לטור 349.

טור 212. "טעם נתן / לתענוגי עד": הפירוש הנכון הוא על פי הנאמר "שבת אחד מששים לעולם הבא" (בבלי ברכות נו ע"ב); "שבת אחת מששים משל עולם הבא שבה מתענגים תענוגי מנוחה שנ' אז תתענג על ה'" (במדרש "אותיות דרבי עקיבא"⁷). ובכן פירושו של הטור: בשבת יש טעם מוקדם משל תענוגי הנצח שבעולם הבא. ונראה לנקד נתן, ונושא הפועל הזה הוא ה'.

טורים 214–215. "טחי תפל / בו לא ישקוטו // כי מאורו / נמנעו רשעים"; יש להזכיר את "ולא הנחלתו מלכנו לעובדי פסילים וגם כמנוחתו לא ישכנו ערלים" (בתפילת העמידה לשחרית של שבת).

טור 218. "טרף שולחן בית": שולחן – כינוי לתשמיש; השווה אל ינאי, א, עמ' 439. בית – כינוי לאישה, כידוע, וכן אצל ינאי, שם.

טור 221. "כי פותח רחם": כינוי לקב"ה, על פי לשון הכתוב "ויפתח את רחמה" (בראשית ל, כב).

טור 227. "כי לעד ניתן / לשמחת מכבדיו": הכוונה לפשוטו של המקרא "לעשות את השבת לדורתם ברית עולם, ביני ובין בני ישראל אות הוא לעולם" (שמות לא, טז–יז). ואם לדרש אנו זקוקים, יש להשתמש בתרגום יונתן שם, שמתרגם "לעשות את השבת" – "למעבד תפנוקי שבתא" וכו' ולא בדרש שמביא יהלום משם קיסטר, שאינו מתאים לכוונת הטור.

טור 228. "טהור עיטר / בזכור ושמור": אולי יש לפרש על פי הדרש "זכור מלפניו ושמור מלאחריו" (מכילתא, עמ' 229), ולכן זכור ושמור הם מעין מסגרת לשבת העוטרת אותה מסביב.

טור 239. "והוא בכף אל": כך גם בבראשית רבה, עמ' 234, וכן אצל ינאי, א, עמ' 312.

טור 244. "יציקת גופו [...]": נראה להשלים "<מעפרות ארץ>" או "<מעפר ארץ>", על פי המאמר המובא בהערה לטור 240.

טור 245. "ורוחו נשמתו / מאל אמונה": על הציון שמקור הדברים בשירת האזינו (דברים לב, ד) ראוי להוסיף שבכוונה משתמש הפייטן בכינוי "אל אמונה", שכן בספרי לפסוק מתפרש הכינוי 'בעל הפיקדון'. הנשמה נחשבת פיקדון מאת ה'; ראה בטור 502 ובהערת המהדיר שם.

טור 249. "ניקרא בשם <מ> פי כוראם": נראה לי שיש להשלים "<כמ> פי כוראם".

טור 255. "תצא ממנו אש / ובה יצרף": גם ינאי מכנה אישה בשם "אש" (שם, ב, עמ' 23).

טורים 260–261. "ישבה כנגדו / ושקלה כערכו // ועדין לא שת / תשוקתה אצלו": הפירוש הנכון – ה' ברא את חוה מקבילה אל אדם ("כנגדו") ושווה כערכו, ורק לאחר שחטאה האישה בטל שוויונה כי נענשה "ואל אישך תשוקתך והוא ימשל בך". ללשון "כערכו" השווה תהלים נה, יד.

טור 290. "למרע האזינה": יש לנקד לִמְרַע. בדניאל יא, כז הוא שם עצם מופשט, וכאן הוא שם עצם מן הבינוני ויש לנקד מִרַע כבספרים מדויקים בישעיהו ט, טז. והמנקדים שם מִרַע מנקדים כך בגלל ההפסק בזקף קטן.

טור 296. "לסוף דורותם / מראש חקרתם": על מובאתו של קיסטר יש להוסיף את המדרש שה' הראה לאדם הראשון כשבראו "דור דור ודורשיו" (בראשית רבה,

- עמ' 231), מכאן שאדם הראשון ידע שה' יודע את כל הקורות מעתה ועד סוף כל הדורות, ולכן ידע אדם שהשאלה "איכה" אינה נובעת מחוסר ידיעה.
- טור 304. "ליועץ בליעל / הרשעתה וקיללתה": כדאי להוסיף שאת הנחש הרשיע ה' בלי לשאלו שאלות כמו ששאל את האדם ואת האישה, כי "אין טוענים למסית" (בבלי סנהדרין כט ע"א). הנחש הוא שנחשב למסית שם בסנהדרין וכן בגספח לספר, טור 153.
- טור 305. "ומלאתה עפר / פי דובר שקר": יש להשוות לכאן את לשון הגינוי בארמית "עפרא לפומיה" (בבלי בבא בתרא טז ע"א).
- טור 306. "לאוגר אהבת [רשע]": על פי המקור שהמהדיר מביא, פירושו שהנחש חשב להרוג את אדם כדי לקחת את חוה לאישה. הלשון – על דרך "לכו יקפץ און" (תהלים מא, ז), וכוונתו לנחש שלבו אוסף ואוצר ("אוגר", כלומר הוא חושב) מחשבות רשע באהבה. הפייטן הכניס את המילה אהבת בעיקר לשם ניגוד למילה באיבה שבצלעית המקבילה.
- טור 308. "לילדת כסיל": כינוי לאדמה. יש להפנות אל מקורות השימוש המובאים במאמרו של מנחם שטיין "אמא אדמה בספרות העברית העתיקה"⁸. על מקורותיו יש להוסיף את "אדם שחטא לא אמו [=האדמה] נתקללה!?" (בראשית רבה, עמ' 727).
- טור 311. "ותשוקת עזר / לרעבת[נ]ת ענשתה": כינוי זה לאישה בגלל אכילתה מעץ הדעת מתוך רעבתנות.
- טור 327. "משגה ישרים": אינו כינוי לנחש כמו בטור 281, כי אם כינוי לשטן או ליצר הרע, וכאגדה נמצא שהנחש יש לו זיקה לשטן וליצר הרע (ראה במנחת יהודה לבראשית רבה, עמ' 171).
- טור 328. "בניני שוגיו": יש לגרוס "בניני שוגיו", והכוונה לבני אדם חווה שהנחש גרם להם להיות שוגים, ועדיפה הגרסה "שוגים" המוצגת בחילופי הנוסחאות.
- טור 349. "נין גונבים": 'גונבים מעץ הדעת'; השווה אל בבלי סנהדרין נו ע"ב ואל בראשית רבה, עמ' 150, שהאכילה מעץ הדעת נחשבת שם גזל. והשווה אל טורים 203, 293.
- טור 350. "ופיצע צדיק / וסיקל נקי": ניגוד למה שנאמר "ונקי וצדיק אל תהרג" (שמות כג, ז).
- טור 354. "וכי שכיר אני / לשמור אחי": הכוונה 'שומר שכר', ונראה שבכוונה נקט עניין שכר, שכן שומר שכר חייב בגנבה ואבדה, והיעלמותו של הכל הרי היא כאבדה. לכן קין טוען: וכי אני שומר שכר שחייב בגנבה ואבדה?
- טור 355. "נחפו פניו": ובחילופי הנוסחאות "נחפרו", ושניהם ייתכנו – הראשון על פי אסתר ז, ח והשני על פי תהלים לד, ו.

טור 364. "סחבתו מלראות / פני כבודך": יש לפרשו כמובן 'השלכתו', על פי צירוף הלשון "סחוב והשלך" (ירמיהו כב, יט). באשר לביטוי "סחוב אמו" בבן סירא – פירשתיו 'מואס, מבזה'⁹, ואולי אף כאן כך משמעו.

טור 371. "ומשם בני אלהים / נקראו נפילים": הנפילים מכונים "אנשי השם" (בראשית ו, ד) וכנראה, לכך התכוון הפייטן.

טור 373. "וכינו מסורר / בשם יושב סתר": אין צורך בתיקון. מסורר בינוני פעל משורש סר"ר על דרך מעולל ומשמעו 'דבר סרה' (ראה טור 372), היינו 'אליל, פסל'.

טור 390. "ופתח ארובות / סגר במאמר": המקור של המהדיר אינו עשוי לעניין הטור, מכיוון ששם מדובר בים, ואילו כאן מדובר בגשם, הבא מן השמים. וכנראה, הכוונה למקור "נטל הקב"ה שני כוכבים מכימה וכסיל ופתח שני ארובות והוריד מים" (מה"ג, בראשית, עמ' קסח וציוני המהדיר שם). מוצא המים היה סגור במאמר "יהי רקיע בתוך המים והי מבדיל בין מים למים", ועל זה נאמר "המים העליונים תלויים במאמר" (בראשית רבה, עמ' 27). במבול פתח ה' שתי ארובות להוריד מן המים האלה.

טורים 395–396. "עצורי שעלו / קרא ושפך // ומיהרו לעלות / כמוגרים לירד": מי תהום הציפו את הארץ באותה מהירות שבה הגשם יורד – פירוש המהדיר. אולם על פי המאמר מבראשית רבה הפירוש הוא: מי התהום קדמו ("מיהרו") לעלות לפני שהגשם ירד. ראה מנחת יהודה לבראשית רבה שם, עמ' 294, הע' 4, והשווה אל הנספח לספר, טור 209.

טור 408. "כי בשבט תכה / בו תחבוש מחץ": נראה לי לפרש שבאותה הרוח שגלוותה למבול ("ובתוך סערה", טור 406) השתמש ה' להוליך את תיבת נח (טורים 405–406).

טור 420. "ושוכבתה עצבך / <ללא> עוד <תקלל>": 'והנתת צערך' (השווה אל ישעיהו יד, ג). <ללא>: נראה לי להשלים "<לכל>". עיין בנספח לספר, טור 220.

טורים 421–422. "פינוי זיו כבודך / בעבים רמזתה // עוד אם ישח <יתו> / וכנהרים תישטפם": ההשלמה לא נראית, כי בדו-טור אין שום רמז למקור שבהערה. בטור 421 מפויט על אות הקשת (בקשת נמצא מראה כבוד ה'; ראה בבלי ברכות נט ע"א): "פינוי זיו כבודך". הקשת מרמזת שגם ("עוד") אם ישחיתו בני האדם מעשיהם, לא יבוא מבול על הארץ. לכן נראה להשלים "עוד אם ישחיתו <הארץ לא תשחית>". אל לשון ההשלמה השווה בראשית ט, יא.

טור 424. "ב <חק צאצאיהם>": יש להשלים "רכ", כי בחק אינו עשוי לכאן.

9. "כי רצץ עזב דלים" (איוב כ, יט), בית מקרא כז (תשמ"ב), עמ' 223.

- טור 426. "ובעטו בְּמִשְׁלֵם": לי נראה שיש לגרוס "בְּמוֹשְׁלֵם", כלומר בה', על פי המאמר בתנחומא (המובא בהערה) שמרדו בו ובעטו.
- טור 427. "ונופצו כמו חלל": קשה. ויש לגרוס "גלל". ראה צפניה א, יז.
- טור 431. "פינת טיט יסדו / וכינין קש רכסו": הפירוש למילה רכסו, שהיא לשון קירוי, אינו מתאים לכאן. יש לפרשה 'קשרו', שכן כרגיל לבניין המחוכר מאבנים או מלכנים שיך לשון קישור, והשווה אל "ותקשר כל החומה עד חציה" (נתמיה ג, לח). ועיין בהערתי לטור 457.
- טור 438. "<..> קי חרולים": נראה להשלים "<בְּמִשְׁ< קי", על פי הביטוי "ממשק חרול" (צפניה ב, ט).
- טור 442. "צר בצורי הכל": נראה לי שיש לפרש 'צורות', על פי 'וצורם לבלות שאול" (תהלים מט, טו), והכוונה לצורות הפסילים.
- טור 453. "איך לא ישנו / משמרות יום ולילה": על פי הלשון "ומסדר את הכוכבים במשמרותיהם ברקיע ברצונו" (בברכה הראשונה של תפילת ערבית).
- טור 457. "יש בית נרתק / ונכנה לעצמו": הפירוש 'כמו נרקע ונמתח' לא נראה, אלא משמעו 'מתחבר ומתקשר (אבן לאבן)'. עיין בהערתי לטור 431, והשווה לטור 777.
- טור 460. "צלחתה עליו / כאוהב על ריע": משמעו של פועל זה 'קפצת'. למקורות ראה את מאמרי "למקורו ולהוראתו של המונח 'קפיצת הדרך'"¹⁰.
- טור 461. "ולתוקף נוהגך / צעדו אשוריו": נוהגך = נוגהך, כמו שמצוין בהערה, אך אין צורך במקורו החיצוני של קיסטר, שכן הדבר בא אצל חז"ל: "חי עולמים שהיה מאיר לו בכל מקום שהיה הולך" (בראשית רבה, עמ' 418, על הפסוק "מי העיר [=האיר!]) ממזרח צדק יקראהו לרגלו" [ישעיהו מא, ב], שהוא הפסוק שהפייטן עצמו מביא [טור 462].
- טור 470. "היתרתה קלותו / והופעתה כבודו": יש להעדיף את הנוסח "והופעתה כבודו", ופירושו שה' הזריח את כבודו של אברהם. להופיע משמש בלשון חכמים כהפעיל גורם, וכן אצל ינאי, א, עמ' 214, 268¹¹.
- טור 473. "קשב סודך באזני אב השמעתה": 'קול דק'. השווה אל הערתי לטור 93.
- טור 476. "לפתות בשיח / לשומר אמונים": אף ביחס לה' ניתן להשתמש בפועל הזה, והשווה אל "שהן יודעין לפתות את בוראם בתרועה" (ויקרא רבה כט, ד, עמ' תרעד). וכן אצל ינאי, ב, עמ' 199. ראה בסידור אוצר התפילות, בתחנון, את הדיון בביטוי "מתרצה ברחמים ומתפיש בתחנונים", שיש גורסים אותו "ומתפתה בתחנונים".

10. לשוננו לו (תשל"ג), עמ' 9-11.

11. וראה יהלום, עמ' 77.

טור 478. "בין בְּדָפוֹת לֵב": אם הכוונה לביטוי "לב נשבר ונדכה", יש לנקד בְּדָכוֹת על משקל זְכוֹת.

טור 486. "והומחה למו פועלם": אולי הוא מלשון חכמים "המחהו אצל חנוני" (בבא מציעא ט, יב), וכאן משמעו ששכרם של אנשי דור המבול ("פועלם") הועבר להם. ביודעין השתמש הפייטן בפועל זה במשנה הוראה, שכן הם גם נמחו מעל פני האדמה.

טור 491. "רועננה צל מצחקת": נראה לי שכאן צל משמש במוכן שלילי, והוא 'חושך ודיכאון' כבפסוק "וַתִּכָּחַ מִכַּעַשׂ עֵינֵי וַיִּצְרִי כְצֹל כָּל־ס" (איוב יז, ז). ואולי צל כאן הוא דימוי לימי הזקנה על פי התיאור "כי פנה היום כי ינטו צללי ערב" (ירמיהו ו, ד). צלעית זו מפייטת את הפסוק "ותצחק שרה בקרבה לאמר אחרי בלתי היתה לי עדנה" (בראשית יח, יב).

טור 502. "ופקדונו / לא אשיב בשמחה": השווה אל ינאי, ב, עמ' 211. בשמחה: ראה הערתי לטור 510.

טור 505. "ודרך מינו הועלמה": על פי המדרש שהשטן נעשה לפני אברהם ויצחק נהר גדול, ולא יכלו לראות את הדרך (ראה את הערתי הסמוכה).

טור 506. "ולא קץ בדבר / והאמין במשה": כינוי לה' על פי הביטוי "יְמִשְׁנֵי מַמִּים רַבִּים" (שמואל ב כב, יז ותהלים יח, יז), והפייטן השתמש בכינוי זה כאן על פי תנחומא וירא, כב: "הלך [השטן] ונעשה לפניו נהר גדול [...] הגיעו המים עד צוארו [...] תלה אברהם עניו לשמים אמר לפניו רבש"ע" וכו'. מעתה הצלעית "ולא קץ בדבר" כוונתה – למרות כל המכשולים ששם לו השטן בדרך, כבמדרש שם.

טור 509. "ורפו": נראה שהוא משורש רו"ף, ולכן הנגינה מלעיל, ומשמעו 'רעדו'. וכך נתפרש לי "ורפו אברים" אצל ינאי, ב, עמ' 305.

טור 510. "וניזבח שמיח": 'עושה בחפץ לב וברצון גמור'. השווה אל הביטוי "לקבולינהו בשמחה" לעניין ברכת דיין האמת (בבלי ברכות ס ע"ב). ורש"י שם: "בשמחה – בלבב שלם".

טור 511. "רו > ב < צו כסוד / רבה הודעתה": לי נראה להשלים ולתקן "רימצו", היינו אפרו השרוף של יצחק, ומכאן לשון "בהראך" (טור 512). עיין רש"י לויקרא כו, מב, והוא מן הספרא לפסוק.

טור 541. "> כי.. בלתו < גדול / כמלאך משרת": אינני מבין את ההשלמה, ונדמה לי שיש להשלים "> כי כבודו < גדול", על פי הלשון בטור 679.

טור 567. "והם יתנו קול / כקורא במדבר": יש לציין שהצירוף "קול קורא במדבר" מופיע גם אצל ינאי (ב, עמ' 10).

טור 582. "לעורר חישת / משיכת עבותות": המהדיר מביא בשם קיסטר את הפירוש "לשון מהירות והחשה של הגאולה", ופירוש זה אינו נראה לי. בטור זה הפייטן קובע ש"שרשרות עבותות" שהיו לחושן של הכוהן הגדול (טור 581) באות

"לעורר חישת משיכת עבותות". מכיוון שמדובר כאן בזמן שבני ישראל ישבו על אדמתם, לא מסתבר שהשרשרות של החושן מסמלות בקשה להחשת הגאולה. זאת ועוד. אין יסוד לתפיסת הביטוי משיכת עבותות ככינוי לגאולה. לדעתי, יש לפרש את הטור 'לעורר רגש' ("חישת") אהבת ה' לישראל. משיכת עבותות היא כינוי לאהבת ה', על פי הביטוי "אמשכם בעבותות אהבה" (הושע יא, ד). לאהבה מכון הפועל לעורר (על פי "ואם תעוררו את האהבה", שיר השירים ב, ז) ולא למהירות! לפי פירושי מובנת הגרסה "רחישת" בחילופי הנוסחאות במקום "חישת" והיא היא, ואין ביניהן אלא חילוף לשון בלבד. וכך יש לפרש גם בטור 630.

טור 597. "מהומה עשה / רביעי בצריו": נראה לי שהכוונה למהומה שעשה יהודה במצרים כשהתווכח עם יוסף. השווה אל "מיד כעס ושאג קול גדול" וכו' (מה"ג, בראשית, עמ' תשנז); "כיון שראה יוסף כך אמר עכשיו תאבד מצרים" (שם, עמ' תשנח); "עמד ושאג בקול גדול עד שנזדעזעה כל מצרים" (שם, עמ' תשס) והמקורות שציין שם המהדיר. ובכן, במילה בצריו הכוונה למצרים.

טור 631. "טיעת אבן / חצובה בלא ידיים": תיאור לישראל, על פי הפסוק "הביטו אל צור חצבתם" (ישעיהו נא, א). עם ישראל אפוא דומה לאבן שחצובה מעצמה (בדרך העברה ללידה), וטיעת, כנראה, היא על פי הלשון "כנה אשר נטעה ימינך" (תהלים פ, טז). בדרך העברה אפשר להשתמש בלשון נטיעה גם לדברים דוממים, למשל "לנטע שמים" (ישעיהו נא, טז). ובכלל ניתן להשתמש כמה שנתכנה מטפורה מעורבת (mixed metaphor), וגם פייטן זה נהג כך בביטוי "מתהלך חציר" (טור 657), שכן הכוונה היא למוכן (ad sensum), לנמשל ולא למשל. ובכן טיעת = נטיעת = קביעת. ועיין בביקורת אברהם אבן עזרא על פיוטו של הקליר "שושן עמק אוימה": "התפחד השושנה? ואין תואר השושנה כי אם קטופה או רעננה או יבשה" (בפירושו של ראב"ע לקהלת ה, א; וראה יהלום, עמ' 13, 191).

טור 632. "לדוק טיט / ולירוע ברזל": השווה אל ינאי, ב, עמ' 175 והערות המהדיר שם.

טור 634. "לשרוט שורטינו / ולמרוט מורטינו": באבן השנייה (טור 633) הכוונה לציון ("חקוקה בכפיים"), כמוער בטור שם, ונראה שלכן השתמש הפייטן בביטוי "לשרוט שורטינו", שכן על ציון נאמר "אשים את ירושלים אבן מעמסה לכל העמים כל עמסיה שרוט ישרוט" (זכריה יב, ג). הביטוי "ולמרוט מורטינו" עשוי על פי "גוי ממשך ומורט" (ישעיהו יח, ב) = ממורט, וראה רד"ק שם וכן בסוף הסליחות לכל יום מימי הסליחות "עם ממושך ומורט" כדימוי לעם ישראל.

טור 640. "להחיות חללינו / ולהשבית הרוגינו": נראה לי שפירושו 'לרפא פצועינו', שכן הטור הקודם מתייחס לפסוק "כי גדול כים שברך מי ירפא לך" (איכה ב, יג). לעניין חלל במשמע 'פצוע' ראה איוב כד, יב וישעיהו נג, ה ולעניין להחיות במוכן 'לרפא' ראה ישעיהו לח, כא ומלכים ב, ז.

טור 663. "היסתיר בית בושת / בעמדו לבית כבוד": הכוונה לבית הכיסא. בלשון המשנה: "בית כסא של כבוד" (ראש מסכת תמיד). לו הייתה הכוונה לבית המקדש, היה צריך לומר "לבית הכבוד". ונראה לי שפירושו 'חיפה על ערוותו כשהיה בבית הכיסא'.

טור 664. "כי כיטוי בשתינו / שם ייקריע": כי המכנסיים נפתחים שם, ולכן הוא כיסה על ערוותו (ראה טור 663).

טור 672. "ומשיב רבים / מרדף פועירה": אולי יש לגרוס "מרדת פועירה", והכוונה 'מרדת לגיהנם'. פועירה כינוי לגיהנם – השווה אל שמות רבה יט, ד.

טור 681. "גבול מקומו / אין זר להשיג": השווה אל יני, ב, עמ' 71, טור 100.

טור 688. "כי מנת חלקו / ו <כוסו> בשמים": ולי נראה שיש להשלים "<וגורלו> בשמים", על פי תהלים טז, ה.

טור 689. "בעבודת אדמה / כוחו לא יכלה": נראה לי שיש לגרוס "לא יכלה", על פי תהלים עא, ט וישעיהו מט, ד. באשר ללשון עיין אצל יני, א, עמ' 118; שם, ב, עמ' 136.

טור 715. "וביטוהו ללא ישנה": 'השביעו אותו', על פי לשון הכתוב "כי תשבע לבטא בשפתיים" (ויקרא ה, ד). לפי ברייתא בבליית יש לשם מבטא תוקף של שבועה (שבועות כ ע"א).

טור 722. "<ז> כי ליה": תחליף לצורך סימן הא"ב ל"פרחי ליה" שבמשנה (יומא א, ז) על שם שבהיותם קטנים הם נקיים מחטא.

טור 725. "הרגישו לעזרה": הלשון באה בבבלי יומא כד ע"ב, לג ע"ב.

טור 732. "טעם השיבוהו": על פי הלשון "משיבי טעם" (משלי כו, טז). והשווה אל "טעם השיבותו" (יני, א, עמ' 134). טעם: 'דיבור'.

טור 736. "יפה פדרו בלבוש פז": נראה לי שצריך להיות "פגרו". פגר משמש בארמית במשמעות 'גוף, גו' (וכן בתרגום משלי י, יג) וזו המילה הסורית לגוף. בעברית הוא משמש במשמע שלילי, ואולי בכוונה השתמש הפייטן במילה זו על דרך האירוניה. השווה אל הלשון "המחזיר נשמות לפגרים מתים" (בברכות השחר). והשווה לטור 117.

טור 744. "לההראל / כאריה עלה": אל הדימוי הזה יש להשוות את "הנכנס [אהרן] לאיווי כלביא" (יני, א, עמ' 343).

טור 745. "ליתן ריח / בחדרי לבנון": המליצה על פי לשון הכתוב "וריח לו כלבנון" (הושע יד, ז).

טור 756. "סיפג והוהדר / בבגדי לבן": הלשון והוהדר על שם הפתגם "הדר בני אדם – כסותן" (דרך ארץ זוטא, בסופה).

טור 767. "והשיבה נפשי בנואמך": 'תחזק אותי', על פי "תורת ה' תמימה משיבת נפש" (תהלים יט, ח) ועל פי "ונפש אדניו ישיב" (משלי כה, יג). בנואמך: אין צורך לתקן, והכוונה 'תחיה אותי בדברי סליחתך'. ויש לנקד בְּנוֹאֲמָךְ.

טור 788. "והילכה בצוארו": "והילך אותה [את המאכלת]", ולכן יש לנקד את ה-ה במפיק.

נספח

טור 14. "<בידו> סוכל כל": על פי המאמר המובא בהערה יש להשלים "<בזרועו>".

טור 20. "ואין מניין למגיד / אחרית מראשית": הכוונה 'אין מספר לשנות ה'. השווה אל "חכם אינו מדבר בפני מי שהוא גדול ממנו בחכמה ובמנין" (אבות ה, ז) ובמיוחד לרש"י שם: "במנין – בשנים". והשווה אל "אין קצבה לשנותיך" (בבבא בתרא פ"ט ה"א). באשר למוכא שבהערה, הלשון אין מספר לתבונתו מופיעה במקרא: "לתבונתו אין מספר" (תהלים קמז, ה).

טור 21. "בראשית הערים / בסכיות נפת": יש לנקד בסכיות, היינו 'בהכטה בתורה'. הוא מפייט את המאמר "הקב"ה מביט בתורה ובורא העולם" (בראשית רבה, עמ' 2). נופת: כינוי לתורה (שם, עמ' 832), וכך "אז באין כול", טור 59. טור 29. "בדעת אימץ / חזקים כראי": הפסוק המובא בהערה (משלי ג, יט) קשה, שהלוא שם נאמר שהשמים נבראו בתבונה והתהומות נבקעו בדעת (שם, כ). ראה בהערה הסמוכה.

טור 30. "<ו> כל יוצענו": לי נראה שיש להשלים "<ל> כל יוצענו". טור זה הוא המשך לנאמר בטור הקודם שה' אימץ וחזק את השמים, ולכן נראה לומר שבטור הקודם מדובר לא בבריאת השמים אלא בחיזוקם, שלא יוצענו = יתרופפו. ובכן על זאת נאמר שעשה ה' בדעת, ואכן, כך מרומז בדרש על הפסוק "עמודי שמים ירופפו" (איוב כו, יא) – הם קרשו רק כיום שני (בראשית רבה, עמ' 31), ועל קרישתם מפויט בלשון אימץ.

טור 60. "מנצחים שגובו / בצחצוח רקיע": משבחים את גודלו של ה' בעת הנץ החמה. השווה אל "אז באין כול", טור 452. ורמז כאן לתפילת ותיקים (ירושלמי ברכות א, ב). מעתה מובן משום מה כינה בטור הקודם את בני ישראל "גזעי צולע", שכן על יעקב נאמר "ויזרח לו השמש [...] והוא צלע על ירכו" (בראשית לב, לב).

טור 93. "המשיל מרוצה לתקופתם": 'השליט העניק להם כוח ריצה לתקופתם בשמים'.

טור 103. "והמו להוציא / עדויי כנפים": נראה לי שהוא מלשון חכמים: "כל מי שהוא הומה ומהמה אחר הממון" (ויקרא רבה כב, א, עמ' תצה, תצח), ומשמעו שם, כנראה, 'מתאוה, לוהט', וכדומה אף כאן.

טור 133. "זקקו כנוד / ונפח בו רוח": אין לשון ניקוי מתאים לכאן, וכנראה משמעו כאן 'קָשָׁרו', והכוונה שה' קשר את גופו כמו שקושרים נאד לפני ששמים בו

מים. ונראה לי שהשם גוף עצמו הוא מלשון סגירה, היינו 'עצם סגור'. בארמית זיקא משמעו 'נאד', והוא בא משורש זק"ק.

טור 148. "וקשר חופה": ניב זה מופיע בויקרא רבה כ, ב, עמ' תמו. כן הוא קיים בארמית: "קטרין ליה גנא" (בבלי ברכות טז ע"א). וברש"י שם: "קושרים לו חופה". לפיכך פירושו של הביטוי "מגנן קטרות" בפיוט לר' מאיר ש"ץ (מחזור ליום כפור, עמ' 658) הוא 'מחופת קישורים', דהיינו מחופה מקושרת, כפי שניקדתי ופירשתי בהערותיי למחזור זה¹².

טור 162. "הבליל דם ומים / עשות ערמת בטן": אין בטן כינוי לגוף האדם. כאן בטן כמשמעה, והפייטן מפיט על פי דעת אבא שאול שתחילת יצירתו של ולד היא מטיבורו (ירושלמי נידה ג, ג ובבלי יומא פה ע"א), וכך נברא כנראה גם אדם הראשון, שתחילת יצירתו הייתה מן הבטן.

טור 165. "טולטלה שקועה / חזקה ואומללה": על פי המאמר "כשיצא [קין] כל מקום שהיה הולך היתה הארץ מזדעזעת מתחתיו" (תנחומא בראשית, ט). חזקה: על פי לשון הכתוב "אם עלי אדמתי תזעק" (איוב לא, לח). ואומללה: לעניין הלשון השווה אל "אבל אַמללה ארץ" (ישעיהו לג, ט).

טור 215. "כחובל ומלח / עמו הונהג": על התיאור של נח כחובל ומלח ראה ויקרא רבה, עמ' כג והע' 8 שם.

טור 220. "ונתן תגיי": 'הבטחה, התחייבות'. השווה אל יגיי, א, עמ' 155. התנאים שכותבים לפני חתונה אינם אלא סדרת הבטחות והתחייבויות של שני הצדדים. טור 245. "מורגל לחסות בצל": 'מלומד, רגיל', והוא כינוי לקב"ה על פי לשון הכתוב "בצל שדי יתלונן" (תהלים צא, א), כפירושו של הפייטן בפיוט "האוחז ביד מדת משפט" (מחזור לראש השנה, עמ' 225). וגם הפייטן של "אז באין כול" מפרש שנושא הפסוק בתהלים הוא ה', כמשתקף מן הכינוי "יושב סתר" לה' (טור 373), המבוסס על אותו פסוק.

טור 290. "מסתופף אדיר / משכנות מבטחים": פועל זה משמש במקרא לעניין ביאה לבית ה' (תהלים פד, יא), ולכן בחר בו הפייטן כאן. משכנות מבטחים: בלשון רבים לפי הביטוי "יושב אהלים" (בראשית כה, כז), שנדרש "שני אהלים, בית מדרשו של שם ובית מדרשו של עבר" (בראשית רבה, עמ' 693).

טור 292. "וגם קוץ מכאיב / לא שלט בו": כינוי לאיבר המין. השווה ללשון "מוכת עץ" (כתובות א, ג).

טור 371. "קל ויבא": על פי לשון הכתוב "מהרה קל יבוא" (ישעיהו ה, כו).

טור 390. "סמך ידיו בכובד": על פי ההלכה שסמיכה צריכה להיות בכוח (בבלי זבחים לג ע"א). כך גם בטור 440.

12. "הערות על המחזור לימים הנוראים (ב)", אור המזרח לד (תשמ"ו), עמ' 17.

רשימת הקיצורים

- אדר"נ = מסכת אבות דרכי נתן, מהד' שניאור זלמן שכטר, וינה תרמ"ז
 בראשית רבה = מדרש בראשית רבא, מהד' יהודה תיאודור וחנוך אלבק, א-ג, ירושלים תשכ"ה
 דברים רבה = מדרש רבה על חמשה חומשי תורה וחמש מגלות, ב, מהדורת צילום, ירושלים תש"ל
 דן = יוסף דן, על הקדושה, ירושלים תשנ"ז
 דרך ארץ זוטא = מסכת דרך ארץ זוטא, מהד' דניאל שפרבר, ירושלים תשמ"ב
 ויקרא רבה = מדרש ויקרא רבה, מהד' מרדכי מרגליות, א-ה, ירושלים תשי"ג-תשי"ח
 ורטהיימר = שלמה אהרן ורטהיימר (מהדיר), בתי מדרשות, ב, ירושלים תשט"ו
 זולאי, ארץ ישראל = מנחם זולאי, ארץ-ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת אפרים חזן, ירושלים תשנ"ו
 זולאי, נחמיה = מנחם זולאי (מהדיר), "פיוטי נחמיה בן שלמה", ידיעות המכון לחקר השירה העברית ד (תרצ"ח), עמ' קצט-רמו
 יהלום = יוסף יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה
 יניי = מחזור פיוטי רבי יניי, מהד' צ"מ רבינוביץ, א-ב, ירושלים תשמ"ה-תשמ"ז
 מה"ג = מדרש הגדול על חמישה חומשי תורה, הוצאת מוסד הרב קוק, א-ה, ירושלים תש"ז-תשל"ג
 מחזור = מחזור לימים הנוראים, כרך א - ראש השנה; כרך ב - יום כפור, מהד' דניאל גולדשמידט, ירושלים תש"ל
 מחזור לסוכות = מחזור לסוכות, מהד' דניאל גולדשמידט ויונה פרנקל, ירושלים תשמ"א
 מכילתא = מכילתא דרבי ישמעאל, מהד' חיים שאול הורוביץ וישראל אברהם רבין, ירושלים תש"ך
 סידור אוצר התפילות = סידור אוצר התפילות, הוצאת ראם, וילנה תרפ"ח
 ספר קרובה = אברהם מאיר הברמן, "ספר קרובה", ידיעות המכון לחקר השירה העברית ג (תרצ"ז), עמ' צא-קלב
 ספרי = ספרי על ספר דברים, מהד' אליעזר אריה פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט
 ערוך השלם = חנוך יהודה קאהוט, ערוך השלם², א-ח, וינה תרפ"ו
 קונטרסים = חנוך ילון (עורך), קונטרסים לעניני הלשון העברית, שנה א: ירושלים תרצ"ז-תרצ"ח; שנה ב: ירושלים תרצ"ח-תרצ"ט
 שמות רבה = מדרש רבה על חמשה חומשי תורה וחמש מגלות, א, מהדורת צילום, ירושלים תש"ל
 תנחומא = מדרש תנחומא על חמשה חומשי תורה, ירושלים תש"ל

אהרן ממן

משה בר-אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה, הוצאת המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהן של האוניברסיטה העברית בירושלים, מוסד ביאליק והמכללה האזורית אשקלון, ירושלים תשנ"ח, יב+422 עמודים (כולל קיצורים ומפתחות) + שער ותוכן עניינים בצרפתית

מאז פריצת הדרך שעשה משה בר-אשר בשנת תשל"ח במאמרו "על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו"¹ הוא המשיך בעקיבות, בהתמדה ובשיטתיות מופתית לכנס מידע על מסורות הלשון של יהודי צפון אפריקה בכלל ושל מרוקו בפרט, ללמוד אותן ולחקרן ואף להעמיד את ממצאיו לרשות הרבים. בר-אשר גילה ערנות וחושיים מחודדים למסורות הלשון ולשרח (תרגום לערבית יהודית) למקרא ולטקסטים ליטורגיים שלאחר המקרא, שזה הדור האחרון לקיומם בזיכרונם ובתודעתם של אינפורמנטים מועטים הפזורים ברחבי תבל. במסירות ובאהבה גדולה טרח המחבר להציל מסורות אלה מן ההתבוללות בתרבויות החדשות שנושאי המסורות נטמעו בקרבן² ולפרסמן מאמר אחר מאמר³. עתה קיבץ בר-אשר שמונה-עשר ממאמריו אלו בספר אחד בן ארבעה שערים⁴. בשער א – "ספרות השרח" – שבעה מאמרים על השרח שהילך בעל-פה במסורות תאפילאלת ובמסורות אחרות ועל החיבור "לשון לימודים" לר' רפאל בירדוגו (ראה להלן); בשער ב – "פרק בדקדוק הערבית המדוברת" – מאמר אחד, המתאר בהרחבה את דרכי ההקטנה בלהגי היהודים בתאפילאלת; בשער ג – "המרכיב

* לאחר כתיבת הסקירה יצאה לאור מהדורה שנייה מורחבת של הספר (ירושלים תשנ"ט). במהדורה השנייה הוסיף המחבר מאמר משנת תשל"ו ("על מסורחם הלשונית של בני עדות המזרח והספרדים בסידור התפילה", עמ' 359–366) ופרק חדש ("רבי יוסף משאש והגדתו 'יזכור יוסף'", עמ' 367–382), וכן ערך את המפתחות.

1. לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 163–189; באסופה שלפנינו, עמ' 147–172.

2. ראה למשל מאמר א, סעיף 47.

3. לא אדון כאן במאמר בן שישים העמודים "המרכיב העברי בערבית של יהודי אלג'יריה – קהילות תלמסאן ועין תימושנת" (פרק טז, עמ' 260–320). מאמר זה נתפרסם תחילה כחיבור עצמאי בצרפתית וכבר כתבתי עליו סקירה בלשונונו נו (תשנ"ב), עמ' 257–267, ואיני רואה צורך לחזור כאן על דבריי.

4. המאמרים ממוספרים באותיות א–יח, ולכך מכוונות גם ההפניות בסוגריים שלהלן. לאחר האות המסמנת את המאמר יבוא מספר הסעיף, ולפי הצורך – מספר ההערה.

העברי בערבית היהודית" – שמונה מאמרים על המרכיב העברי בערבית של יהודי צפון אפריקה; בשער ד – "מגלגולי העברית" – שני מאמרים, העוסקים במסורות הלשון העברית ובדרכי מסירתה. בעמוד הראשון של כל מאמר ציין המחבר בהערות כוכבית היכן נתפרסם המאמר בפעם הראשונה. עוד עדכן את הביבליוגרפיה, הוסיף רמיזות פנימיות בין המאמרים וכן השלמות (בין סוגריים מרובעים) וכתב לאסופה פתח דבר (עמ' ז-י), ובזאת הדגיש את לכידותה. ואולם צריך לציין – והמחבר עצמו העמיד על כך במבוא – שהמאמרים לא נוסחו מחדש, ועל כן עניינים אחדים חוזרים פה ופה.⁵

לכאורה כינוסם של מאמרים שכבר נתפרסמו אין בו חידוש, אלא שאם עד כה היה הקורא יכול לראות רק קטעים יחידים ומפוזרים של הפסיפס, הנה מהצגת החומר באסופה אחת הוא יכול לראות מעתה תמונה מלאה ומרהיבה.⁶ מעריכת המאמרים בגוף האסופה ניכר בעליל שהם שזורים כחוט השני סביב מסכת אחת המסתעפת לסוגיות משנה, והריהם כפרקים הממשיכים זה את זה ומשלימים זה את זה. הקובץ היה יכול אפוא להיכתב מלכתחילה במתכונתו זו כמונוגרפיה מקיפה.⁷ אין צריך לומר שאף שנכתבו המאמרים במהלך תקופה ארוכה – כעשרים שנה – לא נס לחם, ויתר על כן, הקריאה החוזרת במאמר משנת תשל"ח מגלה שכבר הוא היה פרוגרמטי (ראה למשל ט, 4). אמנם באותו מאמר טרם בא זכרו של השרח ואפשר לטעון שמבחינה דיסציפלינרית חקר מסורות הלשון וחקר השרח הם לכאורה שני תחומים נפרדים, ואם כך לא מונוגרפיה אחת לפנינו אלא שתיים. אולם עיון מעמיק מראה שאי-אפשר לזה בלא זה, ואף השרח הוא בכלל הלהגים שזכרו באותו מאמר. אכן הפרק הראשון באסופה, "השרח המערבי למקרא ולספרות יהודית אחרת – טיבו ודרכי גיבושו", מוכיח זאת בעליל, שכן שני הניבים – המוגרבית המדוברת והמוגרבית שבשרח – נבחנים על כל צעד ושעל זה לאור זה.

5. למשל, הדוגמה על שרח "לעלוקה שתי בנות" (משלי ל, טו) ב"לשון לימודים" לר' רפאל בירדגו נידנית ב"א, 19 ונשנית ב"ב, 6; והדוגמה על הדיפרנציאציה בתרגום המילה כוהן לפי הקשריה בתורה נידנית ב"א, 37 ונשנית ב"ב, 7. וכך תרגום "הרי אררט" (בראשית ח, ד) כ"זבאל לקרוד" (=הרי הקופים) נזכרת ב"א, 44 ושוב ב"ב, 10.

6. על התנאים העקרוניים המצדיקים פרסום מרוכז של מאמרים שכבר ראו אור כנפרד ראה, למשל, יחיעם ויץ, "לא כל הרהור קשור לזהות הישראלית", מעריב, ספרות וספרים, י"ב בתשרי תשנ"ט, עמ' 27. כל התנאים המנויים שם מתקיימים בקובץ שלפנינו.

7. לולא היה קוהרנטי, היה הקובץ כולל, למשל, גם את המאמר "מחזור קהילת באין (בדרום מערב צרפת) בתעתיק לכתוב הצרפתי", מסורות ט-י-יא (תשנ"ז), עמ' 3-19, שהוא מתחום מסורות הלשון, תחום קרוב למדוי לנושא הקובץ, אלא שיש לו ייחוד משלו. לא נכלל בקובץ אף המאמר "A Judeo-Arabic Dialect of Tafila [Southeastern Morocco]" (Zeitschrift für arabische Linguistik 9 [1982], pp. 32-78), שיש לו נגיעת מישרן לתחום של שער ב בקובץ, שכר-אשר כתבו עם ג'פרי הית' (Jeffrey Heath).

כאמור, הקובץ מעניק לקורא השקפה רחבה, כללית ומקיפה, השקפת מקרו, על מסורות העברית והערבית של יהודי צפון אפריקה. ואף שהשקפת המחבר ניבטת יפה גם מן המאמרים היחידים, הרי היא עולה עתה כפורחת מכלל המונוגרפיה. ראייה זו לא הסיחה את דעת המחבר מראיית המיקרו. אדרבה, ניכר שצמחה מן העיון הדק והמדוקדק באלפי פרטי הלשון.

אין זה המחקר הראשון על מסורות הלשון של יהודי צפון אפריקה. כבר בשנת 1912 כתב מרסל כהן מחקר חלוץ על הניב הערבי של יהודי אלג'יר⁸. ברם כהן התמקד אך בניב האחד הזה ואך בזמנו, בלא כל תיאור היסטורי שלו, ועוד: הוא לא עסק ברכיב העברי אלא על דרך ההדגמה. לואי ברונו ואלי מלכא אספו נתונים על הערבית של יהודי פאס⁹, ברם זיהוי הרכיב העברי בניב זה כפי שהוא מוצג בגלוסר שלהם¹⁰ נראה היום כגישוש ראשוני של חובבנים. אין תמה שמחקרו של לסלאו¹¹, שהתבסס עליהם, אף ששיטתו איתנה פֶּשֶל במקומות שהם עצמם כשל¹². בתחום השרח חיים זעפרני, שאופק מחקריו מקיף את התרבות והספרות של יהודי מרוקו וכנראה, הוא הראשון שעורר על פוטנציאל המחקר הטמון בשרח המוגרבי, הסתפק בהצגת הנושא ובהדגמות קצרות¹³.

במונוגרפיה שלפנינו הוחל בפעם הראשונה להוציא פוטנציאל זה מן הכוח אל הפועל. זו דנה בנושא במלוא היקפו ומחברה ניחן בכל המעלות הדרושות לדיון בנושא מכל היבטיו הפילולוגיים והבלשניים, ובכללן שליטה בספרות היהודית הקלסית לתקופותיה ובכל הלשונות הנדרשות לניתוח החומר הלשוני הנידון – העברית לרבדיה, הניבים המגוונים של הארמית ושל הערבית לרבות הערבית של המוסלמים¹⁴, הלשונות האירופיות שהיו במגע כעבר וכהווה עם הלשונות השמיות האלה ואף הברברית. המחבר אף מגלה בקיאות בנבכי ההיסטוריה, בתרבות ובארון הספרים של הקהילות שהוא עוסק בהן¹⁵.

8. Marcel Cohen, *Le parler arabe des juifs d'Alger*, Paris 1912

9. Louis Brunot & Elie Malka, *Textes judéo-arabes de Fès: Textes, transcription, traduction annotée*, Rabat 1939

10. idem, *Glossaire judéo-arabe de Fès*, Rabat 1940

11. Wolf Leslau, "Hebrew Elements in the Judeo-Arabic Dialect of Fez", *Jewish Quarterly Review* 36 (1945), pp. 61–78

12. ראה אהרן ממן, "לזיהוי של המרכיב העברי במוגרבית היהודית", *מסורת ג-ד* (תשמ"ט), עמ' 171–201.

13. Haïm Zafrani, *Littératures dialectales et populaires juives en occident musulman: L'écrit et l'oral*, Paris 1980, וראה גם ב, 1.

14. ראה למשל ג, הע' 21.

15. ראה למשל א, הע' 132.

המידע ומוסריו

המאמרים באסופה מבוססים על מחקר שדה מסועף שעשה המחבר שנים ארוכות. הוא מצא אינפורמנטים רבים – כתשעים במספר! – וכירר מפייהם או משמם אלפי פרטים לשוניים. שמותיהם מפורזים על פני הספר כולו, בפנים או בהערות (והם מרוכזים ב"מפתח השמות", "אנשים", עמ' 420–422). מן הבולטים הם ר' אברהם (בן ר' משה) לעסרי האחרון, רבה של קהילת קצר-אס-סוק בשנים תרצ"ג–תשכ"ב, ר' דוד אבן-כליפא מתימושנת, אלג'יריה (עד תשכ"ב), הרב פריג'א זוארץ יוצא טריפולי, מר יעקב גויטע יוצא בנגזי, גב' מרים בן-הרוש מבני תזית, ר' מאיר (בן ר' מרדכי) עמאר ממפנאס, ר' ניסים בן-הרון יוצא קונסטנטין, הרב מרדכי חזיוה מדמנאת שבהרי האטלס (א, הע' 18), גב' אסתר עקנין (עמ' ז), ובייחוד הורי המחבר, ר' אברהם בן-הרוש וגב' שרה לבית עטיא (עמ' ח). מרשים מאוד גם איסוף הידיעות מבעלי מלאכה ומאינפורמנטים מוסלמיים (למשל ז, 15, 22), והרי כך נהגו גדולי המילונאים בעבר בניסיונם לזהות מונחי רִאליה.

במרכז עניינו ועיונו של המחבר עומדים ענייני הלשון, או מוטב לומר הלשוניות, אך המחבר מאיר בפרטים רבים את רקען ההיסטורי, החברתי והתרבותי של התופעות והסוגיות שהוא עוסק בהן. פרטים היסטוריים ותרבותיים רבים מתועדים כאן בפעם הראשונה (ראה למשל ח, 1–2; י, הע' 8; י, 8). אף הוא מעיר הערות חשובות על תולדות השרת, על תולדות החינוך (ג, 38, 40; ד, 26[א]) ועל היחסים בין יהודים למוסלמים (ראה למשל ט, 25), ככל שהם משתקפים כלשון, והרי המוטו המרכזי העובר במשתמע כחוט השני לאורך כל הספר הוא שהלשון היא ראי לתרבות.

המבקש לעמוד על היקף אוצר המילים והביטויים שנידונו בחיבור ילך למפתח המילים (עמ' 381–408) וימנה שם כאלף וחמש מאות ערכים, מהם כשבע מאות ערכים מן העברית (והארמית), וכהמה מן הערבית המוגרבית, ועוד עשרים ותשעה ביטויים מעורבים מן העברית והערבית, תשעה ערכים מן הכרבית, ארבעה מן היידיש, שלושה מן הארמית הסורית, ארבעה מן הספרדית, שניים מן הפרסית וחמישה מן הצרפתית. בכל קנה מידה זו תרומה נכבדה ביותר לחקר המילון של העברית והערבית, אך המילון הוא רק פן אחד של המחקר. כאמור, המונוגרפיה מקיפה צדדים רבים יותר של חקר הלשון והבלשנות.

לשון ההרצאה עניינית, ברורה, בהירה ומרתקת, וההדגמה – בשיעור הדרוש בכל מקום. המחבר תרגם את דוגמותיו ככל הנדרש, בייחוד לתועלת הקורא שאינו מצוי בניב המוגרבי, הגדיר כל מונח טכני הנוגע למסורות, כגון "עבראן" הנקוט ברוב אזורי מרוקו לציון טקסט עברי (א, הע' 16), ואף חידש את המונח "שִׁרְחָן" (א, 17 ועוד). הוא תמך את קביעותיו בעובדות מוצקות ובנתונים סטטיסטיים (א, 16[ג] ועוד).

המפתחות מפורטים ומשוכללים. הם כוללים את מפתח המקורות (עמ' 371–380), רובם מן המקרא ומיעוטם מספרות חז"ל; מפתח המילים (עמ' 381–408), ממזין לפי הלשונות ובסדר אל"ף-בי"ת של השורש; מפתח העניינים (עמ' 409–418), לפי התחומים: שרר שבעל-פה, לשון לימודים, יסודות עבריים וערכים כלליים, ו"ערכים כלליים" הוא למעשה מפתח לפי תחומי הלשון; ולבסוף – מפתח שמות המקומות ושמות האנשים (עמ' 419–422).

השרר

"השרר נהג בכל קהילותיהן של ארבע הארצות שהיו את הפזורה של צפון-אפריקה, מדרנה שבלוב בואכה אקה, אופראן וגולימין שבפאתי המערב, קהילה קהילה ומסורתה שלה. השרר נמסר בעל-פה עד לדור האחרון" (א, 1). מסירה זו נהגה במעמדים טקסיים בבית הכנסת ובבית (המחבר מפרט ב"א, 6) ובחינוך הילדים. השרר מילא אפוא את התפקיד שמילאו תרגום השבעים בשעתו והתרגומים הארמיים והאחרים בשעתם.

המחבר מתאר (בייחוד בפרק ג) את השרר כמין פסיפס של רכיבים מתקופות ומלשונות שונות. הוא מנתח בפרוטרוט פסיפס לשוני-צורני זה ומבעד לו הוא מגלה שנוסחי השרר למיניהם עולים ומגיעים עד תפסיר רס"ג, אלא שברבות הימים הלכו ונתגונו גיוני לשון מקומיים עד שנותרו ממנו תכלית ריחוק. על ריחוק זה מעידה יותר מכול המטה-אנליזה והאטימולוגיה העממית שגילו בעלי השרר במילים מתפסיר רס"ג שלא הבינו עוד. מסוג זה, למשל, הוא תרגום תכלת "סמא נג'ום" (=שמי הכוכבים), שבר-אשר ראה בו, בצדק, אינטרפרטציה שגויה של המילה הערבית אסמאנג'ון, השאולה מן הפרסית אסמאן-גון (=צבע השמים) ושרס"ג נקט בתרגומו למילה תכלת (ג, 19). דרך הכללה המחבר קובע הבדל עקרוני בין תפסיר רס"ג ובין השרר. רס"ג תרגם את המקרא תרגום חופשי ושיקע בו את פרשנותו האישית ואף התאים את לשונו לתחביר הערבי, ואילו השרר הוא תרגום מילולי¹⁶. אולם על אף הבדל עקרוני זה ולמרות התרחקות השררים מתרגום רס"ג עוד אפשר לעלות על עקבות זיקתם אליו¹⁷. בר-אשר אף משער (א, 41) את זמנו ומקומו של הגיבוש המקומי של אב הטופס של שרר צפון אפריקה: לדעתו, הוא נתרשש לפני שנת 1500, כלומר לפני שקלטה המוגרבית יסודות מן הספרדית שהביאו אתם המגורשים, שהרי השררים נקיים משאלות מן הספרדית; הוא אף מסיק שגיבוש זה נעשה בסכיבה לא ברברית, כאשר הוא נקי מיסודות ברבריים.

16. ראה, למשל, י, הע' 17; ועיין גם יהושע בלאו, "על תרגומי מקרא קראיים לערבית מן המאה העשירית והאחת-עשרה", תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 417–430 (לענייננו – עמ' 420–421).

17. ראה בייחוד ג, 15–20.

"לשון לימודים" וההדרתו

בעיקרו של דבר, השרת הועבר מדור לדור רק במסירה שבעל-פה, וכל ניסיון לעמוד על מהותו ממרחק של מאות שנים נעשה בדרך השיקול והשחזור. על כן ביקש המחבר למצוא אחיזה בתיעוד קדום ככל האפשר, וזה נמצא לו בדמות החיבור "לשון לימודים", שנכתב במאה השמונה-עשרה בידי ר' רפאל בירדוגו איש מפנאס ומגדולי חכמי התורה במרוקו בכל הדורות. "לשון לימודים" הוא גלוסר עברי-מוגרכי למקרא לפי סדר המקראות, והריהו אפוא מעין שרת סלקטיבי למקרא. בר-אשר ביקש לבחון באיזו מידה השרחים שבעל-פה מתייחסים לשרת נוסח "לשון לימודים", ומתוך כך הגיע לידי ההכרה שיש לההדיר את החיבור הזה ולחקור אותו. עוד השווה את הנוסחים שבעל-פה לשרת לספר בראשית שהעלה על הכתב הרב מרדכי חי דיין איש תוניס ושנדפס בשנת תרצ"ז (א, הע' 3 ועוד). הדיון ב"לשון לימודים" וההדרת הטקסט לדוגמה נעשו על פי שישה-עשר כתבי-יד של החיבור. דוגמות למהדורה העתידה של "לשון לימודים" הציג המחבר בעמ' 70-73 ובעמ' 94-97. הבירור הפילולוגי בדוגמות אלו קפדני ביותר ואפרט ההערות לביאור מלא ועשיר בהערות מכל הסוגים. המחבר מעיר על דקדוקו, על תחבירו ועל אוצר מילוי של השרת, על החילופים הדיאלקטיים ועל מקורותיו הספרותיים. לפרקים הוא אף תוהה על תרגומים אחדים של ר' רפאל בירדוגו (למשל ו, הע' 11). האפרט כולל גם השוואה שיטתית ומאלפת לתרגום אונקלוס, לתפסיר רס"ג, לרש"י ולמפרשים אחרים. כדי להדגיש את חיוניותה של השוואה זו אביא דוגמה: "דק ככפור" (שמות טז, יד) תורגם "מספאח כיף אזליד", ולולא חשף בר-אשר (ו, 10) את מקורה של המילה אזליד בתרגום אונקלוס - גלידא (=קרת, כפור) - היינו עלולים להבינה 'עור' על פי מובנה הרגיל כמוגרכית המדוברת, כמקבילתה הספרותית ג'לד. המחבר תיאר בפירוט את כתבי-היד של החיבור ואת ההבדלים ביניהם על פי כללי הפילולוגיה המחמירים (פרק ה). במסירות של "לשון לימודים" נגלים פערים לא קטנים (פרק ה), ואין ספק שהם הכבידו על המחבר כבואו לשחזר את אב הטופס שלו. ברם דומה שהמחבר קיבל עליו משימה מפרכת בהציגו את כל שש-עשרה המסירות בהצגה סינופטית (עמ' 95-97). אמנם ההצגה מופתית מצד השיטתיות, העקיבות, המיצוי והבהירות - הרי זה מיפוי הנוסח על כל מסירותיו - אבל משל למה הדבר דומה? לההדרה מלאה של כל שש-עשרה ההעתקות. יש לקוות שאין זו אלא דוגמה בעולם, ואילו במהדורה המלאה יסתפק המחבר באפרט חילופי הנוסחאות שממנו עולה תמצית אותו המידע.

לשון השרת והניבים המדוברים של המוגרכית

המחבר השווה את לשון השרת עם המוגרכית המדוברת ואת מידת הרכיב העברי בשרת עם מקבילתה בלשון החיה, הכול על פי ניבי הקהילות. הדיון מקיף את כל

תחומי הלשון. מקוצר היריעה לא אוכל לתת כאן אפילו דוגמה אחת לכל תחום. אסתפק ברמיזה לדיון בהגיית q ערבית בקהילות שונות (א, הע' 22) ולהערות הרבות על דקויות דיאלקטליות, הערות הפזוורות על פני הספר לרוב (כגון א, הע' 65-70; ב, הע' 14). כך, למשל, צרינו מימושי הסביל של הפועל *xlq* (=נולד) בקהילות שונות. כמו כן נידונה התופעה שפעלים אחדים הנוטים בבניין *af'al* בלשון הדיבור הופכים לבניין אפתעל, כגון תעמל שבלשון השרח הפך אעתמל (א, 17).

מפתיעה במיוחד הצורה לתבה *intabaha > iltabaha* (א, 26 והע' 73; ג, 6 והע' 14). ברם מצאתי לה תימוכין בגוסס "קצת חנה ושבעה [!] בניה" בכ"י בית המדרש לרבנים באמריקה JTSL MS 4202, דפים 59-60א, סטרופה ו חו לשונה: "נאדא לכ'אה אתאני" וגלסו עלא כרסי חדאה" / וקאלו יא פרך לגולאני " פיק מן אומך ולתבה" / ואין סודת לצנאמי " ותרכעלו ותצלי חדאה" / זאתך חלא דהבייא " ובנתי אילך כ'אדם מעטייא" (שיעור הדברים: 'קרא לאחיו השני, והושיבו על כיסא לידו / אמר לו: גוזל יפהפה, היגמל [מילולית: התעורר] מאמך ושים לב: / אם תשתחוה לפסלי, ותכרע לו ותתפלל לידו / תקבל תכשיט זהב, ובחי משרתת נתונה לך'. סימני הגרשיים שבחוך הציטוט במקור לציון סופי הצלעיות, וסימני הלוכסן שלי לציון סופי הבתים. ההדגשה שלי).

המחבר ציין (א, 30) שבשרח נוסח תאפילאלת ביטאו את המילה ארץ [arad] והוסיף בהערה (שם, 94) שהדברים מכוונים "לעת הזאת" למסורת זו בלבד. והנה מבירורי על שרר ההגדה נוסח יהודי צפון למדתי שהגייה זו מתועדת גם במערב הפנימי.

פסיכולינגוויסטיקה וסוציולינגוויסטיקה

במחקרו על המוגרבית המדוברת ועל הרכיב העברי בה נתן המחבר את דעתו גם לצדדים הסוציולינגוויסטיים של ניביה. הוא קבע את ההבחנה לארבע קבוצות דוברים – תלמידי חכמים, יודעי קרוא וכתוב, שאינם יודעים קרוא וכתוב ונשים (ט, 7-12)¹⁸ – ולפי אלה מידת השימוש בצורות ובלשונות מסוימים¹⁹ ומידת העברית המעורבת בדיבור הערבי. למשל, תלמידי חכמים משרבבים לדיבורם גם ביטויים ארמיים ולמדניים כגון אפילו הכי ואין הכי נמי (ט, 8). לבני הקבוצה השנייה לא היה קשר עם המקורות, אך ביטאו מילים עבריות כצורתן אם כי ב"עמעום של התנועות בהכרות סגורות בלתי מוטעמות" כגון *nftar > nftar* נפטר או *mbbul > mbbul* מכול. שתי

18. מפליא עד מאוד להיזכר שהאינפורמנט החשוב רבי דוד אבן-כליפא כיוון באופן אינטואיטיבי אל החלוקה החברתית-תרבותית שקבע בר-אשר, אף כי ניסחה באופן אחר. ראה טו, 12.

19. ראה, למשל, בפרק ח על צורות ההקטנה, ביחוד סעיפים 16-20.

הקבוצות האחרונות ידעו פחות ואף שיבשו עיצורים, כגון *mtila* > נטילה, או *sruḥa* > אסרו חג (ט, 9–10). המחבר אף ערך בוחן סטטיסטי בן 500 מילים עבריות להגדרת רמת ידיעת העברית של בני קבוצות אלה, וגילה שכולן ידועות לתלמידי החכמים, רק 330 מהן ידועות לקבוצה השנייה, 285 – לקבוצה השלישית ו-260 לנשים (ט, 11). גם ההיבטים הפסיכולינגוויסטיים לא נפקד מקומם. דרך משל, בצד שני תרגומי הציורף "לפתח ביתה" (משלי ט, יד) בשרח הוא מציין שהאחד, לפם דארהא, דנוטטיבי ניטרלי, והאחר – לפם כ'אליתהא (=לפתח חורבתה) – הוא אפקטיבי (א, 27).

מכאן שלמונוגרפיה זו גם חשיבות כלשנית כללית, שכן היא עוסקת בגלגוליה של לשון בחיותה, בחיוניותה ובשגשוגה. מעניין להיווכח, למשל, שהמעחק המטונימי שהתרחש בעברית הישראלית במילה שתייה מן המוכן של שם פעולה אל ציון המשקה עצמו כבר התרחש בקהילת תאפילאלת (ט, 31). ואין צריך לומר שתרומתה של המונוגרפיה לחקר תולדות הלשון העברית רבה ועצומה. ממנה אפשר לראות בבירור שהלשון העברית הוסיפה לחיות בגלות חיים שכדיבור פה, בין היתר באפיק זה של המוגרבית היהודית, ויש בכך לתרום להארת המסתורין של היכולת להחיות את הדיבור העברי בתקופת התחייה.

התעתיק לעברית והתעתיק המזרחי

המתבר היטיב עם הקורא וטרח לרשום את דוגמותיו בכל מקום בתעתיק עברי ובתעתיק לועזי מזרחי. בתעתיק העברי המשיך נהגים מסורתיים²⁰ ולרוב הכתיב בו אטימולוגי, כגון קאילן, ואילו בתעתיק הלועזי הציג הגייה ראלית, כגון התעתיק *kaylan*, המשקף את ההגייה במסורת תאפילאלת (א, 7). מתוך כך יש שוויתר על ציון המכפל בתעתיק העברי (כגון צלטאן, א, 17; תעבי, א, 20), אך ציין אותו בתעתיק הלועזי (*ts'bbi, s-səltan*). חשובה במיוחד הפרדת הצורנים בקו מפריד, כגון *ska-k u-ḥbil-ək* (ו, 4). הצגה זו מקלה את הבנת המבנה המורפויסינטקטי של המבע, בייחוד לקורא שאינו מצוי בניב זה. ואולי היה כדאי לתעתק בקביעות את *k* – ואת *q* במקומות שהתעתיק פונולוגי ולא פונטי (הרי במפנאס הגו מילה זו *sʔa-k*). דוגמה זו הייתה אפוא *sqa-k* ואילו *l-mkli* (ו, 1) – *l-mqli*. אכן, קרוד מתועתקת כראוי *qrud* בהקשר פונולוגי (ו, 1) ו-*kərd* (צורת היחיד שלה) בהקשר פונטי (ב, 10). בשולי עניין זה אוסיף שיפה עשה המחבר כשתעתק את שמות המקומות מרחבי צפון אפריקה תעתיק לועזי (למשל ח, 1–2).

20. ראה בייחוד ב, הע' 8, 11.

הערות על פרטים

dil-na (עמ' 16) צריך להיות d-dil-na או dil-na.
 sapato (עמ' 408) צריך להיות zapato (הכתיב ב-s נוהג כפורטוגלית), והיה רצוי להעיר על האטימולוגיה בגוף המאמר (עמ' 64).
 נאזלא (ד, 20[א]), ההיקרות השנייה של המילה) צריך להיות ב-ז רפה.
 שאייטא/צאידה (ד, סוף 22 וסוף 23): היה ראוי להעיר שצורה זו התגלגלה מן זאידה במעתיקים הפונטיים ז < ש/צ, ד < ט.
 "והקו"ף הגויה בתאפילאלת לעולם k" (ד, הע' 51): כיוון שהמילה הנידונית ערבית, היה מתאים יותר לדבר על קאף ואף לסייג את "לעולם", כי יש שקאף הגויה g, כגון קרן < grn ובמילים הנומדיות.
 w-issmms (ד, 23) צריך להיות w-issmma.
 תבנית (עמ' 70, הערות לביאור לפסוק יא) צריך להיות תבנית; יוליד (שם) עדיף לתרגם מוליד (=מצמיח).
 לחזאר (עמ' 71, הערות לביאור לפסוק יב) צריך להיות וחזאר.
 dkrər-na (ה, סוף 9) צריך להיות dkar-na.
 ההערה על חילופי הכתיב יוליד-יולאד (ה, סוף 12) אינה ברורה לי. מצד אחד המחבר אומר שהכתיב יולאד מכונן להגייה yulad, ומצד אחר הוא אומר ש"מימוש זה של התנועה הבוקעת צרור סופי [תנועת a] ידוע מלהג מכנאס רק ליד הגה נחצי" (ההדגשה שלי), והרי בדוגמה הנידונית אין הגה נחצי, וכך גם במילה נולאת שהמחבר מתעתק u-nəzlat (ה, 16). כלום הכתיבים משקפים הגיות שונות זו מזו בגדר הניב המפנאסי? ושמה מעתיק כ"י ה שרבה הגייה זרה לטקסט אגב העתקתו? ואולי שני הכתיבים משקפים תנועה מרכזית? הניסוח "שני הכתיבים מכוונים למבטא אחד" שהציע המחבר לעניין אחר (עמ' 82) יאה אולי גם כאן.
 במקום האות הערבית خ (עמ' 82, שר' 2) צריך להיות ج.
 וכבעו (=הצניעו; ו, 8): היה ראוי לציין את גיזרונה מן ח'בא במימוש א כ-ע ולהוסיף את הדוגמה למפתח בעמ' 413.
 bwibt (=לבן, בצורת הקטנה; ח, 4) אינו שייך לדגם fɪfɪl אלא לדגם fwifl, ואילו bwiyt (כנ"ל; שם) – לדגם fwiyl. דרך אגב, כל הדוגמות בפרק ח תקפות גם לניב של יהודי ריש (צפון תאפילאלת). ובשולי סעיף 6 אציין שמלבד צורת ההקטנה ihīwa לשם הפרטי יחיא ידועה בריש גם צורת ההקטנה ihīwga, שהיא כינוי של לעג או זעם, והיא ההפך מההקטנה לשם חיבה (caritative).
 אפשר ש-smiya (ח, 20) היא קיצור מן tsmiya בהידמות ל-s, כפי שהידמתה t של בניין istaffala ל-s שלפניה (ssəffəl), גם בשורש זה עצמו, והשווה אל ss(ə)mma מן ts(ə)mma (ד, 23).

ההגייה המוקפדת על תנועת השווא במילה בכור (ט, 18) מן הסתם נסתייעה בצורך להבדילה מן המילה הערבית bxur (=מוגמר; הקטרת סממנים).

(א) סלגות: "גיזרונה של מילה זו טרם נתברר" (ט, 23, והע' 74): כבר יש מאז שתי הצעות: יוסף שיטריט הציע לראות במילה סלאג מילה ערבית אף שאינה מתועדת במילונים ובסיומת "ות לראות צורן הריבוי העברי, ואני הצעתי לקשור אותה עם שלאגם הברברית (=שפם), לאמור 'דברים הנאמרים מתחת לשפם, בחצי פה, שאינם נהירים למאזין הזר'²¹.

מסקנתו של לסלאו שלא היה "כל הבדל משמעות" בין חתן ובין חן וכן בין כלה ובין חן, מסקנה שכר-אשר מביאה מתוך הסכמה (ט, הע' 117), צריכה סיוג: הרפונט של חתן יכול להיות רק יהודי ושל כלה – רק יהודייה, ואילו המונחים הערביים יכולים לחול על יהודים ועל שאינם יהודים כאחת.

את ההשערה שהעלה המחבר שמא mskan ו-mkdas הן מילים ערביות (י, הע' 30) יש לקרוא לאורה של הע' 21 בפרק יא, שבה הוא חוזר בו בצדק, שכן אילו היו ערביות, לא הייתה תנועת a (או i) הקצרה מתקיימת בהן, כפי שנחטפה (או נתמרכזה) במילים הערביות ממשקל זה ובמוגרבית בכלל, כגון mzmz, mnsz.²²

ועוד, אילו הייתה mkdas ערבית, היינו מצפים ל-mkdis. הריהן אפוא מילים עבריות, משכן ומקדש.

דברי חתימה

המסורות המתוארות בקובץ זה נכחדות והולכות, ובמקום שעדיין אוחזים בהן אין להן אלא ערך נוסטלגי ומכל מקום בעבור דור או שניים תיעלמנה כליל מן העולם. אין לי ספק שרגש האחריות המדעית הוא שהניע את המחבר לעסוק בתחום זה שהוא בבחינת "דבר האבד". המחבר קומם את חקר מסורות הלשון של צפון אפריקה מן המסד ועד הטפחות, מאיתור האינפורמנטים, ריאיונם והקלטתם ועד לפיענוח ההקלטות ותעתוקן ולניתוח מדעי של החומר. למעשה הוא בנה ארכיון פרטי של הקלטות (א, 9) על יסוד מחקר שדה²³. לפנינו אפוא מחקר בסיסי מכאן וניתוח ממצה מכאן. עצם העיסוק במסורות הלשון האלה ובשרח הוא חידוש,

21. ראה את מאמרי "התפתחויות לשוניות אצל יהודי צפון אפריקה מגירוש ספרד עד זמננו", ספנות כב (תשנ"ט), סעיף 2.1.5, עמ' 159–160.

22. עוד לפני התיקון הביא המחבר עצמו כלל זה שם בסמוך (י, 7, עמ' 178 והביבליוגרפיה שבהע' 35). וראה גם מאמרי "לזיהוי של המרכיב העברי במוגרבית היהודית", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 183, 191.

23. צריך להכיר טובה גם למפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, היום – המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל, שעשה ועושה לא מעט להצלת המסורות שבעל-פה, ואשר במקצתן השתמש בראשן שימוש מועיל למחקרו; ראה לפי מפתח ז בעמ' 418.

ולמעשה ייסוד מקצוע אקדמי חדש. גם מי שהכיר את השרח ברמה זו או אחרת נתחדשו לו במחקר זה חידושים מפליגים בפרטות ובכללות. דיי לציין את חשיפת הדרש שבשרח²⁴. כל מאמר באסופה שלפנינו הוא מלאכת מחשבת והספר כולו הוא אוצר בלום של מאות עובדות לשון חדשות, תרומה שלא תסולא בפז לחקר העברית והערבית ותולדותיהן ולחקר הבלשנות הכללית.

האסופה תשמש גם יד וזיכרון למסורות האובדות והולכות מן העולם ושימור ממשי אותנטי שלהן. בעצם פרסום האסופה בר-אשר מביע הכרת טובה לציבור האינפורמנטים הגדול שמהם שאב את המידע העשיר על מסורות הלשון של יהודי צפון אפריקה. דומני שכנגד זה לא רק נושאי המסורות חבים למחבר חוב של כבוד, שהציל את מסורתם מתהום הנשייה, אלא גם חוקרי ההיסטוריה התרבותית של עם ישראל ואין צריך לומר חוקרי השרח לענפיו, וכן פילולוגים ובלשנים, היסטוריונים וחוקרי התרבות הכללית צריכים להכיר תודה למחבר, בלשן מובהק ופילולוג חריף ובקי, וליישר חילו על שהשקיע זמן רב מאוד ומאמצים ממושכים באיסוף הנתונים, במחקרם ובהצגתם, וביותר – לחזק את ידיו על המלאכה המרובה העומדת לפניו בההדרת השרח שהקליט ובההדרת "לשון לימודים".

24. והוא מעין התוספתא שכתרגומים הארמיים. עניין זה נידון במרוכז בפרק ב.

משה בר־אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון־אפריקה, הוצאת המרכז ללשונות היהודים וספרותיותיהן של האוניברסיטה העברית בירושלים, מוסד ביאליק והמכללה האזורית אשקלון, ירושלים תשנ"ח, יב+422 עמודים
(כולל קיצורים ומפתחות) + שער ותוכן עניינים בצרפתית

מי שעוסק בלשונות היהודים נדרש לתארן בזיקה אל המערכות הלשוניות של העמים שבקרבם חיו בני עמנו בגולה לדורותיהם, בזיקה אל חיי החול של היהודים, שהתבטאו בדיבורם הטבעי בענייני יום־יום בינם לבין עצמם ובינם לבין הגויים ובזיקה אל חיי הקודש, שהתבטאו בלימוד התורה ובקיום המצוות ובמסורותיהם שבכתב ובעל־פה. כמו כן החוקר נדרש לעסוק ביסודות העבריים המסורתיים המושזרים בלשונות הגויים ובגלגוליהם במרוצת הדורות וגם בסטיות לשונם מן ה"נורמה" של הלהגים המקומיים בפונולוגיה, בדקדוק ובמילון. טיבם של התיאורים הלשוניים מותנה בנתונים הנדלים הן מן הכתבים הגנוזים אשר יצאו לאור הן מן האינפורמנטים היהודיים הנאמנים למידע הן בהיקפו של המחקר הן בעמקנותו של החוקר הן בחידושי המדעיים.

יש לשונות יהודים שזכו לגואליהן, שלא כזולתן שנשכחו והיו כלא היו בכללותן או בחלקן. עם שיבת ציון ובהתקבץ עם במדינתו התחילה תגופה חסרת תקדים לעיסוק במחקרים כגון אלו שמטרתם להציל את אוצרותינו הלשוניים בפזורה מציפורני הנשייה ולתהות אחרי גלגולי הלשון העברית לדורותיה כדי לאחותם כחוט מושזר עם הווייתנו הלשונית המחודשת. הפליא לעשות בחקר זה פרופ' משה בר־אשר חיכנו בספרו החדש "מסורות ולשונות של יהודי צפון־אפריקה", שמרוכזים בו יח מחקרים שפרסם בשנים תשל"ה–תשנ"ז, ובהם שניים שפורסמו כפעם הראשונה בצרפתית.

מסלוליו העיקריים של הספר הם שניים:

א. ספרות השרח. ספרות זו כוללת את פרשנות המקרא וספרות יהודית אחרת שנכתבה במגרב בערבית יהודית מגרבית, נועדה לשכבות העממיות ונמסרה בעל־פה מדור לדור, החל ברובד שנשאב מן התפסיר של רס"ג (לפני 942 למניינם) וכלה בשרח של ר' רפאל בירדוגו (גדול חכמי מפנאס), שחי במפנה המאות הי"ח והי"ט. מסלול זה מכיל שבעה פרקים.

בתוך תיאור הפרשנות העשירה ורבת הממדים בתן המחבר את דרכי הפירוש, את אופיו ואת לשונו הערבית היהודית. לשון השרח בשום מקום וזמן לא הזדהתה זהות מוחלטת עם הלהג המקומי השוטף של הקהילות במגרב, ומעיקרה הייתה תרגום

מילולי צמוד, כמתכונת שפת הלדינו הקנונית לעומת הג'ודזמו, הספרדית היהודית המדוברת. מטבע הדברים הייתה לשון השרח ברבדיה הראשונים שונה מלשון הדיבור היהודית בתחבירה ובאוצר מיליה, וכך נשתמרה החל כרוכד שנשאב מתרגום רס"ג, דרך הלשון הערבית ה"גבוהה" וכלה בגיבושו של השרח כרוכו כשהחל משתלב בלשון הדיבור (סמוך לשנת 1500, לאחר גירוש ספרד).

ר' רפאל בירדוגו הנ"ל לקח את החומר של בעלי השרח שקדמו לו, חומר שברובו היה מן המוכן וממסורות שבעל-פה בעיקרי הדברים שהילכו בימיו, ושיקע אותו בספרו "לשון לימודים", הפעם בניבם של יהודי מפנאס שמלפני כמאתיים שנה. בכך הוא שחרר את השרח מכבלי התרגום המילולי המכני הבלתי טבעי. יתר על כן, הוא אף תרגם את השרח המהלך במיוחד לאותם מקראות (מילים, ביטויים וצירופים) שהיה המלמד הפשוט עשוי להתקשות בהם, ובמקומות שחדל להיות מתרגם היה לפרשן המציע גם דרכים שונות לקריאה ולביאור וגם ביאור מסוים העדיף בעיניו מזולתו, ועוד כתב הערות מפורשות בעברית.

בראשן ראה לתרגם לעברית את כל הטקסט של "לשון לימודים" הכתוב ערבית, בהערות לביאור שהביאן מתחת לטקסט, כדי לתת תמונה ראשונה של אופי הדיבור ואוצר מיליו¹. הוא גם בחן את לשונו של כלל השרח הרווח בצפון אפריקה והשונה ברכדיה הראשונים מלשון הדיבור היהודית בתחבירה ובאוצר מיליה. יתר על כן, הוא בחן את דרך מסירתו של השרח, את דרך גיבושו, את זמני גיבושו ואת זיקתו לתרגומיהם של רס"ג ושל אונקלוס כשם שבחן מה מקורי בספרות השרח ומה תרומתה של הספרות הזאת לחקר ספרות המתרגמים בכללה.

בראשן מסיים את מסלול א בבירור אוצר המילים של המוסיקה במקרא בשני מקורות נפרדים: "לשון לימודים" ומסורת תאפילאלת עד ימינו כעקבות ספרות התרגומים לסוגיה. בבירור זה הוא מראה את תרומת השרח בנידון.

במעבר ממסלול למשנהו בראשן עוסק בדרכי ההקטנה בלהגי הערבית היהודית בתאפילאלת ובבחינה סמנטית של צורות ההקטנה.

ב. הרכיב העברי בערבית היהודית. במסלול השני המחבר דן בהרחבה ביסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו, במילים העבריות בשרח של מסורות תאפילאלת, ביסודות העבריים ב"לשון לימודים", בבחינות כחקר הרכיב העברי בערבית היהודית החדשה בכלל, בחידושי לשון ברכיב העברי בערבית היהודית החדשה, במילים עבריות וגלגוליהן בערבית היהודית בצפון אפריקה בכלל וברכיב העברי בערבית של יהודי אלג'יריה (קהילות תלמסאן ועין תימושנת כפרט) ולבסוף במילים ערוכה ומעל בערבית היהודית במגרב. בסך הכול במסלול השני שמונה פרקים.

שני פרקיו האחרונים של הספר באים בשער שכותרתו "מגלגולי העברית", והם דנים במילים ובצורותיהן ובכתיב ובניקוד ב"לשון לימודים" בפסוקי המקרא. להכנתו של מסלול זה, שעניינו הרכיב העברי, אסף המחבר יסודות למכביר והם המשמשים תשתית לבירוריו המקיפים. הוא גיבש שיטות תיאור של הרכיב העברי המשולב במשכצת לשון דיבור ערבית העשויות לשמש מודל למחקרים דומים של לשונות שמיות במגע. כפי שמתברר לי מתוך עיון מעמיק בנתוניו ובשיטותיו, בראש התחקה על מקורותיהם של הקווים המורשים וקבע קווים חדשים, השווה את ממצאיו לנתונים בלהגים של המגרב ובלשונות יהודיות ערביות אחרות וכתן את ההקשרים החברתיים שבהם שימשו היסודות הלשוניים הנדונים. האפרט המדעי המפורט התוותם את הספר כולל את רשימת הקיצורים (ובכללם הביבליוגרפיה) ואת המפתחות למקורות (מן המקרא וספרות חז"ל), למילים, לעניינים ולשמות הכלולים בו.

בעניין לשון השרח המגרבית אציין שתי נקודות:

בעמ' 49 [ג, 9] נאמר: "את השם כְּפִירִים (למשל [איוב] לח, לט) מתרגמת מסורת אחת בשם לא מובן דראגן (dragon), וכנגד זה המסורת השנייה מתרגמת אותו בשם המשמש בדיאלקט המקומי סבועא (sbuʔa); זהו ריבוי רגיל של סבע (sbəʔ) = אריה". אזכיר כי בין המילים הנרדפות לאריה בערבית הספרותית מצויה המילה דְּרָגָאם (dargām) ובריבוי דְּרָאגִים (darāgim) = אריה; מכאן שהעיצור השוטף מס בספרותית הועתק לנזן בלהג המגרכי. ועוד בעמ' 51 [ג, 12] ובהע' 22 שם מסומנת הדיכטומיה mf-u / mfa-h 'אמו, עמו'. דיכטומיה זו, שמקבילותיה māf-o / mafā-h, מצויה גם במזרח בלהגי ארץ ישראל עד ימינו אלו.

ולסיום: מסורותיהם ולשונותיהם של יהודי צפון אפריקה זכו לעלות בקומה זקופה על מפת המסורות ולשונות היהודים בזכות יצירתו המבורכת של בראש, העשירה במקורותיה שבכתב ושבעל-פה, המעולה בתיאוריו המדויקים, באומל ניתוחו החד, בבירוריו הנכונים ובביקורתו החריפה, בעריכת התומר ובהצגתו וכן בקביעת מודלים למחקרים מסוג זה בעתיד.

תרומתו של בראש רבת חשיבות גם לכלשנים החוקרים לשונות במגע בכלשונות הכללית.

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

רפאל בנימין פוזן

הערה להערה: מקראות שאין להם הכרע

אגב קריאתה במאמרו של הרב ברויאר "מקראות שאין להם הכרע" (לשוננו נח [תשנ"ד-תשנ"ה], עמ' 189-200) נתעוררה ד"ר לובה חרל"פ (לשוננו נט [תשנ"ו]), עמ' 81-83) לקבוצה נוספת של מקראות שאין להם הכרע, שעל פי דעתה וכדעת החכם בנימין זאב בכר¹, אברהם אבן עזרא רמז אליהם בהערה שנונה בפירושו לתורה. יש שפירשו את כוונת ראב"ע בדרך הפוכה: בהערתו המחוכמת נתכוון לשלול את הקבוצה שחרל"פ מפנה אליה. אשוב אפוא ואציג את דברי ראב"ע בצירוף שתי אפשרויות מנוגדות להבנת דבריו.

בתוך נאומו הגדול הנאמר בפני יוסף יהודה שוזר את הפסוק הזה: "ונאמר אל אדני לא יוכל הנער לעזוב את אביו ועזב את אביו ומת" (בראשית מד, כב). בשאלה מי הנושא של הסיפה "ומת" נחלקו המפרשים: הנושא הוא אותו נושא שברישא, הנער, או הוא מושא משפט הרישה, אביו? רש"י מפרשו כמוסב על הנער: "ועזב את אביו ומת – אם יעזוב את אביו דואגים אנו שמא ימות בדרך, שהרי אמו מתה בדרך", וכדרך זו מפרש גם רמב"ן². ואולם רשב"ם כותב: "ועזב את אביו ומת – אביו ימות".

ראב"ע, המתייחס גם הוא לאי-הבהירות התחבירית, עושה זאת בדרך החביבה עליו: כדי לחדד את קוראיו הוא מתנסח במשפט סתום, שבכר וחרל"פ קראוהו כמשפט תמיהה, לאמור "ועזב את אביו ומת – ולמה לא הביא המזכיר החמשה שאין להם הכרע, כמו 'וישלוף נעלו' [רות ד, ח], וזה עמהם?". לדעת בכר³, ראב"ע

1. בנימין זאב בכר, אברהם אבן עזרא המדקדק, תרגם מגרמנית א"ז רבינוביץ, ירושלים תרצ"א, עמ' 120, הע' 3.

2. את פירושו לפסוק רמב"ן פותח בציטוט דברי ראב"ע: "ועזב את אביו ומת – פירש רבי אברהם: ומת אביו". גרסתו זו, השונה שינוי מהותי מהערת ראב"ע המובאת להלן, אינה מתועדת במהדורות הנפוצות ואפשר שנתגלגלה לידי רמב"ן "שיטה אחרת" מביאורי ראב"ע לתורה. ואולם ידידי מר בנימין אליצור הראני שאכן גרסת "ומת אביו" מופיעה בפירושו ראב"ע שבכ"י וטיקן 38 (דפוס צילום, הוצאת מקור, ירושלים תשל"ד) ואילו בין השיטין הוסיפה יד מאוחרת "או הוא"! על חשיבות כתב-יד זה עמד נפתלי בן מנחם, מגנזי ישראל בוואטיקאן, ירושלים תשי"ד, עמ' 14-17. אני מודה למר אליצור על הפניותיו אלה.

3. לעיל, הע' 1, שם.

יוצא נגד "המזכיר" האנונימי שבמדרש⁴, המונה חמישה מקראות שבהם אין הנושא או המושא מבוררים, וראוי היה לו לצרף להם גם את פסוקנו. ואולם כל הקורא את המדרש במקורו יבחין כי פרשנות זו בלתי אפשרית. נכון שהדרשן מנה חמישה מקראות הדומים לפסוקנו – אף בהם קיימת עמימות תחבירית. ואולם לפסוקים אלו יש עוד מכנה משותף: בכל אחד מן החמישה מתועדת מחלוקת אמוראים (מהן ארבע מחלוקות בין רב ללוי) שהתייחס אליה גם רבי שמואל בר נחמני:

"ויסב שמואל ללכת ויחזק בכנף מעילו ויקרע" [שמואל א טו, כז]. כנף מעילו של מי? רב ולוי: חד אמר כנף מעילו של שאול, וחד אמר כנף מעילו של שמואל.

"ויתפש אחיה בשלמה החדשה" [מלכים א יא, ל]. שלמתו של מי? רב ולוי: חד אמר שלמתו של ירבעם, וחד אמר שלמתו של אחיה [...] אמר רבי שמואל בר נחמני: נראין דברים שלמתו של אחיה. "ויאמר הגאל לבועז [...] וישלף נעלו" [רות ד, ח]. נעלו של מי? רב ולוי: חד אמר נעלו של גואל, וחד אמר נעלו של בועז [...] אמר רבי שמואל בר נחמני: נראין הדברים נעלו של בועז.

"ולא עצר כח ירבעם עוד בימי אביהו ויגפהו ה' וימת" [דברי הימים ב יג, כ]. אמר רבי שמואל בר נחמני מה את סבור שהוא ירבעם? ואינו אלא אביה! "וירחצו ארחת תמיד [...] כל ימי חיו" [מלכים ב כה, ל]. ימי חיו של מי? רב ולוי: חד אמר ימי חיו של יהויכין, וחד אמר ימי חיו של אויל, אמר רבי שמואל בר נחמני: נראין דברים ימי חיו של יהויכין⁵.

בכר היה מצוי היטב בדרכי פרשנותו של ראב"ע, שאחת האופייניות לה היא נטייתו לנקוט "לשון ערומים"⁶, ולכן הניח כי אף בהערתו הנ"ל של ראב"ע אירע כך: מטבע הלשון "חמישה שאין להם הכרע", שבמקורו נאמר על חמישה מקראות שפיסוקם מוטל בספק, הוסב לחמש המחלוקות התחביריות המוזכרות במדרש. יש להודות, הצעה חריפה זו מתאימה ביסודה לאופיו של ראב"ע. אלא שאם נקבל את סברת בכר, מה לו לראב"ע להלין נגד "המזכיר" שלא הביא גם את פסוקנו? והרי שוברו בצדו: במדרש נזכרו רק מחלוקות שבין רב ללוי שעליהן נוספה גם הכרעת רבי שמואל בר נחמני. אמור מעתה, מאחר שבעניין ומת שבפסוקנו לא נחלקו רב ולוי וגם רבי שמואל בר נחמני לא הביע בו דעה, הדרשן פטור מלהזכירו!

4. מדרש שמואל, פרשה יח, ה; ילקוט שמעוני לשמואל, רמז רכג.

5. מדרש שמואל, שם.

6. כלומר לשון סתרים, על פי "כי יאלף עונך פיך ותבחר לשון צרומים" (איוב טו, ה).

אכן, שלא כקריאתו של בכר, אפשר לפסק את דברי ראב"ע כשאלה ותשובה באופן המשנה לחלוטין את משמעות דבריו: "ועזב את אביו ומת – ולמה לא הביא המזכיר החמשה שאין להם הכרע? כמו 'וישלוף נעלו' [רות ד, ח], וזה עמהם". מובעת בדרך זו תמיהת ראב"ע על איסי בן יהודה, בעל המימרה המקורית: מדוע לא כלל במקראות שאין להם הכרע – שאת, משוקדים, מחר, ארור, וקם (יומא נב ע"א-ע"ב) גם את ומת שבפסוקנו? ותשובתו הפסקנית היא "כמו 'וישלוף נעלו'!". כלומר, איסי בן יהודה מנה רק אותם מקראות שבהם הפסוק אינו מבורר והספק בהם הוא אם יש לחבר תיבה לפניו או לאחריה, וכנגד זאת ומת שבפסוקנו, העמום מבחינה תחבירית בלבד, דומה למאות פסוקים במקרא דוגמת "וישלוף נעלו", שגם בו לא ברור מי הנושא. וכדרך שלא מנה איסי את הפסוק שבמגילת רות, אף "זה עמהם" – גם ומת שבפסוקנו – אינו עניין כלל לרשימתו של איסי בן יהודה. כוונה מסתברת זו של דברי ראב"ע מופיעה בפירוש "אבי עזר" לר' שלמה הכהן מליסא⁷ (המודפס בחומשי "רב פנינים") ודבריו, שניצוצות לשון חכמים עולים מהם, מובאים בזה כלשונם:

שאלני חד מן חבריא על דברי הרב [ראב"ע] לאמר: בגאווה ובגודל לבב דברי הרב, להקשות "ולמה לא הביא" וכו'. ואני השבתי לו: הלא ידעת מקרא מלא – "דברי חכמים בנחת נשמעים". קריא מילתא בניחותא ויאמנו דברי הרב. שהרב מתרץ מדוע לא חשיב איסי בן יהודה "ועזב את אביו [ומת]"? ומתרץ: מאותו טעם דלא קחשיב "וישלוף נעלו", לא קחשיב ג"כ "ועזב". וזה שכתב "ולמה לא הביא וכו'?" – כמו "וישלוף נעלו", שאין לו הכרע אם הגואל שלף נעלו או בועז. רק טעמא דגמרא, דלא חשיב רק אותן שיש לספק בהן אם נדרשים ומפורשים למעלה או למטה כמו "וקם" וכדומה, אבל אותן שיש ספק בפירושן – לא חשיב לפי שמצינו כן למאות במקרא. ולכן לא קחשיב גם "ועזב". וזה שכתב הרב בקיצור "וזה עמהם". [...] ולכן לא קחשיב גם "כי ציד בפיו", "ורב יעבד צעיר"⁸.

7. מן המחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה ספרו "אבי עזר" נדפס בפעם הראשונה בפוזנא תקס"ב וכן במקראות גדולות תורת אלהים, וילנא תרל"ד במקראות גדולות, למברג תרמ"א.

8. לאישוש טענתו בדבר מאות פסוקים במקרא שיש בהם התלבטות בעניין זהות הנושא או המושא בעל "אבי עזר" מסתמך על שתי דוגמאות הלכותיות אף הן מספר בראשית: הראשונה מן הפסוק "ויאהב יצחק את עשו כי ציד בפיו" (בראשית כה, כח) ובו כינוי המושא בפיו אינו מבורר, והשנייה מדברי ה' לרבקה "שני גיים [קרי: גוים] בבטןך ושני לאמים ממעיך יפרדו ולאם מלאם יאמץ ורב יעבד צעיר" (בראשית כה, כג). חסרון יחסת המושא אֶת בצירוף "ורב יעבד צעיר" משאיר את ההיגד עמום: מי יעבד את מי? ניתן לפרש "ורב (=והגדול) יעבד" את ה[צעיר], כדרך התרגומים ובעקבותיהם גם הפרשנות המסורתית (אונקלוס): "ורבא ישתעבד לועזירא", ובדומה גם בשאר התרגומים. וכן ראב"ע: "ורב, הוא הַפּוֹעֵל וכן 'בן יכבד אב'".

הנה כי כן מתחוויר כי דברי אבן עזרא עצמם ניתנים לביאור בכמה דרכים. נמצא שבכלל אותם מקראות "שאינן להם הכרע" אפשר להביא גם את הערת ראב"ע עצמו...

ובשולי הדברים: את מאמרו הנ"ל הרב ברויאר חותם בתמיהה מוצדקת על תרגום יונתן בן עוזיאל לפסוק "ויאמר ה' אלהים הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע" (בראשית ג, כב). כדי להרחיק מטעות תאולוגית שלפיה ממנו היא צורת רבים המכוונת לפמליה של מעלה, פירש אונקלוס ממנו כיחיד נסתר המוסב לאדם, ומכאן תרגם "הא אדם הוה יחידי בעלמא, מניה למידע טב וכיש", שלא כפיסוק הטעמים. ואולם יונתן, המפרש גם הוא כתרגום אונקלוס, מוסיף בתרגום הפסוק דברי פנייה למלאכים: "ואמר ה' אלהים למלאכייא די משמשין קומי הא אדם הוה יחידי בארעא היכמא דאנא יחידי בשמי מרומא" (= ואמר ה' למלאכים המשמשים לפניו: הן האדם יחיד בארץ כמו שאני יחיד בשמי מרום).

ברויאר תמה בצדק על יונתן: על פי מגמת התרגום המבליטה את יחידותו של ה' בעולם שלמעלה, אין מקום להוסיף בתחילת הפסוק את פניית ה' אל המלאכים, הסותרת את מגמת המתרגם. לפיכך הסיק כי בתרגום זה נשתרבו שתי מסורות. ויש להעיר כי גם השאלה וגם הפתרון כבר העלה אותם אברהם גייגר.⁹

ועוד אעיר כי שמחה קוגוט, הדן גם הוא בתרגומי הפסוק, ציין בצדק כי "בעקבות אונקלוס ופסידיונותן פירש גם רס"ג את הפסוק בניגוד לפשט ולפיסוק הטעמים"¹⁰. לדבריו, ראוי להוסיף כי יותר משנתפרשו הדברים אצל רס"ג נתפרשו אצל הרמב"ם: מתוך שראה הרמב"ם בתרגום אונקלוס סמכות עליונה, הוא הרכה להסתמך עליו בשיטתו התאולוגית ואף בענייני הלכה.¹¹ ואכן, על תרגום אונקלוס לפסוק "הן

[מלאכי א, ו]. כלומר הפועל [הנושא] הוא רב, הגדול, ואילו הפועל [המושא] הוא הצעיר). ואולם אפשר גם לבאר [ו]את ה[רב] יעבוד [ה]צעיר". אכן, במקום שיביא ממרחק לחמו היה "אבי עזר" יכול להסתייע מפסוק אחר בפרקנו, שהרי בהמשך נאזמו יהודה מוסיף פסוק דומה: "והיה כראותו כי אין הנער ומת והורידו עבדיך את שיבת עבדך אבינו ביגון שאלה" (בראשית מד, לא). ושוב, מיהו הנושא של ומת? אפשר לחשוב שומת עדין שייך לרישה: כאשר יראה האב שהנער איננו – כלומר שוב אינו בין החיים – תהיה התוצאה "והורידו עבדיך את שיבת עבדך אבינו ביגון שאלה". אבל לא כך פירש רש"י אלא "ומת – אביו מצרתו" (בטעם פירושו, וראה את ניתוחה המאלף של נחמה ליבוביץ, לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם, ירושלים תשל"ה, עמ' 201).

9. אברהם גייגר, המקרא ותרגומיו, ירושלים תש"ט, עמ' 212–213. הוזכר גם אצל אביגדור שניאן, תרגום ואגדה בו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 122, הע' 88.

10. שמחה קוגוט, המקרא בין טעמים לפרשנות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 41.

11. ראה לענין זה רפאל בנימין פוזן, "העקיבות התרגומית בתרגום אונקלוס לתורה", עבודת דוקטור באוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 92, הע' 1.

האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע" הסתמך הרמב"ם במפורש בפרק ח של "שמונה פרקים":

כמו שהתבאר בתורה האמיתית המבארת זה הענין באמרה "הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע" וכבר באר התרגום בפירוש, שהרצון בו – "ממנו לדעת טוב ורע". ר"ל שהוא היה אחד בעולם ר"ל מין שאין כמוהו מין אחר שישתתף עמו.

וכל כך החשיב הרמב"ם את תרגומו זה של אונקלוס, שכאמור מנוגד לפיסוק הטעמים ולפשט הכתוב, עד שקבעו הלכה ב"משנה תורה"¹².

12. "רשות לכל אדם נתונה אם רצה להטות עצמו לדרך טובה ולהיות צדיק הרשות בידו, ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע הרשות בידו. הוא שכתוב בתורה 'הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע'. כלומר, הן מין זה של אדם היה יחיד בעולם ואין מין שני דומה לו בזה הענין שיהא הוא מעצמו בדעתו ובמחשבתו יודע הטוב והרע ועושה כל מה שהוא חפץ ואין מי שיעכב בידו מלעשות הטוב או הרע וכיון שכן הוא 'פן ישלח ידו' (הלכות תשובה, פרק ה הלכה א).

Summaries

Chaim Cohen

The Idioms שֶׁלַח אֵשׁ בִּ- / שֶׁלַח בָּאֵשׁ and the Literary Structure of Amos 1:3–2:5 in Light of the Amarna Letters

The interdialectal equivalence BH שֶׁלַח אֵשׁ בִּ- / שֶׁלַח בָּאֵשׁ = EA *inalana išāti wuššuru* ‘to send up in flames’, first proposed by Zipora Cochavi-Rainey (*Lěšonénu* 60 [1997], pp. 174–175), sheds important light on the origin and cohesiveness of the literary structure of Amos 1:3–2:5. Just as the BH expression שֶׁלַח אֵשׁ בִּ-, found six times in Amos 1:3–2:5 (together with one occurrence of the variant expression שֶׁלַח אֵשׁ בִּ- in Amos 1:14), is part of a relatively uniform literary formula describing the future destruction by fire (as Divine retribution) of seven different cities, so too its Akkadian interdialectal equivalent, found four times in EA 185:16–41, is part of a relatively uniform Akkadian literary formula describing the conquest and destruction by fire of four different cities by the *Ḫapīru*. It is noteworthy that שֶׁלַח אֵשׁ בִּ- and its variant שֶׁלַח אֵשׁ בִּ- occur in the Bible with God as the subject, whereas שֶׁלַח בָּאֵשׁ and its variant שֶׁלַח אֵשׁ בִּ- have human subjects. This new textual evidence in light of the semantic equivalence of EA *inalana išāti wuššuru* = BH שֶׁלַח אֵשׁ בִּ- / שֶׁלַח בָּאֵשׁ leads to a greater appreciation of the structural cohesiveness of Amos 1:3–2:5 (in comparison with EA 185:16–41) and provides significant support for the assumption that the author of the Book of Amos made use of an early literary formulaic structure (similar to that found in EA 185:16–41) adapting it in accordance with his own prophetic style.

Nahem Ilan**וידם אהרן**

The Biblical expression וידם אהרן (Lev. 10:3) was generally understood as ‘and Aaron held his peace’ both in Hebrew commentaries and in the Aramaic translation attributed to Onkelos. The Hebrew root דו"ם/דמ"ם signifies ‘to whisper’, and even ‘to cry’ or ‘to mourn’. Interestingly some variants of Onkelos, attested only in Yemenite and European commentaries to tractate *Avot*, translate וידם: "ושבח" (= and he praised).

The source for all the commentaries and citations noted here is probably Maimonides' commentary (originally written in Arabic) to *Avot* 3:3. The two variants reflect not only two meanings of the Hebrew root דו"ם/דמ"ם, but also two concepts of the appropriate reaction to the astounding death of Aaron's sons as well: to keep silent or even to mourn on the one hand, or to eulogize or glorify God on the other.

Yohanan Breuer

**The Hebrew Component in the Aramaic
of the Babylonian Talmud**

A typical feature of every Jewish language is a wide Hebrew component. This article describes the Hebrew component in the Aramaic of the Babylonian Talmud, covering the following topics:

1. How can we decide (a) if a word is of Hebrew origin and (b) to what extent it became part of Babylonian Aramaic;
2. How Hebrew words were adapted to the Aramaic system;
3. What Aramaic lexical domains Hebrew words tended to penetrate;
4. Changes in form and meaning;
5. The relationship between the penetrating Hebrew word and its Aramaic counterpart (i.e., the original Aramaic word disappears, the semantic field is divided between the Hebrew and the Aramaic words, etc.).

Joseph Katz

Where Did the Hasmonean Brothers Come From?

This article offers an alternative to the usual explanation for the epithets appended to the names of the Hasmonean brothers, the sons of Mattathias the priest (I Macc. 2:1–5). Generally understood to reflect personal characteristics – such as Maccabeus (sledgehammer, from the Hebrew *Makevet*) for Judas – I propose that the epithets indicate the villages where the brothers lived and owned property. The suggested correspondences are as follows: **Joannes Gaddi** – the village of Deir Qaddis, near the ruin of Deir el-Jidi; **Simon Tarsi (Tassi)** – Budrus; **Judas Maccabaeus** – Qibya; **Eleazar Auran** – Beit Horon – Beit ‘Ur; **Jonathan Apphos** or **Sapphos** – Saffa. If correct, this conjecture may reflect a reality where the brothers acted as leaders of villages in the vicinity of Modiin and acquired their epithets accordingly.

Joshua Blau

Between Indirect Questions and Relative Clauses in Modern Hebrew

Sentences like **אין עם מי לדבר** ('there is no one to talk to'), formally containing an indirect question in semantically extended function (denoting possibility, etc.), are quite frequent in modern Hebrew. The indirect question has as its nucleus an infinitive with modal function, a structure frequently found in European languages. In biblical Hebrew extended indirect questions are well attested, yet without the infinitive as nucleus. Since in biblical Hebrew not only indirect questions but relative clauses as well are introduced by **מה/מי**, rather than by **מי ש-** / **מה ש-**, it is sometimes difficult to distinguish between them. In rabbinic Hebrew, and in its wake in modern Hebrew, these clauses are formally differentiated: indirect questions are introduced by **מה/מי**, and relative clauses are introduced by **מי ש-** / **מה ש-**. In rabbinic Hebrew the use of the infinitive as nucleus of these extended indirect questions is marginal, yet attested.

Miri Horvits

טִרָּף as a Linguistic Characteristic in Hayim Hazaz's Stories

Verbs and verbal phrases derived from the root טִרָּף are common enough in Hayim Hazaz's works to be considered a "linguistic characteristic," part of the linguistic profile of the author's narrative register. In five of his books and in twenty-two of his short stories, 120 occurrences of טִרָּף were found. Some reflect Mishnaic and talmudic usage, whereas others are new. The latter are the main concern of this study.

A synchronic description of the variant meanings of טִרָּף in new phrasal derivations in Hazaz's stories seems to elicit that most of the semantic variations are manifestations of one basic meaning – the standard meaning of טִרָּף, which, in the biblical stratum, denotes wild quick devouring. The semantic panorama of טִרָּף in Hazaz's works falls into four semantic-syntactic categories: a syntactic pattern that denotes (a) a sharp swift action in an emotive conversation; (b) the tone of speech in an emotive conversation; (c) the speech act in an emotive conversation; and (d) a sharp swift action, not necessarily in a conversational environment. In all these categories, טִרָּף functions as a modifier. In other words, it is טִרָּף's semantic qualities that determine each phrase's specific meaning.

David Talshir

עיט and נשר in the Meaning of Transformations

During the biblical and Mishnaic eras, when Hebrew was still a living language, *nesher* denoted 'vulture'. Biblical *ṣayit* was a collective noun for 'a flock of scavenger birds'; however, this word is not found anywhere in the Mishna. In the following generations, when the Jewish people were not close to nature and Hebrew ceased to be their living language, *nesher* came to mean 'eagle' whereas *ṣayit* remained unutilized. In the nineteenth century some innovations were introduced as authors of Hebrew zoological books sought names for each and every species; they continued to use *nesher* for 'eagle', and designated *dayya* for 'vulture' and *daʿa* for 'kite'.

The 1920s, when Hebrew was in the process of revival, saw the initiation of a radical change in the use of *nesher* and *sayiṭ*. In a zoology handbook from 1923, Israel Aharoni, following Henry Baker Tristram, named the ‘vulture’ *nesher*, in accord with biblical usage. The name *dayya*, until then used for ‘vulture’, he reserved for ‘kite’ (formerly *daʿa*), and for ‘eagle’ he chose *sayiṭ*, which until then had remained unutilized. He picked *sayiṭ* because of its phonetic similarity to ἀετός, the Greek name for ‘eagle’. This was an original but rash innovation, since it is without roots in the sources, has no etymological justification, and, mainly, because eagles do not eat carrion.

In the second half of the twentieth century, when the Academy of the Hebrew Language reviewed these names, some scholars argued, on linguistic grounds, that *nesher* should be the name for ‘eagle’, while *sayiṭ* was more appropriate for ‘vulture’. The plenum eventually decided to go along with Aharoni’s unwarranted suggestion and retain *nesher* ‘vulture’ and *sayiṭ* ‘eagle’. The rationale for this decision lay in the inherent power of the living language, which was not adequately evaluated by the linguists. Since the names were actually identified with living creatures, Aharoni’s innovation took roots. After two generations of intensive use of *nesher* for ‘vulture’ and *sayiṭ* for ‘eagle’ in many and variegated circumstances – at school, in the field, in laboratories, on trips, in the army and in the press – these names have become part and parcel of the living language. As the power of a natural language is measured by its capacity to develop independently, unbound by learned prescription, the use of *nesher* for ‘vulture’ and *sayiṭ* for ‘eagle’ was bound to persist.

Dan Becker

An Abridged *Kitāb al-‘Ayn*: One of the Main Arabic Sources of the Lexical Comparisons in Ishāq Ben Barūn’s *Kitāb al-Muwāzana*

The sole comprehensive medieval Jewish work devoted to a linguistic comparison of Hebrew and Arabic – treating both grammatical and lexical matters – is Ishāq Ben Barūn’s *Kitāb al-Muwāzana bayna al-Luġa al-‘Ibrāniyya wal-‘Arabiyya* (= Book of comparison between the Hebrew and the Arabic languages). Written in the late eleventh century, in Spain, this work is extant in fragmentary form only.

Careful comparison of the lexical part of Ben Barūn's work to other works, particularly to *Kitāb al-'Ayn*, revealed extensive use of an abridged version of this work by the Arab–Spanish linguist al-Zubaydī (d. 989), titled *Muxtaṣar al-'Ayn*. My findings were that Ben Barūn certainly used this abridgment, alongside *Kitāb al-'Ayn* itself, as a main source for the Arabic examples for his lexical comparisons in the second part of *Kitāb al-Muwāzana*. Fifteen representative examples out of more than a hundred are cited to demonstrate this reliance.

Judith Rosenhouse and Rotem Kowner

Fukuko Kuriyagawa, *Fundamentals of the Hebrew Language*, Tokyo:
Daigako-Shurin, 1998, 464 pp. [Japanese]

This new volume belongs to the limited club of books on teaching Hebrew language as a foreign language published in Japan in Japanese. Its author, Dr. Fukuko Kuriyagawa, who holds a degree in Hebrew language from the Hebrew University in Jerusalem, has been teaching Hebrew in Japan for several years, and the book is the outgrowth of her practical experience with Japanese students.

The book, intended for teacher-aided rather than independent study, contains an introduction, ten chapters (lessons), and four appendixes. Each lesson includes a short text in Hebrew, its translation into Japanese, and a phonetic transcription of the Hebrew text. Grammatical discussions related to aspects of pronunciation and writing, morphology and syntax, as well as to many high-frequency expressions and collocations which make up important parts of the modern Hebrew vocabulary, follow the Hebrew texts. The appendixes include: (1) the text of the lessons in cursive script, (2) a grammatical subject index, (3) a Japanese–Hebrew glossary, and (4) a list of references in Hebrew, Japanese, and English.

The material assembled in the volume imparts to the learner many of the historical layers that make up modern Hebrew, mostly in the framework of sample sentences or in pseudo-exercises (where answers are immediately supplied). As opposed to books used to teach Hebrew in Israel, which have a strong cultural-historical component, the examples used by Kuriyagawa are highly personal in nature, as well as Japanese-learner oriented.

The review discusses the contents and method of presentation as well as the mixed registers found in the book. It also notes the importance of this book for teaching Hebrew in Japan, where a very small percentage of the population knows anything at all about the Hebrew language.

Nachum M. Bronznick

Joseph Yahalom, *Priestly Palestinian Poetry: A Narrative Liturgy for the Day of Atonement*, Jerusalem: Magnes Press, 1996, 220 pp. [Hebrew]

One of the most important genres of ancient *piyyut* is the poetic narrative describing the Yom Kippur service as performed by the High Priest in the Temple. Only a few such liturgical poems are extant.

From numerous Genizah fragments, derived from seventeen manuscripts, Yahalom has painstakingly reconstructed and restored the original format of two such poems. The text is preceded by an edifying introduction and contains an apparatus listing all the textual variants. The accompanying commentary is composed of discerning interpretations based on midrashic sources and on parallels from the Pseudepigrapha and the paytanic literature. What emerges is a first-rate work of immense importance to the field of *piyyut* scholarship.

The reviewer builds upon Yahalom's work, offering in his 120 critical notes supplementary comments and alternative interpretations based on midrashic sources or on lexical grounds, emendations of seemingly faulty texts, and completions of lacunae in the manuscripts.

Aharon Maman

Moshe Bar-Asher, *Traditions linguistiques des juifs d'Afrique du Nord*, Jerusalem: The Bialik Institute, 1998 [2d rev. ed., 1999],
x + 451 pp. [Hebrew]

This valuable collection of twenty articles by Moshe Bar-Asher touches upon the fields of the *šarḥ* (the North African Arabic translation of biblical and post-biblical texts), Judeo-Maghrebi dialects and their Hebrew component, and the strata of traditional Hebrew. Although published previously, now collected in monograph form these articles

complement each other, providing the reader with both macro- and microperspectives.

The urgent importance of Bar-Asher's work also stems from the fact that firsthand informants with knowledge of these traditions are dying out. Bar-Asher's more than fifteen hundred entries – 700 Hebrew (and Aramaic), 700 Arabic, 29 mixed, 9 Berber, 4 Yiddish, 3 Syro-Aramaic, 4 Spanish, 2 Persian, and 5 French – were derived from over ninety informants. Although his main focus is linguistic, he also touches upon the historical, educational, cultural, and sociolinguistic background of the Jews in North Africa, following the aphorism that language mirrors culture. By all accounts this is a serious contribution to the research of the Hebrew and Arabic lexicons. Yet as it treats living languages and linguistic processes, this work should interest general linguists as well.

Rafael B. Posen

A Comment on a Comment

The author takes issue with Wilhelm Bacher's reading of Abraham Ibn Ezra's commentary to Gen. 44:22, as presented by Luba Charlap in *Lěšoněnu* 59, pp. 81–83. By punctuating Ibn Ezra's comment differently, the author takes this comment out of the context of the talmudic discussion of five ambiguous scriptural passages to which Bacher attributed it, in effect asserting that the comment itself can be classed among these ambiguous passages.

English summaries edited by Dena Ordan

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושניים, חוברת שלישית ורביעית
אלול התשנ"ט

ירושלים התשנ"ט

“לשוננו” יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס”א

הפקה: ליזה מוהר ועירית בריס

סֵדֶר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס “גרפית” בע”מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת”ד 3449, ירושלים 91 034
טל’ 02-6493555, פקס’ 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad2u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: sites.huji.ac.il/ivrit

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם.

תוכן העניינים

	מאמרים	
	יוסף עופר	עיבוד מסרני של ערכים ממחברת מנחם בידי
189		שמואל בן יעקב
	חיים א' כהן	דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות בלשון
257		חז"ל העולות מהם
	דנה טאובה	פעול בראש המשפט: מבנה סביל מול מבנה פעיל
285		שמושא בראשו בעברית בת ימינו
301	חנה שגיא	ההקטנה (הדימינוציה) בלשון הספרות בת זמננו
	חוה רפן	מה בין "הסתדרות רופאי השיניים" ובין "הסתדרות
317		לרפואת שיניים": עיון בתחביר שמות ארגונים
	יונה צבר	קווי התפתחות מקבילים בארמית החדשה (של
333		יהודי זאכו) ובעברית החדשה (הישראלית)
	ביקורות	
345	יהושע בלאו	על לשון הכתובות העבריות בימי בית שני
	הערות ותגובות	
	ישעיהו מאורי	לתרגום הפשיטתא "לא תקפו" – "לא תרכון"
		(ויקרא יט, כז): למאמרו של נחום מ' ברונוזניק,
349		לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 187–190
353	נחום מ' ברונוזניק	תגובה לתגובה: להערתו של מאורי בחוברת זו
355	גד בן-עמי צרפתי ועפר כהן	"ברוניקה" או "ורוניקה"?
	מרדכי מישור	לעניין "פורשתא": למאמרי בלשוננו סא (תשנ"ח),
359		עמ' 339–342
361	ספרים שנתקבלו	
I	תקצירים באנגלית	

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו

- ד"ר יוסף עופר, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
ד"ר חיים א' כהן, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
ד"ר דנה טאובה, שיכון הריאל 10, בית הכרם, ירושלים 96343
ד"ר חנה שגיא, רח' הכנסת 7, גבעתיים 53362
ד"ר חוה רפן, רח' הגלעד 37, ת"ד 1003, כוכב-יאר 44864
פרופ' יונה צבר, Dept. of Near Eastern Languages and Cultures, UCLA, Los Angeles, Ca 90095-1511, USA
פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92345
פרופ' ישעיהו מאורי, החוג למקרא, אוניברסיטת חיפה, הר הכרמל, חיפה 31905
פרופ' נחום מ' ברונוניק, רח' דיסקין 11/35, ירושלים 96440
פרופ' גד בן-עמי צרפתי, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
מר עפר כהן, המחלקה לאבולוציה, סיסטמטיקה ואקולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, גבעת-רם 91904
ד"ר מרדכי מישור, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034

עיבוד מסרני של ערכים ממחברת מנחם בידי שמואל בן יעקב

פתיחה

עניינו של מאמר זה בהערות המסורה בכתב-יד של התורה מן האוסף השני של פירקוביץ, שתצלומו הגיע לא מכבר לירושלים¹. ייחודו העיקרי של כתב-היד הוא שלאחר כל פסוק בא בו תרגומו לערבית של רב סעדיה גאון. זה כתב-היד הקדום ביותר של תרגום רס"ג, ובשל כך חשיבות רבה נודעת לו². אולם עניינו כאן בייחוד אחר שלו, ייחוד הקשור להערות המסורה הגדולה אשר בו ולקשר שבין מקצת ההערות האלה ובין מילונו של מנחם בן סרוק "מחברת מנחם"³.

* על עיקרי הדברים המובאים פה הרציתי ביום כ"ד בתמוז תשנ"ז (29 ביולי 1997) בקונגרס הי"ג של הארגון הבין-לאומי לחקר המסורה (IOMS) שהיה בירושלים מטעם הקונגרס העולמי הי"ב למדעי היהדות.

1. הידיעה הראשונה על כתב-היד (והיחידה הידועה לי) מקורה בשתי הערות של אברהם אליהו הרכבי ושתייהן נדפסו בספרו חדשים גם ישנים – מקורות ומחקרים בתולדות ישראל ובספרותו (דפוס צילום, ירושלים תש"ל): (א) "מרב סעדיה גאון, ראש המדברים בכל הנוגע לחכמת ישראל [מצאתי...] התרגום הערבי לתורה (תפסיר אלתורה) בכ"י היותר קדמון כי נכתב מהסופר שמואל בן יעקב אשר חי בסוף המאה העשירית ובראש המאה הי"א למספרם" (חלק א, חוברת א [מצפה, חוברת א, תרמ"ו], עמ' 1). (ב) במקום אחר הרכבי מתאר כתב-יד של שמואל בן יעקב שראה בקהיר (הוא כ"י ל²) ומעיר בהערת אגב כי בפטרבורג (היא לנינגרד, מקום מושבו) נמצא עוד כתב-יד של שמואל בן יעקב: "ועוד נמצא ממנו בפה תורה עם מסרה ותרגום ערבי לרב סעדיה גאון החסר בראשו" (חלק א, חוברת ו [הפסגה א, תרנ"ה], עמ' 108). ראה י' בלאו, "עיונים בכתב-יד מזרחי מתחילת המאה הי"א של תרגום רס"ג לתורה", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 111–130.
2. מחברת מנחם יצאה לאור בשתי מהדורות: מהד' פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג תרי"ד ומהד' בדיליוס (Angel Sáenz-Badillos, *Menahem Ben Jacob Saruq Mahberet*, Granada 1986).
3. מהד' בדיליוס מיוסדת על כתב-יד וקטעי גניזה, ונעזרתי בה בכל הקשור להשוואת נוסח כתב-היד שלנו אל המחברת, בלא לבדוק את כתב-היד במקורם. בכמה מקומות במאמר התייחסתי לכתב-היד של המחברת והבאתי את סימניהם על פי מהדורת בדיליוס.

תיאור כתב־היד

סימנו של כתב־היד סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr II C1. הוא מחזיק את חמשת חומשי התורה, דפיו עשויים נייר ובכמה מקומות דפים רבים חסרים בו⁴. במצבו כיום כתב־היד מחזיק 527 דפים (ויש בו ספרור עמודים חדש ורצוף, שנעשה כנראה בלנינגרד)⁵. להערכתו, כתב־היד המקורי החזיק כ־740 דפים.

כתב־היד נחלק מעת כתיבתו לעשרה כרכים, שניים בכל חומש, כנראה בשל היקפו הגדול. בראשו בא קולופון של הכותב, שהוא גם הנקדן והמסרן. בראש כל כרך בא עמוד פתיחה ובו כתובות בעלים וכתובות מכירה⁶.

כל עמוד מחזיק כארבעה-חמישה פסוקים. הפסוקים נכתבים בטור אחד באותיות גדולות, בניקוד ובטעמים ובלוויית הערות מסורה קטנה. אחר כל פסוק בא תרגומו לערבית. התרגום בא בשורה חדשה, וכתוב באות קטנה יותר מזו של פסוקי המקרא. בדרך כלל בא רווח של שורה בין התרגום ובין הפסוק הבא. בסך הכול יש בכל עמוד 23–24 שורות (ובכללן שורות המקרא, שורות התרגום ושורות הרווח). גודל הדף 205x330 מ"מ, וגודל השטח הכתוב 160x275 מ"מ⁷.

הערות המסורה הגדולה באות בראש העמוד ובתחתית העמוד, כרגיל במצחפי המקרא. ההערות כתובות בשתי שורות לרוחב העמוד כולו (שהרי גם המקרא כתוב בטור אחד בלבד). לעתים באות כ"תא" מסורה כזה שתיים ואף שלוש הערות מסורה ברציפות (ומפרידה ביניהן עיגולית). לעתים מתארכת הערת המסורה ותופסת שלוש שורות ופעמים מעטות אף ארבע.

4. בתחילת ספר דברים באים לסירוגין כמה דפי השלמה שנכתבו כבר בתקופה קדומה אך ביד אחרת. דפים אלו שווים במתכונתם לדפים המקוריים של כתב־היד, ובאים בהם פסוקי המקרא, תרגום וס"ג והערות מסורה, אך אין בהם הערות הקשורות למחברת מנחם.

5. כתב־היד מחולק כיום לשני חלקים, וכל אחד מהם מסופר בנפרד. החלק הראשון (מספר הסרט במכון לתצלומי כתב־היד העבריים: ס' 69089) מחזיק את הספרים בראשית, שמות וויקרא (מחציתו השנייה של הספר), ובו 270 דף. החלק השני (ס' 69895) מחזיק את ספרי במדבר ודברים, ובו 257 דף (הספרור מגיע עד 258, אולם המספרים 223–224 נרשמו בטעות באותו הדף, והשני הוקף אחר כך בסוגריים). כתובת המכירה בערבית משנת 1287, הבאה בסוף ספר ויקרא, מעלה את האפשרות שחלוקת הספר לשני חלקים נעשתה כבר בעת המכירה הזאת.

6. אחד הכרכים, ובו מחציתו הראשונה של ספר ויקרא, אבד לחלוטין. כמו כן אבדו דפי הפתיחה של אמצע שמות.

7. המדידה נעשתה בקירוב על פי תצלום כתב־היד והסרגל המצולם בראשו.

אין בכתב־היד סימון של פרשיות פתוחות וסתומות⁸. בדרך כלל בא בגיליון סימון לסדרים באמצעות אות ס מעוטרת⁹.

כתובות המסרן והבעלים וכתובות המכירה

הסופר, הנקדן והמסרן של כתב־היד הוא שמואל בן יעקב, כאמור בכתובת הבאה בראשו: "אני שמואל בן יעקב כתבתי ונקדתי ומסרתי זאת התורה אשר פדי שכיריה חיי עולם אשר לנוצרי עֲדֻתָּיָה בגן עדן יְשׁוּלָם".

בעליו הראשון של כתב־היד הוא שלמה בן אברהם, כנאמר בכתובת בעלים הבאה בראש התורה: "זאת התורה לשלמה בן אברהם / שלומו וטובו ירבה ותהיה לו תרומיה / ויעוז כטוב יי וברכת רב העליליה". בכתובות אחרות הוא מכונה "רבנא" ו"הפקיד"¹⁰.

תאריך כתב־היד אינו מצוין בכתובות המצויות בו כיום, אולם יש בו כתובת מכירה ולפיה נמכר בשנת 1084 לשלמה הכהן בן אליהו, שהיה אב בית דין בעיר צור¹¹.

8. הסיבה ברורה: דרך הכתיבה של המקרא והתרגום אינה מאפשרת להציג את הפרשיות באמצעות רווחי הכתיבה, כרגיל במצחפי המקרא, וסימון הפרשיות באמצעות אותיות אינו נהוג במצחפים הקדומים.

9. סימון הסדר חסר במיעוט המקרים, במיוחד במקום שבא בו עיטור המסמן את תחילתה של פרשת שבוע חדשה.

10. למשל, בראש ספר שמות: "זה ספר ואלה שמות לרבנא שלמה הפקיד בן אברהם נוחו עדן יזכהו אל להגות בו הוא ובניו אמן". בראש ספר דברים: "חצי ספר אלה הדברים <הראשון> לרבנא שלמה הפקיד בן אברהם נוחו עדן יזכהו <1> אל להגות בו הוא ובניו אמן". בכמה מקומות נמחק שמו של שלמה בן אברהם הפקיד מן הכתובת, בשלמותו או בחלקו. במקום אחר, באמצע ספר ויקרא, "שופצה" כתובת הבעלות הקבועה והותאמה לשמו של הבעלים החדש באמצעות כתיבה על המחק ובין השורות. נוסח הכתובת המקורית היה: "חצי ספר ויקרא לרבנא שלמה הפקיד בן אברהם נוחו עדן יזכהו אל להגות בו אמן". זה נוסח הכתובת המתוקנת (הנרפס באות שונה נכתב ביד השנייה): "חצי ספר ויקרא לרבנא שלמה הכהן בן אדונינו אליהו נוחו עדן יזכה אל אדונינו אב הישיבה לראות ב[נים ובני בנים] הוגים בו אמן". שמו של שלמה הפקיד בא בתעודה מן הגניזה משנת 1043 (ראה משה גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, תל־אביב תשמ"ג [להלן גיל], תעודה 137). סהלאן בן אברהם איש פוסטאט שואל אם כבר הגיעו שני ספרים של "פתרון קהלת". אם לא הגיעו, יש לשאול את מר רב שלמה הפקיד על אודותם, "כי במשא נחטבו באטון מאת מ' ישראל". הויהוי אינו ודאי מוחלט, אך השם, התואר, המקום והזמן מתאימים.

11. כתובת המכירה באה בלשון קרובה מאוד בראש כל חלק אך לא בתחילת התורה. אביא לדוגמה את הכתובת שבראש ספר שמות: "זכה כבוד גדולת קדושת מרנו ורבינו ואדונינו שלמה הכהן אב בית דין שלכל ישראל בירבי אליהו ראש הישיבה ז"ל וקנה זו התורה ופתרונה לחמדו צדוק הכהן תושם עליהם סימן טוב ויזכהו לראותו הוא ובניו [הוגים] בתורה ובמצות וכתב עמרם החבר בן צדקה והיה הקנין על ידי ביום הששי ג' בסיון סנה דתתמר ליצירה

מלבד הכתובת הזאת באות כתב-היד עוד שלוש כתובות של מכירה או של בעלות¹².

מסרן כתב-היד – שמואל בן יעקב

שמואל בן יעקב הוא הסופר והמסרן של כמה כתבי-יד ידועים, ובראשם כתב-יד לנינגרד של התנ"ך (סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr. I B 19a; להלן כ"י ל). שמואל בן יעקב חי ופעל ב"מדינת מצרים" היא פוסטאט, ושם כתב את כ"י ל, שהוא התנ"ך היחיד בן התקופה שנשמר שלם לגמרי, וכמה מהדורות חדשות מיוסדות עליו. תאריך כתיבתו הוא 1009 לספירה, ולפיכך ניתן לקבוע כי כתב-היד שאנו עוסקים בו נכתב בתחילת המאה הי"א¹³.

כתב-יד אחר שכתב שמואל בן יעקב הוא ל"ב. ל"ב הוא כתב-יד של התורה, שהיה בבית הכנסת הקראי בפוסטאט והגיע לאוספו של ד"ר מנשה (מנפרד) להמן בניו-יורק. ייחודו של כתב-היד הזה במסורה הגדולה שלו. הרב מרדכי ברויאר, שהוציא

[1084] בצור". על פי "מגילת אביתר" (גיל, תעודה 559), קיבל אליהו הכהן את הגאונות בשנת 1062. הישיבה עברה מירושלים לצור בשנת 1073 או סמוך לה, ופעלה שם כעשרים וחמש שנים (מ' גיל, 'ארץ ישראל בימי השלטון המוסלמי [634–1099]', ההיסטוריה של ארץ ישראל, כרך שישי, ירושלים 1988, עמ' 140). אליהו הכהן סמך את שלמה בנו לאב בית דין ועלה לחיפה לקדש את השנה. הוא נפטר בכסלו א'שצ"ה (נובמבר 1083), פחות משנה לפני שרכש בנו את כתב-היד שלנו. עמרם החבר בן צדקה איש צור חתם על כתובה שנכתבה בצור בו' באלול 4839 לבריאה (8 באוגוסט 1079; גיל, תעודה 600, שורה 37). ביום 28 באוקטובר 1090 (רמזאן תפ"ג) עמרם מוסר דרישת שלום לשלמה בן סעדיה בפוסטאט (גיל, תעודה 602, שורה 21). בכתב-היד שלנו מעיד עמרם החבר בן צדקה כי מכירת כתב-היד נעשתה בצור בג' בסיוון ד'תתמ"ד (1084). כל הנתונים מתאימים אפוא לנתוני התעודות: השם, הזמן והמקום. מן התעודה משנת 1090 אנו לומדים על קשריו של עמרם עם קהילת פוסטאט, וייתכן שעל רקע קשרים אלו טיפל בהעברת כתב-היד ממצרים לצור ובמכירתו.

12. בסוף ספר ויקרא באה כתובת שלשונה ערבית, ועולה ממנה כי ביום "כ"ח מרחשון אתקצח לשטרות", כלומר בשנת 1287, נמכר כתב-היד (ואולי רק מחציתו הראשונה?) ל"אבו צאלח הכהן פאר הסופרים [...] בן פרחיה הכהן הרופא". עוד שתי כתובות באות בתחילת כל חלק מחלקי כתב-היד, וחמנו, ככל הנראה, בין שנת 1084 ובין שנת 1287. האחת מוסרת על קניית כתב-היד בידי עובדיה בן עולה בן פרחיה בן חלפון בן יצחק. השנייה, שלשונה ערבית, קובעת כי כתב-היד הוא בחזקתה של "הגבירה היקרה" ממשפחת הגאונים, אולם שמה של אותה גבירה לא פורש ("מלך ללגבירה היקרה סת לכל מבארכה אכנה גאון כל ישראל ביר גאון נין גאון זקל").

13. על מנייני השנים הסותרים בכ"י ל ועל ההכרעה ביניהם ראה אהרן דותן, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז (להלן: דותן, דקה"ט), עמ' 325, הע' 68. ראה גם להלן, הע' 23, עדות מן הגניזה על מצחף נביאים שכתב שמואל בן יעקב בשנת 1021.

מהדורה מדעית של המסורה הגדולה בכ"י ל², מצא בה קווי ייחוד הקושרים אותה אל המסורה הבבלית ואל העברית של בבל. שמואל בן יעקב החזיק לפניו את חיבור המסורה הבבלית לתורה, ומפעם לפעם עיבד את הערות המסורה הבבלית למתכונת של מסורה טברנית. לא תמיד נעשה העיבוד באופן מוצלח ומושלם, ובזכות זה אנו יכולים ללמוד הרבה על מקורה של המסורה המעובדת – המסורה הבבלית¹⁴. לאימות זיהויו של המסרן אפשר להביא ראיה מניקוד השם יששכר¹⁵, אך הוכחות חזקות לזיהוי עולות מכמה הערות מסורה ייחודיות הבאות, ככל הידוע לי, רק בכתב־היד שלנו ובכ"י ל², וכמה מהן מקורן במסורה הבבלית¹⁶. בכמה מקרים יש בהערות המסורה שבשני כתב־היד טעויות משותפות, וקשה להניח כי יימצאו בכתב־יד אחר¹⁷.

בשל הקווים המשותפים לכתב־היד שלנו ולכ"י ל² נכנה את כתב־היד שלנו ל^ס, כלומר כתב־יד לנינגרד עם תרגום רב סעדיה גאון.

14. ראה מרדכי ברויאר, המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב־יד ל², ניר־יוק חשנ"ב (להלן ברויאר, ל²). כ"י ל² הוא כתב־היד מס' 14 ברשימתו של גוטהייל, שביקר בקהיר ותיאר את כתב־היד שראה שם (ראה Richard Gottheil, "Some Hebrew MSS. in Cairo", *Jewish Quarterly Review*, o.s. 17 [1905] עמ' 629–630).

15. השם יששכר בא שבע פעמים בכתב־היד בלא דגש ב־ש הראשונה (בראשית מט, יד; שמות א, ג; במדבר א, ח, כח; י, טו; דברים כז, יב; לג, יח), ותופעה זו מצויה גם בכ"י ל ובכ"י ל² (ברויאר, ל², עמ' 7). חמש פעמים בא דגש בשם יששכר (במדבר א, כט; ב, ה [פעמיים]; ז, יח; יג, יז), ושאר המקומות חסרים בכתב־היד. לעומת זאת האות מ בתיבת מחברתו (שמות לט, כ) מנוקדת בפתח, שלא בכתב־היד ל ו־ל², שהיא מנוקדת בהם בסגול (ברויאר, ל², עמ' 7); ו שרוקה בסוף המילה (בלשונות ישתחוו וילוו) אינה נדגשת, שלא כשיטת ל² (ברויאר, ל², עמ' 8).

16. אביא שתי דוגמות להערות מסורה ממקור בבלי, הידועות לי רק משני כתב־היד האלה: (א) "מִמְנוּ ג' דמטע' [...]" (שמות יט, כא) – פסוקים בתנ"ך שהתיבה ממנו בהם ב־נ דגושה, וטועים לקרוא ב־נ רפה, ככינוי למדברים על פי מסורת בבל. על קריאת ממנו במסורת הבבלית ראה ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 1140–1141; (ב) הערת מסורה בעניין טעמי המקרא הבבליים: "טבעות ז' מל' [...]" (שמות כח, כג) – המסורה מזהה את הפסוקים המפורטים בהערה בעזרת טעמי המקרא הבבליים הבאים בכל פסוק.

17. אביא שתי דוגמות: (א) בהערת מסורה לבמדבר י, ב, "עשה לך ז'"/, כתב המסרן בשני כתב־היד כך: "כל אשר תמצא ידך <לעשות> [קהלת ט, י] וכל מגילה / מגילת אסתר <דכות>" במקום: "אשר תמצא ידך [שמואל א י, ז] כלי גולה [יחזקאל יב, ג] (המילים בסוגריים מזוים באות רק בכ"י ל²); (ב) בהערת מסורה לויקרא כו, כה המסרן לא הבין כראוי את שיטת החיבור הכולל (שמקורה במסורה הבבלית), ובשני כתב־היד כתב "שמעו דיחזקאל" וצריך להיות "וכל ירמיה בר מן רצו [ירמיהו כג, כא] שמעו [שם כט, יט]. יחזקאל [כולו...]" (ראה ברויאר, ל², עמ' 531).

המסורה בכ"י ל¹⁸ ומחברת מנחם

המסורה שבכתב־היד מגוונת: יש בה הערות של מסורה מפרטת, של מסורה משווה ושל מסורה מצרפת, שמילותיה נכתבות בדרך כלל בניקוד ובטעמים. יש בה גם כמה הערות שחותם המסורה הבבליית בהן ברור ומלמד על מקורן. אולם החידוש המפתיע ביותר הוא הערות מסורה מסוג חדש לגמרי: הערות מילוניות העוסקות במשמעויות שורש כלשהו בעברית. אמנם ההערות האלה הן מיעוט ההערות שבכתב־היד, אולם אין מיעוט זה מבוטל: יותר ממאה הערות מסורה כאלה באות בכתב־היד, ובשל קיטועו יש להניח שמספרן המקורי היה כפול. בהערות מן הסוג הזה נעסוק כאן.

המסרן אינו מזכיר בשום מקום את מקור ההערות¹⁸, אולם לא קשה לגלותו: המקור הוא המילון הידוע בן התקופה, מילונו של מנחם בן סרוק הידוע בשם "מחברת מנחם" (או "מחברות מנחם")¹⁹, שנתחבר באמצע המאה העשירית. הקרבה של הערות המסורה אל המחברת מובהקת כל כך עד שמתקבל הרושם שהמסרן לא הוסיף הרבה משלו אלא רק עיבד וקיצר ערכים מן המחברת.

18. כיוון שכתב־היד אינו שלם, אי־אפשר להוכיח אמירה זו באופן מוחלט. אולם בקולופון הקצר של שמואל בן יעקב שבראש כתב־היד הוא נוקט את הנוסחה הסטראוטופית "כתבתי ונקדתי ומסרתי זאת התורה", ואינו מזכיר את ייחודן של הערות המסורה שלו. אפילו את תרגום רס"ג הבא אחר כל פסוק – והוא המאפיין הבולט של כתב־היד – אינו מזכיר. והשווה לכתובת הקנייה של שלמה בן אליהו משנת 1084: "וקנה זאת התורה ופתרונה". אולי הזכיר המסרן את מקורו בהערת המסורה הראשונה שעבד על פי המחברת, אולם גם האפשרות הזאת נראית רחוקה, שהרי אין סדר להערות המסורה וכל אחת עומדת לעצמה, ולא מצאתי בכתב־ידי של המסורה הערות שהן מעין "מבוא" להערות הבאות אחריהן. לעניין זה יש מקום לעיין בנוסחה "ויביא ממנו [כך וכך] עינינים", הבאה 12 פעמים בהערות המבוססות על המחברת. אפשר שאכן, הנושא התחבירי של המשפט הוא מנחם, והמסרן רומז אפוא אל מקורו. אולם אפשר שאין פה אלא נושא סתמי בדומה לנוסחה השנייה, השגורה יותר: "ויש לו [כך וכך] עינינים" (נוסחה זו באה 86 פעמים).

19. מנחם אינו קורא שם למילונו, אולם בסוף כל אות מן האל"ף-בי"ת הוא כותב: "ותשלם מחברת [בי"ת], אחל מחברת [גימ"ל]", ומכאן שהמילון כולו מחזיק כ"ב מחברות. דונש אינו קורא שם למילון, ונוקט לשון "ספר" סתם ("בספרו קשורים" – שיר הפתיחה, טור 47; "אכתוב לך יסודות בנין ספרך" – הקדמת דונש, מהד' פיליפובסקי, עמ' 6). רש"י משתמש בשם מחברת בשלושה אופנים: שם לחיבור כולו ("ומנחם פתר במחברתו לשון סממנים" – רש"י לסנהדרין קד ע"א, ד"ה "בית גנזיו"; ובדומה לכך בפירושו לישעיהו יט, ז, ד"ה "ערות", ולאיוב כד, יט, ד"ה "מימי שלג"), שם לקבוצת הערכים במילון הפותחים באות מסוימת מן האל"ף-בי"ת ("ומנחם חברו במחברת צד"י עם [...] – שמות ג, כב, ד"ה "ונצלחם") וכינוי לערך יחיד ("מנחם בן סרוק פירשו במחברת צמדי פתיל" – בראשית ל, ח, ד"ה "נפתוליי"; וכן שמות ב, י, ד"ה "משיתיהו"; ישעיהו נט, ה, ד"ה "וקורי עכביש"; ירמיהו ד, ל, ד"ה "תקרעו בפרך").

רוב ההערות בנויות משתי חוליות. החוליה הראשונה היא הערת מסורה קצרה המתייחסת למילה מן המקרא הבאה בעמוד שהערת המסורה באה בו – מילת העיגון²⁰. בראש החוליה השנייה המסרן קובע את שורשה של המילה ואת מספר הוראותיו של השורש, ואחר כך הוא מפרט את ההוראות²¹. הפירוט נעשה לפי מגבלות המקום: בהערות קצרות המסרן מציין את מספר ההוראות של השורש הנדון ומדגים כל הוראה מהן בפסוקים מן המקרא הלקוחים מן המחברת. בהערות ארוכות – בשורשים בעלי ארבע הוראות ומעלה – המסרן קובע תחילה כי לשורש הנדון יש הוראות רבות (בלי לציין את מספרן), ואחר כך הוא מפרט והולך את ההוראות באמצעות ציטוט פסוק אחד או שניים לכל הוראה, ככל שהמקום מאפשר לו²². ברוב המקרים אין פסוק העיגון (הפסוק בעמוד שבו מילת העיגון) בא ממחברת מנחם, אבל המסרן משלב אותו בין הפסוקים המובאים להדגמת ההוראה המתאימה.

20. יש הערות לא מעטות שהחוליה הראשונה חסרה בהן. לדוגמה: "אומר מתחלק לשלשת מחלקים, כמות [...] (בראשית לו, יא); "פִּעְמָתִי עִקְרוּ פֶּעַם, וַיֵּשׁ לוֹ ד' עֵינִינִים [...]" (שמות לו, ג); "כָּכָר יֵשׁ לוֹ ג' עֲנִינִין בלשון קודש" (שמות לו, כד).
21. המונחים "ערך", "שורש" ו"הוראות השורש" משמשים כאן לתיאור מחברת מנחם וציטוטיה בכתב-היד שלנו. המינוח המשמש בשני המקורות האלה גופם יידון בהמשך הדברים.
22. יש כמה חריגים לכלל הזה, ומקצתם ניתנים להסבר. המסרן מביא את המניין חמש בשורש ע"ם (שמות כה, כז) ובשורש ש"ל (דברים כח, מ). את הערך "אדם" שבמחברת מנחם המסרן מביא בלא מספר, אף שיש בו ארבע הוראות בלבד (דברים יב, יט). גם הערך "סך" מובא פעמיים בלא ציון המספר, אף שיש בו ארבע הוראות בלבד (שמות לו, ט; במדבר כט, כז), אולם פעם אחת הוא מובא ובראשו מספר (במדבר ג, לא). הסיבה להשמטת המספר היא שמנחם עצמו לא הביא מספר בראש הערך (כנראה משום שראה בו אפשרות לחלוקות משנה של ההוראות, ועל כן הקדים בראשו "סך מתחלק למחלקות ולענינים"). הערכים "קדש" ו"שעל", שבכל אחד מהם שלוש הוראות, מובאים בלא מספר (במדבר כ, יג; כב, כד), וכך גם הערך "ך", שבו שתי הוראות בלבד (דברים יג, טז). המסרן ציין בראש דבריו את העובדה המיוחדת של שורש בן אות אחת, והשמיט לחלוטין את המשפט שנקבע בו מספר ההוראות (כלומר לא אמר "שני עינינים", אך גם לא "עינינים הרבה"). שלוש פעמים מובא בלא מספר ערך שבו הוראה אחת בלבד ("ו" – ויקרא טז, יד; "שב" – ויקרא יט, לב; "אסם" – דברים כח, ח), אולם מקרים אלו אינם בבחינת חריגים, שהרי אין פה ההכרזה הסתמית "ויש בו עינינים הרבה", וגם מנחם אינו מביא מניין בראשם. הספרור השוטף של ההוראות בדברי המסרן בא בדרך כלל כאשר בראש הערתו בא מספר, אולם יש חריגים לכאן ולכאן. לדוגמה: אין מספר בראש הערת המסרן על השורש ג"ר המצוטטת להלן, אך יש בה ספרור שוטף של ההוראות מאחת עד שבע (מתוך אחת-עשרה). כך גם בערך "צף" (שמות לו, ב), שהמסרן מונה בו שישה "עינינים", והם כל ההוראות שהביא בו מנחם.

הנה דוגמה של ערך קצר במחברת מנחם ועיבודו בידי המסרן:

מנחם

ירך מתחלק לשני ענינים: האחד,

יוצאי ירך יעקב

ועד ירכים

תחת ירכי

השני, לירכתי ימה

ולירכתי המשכן ימה

ענין זווית המה

מ"ג-ל"ט שמות לו, כז

וְלִירְכָתִי ב'

ועיקרו ירך ויש לו תריץ עיני'

יצאי ירך יעקב

ממתנים ועד ירכים

שים נא ירך תחת ירכי

הענין השני

ולירכתי המשכן

לירכתי ימה:

שמות א, ה

שמות כח, מב

בראשית כד, ב

שמות כז, כז

שמות כז, ב

שמות לו, כז (+כו, ב)

שמות א, ה

שמות כח, מב

בראשית כד, ב

שמות כז, כז

שמות כז, כז

בראש דברי המסרן באה הערת מסורה קצרה: "ב'", בלי פירוט, כדרך המסורה הקטנה. אחר כך נרשם השורש: "ועיקרו ירך", ונאמר כי לשורש הזה שתי הוראות ("עיני' [נים]"), ולבסוף מובאים פסוקי הדגמה מן המחברת לכל אחת מן ההוראות. במקרה הזה הערך המילוני קצר ביותר, והמסרן הביאו כמעט במלואו והשמיט רק את הסבר ה"עניין" השני.

בדוגמה השנייה הערך המילוני ארוך יותר, והמסרן נאלץ לקצרו:

מ"ג-ל"ט בראשית לז, א

מְגֹרֵי

עיקרו גר ויש לו דרכים הרבה כמות

מגורי אביו

גר ותושב:

דרך אחר והגרתי לגי

נגרות ביום אפו:

דרך שני גורו לכם מפני

מתגרת:

דרך שלישי יגורוהו בחרמו

בראשית לז, א

בראשית כג, ד

מיכה א, ו

איוב כ, כה

איוב יט, כט

תהלים לט, יא

חבקוק א, טו

דברי אגור: משלי ל, א
 דרך רביעי גרה לא יגר: ויקרא יא, ז
 דרך חמישי' [קרא בגרון] ישעיהו נח, א
 [ו]גרוןך מצמ[אה] ירמיהו ב, כה
 דרך שישי(ת) גור אריה: בראשית מט, ט
 דרך שביעי מגררות במגרה: מלכים א ז, ט

במחברת מנחם שבידינו הערך "גר" נחלק לאחת-עשרה מחלקות (=הוראות), וכאן נמנו שבע מהן (והובאו שמונה). פסוק העיגון ("בארץ מגורי אביו") שובץ בהוראה המתאימה לו, שהיא ההוראה הראשונה כאן.

ייחודה של התופעה

דרכו המיוחדת של המסרן ליצירת הערות מסורה מערכי מחברת מנחם טעונה הסבר. מה ראה שמואל בן יעקב לנהוג כך? וכי לא הבחין בין הערות מסורה ובין ערכים של מילון? זאת ועוד: "הערות מסורה" כעין אלה אינן ידועות במצחפי מקרא אחרים, ולא זו בלבד אלא שאין כדוגמתן גם במצחפים האחרים שכתב ומיסר שמואל בן יעקב עצמו, כגון כ"י לנינגרד הידוע של המקרא כולו (כ"י ל) וכגון כ"י ל²³ לתורה וכ"י ק2 לנביאים ראשונים²³.

אציע כאן שלוש תשובות לשאלה. תחילה אציין את ייחודו של המסרן. אין זה המקום היחיד שניכרת בו פעולת עיבוד שלו: גם בכ"י ל²³ עסק שמואל בן יעקב בעיבוד ובהתאמה שיטתיים של חומר חיצוני²⁴, אלא ששם יצר הערות מסורה טברנית מן המסורה הבבלית, ואילו כאן עוד הרחיק לכת בעיבודו ונוקט לחיבור שאינו קשור למסורה כלל.

23. כ"י ק2 הוא כתב-היד מס' 27 ברשימתו של גוטהייל (לעיל, הע' 14, עמ' 636–637). גוטהייל מצטט את הקולופון שבסוף כתב-היד (שלא שרד כיום): "אני שמואל בן יעקב כתבתי ונקדתי ומיסרתי זה ארבעה הנביאים הראשונים" וכו'. ייבין כינה את כתב-היד ק2 (ישראל ייבין, "כתב-יד קרוב מאוד לכתר ארם צובה: ל 11", טקסטוס יב [תשמ"ה], עמ' לא). כינוי זה עדיף מהכינוי ל²³ שקבע ברויאר במשותף לכתב-היד הזה ולכ"י ל²³ לתורה (ברויאר, ל²³, עמ' 1). על כתב-יד אחר שכתב שמואל בן יעקב יש לנו עדות מן הגניזה, ועל פיה קיבל שמואל בן יעקב 25 דינרים ביום 24 בנובמבר 1021 בעד העתקת שמונת ספרי הנביאים בשביל אבו נצר סלאמה (הוא שלמה) בן סעיד (סעדיה) בן צגיר על פי הנמודג (מילה פרסית שפירושה 'הדוגמה') שאצל אבו אסחק אלעריפס(?) בן חגי' הוא אברהם בן חגי (גיל, א, עמ' 193, § 342, הע' 342 – על פי כ"י T-S 10J5, דף 15). בקהיר נמצא עוד דף מכתבתו של שמואל בן יעקב (על פי השוואה פלאוגרפית של מלאכי בית-אריה. תצלומו: ס' 40190, ובסרט זה נרשמה חוות דעתו של בית-אריה), והוא מחזיק את בראשית כו, ט–לג. דף זה אינו שייך לכ"י ל²³.

24. על דרכי עיבוד המסורה בכ"י ל²³ ראה יוסף עופר, "המסורה הבבלית לתורה בעיבוד טברני של שמואל בן יעקב", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 269–283.

שתי התשובות האחרות קשורות לייחודו של כתב־היד. אין זה מצחף רגיל, סטנדרטי, שהרי הוא כולל את תרגומו הערבי של רב סעדיה גאון לתורה, הבא לאחר כל פסוק. לצורך זאת נכתב בכתב־היד טור אחד בכל עמוד ולא שלושה כמקובל. ממילא כתב־היד הזה חורג מן המתכונת הקבועה של מצחפי המקרא בני התקופה, וייתכן שמשום כך ראה המסרן היתר לעצמו לחרוג ממתכונת כתב־היד גם בתחום המסורה.

התשובה השלישית, הנראית לי עיקר, נוגעת לעניין טכני. כידוע, דרכן של הערות מסורה שהן נכתבות בעמוד אחד של כתב־היד ומתייחסות למילה כלשהי מן המקרא הבאה באותו העמוד. כך נוהג גם המסרן שלנו. הוא כותב את הערות המסורה בראש העמוד או בתחתיתו ואינו חורג ממגבלות המקום: הערה שנכתבה בראש העמוד מסתיימת שם ואינה נמשכת בתחתיתו, ואין צריך לומר שאין היא נמשכת בעמוד שלאחריו.

מגבלה חמורה זו מסבירה את הצורך בעיבוד ערכי המחרת, בקיצורם ולעתים אף בקיצוצם. אולם פעל גם "לחץ" הפוך, ואולי הוא שהביא את המסרן לידי מעשהו המיוחד: בכל עמוד מכתב־היד בא טור אחד בלבד, פסוקי המקרא נכתבים באותיות גדולות ואחרי כל פסוק בא תרגום רס"ג. נמצא שכל עמוד מחזיק ארבעה או חמישה פסוקים בלבד²⁵. המסרן נדרש אפוא למצוא הערות מסורה המתייחסות לפסוקים המועטים שבעמוד ולהביא בכל עמוד שתי הערות ארוכות מסוג זה. נראה ששימשה זו אינה קלה כל עיקר²⁶.

שמואל בן יעקב מצא לבעיה זו פתרון פשוט וקל: בכל מקום שחסרות לו הערות מסורה בעמוד כלשהו הוא לוקח מילה מן העמוד, מביא עמה הערת מסורה קצרה²⁷,

25. לשם השוואה, בכתב־יד אחרים של המקרא, כגון כ"י ל, באים בכל עמוד שלושים פסוקים ויותר.

26. בשל היקפו הגדול של כתב־היד חומר המסורה המובא בו רב כמות. לשם המחשה: בכתב־היד הזה נכתבה התורה ב־730 דפים בערך, ואילו בכ"י ל היא נכתבה ב־119 דפים ובכתר ארם צובה – ב־124 (או ב־114) דפים בלבד (ראה יוסף עופר, "כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו", ספונות ס"ח ד [יט], [תשמ"ט], עמ' 281–282). כמות המסורה בכל דף אינה שונה הרבה בשלושת כתב־היד האלה, ולפיכך הכמות הכוללת של המסורה לתורה בכתב־היד שלנו גדולה פי חמישה בערך מזו שבכ"י ל ובכתר. הקושי שעמד בפני המסרן נבע מהכמות הכוללת הגדולה של חומר המסורה שנוקט להביא. אולם הקושי גדול בהרבה בשל הדרישה להביא בכל עמוד הערות מסורה המתאימות דווקא לפסוקים המועטים אשר בו.

27. נראה כי המסרן נזקק להערת המסורה ה"קונוונציונלית" כדי שתשמש לו מעין וו שיאפשר תלות עליו את ההערה המילונית, שהיא בבחינת חריג. עם זה, בכמה מקרים ויתר המסרן על חוליה ראשונה זו (ראה לעיל, הע' 20). במקצת ההערות המסרן יוצר שילוב מיוחד בין שני חלקי ההערה, שהוא גם שילוב מעניין בין המסורה ובין הדקדוק. את הכתיב החסר שהמסורה מעירה עליו הוא תולה בשורשה של המילה, כגון "ןְערת חס" [שמות כה, ה] – בשביל שעיקרו ער. ויש לו עניין הרבה [...]."

קובע מה שורשה על פי שיטת מנחם ומספח לה סיכום של מה שנאמר במחברת מנחם על אותו השורש. פעולה זו מזמנת למסרן הערת מסורה מן המוכן לכל מילה שיחפון בה ובלא מגבלות. בדרך כלל פסוק העיגון אינו בא במחברת מנחם בערך המצוטט, אבל המסרן משלב אותו בין הפסוקים המובאים להדגמת ההוראה המתאימה²⁸.

דרכי הקיצור

א. לשונות הקיצור

כמעט בכל הערות המסורה המיוסדות על המחברת המסרן מקצר את החומר המובא במחברת: הוא מביא בדרך כלל פסוק אחד להדגמת כל הוראה, ובשורשים מרובי הוראות בדרך כלל אין הוא מביא את כולן. בארבעה מקומות המסרן מתנצל בסוף דבריו על שנאלץ לקצר ועל שלא הספיק לו המקום להביא אלא מקצת הוראות השורש שאצל מנחם:

א. [כִּלְתִּי] – בראשית ל, ח – השורש כ"ל: "ואנחנו נתן מעט והמשכ' יבינו".

ב. וְנוֹעַדְתִּי – שמות כה, כב – השורש ע"ד: "ונשאר לה הרבה ואנחנו נתנו יד".

ג. תַּעֲנֶה – ויקרא כג, כט – השורש ע"ן: "והמלאכה גדולה".

ד. כָּכַל – במדבר ט, ה – השורש כ"ל: "ויש לו רחב".

המובאה הראשונה והמובאה האחרונה הן מן הערך "כל", שפירט בו מנחם ארבע-עשרה מחלקות. המסרן הביא תשע מהן בהערה הראשונה ושש בהערה האחרונה. בערך "עד" (המובאה השנייה) פירט מנחם אחת-עשרה מחלקות, והמסרן הביא חמש בלבד. בערך "ען" (המובאה השלישית) פירט מנחם שלוש-עשרה הוראות, והמסרן הביא שלוש בלבד²⁹.

שניים מן הביטויים שלהלן שכיחים בספרות המסורה, במיוחד בילקוטי דקדוק המסורה. הביטוי והמשכילים יבינו – לשון הכתוב בדניאל יב, י – בא ארבע פעמים

28. בכמה מקרים המסרן מוותר על שיבוץ פסוק העיגון בתוך הערך המילוני מתוך שכחה או מפני שהתקשה בשיבוץ או מפני שהשיבוץ במחלקה הראשונה או היחידה ברור מאליה. דוגמות: "אלוף", "אלופי" (בראשית לו, טו-טז; השיבוץ קשה), "הציל" (בראשית לו, כב; המסרן מקדים את ההוראה המתאימה לראש, ולכן השיבוץ פשוט), "תה" (ויקרא טז, יד; הוראה אחת בלבד); "נעצרה" (במדבר יז, טו; הוראה אחת), "כִּלְתִּי" (בראשית ל, ח; הסיבה אינה ברורה).

29. הערך "כל": בבראשית ל, ח הובאו המחלקות 1-3, 5, 7, 9-12; במדבר ט, ה הובאו המחלקות 11 (פסוק העיגון), 2, 4, 1, 5, 7. מן הערך "עד" הובאו המחלקות 9 (ובח פסוק העיגון), 1-4. מן הערך "ען" הובאו המחלקות 1, 3, 4.

באוסף "דקדוקי הטעמים" במהד' בר ושטראק³⁰ ומציין את עומקן של התופעות המוצגות ואת הצורך ביגיעה ובשכל כדי להבין לאמתן. למקורות האלה אפשר לצרף את הערת המסורה הגדולה בכ"י ש1 למלכים א יג, ג: "ונתן ביום ההוא מופת [שם] – לא פסק; ישא ביום ההוא לאמר [ישעיהו ג, ז] – פסק; והמשכילים יבינו". הצירוף מובא כאן להצגת שאלה קשה שלא נמצא לה פתרון³¹, בדומה למונח המקובל היום צריך עיון.

שימוש של שמואל בן יעקב בביטוי אינו דומה לשני המקומות האלה, שהרי אין לפנינו עניין עמוק ורחב מני ים או בעיה קשה שפתרונה אינו ברור. בכל זאת יש פה דבר לא גמור, מלאכה שלא נסתיימה, והמשכילים נקראים לבוא ולהשלים את הלימוד והבירור בעניין עד תומו.

הביטוי השני הוא והמלאכה גדולה, ואף הוא מיוסד על לשון הכתוב (דברי הימים א כט, א)³². גם הביטוי הזה משמש בילקוטי דקדוק המסורה, ומצאתיו שלוש פעמים במהד' בר ושטראק: ב"שער נקודות אומץ המקרא", העוסק בסולם התנועות ובשינויי התנועות בנטייה (סעיף 36), ב"סימן סמוך ומוכרת במקרא", העוסק בשינויי התנועות בין צורת הנסמך לצורת הנפרד ובין צורת ההקשר לצורת ההפסק (סעיף 37), וכן ב"סדר המדבר" (סעיף 71, שכבר נזכר לעיל)³³. הביטוי והמלאכה גדולה מציין בסעיפים האלה (בייחוד בשני הראשונים) את קיטועו ואת חלקיותו של החומר המובא בהם, ומשמעות זו קרובה אפוא למשמעותו בכתב־היד שלנו³⁴.

30. ראה יצחק בר והרמן שטראק, ספר דקדוקי הטעמים, ליפסיה 1879 (דפוס צילום, ירושלים תש"ל). זה תוכן ארבעת הסעיפים שהביטוי בא בהם: פירוט תופעות במסורה (סעיף 3; דותן, דקה"ט, שער ב), הבנה נכונה של סוג מיוחד של הערות קרי וכתוב (סעיף 8), עיון ביחס בין הניקוד ובין כתיב חסר וכתוב מלא (סעיף 9) ופירוט של כעין "חלקי הדיבר" (סעיף 71). הצד השווה בכל הסעיפים האלה הוא שהם עוסקים בהצגה ובניסיון ביאור של תופעות מקיפות במילות המקרא, באותיותיהן או בניקודן.

31. שני קטעי הפסוקים המצוטטים שווים בטעמיהם (תלישא, קדמא, מהפך, פשטא). בפסוק השני בא פסק אחרי הצירוף ביום ההוא, ואילו בראשון אין פסק. לגופה של השאלה ראה מרדכי ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב, עמ' 149 (פסק שכיח לפני לאמר). על עוד שאלות מן הטיפוס המוצג פה ראה ישראל בן־דוד, "שאלות בדקדוק לשון המקרא ששאל בעל מקרא קרא", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 119–136.

32. גם לשון נתנו יד מבוסס על המקרא (איכה ה, ו). לא כן הביטוי ויש לו רחב, שאיני יודע את מקורו.

33. בסעיף הזה מצוטט הפסוק המקראי בשלמותו: "והמלאכה גדולה כי לא לאדם הבירה כי ליי אלהים".

34. ראה אהרן דותן, אור ראשון בחכמת הלשון – ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז, עמ' 122. על סעיף 36 דותן אומר כי הביטוי הוא רמז שלא נתכוון מחבר הסעיף למיצוי. ואולי מן ההשוואה לכתב־היד שלנו יש ללמוד כי גם מחבר הסעיף עיבר חומר דקדוקי קדום שעמד לפניו כשהוא מקצרו ומשמיט חלקים ממנו.

ב. השוואת המקבילות

במקרים רבים מובא ערך מן המחברת יותר מפעם אחת. תופעה זו שכיחה למדי: 124 הערות מסורה בכתב־היד מיוסדות על מחברת מנחם. אחד־עשר שורשים נדונים בשתי הערות כל אחד, ארבעה שורשים נדונים שלוש פעמים כל אחד, ושורש אחד (השורש ח"ן) נדון ארבע פעמים!

השוואת ההערות המקבילות זו לזו יש בה כדי ללמד על דרך עבודתו של המסרן ועל מניעיו ומגמותיו. לעולם אין המסרן מביא שתי הערות זהות. השוני בין ההערות העוסקות באותו השורש אינו קשור רק בפסוק העיגון שהמסרן משבח בתוך הערתו. ההבדלים הם גם בפסוקים מן המחברת המובאים כדי להדגים את הוראותיו של השורש. בשורשים מרובי הוראות, שהמסרן אינו מביא בהם את כל המחלקות של מנחם, ההערות המקבילות שונות זו מזו גם במחלקות שהן מציגות.

השוואה זו מלמדת כי יש להיזהר מאוד מלתלות במסרן תפיסה לשונית־מילונית מגובשת ועקרונית. לדוגמה: בערך "סף" מנחם מונה שמונה מחלקות. במחלקה האחרונה הוא מביא את הפסוק "סוף דבר" (קהלת יב, יג) ומוסיף: "ענין תכלית הוא, והם קרובים למחלקה הראשנה" (המוגדרת אצל מנחם "ענין כליון"). המסרן מפרט בדברים כח, לח את הוראות השורש ס"ף, ומביא שבעה פסוקים המדגימים את שבע ההוראות הראשונות של מנחם. אפשר אפוא לשער שהמסרן ראה את סוף דברי מנחם וסבר כי יש לשייך את "סוף דבר" למחלקה הראשונה ולא ליחד לו מחלקה לעצמה. אולם השוואה לשני המקומות האחרים שהמסרן דן בהם בשורש ס"ף מלמדת שאין כל בסיס להשערה כזאת: בשני המקומות (בראשית כד, לב; ויקרא כז, טו) המסרן מביא את המחלקה הראשונה ואת המחלקה השמינית, כל אחת בנפרד. לעומת זאת הוא משמיט במקום הראשון את המחלקה הרביעית ואת המחלקה השישית.

מאלפת במיוחד השוואת ארבעת המקומות שנדון בהם השורש ח"ן. מנחם מפרט בערך הזה שלוש מחלקות: בראשונה באים השמות חן וחנינה, בשנייה באים הפועל חנני והתואר חנון, ובשלישית – לשונות חניה. מנחם מציין כי המחלקה השנייה "קרובה לראשונה", ובכל זאת הוא מייחד לה מחלקה לעצמה ורושם בסופה "לשון רחמים". שמואל בן יעקב מצטט את ההערה ארבע פעמים בהערות למילים האלה: (א) חנו (בראשית לט, כא); (ב) וְהַחֲנִים (במדבר ב, כז); (ג) וַיִּחַנו (במדבר לג, מט); (ד) חָן (דברים כח, ג). בהערה ב ובהערה ד הביא את המחלקה הראשונה ואת המחלקה האחרונה שבדברי מנחם והתעלם מן האמצעית. בהערה א הוא אומר שיש לשורש שתי הוראות, אך בראשונה הוא כולל פסוק אחד מן המחלקה השנייה. ואילו בהערה ג המסרן מביא בפירוש שלוש הוראות ומדגים את כולן.

נראה כי נוסח המחברת שעמד לנגד עיניו של המסרן היה דומה לנוסחנו, כלומר היו בו שלוש מחלקות בערך "חן" והערה על הקרבה שבין שתי הראשונות. המסרן עיבד את הערך הזה מחדש בכל מקום שהחליט להביאו, ובכל פעם הכריע בדרך

אחרת: פעם הלך בעקבות מנחם והביא שלוש הוראות, ובשאר שלוש הפעמים הלך בעקבות ההערה על קרבת המשמעויות והביא שתי הוראות בלבד. אולם רק פעם אחת טרח להביא מן המחלקה השנייה פסוק המוכיח כי לדעתו יש לצרף את שתי המחלקות הראשונות של מנחם להוראה אחת. חוסר העקיבות המילונית של המסרן ניכר פה ביותר³⁵.

בעיות ותקלות בעשייתו המילונית של המסרן

אף שעיקר מלאכתו של המסרן בהערות המבוססות על מחברת מנחם היא מלאכה של קיצור והעתקה בלבד, ברוב ההערות יש גם עשייה מילונית, שהרי המסרן נוהג לשבץ את פסוק העיגון באחת מהוראות השורש. רק לעתים רחוקות נכלל פסוק העיגון עצמו בערך המתאים במחברת, והדבר פוטר את המסרן מטורח השיבוץ. במקומות לא מעטים יש שיבוש בעשייתו המילונית של המסרן או שהכרעתו תמוהה או מנוגדת לשיטתו המילונית של מנחם. אציג בקצרה מקרים כאלה ואמיין אותם לסוגים.

א. המסרן משבץ פסוק בשורש לא מתאים

1. מִשְׁתָּאָה (בראשית כד, כא) – המסרן קובע כי "עיקרו שת", ואילו מנחם מביא את הפסוק הזה בערך "שא". שלא כדרכו אין המסרן משבץ את הפסוק באחת מהוראות השורש ש"ת ואף לא בהוראה לעצמה, וייתכן שהדבר מלמד על היסוסיו.
2. חֲמִיכֶם (ויקרא כו, ל) – המסרן קובע כי שורשו ח"ם, ואילו מנחם מביא את הפסוק הזה בערך "חמן".
3. אָרוֹר (דברים כז, טו) – המסרן קובע כי "יסוד המילה רר", ואילו מנחם, כנראה, משייכו לשורש א"ר³⁶.

35. באופן תאורטי אפשר להציע גם הסבר אחר: לפני המסרן עמדו שתי מהדורות של מחברת מנחם, באחת נמנו שתי מחלקות בערך "חן" ובחברתה שלוש (כבנוסחנו), והמסרן ציטט בכל פעם ממהדורה אחרת. הצעה כזאת אינה נראית סבירה ביותר, ומכל מקום גם היא מורה על חוסר עקיבות בעבודתו של המסרן בעצם שימוש במהדורות שונות באותו עניין בלא להעיר על כך.

36. מנחם אומר במחלקה הרביעית של הערך "אר": "אורו מרוז [שופטים ה, כג] במארה אתם נארים [מלאכי ג, ט] ארה לי יעקב [במדבר כג, ז] ענין קללה המה", ואינו מזכיר את לשון קללה בערך "ר" או בערך "רר". המסרן משייך את המילה אָרוֹר לשורש ר"ר, וקובע כי לשורש הזה שתי הוראות, הראשונה מודגמת בפסוק "ארריך אורו" (בראשית כז, כט) והשנייה בשלושה פסוקים: "רר בשרו" (ויקרא טו, ג), "ויורד רירו" (שמואל א כא, יד), "בריר חלמות" (איוב ו, ו). בנוסח המחברת שברוב כתבי־היד הערך "רר" אינו בא כלל, ושלוש הפסוקים שהמסרן מביא באים בהוראה הרביעית של הערך "ר". אולם בשני כתבי־יד של המחברת (ט, ע) באים שלוש הפסוקים מלשון ר"ר בפני עצמם בערך "רר", ולא כאחת ההוראות של הערך "ר", ונראה שכך היה הנוסח שעמד לנגד עיני המסרן. שיבוץ לשון אָרוֹר בערך "רר" הוא, כנראה, מעשה ידיו של המסרן ולא העתקה מנוסח קודם של המחברת.

4. תַּאסָּף (דברים כח, לח) – המסרן קובע כי "יסודו סף", ואילו מנחם, כנראה, משייכו לשורש אס"ף³⁷.

ב. המסרן קובע לפסוק העיגון הוראה מיוחדת ואינו משבץ אותו באחת ההוראות המובאות במחברת³⁸.

1. מַרְגְּלִים (בראשית מב, ט) – מנחם הביא את הפסוק במחלקה לעצמה ואת "וירגל בעבדך" (שמואל ב יט, כב) במחלקה לעצמה, ואילו המסרן ראה בשני הפסוקים "ענין" אחד.

2. וְעָרַת (שמות כה, ה) – מנחם לא הביא בערך "ער" שום פסוק מלשון עור, ואפשר שהיה מצרף לשון זו אל "ענין חשפה" הכולל את "ערום ועריה" (יחזקאל טז, ז) ואת "וערות אביהם" (בראשית ט, כג). המסרן מביא את לשון עור כהוראה לעצמה³⁹.

3. הַנְּעָדִים (במדבר טז, יא) – מסתבר שמנחם סבור שיש לשייך את הפסוק למחלקה החמישית, שהיא "ענין להק וקהלה" וכלולים בה הפסוקים "עדת בני ישראל" (שמות טז, א ועוד) ו"עדת דבורים" (שופטים יד, ח). אולם המסרן מביא את הפסוק הזה בנפרד מן הפסוק "עדת בני ישראל".

ג. המסרן אינו משבץ כלל את פסוק העיגון באחת מהוראות השורש אֶלּוּף (בראשית לו, טו-טז) – המסרן קובע "יש לו בקר' ד' עינ'" ומביא את כל ארבע הוראות השורש, אולם אינו משבץ את פסוק העיגון בשום הוראה. השיבוך אינו קל וברור, ועל כן ייתכן שמשנתקף פה היסוס של המסרן ולא שכחה גרדא⁴⁰.

37. מנחם מביא בערך "אסף" את הפסוק "מי אסף רוח בחפניו" (משלי ל, ד) ועוד. גם פה אין המסרן משלב את פסוק העיגון באחת מהוראות השורש.

38. קרובים לסוג הזה המקרים שהמסרן כותב בהם את התיבה אחר בין פסוק העיגון ובין פסוק המצוטט מן המחברת, ובכך הוא משייך אותם לשתי הוראות, ואילו לפי שיטת מנחם הם נכללים במחלקה אחת. לדוגמה: "וְהִשְׁקִיטָה" (במדבר כ, ח) – המסרן מביא את הפסוק "והשקית ברגלך" (דברים יא, י) הדומה לפסוק העיגון, ואחריו "ותשקקה" (תהלים סה, י), כשבין הפסוקים מבדילה המילה אחר. במחברת מנחם הכול שייך למחלקה אחת. "ולא תקחו כפר" (במדבר לה, לא) – לפני הפסוק הזה המסרן מצטט את הפסוק "כי הדם הוא בנפש יכפר" (ויקרא יז, יא) ומבדיל בין הפסוקים באמצעות התיבה אחר. התיבה אחר באה לפעמים גם בין שני פסוקים המצוטטים ממחלקה אחת מן המחברת (ואף אחד מהם אינו פסוק העיגון), כגון "אשר קלם" (ירמיהו כט, כב) ו"נחשת קלל" (יחזקאל א, ז) שהובאו בהערה על "מִקְלָה" (דברים כז, טז).

39. המסרן דן בשורש ע"ר גם בויקרא יח, ז, ובשני המקומות הוא מביא פסוק מלשון עור. בהערתו כאן אפשר לטעון שמילת העיגון (ועלת) הניעה אותו לנהוג כך, אולם במקום השני מילת העיגון היא ערוה. ייתכן אפוא שבעניין זה עשייתו המילונית של שמואל היא מדעת, והוא רוצה ומתכוון לסטות מדרכו של מנחם.

40. לא כל מקום שאין בו שיבוך מעיד על שגיאה או על תקלה בעבודת המסרן. ראה לעיל, הע' 28.

ד. המסרן נוהג שלא כשיטתו המילונית של מנחם אֶמְרָ (בראשית לו, יא) – המסרן הביא שלושה "מחלקים" בזיקה למילה זו. בהוראה השלישית הוא מביא את הפסוק ואומר: "מחלקת שלישי שם בר נש: תימן אומר". אולם מנחם אינו כולל במילונו שמות פרטיים, וממילא לא הביא את השם אֶמְרָ. המסרן הוא שהוסיף את ההוראה הזאת והגדירה במונח ממונחי המסורה "שם בר נש". המסרן משמיט את אחת המחלקות של מנחם, ובה הפסוקים "את ה' האמרת [...] וה' האמירך" (דברים כו, יז–יח) ו"יתאמרו כל פועלי און" (תהלים צד, ד). נראה שהדבר נעשה מטעמים טכניים גרדא: המסרן העתיק מן המחברת את המספר שלוש, וכיוון שנאלץ להוסיף מחלקה משלו, השמיט כנגדה את אחת המחלקות ולא חש.

ה. תקלה בהעתקה מן המחברת

פְּעַמְתִּיו (שמות לז, ג) – המסרן מפרט את ארבע הוראות השורש פֿע"ם. בהוראה האחרונה הוא מביא את הפסוקים "על ארבע פעמתי" (שמות לז, ג) ו"פעמן ורמן" (שמות לט, כו), וקשה למצוא קשר של משמעות ביניהם. נראה שאין פה תפיסה מילונית אלא תקלה טכנית בהעתקה: הערך "פעמן" בא במחברת אחרי הערך "פעם", והמסרן לא הרגיש שיש פה ערך נפרד וספחו לערך הקודם.

ו. עירובי פסוקים

1. וְהִמָּסָף (במדבר ג, לא) – להדגמת הוראתו הרביעית של השורש ס"ך המסרן מביא את הפסוק "וסכסתי את מצרים". אין פה אלא שיבוש והכלאה של שני פסוקים: הפסוק השייך כאן הוא "וסכסכתי מצרים במצרים" (ישעיהו יט, ב), אך המסרן עירב אותו בטעות עם "וסכרתי את מצרים ביד אדנים קשה" (ישעיהו יט, ד).
2. אתה ידעת (דברים ט, ב) – המסרן מצטט את הפסוק "וידע בהם את אנשי פנואל" (שופטים ח, טז), אולם הציטוט מוטעה, וצריך להיות "את אנשי סכות".
3. לְעַמָּת (שמות כה, כז) – המסרן מדגים את אחת מהוראות השורש ע"ם בפסוק "עמו עז וגבורה". אולם אין פסוק כזה במקרא, וה"פסוק" הוא עירוב לשונם של שני פסוקים סמוכים במקרא (על פי נוסחנו): "עמו חכמה וגבורה" (איוב יב, יג) ו"עמו עז ותושיה" (שם שם, טז).

שלא כבדוגמות הקודמות נראה שכאן אין לתלות את האשם במסרן. הנוסח שהביא מופיע גם ברוב כתבי־היד של המחברת (א, ב, ג, ה, כ, ל, ע), ומכאן (על פי עקרון "הגרסה הקשה") שאכן כך היה נוסח המחברת.

4. הַמּוֹל (בראשית יז, יג) – "ענין שני בערבה מל סוף [דברים א, א] מול הפסגה וכמותן". הצירוף מול הפסגה אינו בא במקרא, ונראה שהכוונה לפסוק "מול הגלגל" (דברים יא, ל). אפשר שיש פה גם השפעה של הצירוף "ראש הפסגה" (דברים לד, א) הדומה לצירוף המבוקש במספר ההברות שלו, בכמה מעיצוריו ובטעמי המקרא (יחיב וזקף). נראה אפוא שגם בדוגמה זו נתערבבו שני פסוקים.

אולם גם פה כתבי־היד של מחברת מנחם מודים כולם למסרן וגורסים "מול הפסגה" (כך על פי מהד' בדיליוס). מכאן שהשיבוש אינו של המסרן אלא של מנחם. גם פה ניכרת אפוא תלותו של המסרן במקורו, שהרי לא חש בטעות ולא תיקן. 5. וַיִּתְּנָכֶר (בראשית מב, ז) – המסרן מצטט "מדוע את מתנכרה" במקום "למה זה את מתנכרה" (מלכים א יד, ו), וכך גרסת כתבי־היד של המחברת (על פי בדיליוס; פיליפובסקי מביא "למה זה" בלא להעיר דבר). נראה שכך כתב מנחם, אולי בהשפעת "מדוע אתי הלכתי" [את הולכת קרי] אליו היום" (מלכים ב ד, כג).

ז. תלותו של המסרן במקורו

1. בכמה מקומות המסרן מצטט ממחברת מנחם הגדרות להוראות שהוא מביא. אין הוא נוהג כך דרך שיטה, ומתקבל אפוא הרושם שבמקום שציטט הגדרה מילונית עשה זאת דרך גררה אגב שטף ההעתקה של הפסוקים. לדוגמה: "ענין אחר 'במשעול הכרמים' [במדבר כב, כד], כמו מסלול".
2. תלותו של המסרן במנחם בולטת בהערת המסרן על קח (במדבר ג, מד): "ענין שלישי ולאסורים פקח קוח [ישעיהו סא, א]. ויתכן להיות פִּקְחָקוֹחַ מלה אחת". אף שעניינו של המשפט בתחום קביעת נוסח המקרא, אין המסרן מביע פה את עמדתו כמסרן והוא מעתיק מילה במילה את דברי המילונאי מנחם, המבוססים על סברה דקדוקית המנוגדת לנוסח המסור של המקרא⁴¹!
3. דוגמה קיצונית של תלות במנחם עולה מלשונו של המסרן בהערה העוסקת בשורש ד', ונמסרה למילה וַיִּתְּדֹד (בראשית לא, מ). ההוראה האחרונה של השורש הזה בדברי המסרן היא "והתודרה הש' ההולכת [נחמיה יב, לח]. ענין כנסות וצברים המה". משפט ההסבר האחרון הוא ציטוט ממחברת מנחם, ובמקור הוא מתייחס לשני הפסוקים שהובאו בהוראה השישית. המסרן לא שינה את לשון רבים, המה, אף שהביא פסוק אחד בלבד.

סטייה מכוונת של המסרן מדברי מנחם

בסעיף הקודם סקרתי שיבושים ותקלות בעבודתו של המסרן. נראה כי ביסוד העניין עומדת גישתו של המסרן, שאינו בא להתייחס התייחסות מילונית שיטתית ומקיפה למקרא אלא רואה במילונו של מנחם אך חומר גלם שאפשר לעבד אותו ולהעתיק ממנו הערות מסורה. ברוב המקרים שסטה המסרן משיטתו המילונית של מנחם נראה שעשה כן בלא משים אגב פעולת העיבוד שלו ומתוך ניסיונו לשבץ את פסוק העיגון בהערת המסורה שיצר.

ובכל זאת נראה כי בכמה מקרים המסרן נוקט עמדה בשאלות המילוניות, והוא מוסיף על דבריו של מנחם או חולק עליהם ביודעין. כמובן, יש עניין למצוא את

המקרים האלה ולהציגם. בכל מקרה שאטען כי הוא שייך לסוג הזה עליי להביא ראיה שאכן, המסרן חולק ביודעין על מנחם.
נבחן פה שני מקרים של מחלוקת כזאת. תחילה נעיין בהערת המסרן על השורש ער"ף בדברים ט, יג:

עֲרַף כּוֹלִי חֹסִי
וַיֵּשׁ לוֹ תַרְיִן עֵינֵינִי בְקִרְיָה כְמוֹת
כִּי עִם קֶשֶׁה עֲרַף
אֶת עֲרַפְךָ הַקֶּשֶׁה
וּגִיד בְּרוֹל עֲרַפְךָ
עֵנִין שְׁנֵי יַעֲרַף כְּמוֹת לִקְחִי
עֵנִין רַעַף הוּא
וַיֵּשׁ לָהּ לִישׁ אַחֵר
חֹשֶׁךְ בְּעִרְפִּיהָ:
דברים ט, יג
ישעיהו ט, י
דברים לא, כז
ישעיהו מה, ד
דברים לב, ב
ישעיהו ה, ל

המסרן אומר בראש דבריו כי לשורש הזה שני "עֵינֵינִי". הוא מדגים את שתי הוראות השורש בפסוקים ממחברת מנחם ומוסיף את פסוק העיגון בהוראה המתאימה לו. אולם בסוף דבריו המסרן קובע כי יש לשורש עוד הוראה, כלומר הוראה שלישית, והוא מביא את הפסוק "חֹשֶׁךְ בְּעִרְפִּיהָ". הפסוק הזה עצמו הובא בדברי מנחם במחלקה הראשונה. נראה כי במהלך ההעתקה ראה המסרן דוחק בשיטת המיון של מנחם, ועל כן הוסיף בסוף דבריו את הערת ההסתייגות, הסותרת למעשה את המניין שבראש הדברים⁴².

המקרה השני בא בהערת המסרן על השורש צ"ד במדבר לה, כב:

צָדִיקָה לִי
וַיִּסְוֶה צַד
וַיֵּצֵא מִמֶּנּוּ עֵינִי לְשׁוֹן מִשְׁגָּה
עֵנִין אַחֵר לְשׁוֹן גִּב
עַל צַד תִּנְשׁ[א]ו
עַל [צַד תִּאֲמֶנָּה]
אַחֵר לְשׁוֹן חֲרָב
נִצְדּוּ עֲרִיהֶם
אַחֵר לְשׁוֹן [כִּלְאָה?]
הוּא הִצַּד צִיד וַיֵּבֵא לִי
וַאֲשַׁר לֹא צָדָהּ
לְשׁוֹן רַעַת
הִצַּדָּא שַׁד[רָךְ]
במדבר לה, כב
ישעיהו סו, יב
ישעיהו ס, ד
צפניה ג, ו
בראשית כז, לג
שמות כא, יג
דניאל ג, יד

42. סתירה זו שבין המניין ובין הפירוט שוללת את האפשרות שלפני המסרן עמד נוסח אחר של המחברת ובו שלוש הוראות לשורש ער"ף.

מילת העיגון היא צְדִיָּה, אולם המסרן אינו משבץ אותה באחת המחלקות שקבע מנחם בערך הזה אלא מגדיר את משמעותה ואומר "ויצא ממנו עיני' לשון משגה", כלומר הוראתה נלמדת על פי הקשרה, והיא 'משגה'. נראה כי המסרן ראה צורך להוכיח שאי־אפשר לשבץ את מילת העיגון בהוראה מהוראות השורש, ולכן הוסיף הגדרות לכל ארבע המחלקות שפירט כאן. רק אחת מהן, "לשון חרבן", מקורה במחברת מנחם. שלוש ההגדרות האחרות הן תוספת המסרן⁴³.

השורש צ"ד נידון בהערה אחרת של המסרן (שנמסרה למילה יָצוּד – ויקרא יז, יג). המסרן הלך בה בעקבות מנחם ופירט את כל שש המחלקות שלו בלא להתייחס כלל ללשון צדייה. מכאן עוד הוכחה לגישתו של המסרן: אין הוא עוסק בעשייה מילונית ובבדיקה שיטתית של כל הוראות השורש. רק במקום שהוא נתקל בקביעה של מנחם שאינו מסכים לה – הוא מנסח בדרך אחרת.

לסיום הסעיף הזה אביא הערה של המסרן שמשתקפת בה הבנה של שיטת מנחם בקביעת השורש: "כל לשון מכה עיקרו כף כי לא יעמד במלה זולת אחת" (דברים יג, טז). המסרן מעיר שהשורש של "לשון מכה" הוא בן אות אחת, ונימוקו הוא שרק אות אחת "עומדת במילה", כלומר נשמרת בכל נטיות המילה. המסרן מעיר על תופעת שורש בן אות אחת גם בשתי ההערות שהוא דן בהן בשורש ז' ("יָזָה" [...]) ועיקר המלה אות אחת ז' – ויקרא טז, יד; "מָזַל" ו"עיקרה ז' אות אחת" – דברים לב, כד). כנגד זה אין הוא מעיר על כך (כנראה) בהערות על השורש ד' (בראשית לא, מ).

נוסח המחברת שעמד לפני המסרן

בכמה מקומות נראה כי נוסח המחברת שעמד לפני המסרן היה שונה מן הנוסח שלפנינו, ודבריו אינם פרי עיבוד של הנוסח שלפנינו ואף לא יצירה מילונית של המסרן. מקרה מן הסוג הזה בא בהערת המסרן על השורש ג"ר שצוטטה לעיל (עמ' 196–197). ב"דרך שלישי" של השורש הזה המסרן מביא שני פסוקים: "יגורוהו בחרמו" (חבקוק א, טו) ו"דברי אגור" (משלי ל, א). אולם אין "דברי אגור" בא

43. פירושו של המסרן למילה צְדִיָּה (לשון משגה) תמוה מאוד, והוא נראה הפך המשתמע מן ההקשר בשתי הופעות המילה בפרק (במדבר לה, כ, כב). המסרן אף הולך בעקבות מנחם ומשאיר (כנראה) את הפסוק "ואשר לא צדה" עם "הצד ציד" יחד. מה ראה אפוא להפריד בין צָדָה ובין צְדִיָּה? ושם עמד לנגד עיני המסרן (או בזיכרונו) נוסח משובש של המקרא, הנובע מדילוג על ידי הדומות מפס' כ לפס' כב: "ואם בשנאה יהדפנו או השליך עליו כל כלי בלא צדיה". בכתב־היד גופו אין דילוג כזה. יוער עוד כי רש"י (בפירושו לשמות כא, יג) חולק על מנחם שצירף את צָדָה וצְדִיָּה אל "הצד ציד", ומציע לראות בהן משמעות נפרדת של השורש צ"ד או לצרפן אל "על צד תנשאו".

במחברת בשורש ג"ר. במקצת כתב־היד (ט, ל) בא הפסוק בערך "אגר". ושם באה הערה שקשה לפרשה:

אגר מתחלק לב' מחלקות:

האחד לאגרות כסף [שמואל א ב, לו] אוגר בקיץ בן משכיל [משלי י, ה] [...] כלם לשון קביצה המה.

ויתכן > להיות אגור בן יקה [משלי ל, א] מענינם וראוי >⁴⁴ לעלות האלף מראשית המלה כאשר כתוב במחברת האלפין, כאלה:

יגרוהו בחרמו [חבקוק א, טו] העוד הזרע במגורה [חגי ב, יט] נהרסו ממגרות [יואל א, יז].

כלם לשון אגירה המה.

ההפניה מן הערך "אגר" ל"מחברת האלפין" מוזרה. ככל הנראה, מנחם התכוון להפנות לפתיחת המחברת, שבה ייחד דיון לאות א, הדגיש את ייחודה וקבע כי "האלפין [...] לעת מקרה יסורו מהמלים ונותרו מבלעדיהם, ולא הובאו לא לעיקר ולא לשרת כיתר האותיות". להדגמת התופעה הביא שם מנחם כמה עשרות זוגות מילים שלדעתו הן שוות משמעות, באחת באה א ובחברתה אין א.

התייחסותו המילונית של מנחם לזוגות המילים האלה איננה אחידה, וכבר ציין זאת בנימין זאב בכר⁴⁵: ברוב המקרים של א בראש המילה או באמצעה מנחם מביא שני ערכים מילוניים וכל מילה מזוג המילים באה בערך נפרד, כגון אכזב וכזב, ארבע ורבע, צאן וצן, שאר ושר; לעתים המילה בעלת ה־א באה בערך ששורשו חסר א, כגון ויתאבכו בערך "בך"; לעתים באה המילה חסרת ה־א בערך שיש בשורשו א, כגון לא יהל בערך "אהל" וטיט בערך "טא", ולעתים שתי המילים באות בשני הערכים, כגון רשיון וארשת הבאות בערך "רש" וגם בערך "ארשת" ("ענינו יורה עליו כמו מבטא שפתים"). מנחם אינו נוהג פה בעקיבות, ומסתבר שהתלבט הרבה בעניינים האלה.

קשה להניח שהמסרן היה ער להתלבטות הזאת ובכוונת מכוון הכריע שלא כהכרעתו של מנחם בשבצו את "דברי אגור" בשורש ג"ר. אילו בא המסרן לעשות כן, לא היה מצניע את הכרעתו בשתיקה בתוך שאר הפסוקים. ובכלל, קשה להניח שהמסרן נתן דעתו לבעיות כאלה, שכן נהג לקצץ ולהשמיט הוראות רבות של השורשים שדן בהם (בגלל מגבלות המקום בכתב־היד). הקושי הטקסטואלי בערך "אגר" שבמחברת והמחלוקת בין כתב־היד אם להביא בערך הזה את הפסוק "אגור

44. החלק המוסגר בסוגריים מזוים בא בכתב־היד ט, ל, וחסר ברוב כתב־היד (22, 17, ב, ג, ה, כ, ע, פ, צ).

45. בנימין זאב בכר, נצני הדקדוק², תרגם א"ז רבינוביץ, ירושלים תש"ל, עמ' 78, הע' 6.

בן יקה" מלמדים שבנוסח הקדום של המחברת הובא הפסוק בערך "גר" דווקא. רק כתב-היד שלנו מייצג את השלב הקדום הזה בגלגולי הנוסח של המחברת.

וכך נראה לי לשחזר את הנוסח הקדום של המחברת בערך "גר", שלפי השערת עמד לנגד עיניו של שמואל בן יעקב (התוספת המשווה מובאת בסוגריים מזוים):

הרביעי נהרסו ממגרות [יואל א, יז] העוד הזרע במגורה [חגי ב, יט] יגרהו בחרמו [חבקוק א, טו]. כלם לשון קביצה המה. [1] > ויתכן להיות אגור בן יקה [משלי ל, א] מענינם וראוי לעלות [=להסיר, לסלק] האלף מראשית המלה כאשר כתוב במחברת האלפין. <

בשלב מאוחר יותר הועברה כל הפסקה אל הערך "אגר" ונעשו בה שינויים לצורך ההתאמה⁴⁶. רגליים לדבר שמנחם עצמו הוא שהעבירה. למרות ההתאמה עדיין נשארו חספוסים וקשיים בלשון, שריד לנוסח הראשון.

גם בערך "רר" ייתכן שעמד לנגד עיניו של המסרן נוסח של המחברת שאינו מוכר לנו. שלא כנוסח המחברת שלפניו, המסרן משייך לשורש הזה את המילה אָרור (ר"ר – דברים כז, טו)⁴⁷.

על סמך הדוגמות האלה ראוי להעלות את השאלה אם כ"י ל⁵ הוא עדות חשובה על נוסח המחברת. מבחינת זמנו התשובה חיובית בהחלט: זה כתב-היד הקדום ביותר המביא חומר ממחברת מנחם. כתב-היד המתוארכים שמהדורת בדיליוס מיוסדת עליהם הם משנת 1091 (כ"י א) ומשנת 1189 (כ"י ב). קטעי הגניזה אולי קדומים יותר, אך היקפם מוגבל. כנגד זה אין ספק שכתב-היד שלנו הוא מראשית המאה האחת-עשרה, שהרי כ"י ל של המקרא נכתב בידי שמואל בן יעקב בשנת 1009⁴⁸. ואולם יש לזכור שלפניו עיבוד של שורשי המחברת ולא העתק שלהם, ובמקרים רבים קשה לדעת בוודאות מה עמד לפני המסרן ומה עשה מדעתו. אף יש לזכור שהחומר חלקי: בחלקים ששרדו באות הערות על 102 שורשים מתוך כ-1600 שורשים במחברת כולה. רוב הערכים שצוטטו קוצרו לצורך התאמתם למקום שהוקצה להערת המסורה בשולי כתב-היד.

46. הפסוק "אגור בן יקה" הועבר מסוף הדברים לראשם כדי לשמש חוליית קישור בין השורש אג"ר ובין שלושת הפסוקים שאין בהם א. אולי משום כך פורטו הפסוקים האלה בסדר הפוך מסדרם בערך "גר".

47. ראה את הדיון לעיל, הע' 36. ההפניות להערות המסורה כאן ולהלן הן באמצעות השורש הנדון ומראה המקום לפסוק.

48. יש לצרף לכאן את עדות קטע הגניזה משנת 1021 על העתקת ספרי נביאים בידי שמואל בן יעקב. ראה לעיל, הע' 23.

בהשוואת הפסוקים שהמסרן מצטט ניכרת קרבה מסוימת לענף המזרחי-איטלקי של מחברת מנחם. כעשרה פסוקים שציטט באים בכתב-היד א, ל, צ ואינם ברוב כתב-היד של הענף המערבי-אשכנזי⁴⁹.

במקום אחד, בערכים "תן", "ת", נראה מדברי דונש ורבנו תם כי עמד לפניהם נוסח קדום של המחברת, שכל לשון נתינה הובא בו בערך "ת". בנוסח המחברת שלפנינו, לפי כל כתב-היד, עיקר לשון נתינה בא בערך "תן", ורק מקצתו בא בערך "ת". נוסח זה מיוצג גם בכתב-היד שלנו (בבראשית ל, ו; במדבר ג, ט) ואם כך, אין הוא מייצג את נוסחה הראשון והמקורי של המחברת אלא נוסח מתוקן שתוקן כנראה בידי מנחם עצמו⁵⁰.

שפתן של ההערות

הערות המסורה הקשורות למחברת מנחם נכתבו בעברית, שלא כהערות המסורה ה"רגילות", שלשונן ארמית בדרך כלל. אוסיף כי גם הערות אחרות שיצר המסרן, כגון הערות הדקדוק שלו והערות הדרש, נכתבו עברית. הכתיבה בעברית מקלה על המסרן לצטט ביטויים מן המקור המעובד, מחברת מנחם, שלשונן עברית.

לשונן של הערות המסורה היא לשון סטראוטיפית, ובה תבניות קבועות החוזרות שוב ושוב. רוב רובה של ההערה הוא ציטוט פסוקי ההדגמה (שלשונם עברית), ולשונה ניכרת אפוא רק בדברי הקישור שבינות לפסוקים.

כאמור לעיל, המסרן נוהג פעמים רבות להביא הערות מסורה קצרות בראש הערותיו לפני שהוא מגיע לקביעת השורש ולעיבודו של הערך המתאים ממחברת מנחם. לשונן של הערות המסורה האלה ארמית, ובאים בהן המונחים: ל', וסימנהון, חד, חס' דמלי' ועוד.

49. על חלוקת נוסחי המחברת לשני הענפים ראה יוסף יהלום ואנחל סאנז-בדיליוס, "עריכה ונוסח בכתב-היד של מחברת מנחם", לשוננו מח-מט (תשמ"ה), עמ' 253-267, ובמיוחד בעמ' 257. להלן פסוקים שהמסרן מביא והבאים רק במקצת בכתב-היד: "כמץ יסער מגרן" (הושע יג, ג; מובא לשורש מ"ץ, בראשית לו, כד) - הפסוק בא בכתב-היד א, ב, ה, כ, ל, פ, צ; "בחור תעמד" (דברים כד, יא; ח"ץ, ויקרא יח, ט) - א, ל, צ; "כי רגל תזורה" (איוב לט, טו; ז"ר, ויקרא כא, יב) - א, י, ל, פ, צ; "אלף למטה" (במדבר לא, ד; אלף, במדבר ב, טו) - א, ב, ג, ה, י, כ, ל, פ, צ; "ימששו חשך ולא אור" (איוב יב, כה; מ"ש, במדבר יד, מד) - א, ט, ל, ע, צ; "בעד החיים אל המתים" (ישעיהו ח, יט; מ"ת, במדבר יז, ו) - א, ט, ל, צ; "התחתן במלך" (שמואל א יח, כב-כג; חת"ן, דברים כז, כג) - א, ל, י, פ, צ; "וידבר אל חתניו" (בראשית יט, יד; חת"ן, דברים כז, כג) - א; "כי חתן דמים אתה" (שמות ד, כה; חת"ן, דברים כז, כג) - א, ל, צ; "ותתש בחמה" (יחזקאל יט, יב; ת"ש, דברים כט, כז) - א, י, ע, פ, קצ.

50. ראה להלן, הערה 63.

גם בלשונו העברית של המסרן יש שקיעים מן הארמית, ובהם מונחים ששאל מן הארמית והשתמש בהם דרך קבע: לישן, לישנין (כגון "ויש לזה הלישן עינין הרבה בקר", שורש צ"ל – בראשית לו, כב; "ויסוד המלה רא ויש לה ג' לישנין", דברים לד, יב); תריין, תרין (כגון "ועיקרו נכר ויש לו תריין דרכי' בלשון קדש", בראשית מב, ז; "עיקרו בדל ויביא ממנו תרין ליש", ויקרא כ, כה), להון (כגון "ויש להון ג' עינין", ח"ן – במדבר לג, מט; הציורף ויש להון בא ארבע פעמים לעומת הציורף ויש להם הבא שלוש פעמים). מונחים אחרים באים בשימוש חד-פעמי בלשונו של המסרן: לשון קודשא ("ויש לו דרכים [הרבה] בלשון קודשא", ע"ר – בראשית ט, כג, לעומת המונח לשון קודש המשמש שבע פעמים), שם בר נש (אמ"ר – בראשית לו, יא), וסימנה' (לפני פירוט הוראות השורש – אל"ף – בראשית לו, טו), ודומ' ("ומקנת כספך ודומ", ק"ן – בראשית יז, יג), הליש' דקר' ("הקָרְשִׁים [שמות לו, כ] עקרו קרש, וכל הליש' דקר' אחד שבילו" – שים לב לזה הידיעה העברית ולד הזיקה הארמית המשמשות זו לצד זו)⁵¹.

רוב המילים האלה הן מונחים שכיחים במסורה. ניכרת כאן אפוא השפעתה של לשון המסורה ה"קולטת" על ההערות המילוניות בעברית ששולבו בה.

המינוח

המונחים המשמשים אצל המסרן בהערות שיצר בעיבוד ערכי מחברת מנחם, מקצתם שווים למונחיו של מנחם ובאחרים יש שינוי. גם אצל מנחם וגם אצל שמואל בן יעקב אין המינוח קבוע ועקיב לחלוטין, ולעתים קרובות שני מונחים או יותר באים בהקשרים שווים. קיימת גם התופעה ההפוכה: מונח המשמש בשתי הוראות או יותר, ומשמעותו מתבררת רק על פי ההקשר. במערכת המונחים של המסרן ניכרת השפעתה של המסורה, והדבר מובן, שהרי הוא מעבד את שורשיו של המילון למעין הערות מסורה.

אסקור את מונחי המסרן לפי משמעותם בלויית דוגמות, וכל מונח אשווה למקביליו אצל מנחם⁵².

51. המונח מלתה שבציורף "עיקר מלתה" (כגון "המול עיקר מלתה מל", בראשית יז, יג) הוא עברי, מַלְתָּה, כמו בצירופים "עיקר מלתו", "יסוד מלתם", וגם הכתיב ב"ה מוכיח.

52. הנאמר פה מבוסס על בדיקה חלקית בלבד של מחברת מנחם. לא נכללו כאן מונחים הבאים בהערות הדקדוק של המסרן. ההערות האלה אין מקורן במחברת מנחם. מספרן אינו גדול, ובכל זאת יש בהן מונחי דקדוק רבים, כגון משקל, סמוך ומכרת, פתחה, קמץ, צרי, שתי נקודות, שלוש נקודות, רביעיות, לשון ציווי, רפה, שביל ועוד. על ההערות האלה ראה מאמרי "הערות מסורה בענייני דקדוק בכתב-יד לנינגרד עם תרגום רס"ג (ל^ט)", מחקרים בלשון ח (תשס"א), עמ' 49–75.

א. המילה הבודדת

מילה: ועיקר המלה (ת"ן – במדבר ג, ט), ועיקר מלת שיבה שב (ש"ב – ויקרא יט, לב), ועקר מלתו (צ"ף – בראשית לא, מט), ועיקר מלתה (ע"ר – בראשית ט, כג), יסוד מלתם (ח"ן – במדבר לג, מט) – עשרים היקרויות. תיבה: עיקר התיבה הזאת (רג"ל – בראשית מט, ב). מצאתי את המונח תיבה רק פעם אחת, בהיקרות שצוינה פה. המונח הרגיל הוא מילה. גם מנחם רגיל להשתמש במונח מילה.

ב. השורש

עיקר: ועיקרו (נכ"ר – בראשית מב, ז), ועקר מלתו (צ"ף – בראשית לא, מט), ועיקר מלתה (ע"ר – בראשית ט, כג), ועיקרה (כ"ל – בראשית ל, ח). יסוד: ויסוד המלה (מס"ר – במדבר לא, ה). בשימוש המונחים האלה חל מפנה במהלך עבודתו של המסרן: מתחילת התורה ועד פרק לא בספר במדבר משמש רק עיקר (73 היקרויות). משם ועד סוף התורה בא יסוד עשרים פעמים, ועיקר רק שש פעמים. המונח השגור אצל מנחם הוא יסוד. אולם גם שורש ועיקר משמשים בלשונו כגון "כל המלים האמורים בסדרי הנבואות אשר תחלתם תי"ו אשר איננה משורש המלה ולא אחוז בה אחיזת עיקר" (הערך "אבח").

ג. כלל המילים השייכות לשורש

לישן: ויש לזה הלישן ענין הרבה (צ"ל – בראשית לו, כב; כ"ל – במדבר ט, ה), וכל הליש' דקר' אחד שבילו (קר"ש – שמות לו, כ), יש לזה ליש' ג' דרכים בקריה (קל"ע – שמות כז, יד).

לשון: כל לשון עֲרִינָה [עיקרו ער] (ע"ר – ויקרא יח, ז).

אלה כל המקומות שמצאתי בהם את המובן הזה. והשווה לדברי מנחם: "יש מלה רבת פנים [...] כי המלה מושכת והולכת עד אשר מתחלקת ממראה אחד עד חמשה עשר פנים" (מהד' פיליפובסקי, עמ' 11).

ד. הוראה, משמעות (של מילה או של קבוצת מילים)

לשון: ויש להון תרין עניני בקריה, חד לשון שקט וחד לשון שיפה (ש"ך – דברים כג, כ), וכולו לשון זריקה (ז' – דברים לב, כד; מנחם: "ענין זריקה המה"). ענין: ענין כנסות וצברים המה (ד' – בראשית לא, מ; ציטוט מדברי מנחם), ענין זריקה המה (ז' – ויקרא טז, יד; ציטוט מדברי מנחם), ענין רעף הוא (ער"ף – דברים ט, יד; ציטוט מדברי מנחם).

גם מנחם משתמש לסירוגין במונחים לשון וענין, כגון בערך "זמר": "[...] לשון שורק ושוריג המה [...] ענין שבח הם".

ה. קבוצת מילים משורש כלשהו שמשמעותן אחת ענין (ברוב המקרים). צורת הרבים היא עינינים (ק"ח – במדבר ג, מד) ולפעמים עינין: "ויש לזה הלישן עינין הרבה" (כ"ל – במדבר ט, ה), "ויש לו לישנין הרבה ועינין רבות" (ש"ת – בראשית כד, כא) – הצורה עינין היא פרי הפלולוגיה או שמה הסימית עֵן נתפסה כסימית רבות של הארמית?

לישן, *לשון: "יש לשבע ג' ליש' בלשון קודש. אחד [...] לישן שני [...] לישן שלישי [...] " (שב"ע – בראשית יא, כא), ליש' (צ"ף – בראשית לא, מט – כעשרים היקרויות), לישנין (ר"א – דברים לד, יב – שתי היקרויות), לשונות (צ"ד – ויקרא יז, יג – שתי היקרויות)⁵³.

דרך: דרכים (ג"ר – בראשית לו, א – 16 היקרויות), וכול דרך אחד (פ"א – שמות לו, יג).

מחלקת: המונח בא לעתים בלשון זכר ולעתים בלשון נקבה: "ויש לה שני מחלקות. המחלקת האחת [...] " (ח"ן – במדבר ב, כז), "המחלקת האחת [...] מחלקת שלישי" (ת"ן – בראשית ל, ו). ברבים: מחלקות (ד' – בראשית לא, מ; ח"ן – במדבר ב, כז), מחלקים (אמ"ר – בראשית לו, יא).

בסך הכול המונח מחלקת משמש בתשע הערות. בכמה מהן הוא משמש בקביעות בכתרת ובפירוט, ובאחרות הוא משמש לצד המונחים הרגילים (עינין, דרך, ליש'), ונראה בעליל שבא בהשפעת לשון המחברת.

לדוגמה: "למקצעת ב'. ויש לו ג' ענינין [...] הענין השני [...] המחלקת השלישית" (קצ"ע – שמות לו, כח), "פֶּעֶמְתִּי [...] ויש לו ד' עינינים [...] המחלקת השנית [...] ענין שלישי [...] ענין רביעי [...] " (פע"ם – שמות לו, ג), "עֲרֶפֶךָ [...] ויביא ממנו ב' ליש' [...] המחלקת השנית [...] " (ער"ך – ויקרא כז, ד).

ועוד שלושה מונחים, שבכל אחד מהם המסרן משתמש פעם אחת בלבד:

מראה: "אָלֶף יביא ממנו ד' ליש' [...] המראה השני [...] המראה השלישי [...] המראה הרביעי [...] " (אל"ף – במדבר ב, טו).

עיקר: "וַיִּטָּחֵן ל'. ועקר טחן ויש לו שני עיקר" (טח"ן – שמות לב, כ).

שביל: "וכל הליש' דקר' אחד שבילו" (קר"ש – שמות ו, כ; כנראה, ביטוי מליצי ולא מונח).

53. מן האמור פה עולה כי המונח לשון משמש בדברי המסרן בשלוש הוראות. והנה דוגמה לשימוש שלוש ההוראות במקום אחד: "וכל לשון [=כלל המילים הגזורות מן השורש] נהיגה בכל קריה אין לו אלא לשון אחד [=קבוצת משמעות] והוא לשון [=משמעות] הליכה" (בראשית לא, יח).

לסיכום, נציג בטבלת השוואה בין המונחים המשמשים אצל מנחם ואצל המסרן לציון "קבוצת מילים משורש כלשהו שמשמעותן אחת":

	מחלקת	ענין	פנים	גזרה	לישן	דרך	מראה	עיקר	שביל
מנחם	נפרץ	לעתים	לעתים	לעתים	–	–	–	–	–
המסרן	לעתים	נפרץ	–	–	לעתים	לעתים	1	1	1

את המונח מחלקת, השגור אצל מנחם, המסרן ממיר בדרך כלל במונחים ענין, לישן, דרך. המונחים ענין ולישן הם מונחים מובהקים של המסורה, ונראה שהמסרן השתמש בהם בכוונת מכוון, כדי לשוות להערות שהעתיק צביון של הערות מסורה. שלוש הקבוצות הבאות מציגות לשונות אופייניות שהמסרן משתמש בהן.

ו. הקורפוס

בקריה (קל"ע – שמות כז, יד – 7 היקרויות; מונח שמקורו במסורה). כל קריה (כאשר יש רק קטגוריה אחת, כגון נה"ג – בראשית לא, יח – 4). במקרא (ש"ל – דברים כח, מ – 4). בלשון קודש (ספ"ר – בראשית לז, י – 7), בלשון קודשא (ע"ר – בראשית ט, כג – 1).

ז. לשון הפירוט

יש לו (ע"ר – בראשית ט, כג – 79), יש להם (ג"ל – דברים טו, י – 3), יש להון (ס"ך – במדבר כט, כז – 4). יביא ממנו (אל"ף – במדבר ב, טו – 12). מתחלק ל- (אמ"ר – בראשית לו, יא; הלשון הרגילה אצל מנחם, והיא באה פעם אחת בלבד אצל המסרן).

ח. לשון ההדגמה

כמות: "ויש לה בלשון קדש ד' ענין כמות [...] " (מ"ל – בראשית יז, יג)⁵⁴. וכמותן (כלומר, יש במקרא פסוקים נוספים באותה הוראה; שב"ע – בראשית יא, כא – 13). ודומ' (ק"ן – בראשית יז, יג)⁵⁵.

54. לשון ההדגמה וכמות משמש גם כאשר נמסר מספרן של ההוראות וכולן מפורטות. במקרה כזה המונח מציין שיש במקרא עוד פסוקים בהוראות שפורטו.

55. נראה שהמסרן הושפע כאן ממונח המסורה הבבלי ודומ', הבא בהוראה דומה (מקבילו הטברני: וחבירו). בהערות הדקדוקיות בכתב-היד המסרן משתמש פעמיים בצירוף "וכל הדומה להם" (בראשית לא, כו; שמות טז, יד).

סיכום

עיקר חשיבותה של התופעה שתוארה כאן שהיא חושפת חוליית קשר קדומה ומפתיעה בין אחד מראשוני המדקדקים העבריים ובין אחד מן הידועים שבמסרנים. הפתיחות שגילה שמואל בן יעקב בנכונותו לקלוט אל תוך המסורה חומר דקדוקי זר למסורה מעוררת למחשבה שמא היו עוד תופעות מעין אלה בעשייתם של מסרנים אחרים.

אוסף הערות המסורה שנדון פה אינו יכול להיחשב עד נוסח ישיר של מחברת מנחם, שהרי בכל ערך מילוני שצוטט חלו שינויים וקיצורים. אולם בכל זאת יש לאוסף הזה חשיבות בהיותו עדות קדומה לתפוצת מחברת מנחם ולהתקבלותה במזרח שנים לא רבות אחרי כתיבתה. נוסח המחברת המשתקף בהערות המסורה קרוב לענף המזרחי של המחברת.

לסיום אעיר כי לא מצאתי כל התייחסות של המסרן אל השגותיו של דונש בן לברט על מנחם, גם כאשר עסק בעניינים שהעיר עליהם דונש⁵⁶.

56. מצאתי שלוש דוגמות: (א) "ולבקר בהיכלו" (תהלים כז, ד) – מנחם מחבר אותו אל "כבקר" רעה עדרו" (יחזקאל לד, יב), והמסרן מביא את דבריו (במדבר ז, טו). דונש חולק ומפרש מלשון 'בוקר, שחר' (ספר תשובות דונש בן לברט, מהד' פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג תרט"ו, עמ' 53). (ב) "פור עצמות חנך" (תהלים נג, ו) – מנחם מביאו בערך "חן", ובעקבותיו המסרן (בראשית לט, כא). דונש חולק וסבור כי "ך חונך מן יסוד המלה" (עמ' 63). (ג) "מה נחנת בבא לך חבלים" (ירמיהו כב, כג) – מנחם מפרשו מלשון חניה (ראה גם דבריו בערך "אבח"). והמסרן הולך בעקבותיו שלוש פעמים (בראשית לט, כא; במדבר ב, כז; דברים כח, ג). לדעת דונש, "פתרונו: מה מצאת חן" (עמ' 64). במקום אחד (בראשית לו, טו) ייתכן שהמסרן רצה להדגיש את תמיכתו בדברי מנחם כנגד החולקים עליו. הוא מביא את הפסוק "ואני כבש אלוף" (ירמיהו יא, יט) ומקדימו לפסוק "אלוף נעורי אתה" (ירמיהו ג, ז). המשמעות המשותפת לשני הפסוקים היא "גדולים וראשים", כדברי מנחם. אולם אף אם התכוון המסרן לתמוך בעמדת מנחם, כוונתו כנראה להסתייג מדברי יהודה בן קוריש שצוטטו במחברת עצמה ולא דווקא מדברי דונש (התומך ביהודה בן קוריש. לדעתם, "כבש אלוף" הוא כמו "כבש ואלוף", כלומר כבש ופר).

נספח: הערות המסורה המבוססות על מחברת מנחם⁵⁷

ספר בראשית

[וְעֵרֹת] ג' וחד וְעֵרֹת וסימנהון

וערות אביהם לא ראו

ערות אביך וערות אמך

שאר:

[וחד וערות] מלכא

ועיקר מלתה ער ויש לו דרכים [הרבה] בלשון קודשא כמות

וערות אביהם

[ע??תך ל??ה]⁵⁸

בראשית ט, כג

ויקרא יח, ז

ויקרא כ, יט

עזרא ד, יד

בראשית ט, כג

בראשית יא, כא

בראשית יא, כא

משלי כד, טז

דניאל ט, כד

דברים טז, ט

בראשית כה, לג

בראשית כה, לג

בראשית כא, לא

בראשית יז, יג

בראשית יז, יג

יש לשבֹּעַ ג' ליש' בלשון קודש

אחד שבע שנים

כי שבע יפול וכמותן

לישן שני שבועים שבעים

שבעה שבעות:

לישן שלישי השבעה לי

וישבֹּעַ לו

כי שם נשבעו: וכמותן:

ומקנת

יש לה דרכים הרבה בקר' ועקרה קן

ומקנת כספך

57. מובאות פה כל הערות המסורה בכ"י ל^ס המבוססות על מחברת מנחם. ההערות סדורות על פי סדר הופעתן בכתב־היד. מראה המקום הראשון בכל הערה (הבא באות שמנה) מציין את פסוק העיגון שלה, היינו הפסוק מן המקרא שההערה הובאה אליו (ברוב המקרים מראה המקום הזה מופיע שוב לצד ציטוט הפסוק בגוף הערת המסורה). החוליה הראשונה ברוב ההערות היא הערת מסורה קצרה שאינה קשורה למחברת מנחם. במקום שיש להערה זו מקבילה באוסף המסורה של גינצבורג (כ"ד גינצבורג, המסורה על־פי כתב־יד עתיקים, לונדון 1885 [דפוס־צילום, ירושלים תשל"א]) צוין בראש ההערה מספר הסעיף באוסף זה. הוספתי ניקוד במילות העיגון הבאות בראש ההערה. ניקוד זה אינו נמצא בכתב־היד. מילים או אותיות הבאות בסוגריים מרובעים הן שחזור של מה שהיה בכתב־היד ונמחק או נשחת. סוגריים עגולים מורים על מחיקה, וסוגריים מזווים – על תוספת בכתב־היד. הסימן [...] מורה על קיטוע בהערה. סימן הקיטוע סומן בהמשך ישיר למראה המקום האחרון גם כאשר יש להניח שבאו במקום הקיטוע פסוקים נוספים והוראות נוספות מן הערך המצוטט במחברת.

58. מנחם מביא שמונה מחלקות בערך "ער", והמסרן לא היה יכול לפרטן מקוצר המקום.

ודומ' אחד קנה שמים:
ומקנה [רב] [...] אחד קנה [וקנמון]
וקנה בשם אחד וששה קנים
קנה וסוף קינה היא [...] [ו]משקל [קינן]
בראשית יד, יט במדבר לב, א שיר השירים ד, יז שמות ל, כג שמות כה, לב ישעיהו יט, ו יחזקאל לב, טז שמואל ב כא, טז

המול

עיקר מלתה מל ויש לה בלשון קדש ד' עינין כמות
המול ימול וכמותן:
בראשית יז, יג דברים א, א

ענין שני בערבה מל סוף מול הפסגה⁵⁹ וכמותן
ענין שלישי מלו תוכך כי מלתי מלים: וכמותן
ענין רביעי מי מלל לאב' מי ימלל גבורות ייי

וְאָפֵר

יש לו שני עיני' בקריה עפר [ואפר] [...] [ענין אחר] ויתחפש באפר: [ויסר] את האפר מ[על עיניו]

בראשית יח, כז מלכים א כ, לח מלכים א כ, מא

מִשְׁתַּאֲה לִי

בראשית כד, כא ועיקרו ש⁶⁰ ויש לו לישנין הרבה ועינין רבות
כמות שתה עונתינו: תהלים צ, ה

59. כך בכל כתבי-היד של המחברת (על פי מהד' בדיליוס). אולם אין הצירוף בא במקרא, ונראה שכותנו ל"מול הגלגל" (דברים יא, ל). פיליפובסקי כתב במהדורתו "מול הגלגל" בלא כל הערה על שינויי נוסחאות.

60. במחברת הובא מִשְׁתַּאֲה בערך "שא" בתוספת ההסבר "קרוב מבהלה, כענין על יומו נשמו אחרנים [איוב יח, כ]". המסרן שייך את המילה בטעות לשורש ש"ת, וציטט את הוראות השורש הזה במחברת (פרט להוראה השישית במחברת, "רומה אמין שתין פתיה אמין שת" [דניאל ג, א], אולי משום שהיא בארמית?). יש לציין כי שלא כשיטתו אין המסרן משבץ את פסוק העיגון באחת מהוראות השורש ש"ת, ואף אינו מביאה כהוראה לעצמה, ושמה הדבר מעיד על היסוסיו כאן.

וכמות וחשופי שת: ישעיהו כ, ד
 וכמות שתה אדני: בראשית כד, יח
 וכמות או בשתי: ויקרא יג, מח
 וכמות ונשתו מים: ישעיהו יט, ה
 וכמות שיתו ושמירו: ישעיהו י, יז

ומספוא ל' בראשית כד, לב

ועיקרו סף ויש להון ענין הרבה בקר'

כמות גם מספוא: בראשית כד, כה
 וכמות ספו תמו: תהלים עג, יט
 וכמות ספות הרוה: דברים כט, יח
 וכמות סף השער: יחזקאל מ, ו
 וכמות סוף חבוש לראשי: יונה ב, ז
 וכמות לגזור ים סוף⁶¹: תהלים קלו, יג
 וכמות סוף דבר: קהלת יב, יג

[יפתן]

עקרו תן ולו ד' מחלקת בלשון קדש

המחלקת האחת ויתן לי בן

תן להם יי:

מחלקת [שני] [בין משאבי] שם יתנו צדקות:

מחלקת שלישי גם תנים⁶² חלצו:

מחלקת שלישי⁶³ לתנות לבת יפתח:

בראשית ל, ו

בראשית ל, ו

הושע ט, יד

שופטים ה, יא

איכה ד, ג

שופטים יא, מ

61. במחברת הובא פסוק זה במחלקה אחת עם קודמו. שתי מחלקות מן המחברת לא נזכרו כאן:

"סוף רעל" (זכריה יב, ב), "בסופה ובשערה" (נחום א, ג). השורש ס"ף הובא עוד בשני מקומות בכתב-היד (ויקרא כז, טו; דברים כח, לח) ושם הובאו המחלקות שאינן באות כאן.

62. הפסוק צוטט כאן על פי צורת הקרי (הכתיב: "תנין", וכך במחברת מנחם בשתי מהדורותיה).

63. צ"ל "רביעי". בשורש זה ראוי להעיר על סדרת קשיים בהבנת נוסח המחברת והשגת דונש:

לפי כתב-היד הידועים לנו (על פי שתי מהדורותיה של המחברת) מנחם מביא את לשון נתינה מקצתו בערך "תן" ומקצתו בערך "ת". שני הפסוקים הבאים בערך "ת" הם "ויתן להם צידה לדרך" (בראשית מה, כא) ו"מתת אלהים" (קהלת ג, יג). אין ספק שהפסוק הראשון משובש, אף שהוא בא בכל כתב-היד, וצ"ל "ולתת להם צידה לדרך" (בראשית מב, כה), שאם לא כן לא ברור מדוע אינו שייך לערך "תן". אכן, פסוק זה מופיע בכ"א, שהוא כתב-היד העתיק ביותר המתוארך של המחברת. אולם דונש (מהד' פיליפובסקי, עמ' 96) מצטט שני פסוקים אחרים מן הערך "ת" של מנחם ("ביום תת ה'", יהושע י, יב; "תנה בני לבך", משלי כג, כו), ומשמע מדבריו שלשון נתינה לא הובא אצל מנחם אלא בערך "ת" בלבד. כך משמע גם מלשונו של רבנו תם שם ("תת ותן ענין אחד להם, וראה מנחם פתרונם, התבירים להיות אחדים"). נראה אפוא שנוסח המחברת שבידינו הוא תיקון בעקבות השגת דונש, ובעצם

[יְכַלְתִּי ג']
 [ע]ם אחתי גם יכלתי
 ומה יכלתי עשת
 ולא יכלתי לראות:
 ועקרה כל ויש לה דרכים הרבה במקר'
 [ו]כלכלתי אתך:
 מבלתי יכלת יי:
 ולא כליתי את:
 כליך תליך
 אשר כליתיני:
 מציון מכלל יפי:
 וכלתו אשת
 כל עצמותי:
 כליל תקטר⁶⁴:
 וארור נוכל:
 ואנחנו נתן מעט והמשכ' יבינו⁶⁵:

וַיִּנְהֵג ד' וְסִימָנָהוּ⁶⁶
 וינהג את כל מקנהו
 מקניהם
 בראשית לא, יח
 שמואל א כג, ה

הודאה בתפיסתו. אלא שהפסוקים שהובאו תחילה הוחלפו באחרים, אולי כדי לטשטש את ההודאה. הפסוק "תנה את נשי" (בראשית ל, כו) הובא עתה בערך "תן" במקום "תנה בני לבך" שהיה תחילה בערך "ת"; "תן להם כפעלם" (תהלים כח, ד; או "תן להם ה'", הושע ט, יד, כנוסח המסרן שלנו) הובא בערך "תן" כנגד "ביום תת ה'" שהיה תחילה בערך "ת" (או כנגד הפסוק הבא במקומו, "ולתת להם צידה"); "מתן בסתר" (משלי כא, יד) הובא בערך "תן" כנגד "מתת" בערך "ת". אם נכונה ההשערה שהובעה כאן, עלינו להסיק ששמואל בן יעקב החזיק בידו את הנוסח המתוקן של המחברת, ובו בא עיקר לשון נתינה בערך "תן". וראה עוד ציטוט של הערך "תן" שהוא מצטט בכמדבר ג, ט.

64. פסוק זה הובא במחברת במחלקה אחת עם קודמו.

65. המסרן מתנצל כאן על שלא הספיק לו המקום להביא מכל המחלקות שבמחברת. הוא לא הביא את שתי המחלקות האחרונות, וכן דילג על המחלקות הרביעית, השישית והשמינית (אפשר שראה מקצתן כלולות במחלקה השלישית). על לשונות הקיצור של המסרן ראה לעיל, עמ' 199–200.

66. לפי נוסחנו יש חמש היקרויות, אולם מניין ד בא גם בל" לפסוק. ואפשר שהערת מסורה זו היא ממקור בבלי ונוסח בבל בשמג, א א היה "וַיִּנְהֵג את הצאן", בפיעל. פסוק זה לא שרד בכתב-יד בניקוד בבלי (על פי המפתח בספרו של ייבין הנזכר בהערה 16). יש להעיר עוד כי גם בתרגום אונקלוס (במהד' תורת חיים, חמשה חומשי תורה... עם תרגום אונקלוס מוגה על-פי התאג', ירושלים תשמ"ו–תשמ"ח) יש הבדל בין בראשית לא, יח (וַיִּדְבֹּר [נ"א וַיִּדְבֹּר]) ובין שמות ג, א (וַיִּדְבֹּר).

יואב
דברי הימים א כ, א
ואמציה:
דברי הימים ב כה, יא
וכל לשון [נהיגה] בכל קריה אין לו אלא לשון אחד והוא לשון הליכה:

ותדד [ל']
בראשית לא, מ
ועיק[ר] המילה] ד ויש לה מחלקות הרבה⁶⁷ כמות
ידוד ממך
נחמיה ג, י
ותדד שנתי
בראשית לא, מ
ענין אחר דודי צח וכמותן
שיר השירים ה, י
מודה ועוזב וכמותן
משלי כח, יג
לירות את קרנות הגוים: וכמותן
זכריה ב, ד
והתורה הש' ההולכת – ענין כנסות וצברים המה⁶⁸:
נחמיה יב, לח

והמצפה ל'
בראשית לא, מט
ועקר מלתו צף
יצף יי וכמותן
וליש' אחר צפה⁶⁹ ראשיהם וכמותן[ן]
וליש' אחר צוף [ד]בש וכמותן
ליש' אחר אשר הצף וכמותן
ליש' אחר כן א[צפצף]
המצפצפים [והמהגים] וכמותן
ישעיהו ח, יט
ישעיהו ח, יט

אומר
בראשית לו, יא
מתחלק לשלשת מחלקים
כמות אין אומר אין אומר⁷⁰ ואין דברים:
תהלים יט, ד

67. ברוב כתיב־היד של מחברת מנחם יש מחלקה אחת בערך "דד" ("דדיה ירנך", משלי ה, יט) ושש מחלקות בערך "ד", ונראה שזה הנוסח שעמד לפני המסרן. בכ"י א של המחברת (ובעקבותיו במהד' בדיליוס) באות כל שבע המחלקות בערך "דד", אולם בסוף נאמר "כלם המחלקות מאות אחת זולתי דדים".

68. המסרן ציטט פה מן המחברת את ההסבר למחלקה האחרונה. הציטוט הוא בלשון רבים ("המה") כבמקור, אף שצוטט כאן פסוק אחד בלבד! המסרן דילג על המחלקה הרביעית ("אורך בכלי נבל", תהלים עא, כב).

69. גם במהדורות בדיליוס "צפה" בלא ו. במקרא: "וצפה". נראה שמנחם אינו מקפיד על השמטת ו או ה בראש ציטוט. השווה גם לפסוקים "אבן הבדיל" (זכריה ד, י) ו"ברזל ועפרת ובדיל" (יחזקאל כב, כ) שהובאו בכתב־היד בויקרא כ, כה בהשמטת אם הקריאה שבראשם. וראה להלן, הערה 152.

70. המילים "אין אומר" נכפלו בטעות.

מחלקת שני שנים שלשה גרגרים בראש אמיר
 כעזובת החרש והאמיר:
 מחלקת שלישי שם בר נש⁷¹ תימן אומר

אלוף, אלוף
 בראשית לו, טו-טז

יש לו בקר, ד' עיני וסימנה
 הכה שאול באלפיו
 רבבות אלפי ישראל:
 ענין שני ואני ככבש⁷²
 אלוף נעורי אתה
 ענין שלישי כי יאלף עונך
 פן תאלף ארחתיו:
 ענין רביעי והאלפים והעירים
 באין אלפים:

ישבי
 עקרו שב ויש לה ענינים הרבה⁷³

שב לימיני
 ישבי הארץ
 ענין אחר אם ישוב ולא ישוב:
 ענין אחר מדוע שובבה:
 ענין אחר וישב ממנו שבי:
 ענין אחר ישב רוחו יזלו
 ענין אחר שביב אשו:

71. מנחם אינו כולל במילונו שמות פרטיים. המסרן הוסיף פה הוראה ("מחלקת") שאינה אצל מנחם, וייחד אותה לשם הפרטי שאליו ייחס את הערת המסורה. על הוראה זו הוסיף המסרן הגדרה הלקוחה ממונחי המסורה "שם בר נש". לעומת זאת השמיט המסרן את המחלקה השנייה במילונו של מנחם, ובה הפסוקים "את ה' האמרת [...] וה' האמירך" (דברים כו, יז-יח) ו"יתאמרו כל פועלי און" (תהלים צד, ד).

72. ייתכן כי בהביאו את הפסוק הזה ובהעמידו אותו בראש הפסוקים במשמעות זו המסרן רומז על תמיכתו בתפיסת מנחם המנוגדת לשיטתם של יהודה בן קריש (שצוטטה בדברי מנחם) ושל דונש (בהשגותיו). אולם אין ראיה שהמסרן הכיר את השגות דונש. יוער עוד כי המסרן הביא את השורש אל"ף גם במקום אחר (במדבר ב, טו), ושם לא הביא את הפסוק "ככבש אלוף".

73. המסרן מונה פה שש משבע המשמעות על פי סדרן במחברת ומשמיט את המשמעות החמישית "בשובה ונחת תושעון" (ישעיהו ל, טו).

מָצָא

בראשית לו, כד

עיקרו מִן ויש לו ד' עיני

משלי ל, לג

ענין אחד כי מִן חלב

ישעיהו טז, ד

כי אפס המִן

בראשית לו, כד

ענין שני אשר מצא את הימים

בראשית יח, ג ועוד

מצאתי חן בעיניך:

שמות יב, טו

ענין שלישי מצות תאכלו

שמות כט, ב

ורקיקי מצות

במדבר ו, טו

סל מצות

הושע יג, ג

כמִן יסער מגרן⁷⁴

תהלים א, ד

כי אם כמִן:

מְגוֹרִי

בראשית לז, א

עיקרו גר ויש לו דרכים הרבה כמות

בראשית לז, א

גמגורי⁷⁵ אביו

בראשית כג, ד

גר ותושב⁷⁶:

מיכה א, ו

דרך אחר והגרתי לגי

איוב כ, כה

נגרות ביום אפו:

איוב יט, כט

דרך שני גורו לכם מפני

תהלים לט, יא

מתגרת:

חבקוק א, טו

דרך שלישי יגורו בחרמו

משלי ל, א

דברי אגור⁷⁷:

ויקרא יא, ז

דרך רביעי גרה לא יגר:

ישעיהו נח, א

דרך חמישי [קרא בגרון]

ירמיהו ב, כה

[ו]גרוןך מצמ[אה]

בראשית מט, ט

דרך ששי(ת) גור אריה:

מלכים א ז, ט

דרך שביעי מגררות במגרה:

74. זה העניין הרביעי, אף שלא ציין זאת המסרן במפורש. במחברת המשמעות הזאת באה שנייה. הפסוק האחרון שהובא כאן אינו בכתב-היד ג, ט, י, ע (ובמהד' פיליפובסקי), אולם הוא בא בכתב-היד א, ב, ה, כ, ל, פ, צ (ובמהד' בדיליוס).

75. צ"ל "מגורי". המסרן החל, כנראה, להעתיק מן המחברת "גר ותושב", ואחר כך נמלך והקדים את פסוק העיגון.

76. לא פסוק זה הובא במחברת. הובאו שם הפסוקים "גר אנכי" (תהלים קיט, ט) ו"גרים ותושבים" (ויקרא כה, כג).

77. בכל כתב-היד במהד' בדיליוס אין הפסוק בא בערך "גר", וכנראה משתקף פה נוסח קדום של מחברת מנחם. ראה לעיל, עמ' 207–209.

בראשית לז, י	[יִסְפָּר] אל אביו
א	עיקרו ספר ויש לו ד' ליש' בלשון קודש כמות [...]
הושע ב, א	מספר ב[ני ישראל]
בראשית טו, ה	וספר [הכוכבים] ⁷⁸ [...]
בראשית לז, כב	הַצִּיל לִי
אסתר ד, יד	ויש לזה הלישן ענין הרבה בקר ⁷⁹
עמוס ג, יב	רוח והצלה
ישעיהו לח, ח	יציל הרעה:
תהלים קג, ה	וענין אחר את צל המעלות
שמות טו, י	ענין אחר בצלצלי שמע:
שמות יב, ה	ענין אחר צללו כעופרת:
דברים כח, מב	ענין אחר צלי אש ומצות
דניאל ו, יא	ענין אחר יירש הצלצל:
בראשית לט, כא	ענין אחר ומצלא ומודא:
	[חֲנוּ] לִי
בראשית לט, כא	ויש לו תרין ענין[ין] בלשון קודש[ש]
משלי ד, יט	ויתן חנו
תהלים פד, יב	כי לרית חן
תהלים נז, ב	חן וכבוד יתן
ירמיהו כב, כג	חנני אלהים ⁸⁰ [...]
תהלים נג, ו	מה נחנת
במדבר יג, יט	בזר ⁸¹ [עצמות חנך
	הבמחנים אם וכמות[ן]

78. המשך ההערה קטוע בשל קרע בכתב־היד.

79. המסרן מקדים כאן את המחלקה הרביעית, שהפסוק שייך לה. אחר כך הוא מביא את כל המחלקות כסדרן, חוץ מן המחלקה החמישית ("ויתנצלו בני ישראל" [שמות לג, ו], "אשר הציל" [בראשית לא, טז] ועוד). אפשר שסבך המסרן שיש לצרף משמעות זו למשמעות "רוח והצלה" שהביא בראש ההערה.

80. בנוסח המחברת שלפנינו פסוק זה בא במחלקה נפרדת, ונאמר עליה "והיא קרובה לראשונה". המסרן הביא את השורש ח"ן לא פחות מארבע פעמים. פעמיים הביא שתי מחלקות והתעלם מן השלישית (במדבר ב, כז ודברים כח, ג). במקום אחד מנה שלוש מחלקות (במדבר לג, מט), ואילו כאן כלל את "חנני אלהים" במחלקה של לשון חן. נראה בעיניי כי נוסח המחברת שהיה בידי המסרן היה זהה לנוסחנו, ובכל פעם שהביא את הערך "חן" עיבדו המסרן מחדש והכריע בדרך אחת מה ייעשה במחלקה השנייה ה"קרובה לראשונה": להביאה בפני עצמה, לצרפה לקודמתה או להתעלם ממנה כליל.

81. נוסחנו: "פזר".

וַיִּתְּנָכֶר ל'

בראשית מב, ז

ועיקרו נכר ויש לו תריין דרכי' בלשון קדש

ונכרים באו שעריז

עובדיה יא

לעם נכרי לא

שמות כא, ה

[וית]נכר אלהם

בראשית מב, ז

מדוע⁸² את מתנכרה:

מלכים א יד, ו

דרך שני נכר אותו אלהים

שמואל א כג, ז

ביום נכרו

עובדיה א, יב

ונכר לפעלי און

איוב לא, ג

מִרְגְּלִים

בראשית מב, ט

עיקר התיבה הזאת רגל ויש לה עיני' בקר' כמות

וירגל בעבדך

שמואל ב יט, כב

מרגלים אתם⁸³

בראשית מב, ט

עיני' אחר להסך את רגליו:

שמואל א כד, ג

עינין אחר ותשכב מרגלותו

רות ג, יד

ענין אחר ויכרך יי אותך לרגלי:

בראשית ל, ל

ספר שמות

יִגְפְּנוּ ל'⁸⁴

שמואל א כו, י

ועיקרו גף ויש להם ד מחלק'

שמות כא, ג

אם בגפו יבא בגפו

נחמיה ז, ג

המחלק' השנית יגיפו הדלתות

שמות לב, לה

המחלקת השלישית ויגף יי את העם:

משלי ט, ג

המחלקת הרביעית על גפי מרומי

דניאל ז, ד

גפין די נשר

שמות טז, יד

כִּפְפָר ל' וחס'

ועיקר כפר ויש לו עינין הרבה

ויקרא יז, א

בנפש יכפר:

82. נוסחנו: "למה זה", אולם ממהד' בדיליוס עולה כי כל כתבי־היד גורסים פה "מדוע" (פיליפובסקי מביא "למה זה" בלא להעיר דבר), ונראה שכך כתב מנחם אם בשגגה ואם על פי נוסח שהיה בידו.

83. במחברת הובאו שני הפסוקים הראשונים בשתי מחלקות, ואילו המסרן, כנראה, רואה אותם כשווי משמעות. כמו כן השמיט המסרן את המחלקה החמישית, "שלוש רגלים".

84. הערת המסורה נמסרה לתיבה כִּפְפָר (שמות יב, כז).

כפרת אתה:	בראשית ו, יד
כפור כאפר	תהלים קמז, טז
דק ככפר:	שמות טז, יד
כפרת:	שמות כה, יז ועוד
כפיר אריות	שופטים יד, ה
בכפרים	שיר השירים ד, יג
בערים ובכפרים:	דברי הימים א כז, כה
כפורי זהב: כפורי כסף	עזרא א, י
ולכפורי הזהב:	דברי הימים א כח, יז
גִּד ב'	59ג
והוא כזרע גד	שמות טז, לא
והמן כזרע	במדבר יא, ז
ועיקר גד ויש לו ליש' הרבה	
גד גדוד:	בראשית מט, יט
והוא כזרע גד:	שמות טז, לא
ויתגדדו כמשפטם:	מלכים א יח, כח
גדי עזים:	בראשית לח, יז ועוד
ממגד תבואות:	דברים לג, יד
גיד הנשה	בראשית לב, לג
מלא על כל גדותיו כל:	יהושע ג, טו
וְעֹלַת חֹסֶ' בשביל שעיקרו ער	שמות כה, ה
יש לו עניין הרבה	
עור העלה ⁸⁵	ויקרא ז, ח
וערת אילם:	שמות כה, ה
העירה והקיצה:	תהלים לה, כג
ותער כדה:	בראשית כד, כ
ערי קדשך:	ישעיהו סד, ט
סר מעליך ויהי ערך:	שמואל א כה, טז
עָרוּ עָרוּ	תהלים קלז, ז
וערו[ת] אביהם:	בראשית ט, כג
ער וענה:	מלאכי ב, יב
ערו על:	ישעיהו יט, ז
כערער בערבה:	ירמיהו יז, ו

85. משמעות זו אינה נזכרת אצל מנחם, והביאה המסרן אגב הפסוק. אפשר שצירפה מנחם אל "ענין חשפה" שבמחלקתו החמישית.

וְנוֹעַדְתִּי ב' חַד מִלִּי וְחַד חֹסִי
 לך
 שמה
 ועיקרו עד ויש לה דרכים הרבה
 ונעדתי לך
 המלכים נועדו:
 אחר בטחו ביי עדי עד:
 אחר ותעד נזמה:
 אחר אז חלק עד שלל
 יאכל עד:
 אחר מעדה בגד:
 ונשאר לה הרבה ואנחנו נתנו יד⁸⁶:

לְעַמָּת
 לְעַמָּתוֹ
 כול' חס' בשביל שעקם עם⁸⁷
 ויש לו חמשה עינינין
 עם זו יצרתי
 עמים הר
 ענין שני סתום לא עממוך
 יועם זהב
 ענין שלישי עמו עז וגבורה⁸⁸
 ועמכם תמות:
 רביעי לעמת המסגרת:
 חמישי בעים רוחו:
 שמות כה, כז
 שמואל ב טז, יג
 ישעיהו מג, כא
 דברים לג, יט
 יחזקאל כח, ג
 איכה ד, א
 איוב יב, טז
 איוב יב, ב
 שמות כה, כז
 ישעיהו יא, טו

86. מנחם מביא אחת-עשרה מחלקות בערך "עד". המסרן פתח במחלקה התשיעית, הקשורה לפסוק שאליו הובאה ההערה, ואחר כך הביא את ארבע המחלקות הראשונות ופסק, והוא מתנצל על הקיטוע (לשון "נתנו יד" על פי איכה ה, ו).

87. המסרן מציע הסבר דקדוקי לכתיב החסר שהמסורה מעידה עליו: ה־י אינה מן השורש ועל כן היא חסרה.

88. הבאה זו היא עירוב של לשון שני פסוקים סמוכים במקרא (על פי נוסחנו): "עמו חכמה וגבורה" (איוב יב, יג) ו"עמו עז ותושיה" (שם, טז). אולם הנוסח הבא בו מופיע גם ברוב כתבי-היד של המחברת (א, ב, ג, ה, כ, ל, ע), ומכאן (על פי עקרון "הגרסה הקשה") שאכן, כך היה נוסח המחברת (בכתבי-היד ט, י, פ תוקן "ותושיה" כבמקרא; כך על פי מהד' בדיליוס, ושם נדפס בטעות "ותושיע"). אין להסיק מכך שזה היה הנוסח המקרא של מנחם, שהרי אפשר שציטט מן הזכרון וטעה.

שמות כה, לג ועוד

עזרא ח, כט
 ירמיהו ה, ו
 דניאל ט, יד
 במדבר יז, כג
 שמות כה, לג
 בראשית מג, יא

שמות כו, כו

שמות כו, כו
 ירמיהו ו, ו
 תהלים לג, יא
 ויקרא ג, ט
 משלי טז, לו

שמות כז, יד

שמות לה, יז
 שמות כז, יד
 שמואל א כה, כט
 שמואל א יז, נ
 שופטים כ, טז
 מלכים א ו, כט
 מלכים א ו, יח

שמות ל, ט [+כט, מ]

איוב לח, ח
 שמות לה, טו
 שמות ל, ט
 ישעיהו ל, כב
 ירמיהו י, יד
 ישעיהו יט, ב

שמות לב, כ

שמות לב, כ

מִשְׁקָדִים כּוֹל' חס' בשביל שהעקר שקד
 ויש לו שנים דרכים

שקדו ושמרו

נמר שקד

וישקד ייי על:

דרך שני ויגמל שקדים

משקדים בקנה

בטנים ושקדים:

עֲצִי

עיקרו עץ ויש לה ד' דרכים בקר'

עצי שטים

כרתו עצה

מחלקת שנית עצת יי לעולם:

המחלקת השלישית לעמת העצה:

מחלקת רביעית עצה עיניו:

קְלָעִים

יש לזה ליש' ג' דרכים בקריה

קלעי החצר

קלעים לכתף:

ענין שנית בתוך כף הקלע

בקלע ובאבן

כל זה קולע:

ענין שלישי מקלעות כרובים

מקלעות פקעים:

וְנִסָּךְ ב'

ועיקר' סך ויש לו עינ' הרבה

ויסך בדלתים

את מסך הפתח

ענין אחר [ונסך] לא תסכו עליו

ענין אחר מסכת זהבך

כי שקד נסכו

ענין אחר [ונסכתי מצרים?]

וַיִּטְחֶן ל'

ועקרו טחן ויש לו שני עיקר'

ויטחן עד אשר דק

קחי רחים וטחני קמח גלי [...]	ישעיהו מז, ב
עינין [שני תטחן] לאחר אשתי	איוב לא, י
פָּרָעָה ל'	שמות לב, כה
ועיקרו פרע ויש לו שני עינין	
כי פרע הוא כי פרעה	שמות לב, כה
ותפרעו כל עצתי	משלי א, כה
[הענין] השני ופרע את ראש האשה	במדבר ה, יח
ראשיכם אל תפרעו	ויקרא י, ו
ופרע לא [ישלחו]	יחזקאל מד, כ
הַקָּרְשִׁים	שמות לו, כ
עקרו קרש וכל הליש' דקר' אחד שבילו	
קרשים	שמות כו, טו
קרשך עשו שן:	יחזקאל כז, ו
וּלְיִרְכָּתִי ב'	שמות לו, כז [+כו, ב]
ועיקרו ירך ויש לו תריין עיני'	
יצאי ירך יעקב	שמות א, ה
ממתנים ועד ירכים	שמות כה, מב
שים נא ירך תחת ירכי	בראשית כד, ב
הענין השני ולירכתי המשכן	שמות לו, כז
לירכתיים ימה:	שמות כו, כז
לְמִקְצַעַת ב'	שמות לו, כח [+כו, כג]
ויש לו ג' ענינין ועיקרו קצע	
מר ואהלות קציעות:	תהלים מה, ט
הענין השני ואת הבית יקצע מבית:	ויקרא יד, מא
המחלקת השלישית למקצעת המשכן	שמות כו, כג
והנה חצר במקצע	יחזקאל מו, כא
[וּצִפָּהוּ]	שמות לז, ב
עיקרו צף ויש לו עינינין הרבה	
צפה דרך	נחמיה ב, ב
אל דרך עמדי וצפי:	ירמיהו מח, יט
ענין שני [ויצפהו זהב טהור]	שמות לז, ב
[ענין שלישי] צוף דבש אמרי	משלי טז, כד
ונפת צופים	תהלים יט, יא

ענין רביעי צפו מים על ראשי:
 ענין חמישי כסוס [עגור כן אצפצף]
 [ע]נין ששית (!) צפצפה שמו

שמות לז, ג

פַּעַמְתּוֹ

עיקרו פעם ויש לו ד' עינינים

פעם בחרץ

פעמים רבות:

המחלקת השנית לפעמו דן⁸⁹

הרימה פעמך:

ענין שלישי מה יפו פעמך בנעלים

פעמיו ירחץ:

ענין רביעי על ארבע פעמתיו

פעמן ורמן⁹⁰:

שמות לז, ז

מִקְשָׁה

עיקרו קש:

קש לפני רוח:

לקשה יום:

יקשת[ני] לך:

הקשואים דאת

מקשה תעשה:

כתמר מקשה המה⁹¹:

וארכבתה דא לדא נקשן:

שמות לז, יג

וַיִּצֶק כּוֹל' חס' בשביל שעקרו צק

ויש לו ג' עניני

צק לעם

ויצק לו:

מלכים ב ד, מא

שמות לז, יג

89. צ"ל "במחנה דן".

90. לשון פעמון היא שורש נפרד, פעמו"ן, הבא מיד אחרי השורש פע"ם. נראה שהמסרן קרא אותו כהמשך ישיר למחלקה האחרונה של הערך "פעם".

91. הפסוק אינו בא במחברת מנחם (כך בשתי המהדורות). אם אמנם לא היה בנוסח המחברת שלנגד עיני המסרן, אפשר שהביאו המסרן אגב "מקשה" שבפסוק הזה, ואולי ראה בו משמעות לעצמה. יש שפירשו בו לשון 'שדה קישואים' (מ' בולה, ספר ירמיהו עם פירוש 'דעת מקרא', ירושלים תשמ"ד).

תהלים קיט, קמג	ענין שני צר ומצוק מצאוני ⁹² :
איוב מא, טז	ענין שלישי לבו יצוק כמו אבן
איוב יא, טו	והיית מצק ולא תירא
שמות לז, יג	הַפֹּאֶת חֹס' בשביל שעיקר פא
שמות לז, יג	וכול דרך אחד
ויקרא יט, כז	על ארבע הפאת
נחמיה ט, כב	פאת זקנך
דברים לב, כו	ותחלקם לפאה
ויקרא יג, מא	אפאיהם אשביתה
	ואם מפאת פניו
	ענין אחד להם:
שמות לז, כד	כָּפֶר
שמות כט, כג	יש לו ג' ענינין בלשון קודש
מלכים א ז, מז	ככר לחם אחד ⁹³ – פת הוא:
ישעיהו ל, כג	ענין שני ככר הירדן – ענין מישור
שמות לז, כד	ויתכן להיות ממנו כר נרחב:
שמות לז, כה	ענין שלישי ככר זהב טהור:
יחזקאל לא, ה	קָמְתוּ ב' חֹס'
שמות לז, כה ועוד	כל אורית'
במדבר ט, טו	על כן גבהא קמתו
מלכים א יד, ד	ועיקר קם ויש לו ב' ליש'
ויקרא יט, יח	עני' אחד קמתו
ירמיהו נא, א	הקים את המשכן
בראשית ד, כד	כי קמו עיניו:
	ענין שני לא תקם
	על ישבי לב קמי
	יקם קין
שמות לח, ז	הַפְּדִים
שמות ל, לד	עיקרו בד ויש לו ליש' הרבה
דברים לב, יב	בד כבד יהיה:
	ענין אחר יי בדד ינחנו:

92. כ"י ט של המחברת (ומהד' פילפובסקי) מביא במקום הפסוק הזה את "במצור ובמצוק" (דברים כח, נג).

93. צ"ל "אחת".

ענין אחר ויבא את הברדים: שמות לח, ז
 ענין אחר בדרך מתים יחרישו: איוב יא, ג
 ענין אחר כתנת בד קדש: ויקרא טז, ד

שמות לט, מא

הַשָּׂרָד

עיקרו שרד ויש לו ג' ענינים

אז ירד שריד

עם שרידי:

ענין שני את בגדי השרד לש':

הענין שלישי יתארהו בשרד יעשהו:

כלי מכלי חרש הוא:

שופטים ה, יג

ירמיהו לא, ב

שמות לט, מא

ישעיהו מד, יג

ספר ויקרא⁹⁴

יִזָּה ב'

5043

ויקרא טז, יד

שבע פעמים

ישעיהו נב, טו

כן יזה גוים רבים:

ועיקר המלה אות אחת ז'

ואשר יזה מדמה על

מזי רעב

ויקרא ו, כ

דברים לב, כד

במדבר יט, כא

ויקרא ח, יא

ישעיהו נו, י

ומזה מי הנדה

ויז ממנו

הוזים שכבים

ענין זריקה המה:

יָצוּד ל'

ויקרא יז, יג

ועיקר צד ויביא ממנו לשונות

יצוד ציד חיה

ויקרא יז, יג

איכה ג, נב

צוד צדונ < י > :

תהלים יח, ג

ליש' אחר סלעי ומצודתי:

דברים לא, כו

ליש' אחר מצד ארון ברית:

צפניה ג, ו

ליש' אחר נצדו עריהם

ענין חרבן הוא והוא בלשון ארמית⁹⁵:

בראשית מה, כא

ענין אחר ויתן להם צדה:

94. מחציתו הראשונה של ספר ויקרא לא שרדה בכתב־היד.

95. מנחם: 'ענין חורבן, ויש כמהו בלשון ארמית "הות צדיה וריקניא" (אונקלוס לבראשית א, ב).'

ענין אחר הצדא שדרך מישך כמו האמת ⁹⁶ :	דניאל ג, יד
[שָׁאֵר] ⁹⁷ [...]	ויקרא יח, ו
ענין שני שאר ישוב שאר יעקב שארית ישראל:	ישעיהו י, כא
ענין שלישי טנאך ומשאריתך שארה כסותה וענתה:	ירמיהו ט, ט
	דברים כח, ה
	שמות כא, י
	ויקרא יח, ז
כל לשון עֲרֹנָת [עיקרו ער] ויש לה [...] הרבה כמות [...]	ויקרא יח, ז
[אחד תפלת] הערער:	תהלים קב, יח
אחד ותער כדה אל השקת תחת אשר הערה למות	בראשית כד, כ
אחר ערות אביך	ישעיהו נג, יב
אחר עור בשר ⁹⁸ :	ויקרא יח, ז
אחר נשוא לשוא עריך ומלאו פני תבל ערים:	ויקרא יג, מג
	תהלים קלט, כ
	ישעיהו יד, כא
חוצץ	ויקרא יח, ט
עיקרו חץ ויביא ממנו ליש' הרבה ⁹⁹	
כמות חצי גבור:	תהלים קכ, ד
אחר אף חצצץ יתהלכו:	תהלים עז, יח
ויגרס בחצץ	איכה ג, טז
אחר ימלא פיהו חצץ:	משלי כ, יז
אחר ויצא חוצץ	משלי ל, כז
מקול מחצצים:	שופטים ה, יא
אחר חצות לילה	תהלים קיט, סב
אשר חצה משה	במדבר לא, מב

96. מילים אלה הן ציטוט ממחברת מנחם, ופירושו: משמעות המילה הארמית הצדא היא 'האמת? האומנם'.

97. הוראת 'בשר' (הכוללת גם את ההוראה 'שאר בשר, קרוב') באה שלישית אצל מנחם, והמסרן הקדימה כי פסוק העיגון שייך להוראה זו.

98. פסוק זה אינו בא במחברת והוסיפו המסרן. גם לעיל שמות כה, ה הוסיף המסרן פסוק אחר מעניין עור (אגב פסוק העיגון שם, "ועלת אילם").

99. מנחם מביא פה חמש מחלקות, והמסרן הביא מכולן.

אחר מולדת חוץ
בחוץ תעמד¹⁰⁰ :
ויקרא יח, ט
דברים כד, יא

תגלה
גל עיקרו ויביא ממנו ליש' הרבה כמות¹⁰¹

גל נעול
אחד ויהמו גליו:
אחד וגלתי בירוש[לים]
[אח]ר על גלילי כסף
[אחר בג]ללי צאת:
אחר אחי אביך לא תגלה
ועתה אגלה:
אחר דודי נסע [ונגלה]
אחר [...] גלילות פלשת:
אחר שלחו מגל:
אחר בגלל הדבר
אחר [...]

[ש]יבה ל'
ועיקר מלת שיבה שב
גם שב גם ישיש בנו
וגם עד זקנה [ושיבה]
כי קמו [עיניו משיבו]

[וְהַבְדִּילָתָם
עיקרו בדל ויביא ממנו תרין ליש' כמות

והבדלתם בין
ולהבדיל בין הקדש¹⁰²
[ענין] שני אבן הבדיל¹⁰³

ויקרא כ, כה
ויקרא כ, כה
ויקרא י, י
זכריה ד, י

100. פסוק זה בא בכתב־היד א, ל, צ ואינו בא בכתב־ידיד ב, ג, ה, ט, י, כ, ע, פ (ובמהד' פליפובסקי).

101. מנחם מביא פה ארבע־עשרה מחלקות, והמסרן דילג על שלוש מהן (השלישית, השביעית והעשירית). סוף ההערה קטוע.

102. במחברת (בלא שינויי נוסחאות): "להבדיל בין הקדש". אפשר שהכוונה ליחזקאל מב, כ, אך אפשר שאין פה אלא השמטת ו החיבור מראש הפסוק, הרגילה מאוד אצל מנחם.

103. נוסחנו: "האבן הבדיל".

את הבדיל ואת העפרת
ואסירה כל בדיליך
ברזל ועפרת ובדיל¹⁰⁴ :

נזר

ויקרא כא, יב

עיקרו זר ויביא ממנו ליש' הרבה כמות

מיין ושכר יזיר
וינזרו מקדשי :
אחר כ[מהפכת] זרים :
אחר אין דן דינך למזור :
זר זהב סביב
ותזרני חיל
זרזיר מתנים :
אחר כי רגל [תזורה]¹⁰⁵ [...] :

תענה

ויקרא כג, כט

ען עיקרו ויש לו ענינים הרבה
ותען להם
קול ענות :
ענין אחר מעונה אלהי :
ענין אחר ויענך וירעיבך
אשר לא תענה
והמלאכה גדולה¹⁰⁶ :

זכה

ויקרא כד, ז

עיקרו זך ויש לו תרין ליש'
שמן זית זך כתית
ושמים לא זכו בעיני[ו]
לבנה זכה :
וענין שני לא יערכנה זהב וזכוכית
מאבני שהם :

שמות כז, כ ועוד

איוב טו, טו

ויקרא כד, ז

איוב כח, יז

104. הפסוק בא רק בשני כתב־יד (ה, ט). נוסחנו: "וברזל", ב־ו.

105. הפסוק בא בכתב־היד א, י, ל, פ, צ. בכתב־היד ב, ג, ה, ט, ע (ובמהד' פיליפובסקי) נשמט הפסוק עם הכותרת למחלקה השישית שלפניו (בסוף המחלקה החמישית בא דיון ארוך במאמר מוסגר על הכפלת ת רנ בסוף המילה).

106. מנחם מביא שלוש־עשרה מחלקות בשורש זה. המסרן מביא שלוש מהן (הראשונה, השלישית והרביעית), ומוסיף הערה שמחלקות רבות לא העתיק. על לשון "והמלאכה גדולה" בקונטרסי המסורה עיין לעיל, עמ' 200.

ויקרא כד, יב	לְפָרֶשׁ ל' וחס' ויש לו ג' ליש'
נחמיה ג, ג	פרש מעלה
מלכים ב ב, יב	רכב ישראל ופרשיו:
ויקרא ד, יא	ענין שני וקרכו ו[פרשו]
מלאכי ב, ג	וזריתי פרש:
במדבר טו, לד	כי לא פרש מה יעשה לו
ויקרא כד, יב	לפרש להם על פי יי:
אסתר ד, ז	ואת פרשת הכ[סף]
ויקרא כה, מב	יִמְכְּרוּ עיקרו מכר ויביא ממנו תרין עיני' לא ימכרו ממכרת:
ויקרא כה, מא	ויצא ממכר בית ועיר אחזתו
ויקרא כה, מג	כי המוכר:
יחזקאל ז, יג	והתמכרתם שם
דברים כח, סח	תמכר עמך בלא הון:
תהלים מד, יג	ענין שני ימכר יי את סיסרא
שופטים ד, ט	וימכרם יי ביד ¹⁰⁷ :
שופטים ד, ב	בְּמִסְפָּר עיקרו ספר ויביא ממנו ד' מחלקת
ויקרא כה, נ	מספר בני ישראל:
הושע ב, א	ענין שני ספר אתה למען
ישעיהו מג, כו	ויספר העבד ליצחק:
בראשית כד, סו	ענין שלישי ואכתב בספר
ירמיהו לב, י	ויקראו ספרי:
אסתר ג, יב	ענין רביעי לבנת הספיר:
שמות כד, י	[מִנְסָה] ת ל' וחס' ועיקרו נס ויביא ממנו [ג'] ליש'
ויקרא כו, לו	ונס אל אחת
דברים ד, מב	ונסו מנסת חרב:
ויקרא כו, לו	ענין ש[ני] וי[שמ]הו על הנס?
במדבר כא, ט	[ענין שלישי] נס להתנוסס [מ]פני [...]
תהלים ס, ו	

107. במחברת (בכל כתבי־היד): "וימכרם ביד כושן רשעתים" (שופטים ג, ח).

ויקרא כו, ל	[חַמֵּן] יִכְסֶּם
	ע[יקרו חם] ¹⁰⁸ [וי]ביא ממנו עניני' הרבה
דברים לב, לג	חמת ת[נינים] יינם:
	אחר [...]
בראשית ל, לח	[ויחמנה] בבאן
תהלים נא, ז	ובחט[א] יחמתני
שמואל א כה, טז	חומה היו עלינו
ויקרא כז, ד	עֲרָכָךְ
	עיקרו ערך ויביא ממנו ב' ליש'
ויקרא כז, ד	והיה ערכך
איוב כח, יז	לא יערכנה זהב
ויקרא כז, ב	בערך נפשת:
תהלים כג, ה	המחלקת השנית תערך לפני שלחן
שמות מ, כג	ערך לחם
איוב לו, יט	היערך שוער
תהלים ה, ד	בקר אערך
ויקרא כז, טו	[יִכְסֶּף]
	[עיקרו] סף ויביא ממנו לשונות הרבה ¹⁰⁹
ויקרא כז, טו	ויסף חמישית
תהלים עג, יט	אחר ספו תמו
במדבר לב, יד	אחר לספות עוד
יחזקאל מ, ו	[אחר סף] השער
תהלים פד, יא	בחרתי [הסתופף]
זכריה יב, ב	אחר שם את ירושלם סף רעל:
יונה ב, ז	אחר סוף חבוש:
	אחר [...] ¹¹⁰
קהלת יב, יג	[אחר סוף] דבר הכל נשמע:

108. את חמניכם שבפסוק זה מנחם מביא בערך "חמן", אולם המסרן ייחסו (בטעות) לשורש ח"ם. כתב־היד קרוע ומטושטש במקום זה, אולם אין ספק בזיהוי מילת העיגון ובזיהוי השורש.

109. מנחם מביא שמונה מחלקות, והמסרן הביא פסוקים המייצגים את כולן, ולפחות שבע מהן. פסוק העיגון מובא פה כמחלקה לעצמה, אף שהיה המסרן צריך לצרפו למחלקת "לספות עוד", שמנחם הביא בה גם את "אל תוסף" (משלי ל, ו).

110. במחברת מנחם באות פה המחלקה השישית ("ה' בסופה ובשערה" [נחום א, ג] ודומיו, "ענין סער המה") והמחלקה השביעית ("גם תבן גם מספוא" [בראשית כד, כה] ודומיו, "ענין בליל").

ספר במדבר

יִסְעוּ

עִיקְרוּ סַע וַיְבִיא מִמֶּנּוּ ב' לִיש'

מַסְעֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל

וַיִּסְעוּ אַבְנִים גְּדֻלוֹת

רֹאשָׁנָה וַיִּסְעוּ¹¹¹ יִסְעוּ

מִרוּחַ סוּעָה מִסַּעַר

וְאֶרֶץ בְּרִית [יִי] [נִס] עַל לִפְנֵיהֶם

עֲנִין אַחֵר חֲנִית מִסַּע וְשִׁרְיָה

מִכְלֵי קָרֵב הוּא¹¹² :

במדבר ב, ט

במדבר לג, א

מלכים א ה, לא

במדבר ב, ט

תהלים נה, ט

במדבר י, לג

איוב מא, יח

אֶלֶף

יְבִיא מִמֶּנּוּ ד' לִיש'

וְאַרְבַּעִים אֶלֶף

אֶלֶף לַמִּטָּה¹¹³ :

הַמִּרְאָה הַשְּׁנִי אֶלּוֹף נְעוּרֵי

עַלִּיף אֶלּוּפִים :

הַמִּרְאָה הַשְּׁלִישִׁי שֹׁגֵר אֶלֶף וְעֶשְׂתֵּרֶת :

הַמִּרְאָה הָרְבִיעִי הַחֹרֵשׁ וְאַלְפֶּךָ חֲכָמָה :

במדבר ב, טו

במדבר ב, טו

במדבר לא, ד

ירמיהו ג, ד

ירמיהו יג, כא

דברים ז, יג

איוב לג, לג

במדבר ב, כז

וְהַחֲנִיִּים

עִיקְרוּ חֵן וַיֵּשׁ לָהּ שְׁנֵי מַחֲלָקוֹת

הַמַּחֲלָקָה הָאֶחָת וְהַחֲנִים עָלֶיהָ

חֹנָה מִלֶּאךָ יִי

מִה נִחַנְתָּ בְּבוֹא :

הַמַּחֲלָקָה הַשְּׁנִיָּה [חֵן וְ] [כ] בֹּדֶד

לִוִּית חֵן הֵם לְרֹאשׁךָ :

במדבר ב, כז

תהלים לד, ח

ירמיהו כב, כג

תהלים פד, יב

משלי ד, יט

504

במדבר ג, ט

דברי הימים א ו, לג

נְתוּנִים נְתוּנִים תְּרִיהוֹן כְּתָב' כֵּן :

וְאַחֲיהֶם הַלּוּיִם נְתוּנִים מִל' :

וְשֹׂאֵר נְתָנִים כְּתָבִין :

וְעִיקֵר הַמִּלָּה תֵּן וַיֵּשׁ לָהּ ד' עֲנִין

תָּנָה אֶת נָשִׁי :

בראשית ל, כו

111. המילה נכתבה פה בטעות.

112. הגדרה זו היא ציטוט מדברי מנחם.

113. הפסוק אינו בא בכתב־היד ט, ע (ובמהד' פיליפובסקי).

גם כי יתנו בגוים: הושע ה, י'
 אח הייתי לתנים: איוב ל, כט
 לתנות לבת יפתח שופטים יא, מ

צֹהַב' 107
 ויפקד אתם משה על פי יי כאשר צוה:
 ואדני צוה ביי לתת את נחלת:
 ועיקרו צו וכול' ליש' אחד
 צו את בני ישראל
 כי צו לצו
 ואתה תצוה את בני:

והמִסָּךְ
 עיקרו סך ויש לו ד' דרכים
 ויסך בדלתים
 והמסך וכל
 והמסכה צרה:
 דרך אחר נסכתי מלכי
 וסוך לא סכתי:
 דרך שלישי מסכת זהבך:
 ענין רביעי וסכסתי את מצרים¹¹⁴:

קח י"ב ראש' פסוק'
 ועיקר המלה קח ויש לה שלשה עינינים
 קחה לי עגלה
 קח את הלויים
 ענין אחר קח על מים רבים:
 ענין שלישי ולאסורים פקח קוח:
 ויתכן להיות פִּקְחָקוֹחַ מלה אחת¹¹⁵:

114. צ"ל "וסכסכתי מצרים [במצרים]" (ישעיהו יט, ב), אך המסרן עירב בטעות פסוק זה עם הפסוק "וסכרתי את מצרים ביד אדנים קשה" (ישעיהו יט, ד).

115. המשפט הזה מצוטט ממחברת מנחם. יש לציין כי אף שהשאלה טקסטואלית, שמואל בן יעקב מעתיק את המשפט בלי להביע את עמדתו כמסרן. זאת ועוד, מדברי מנחם באות ב (מהד' פיליפובסקי, עמ' 42 טור ב) ברור שההצעה לקרוא פִּקְחָקוֹחַ כמילה אחת מבוססת על סברה לשונית: "נמצאת זאת המלה מחולקת לשני מלין. אבל לפי ענין קו הלשון ומראה הפתרון ופשר משפט ענינה נראה מלה אחת". נמצא לענייננו כי המסרן שמואל בן יעקב מעתיק את הסברה הטקסטואלית שהעלה המילונאי מנחם!

במדבר ה, כו	יִשְׁקָה ל' ועיקרה שק ויש לה עיני הרבה ¹¹⁶ כמות משקה הרים והשקה את המים ענין אחר ישקני מנשיקות עינ[ין] אחר בעיר ישקו: ענין אחר בשוקים וברחבות ענין אחר ועל פיך ישק כל עמי ענין אחר שוק הימין שוקיו עמודי שש:
במדבר ו, כא	ידר, נדרו עיקרם דר ויש לה [...] ¹¹⁷ ענין אחר מדור באהלי רשע: ענין אחר [...] גם אני] אגדיל [המדורה] ענין אח[...]
במדבר ז, יד	כף יש לו דרכים הרבה במקרא ¹¹⁸ כף אחת כפות זהב: ענין אחר בכף ירך יעקב: ענין אחר כפף נפשי זוקף כפופים אכף [לאלהי] מרום: ענין אחר וכפתו לא רעננה כפות תמרים ענין אחר וב[כפים עליו]:
במדבר ז, טו ועוד	בְּקָר יש לו ג' דרכים בקריה כמות חדש[ים] לבקרים
במדבר ז, טו ועוד	במדבר ז, יד במדבר ז, יז בראשית לב, כו תהלים מז, ז תהלים קמו, ח מיכה ו, ו איוב טו, לב ויקרא כג, מ ירמיהו ד, כט במדבר ז, טו ועוד
איכה ג, כג	

116. במחברת באות פה שבע מחלקות. המסרן הביא שש מהן, והשמיט את "ואל אישך תשוקתך" (בראשית ג, טז).

117. הערת המסורה קטועה. מנחם מביא חמש מחלקות מן הערך "דר", והשלישית לשון נדר.

118. השורש לא צוין כאן, כנראה משום שהוא ברור מאיליו ושווה למילה. מנחם מביא שש מחלקות מן השורש הזה. המסרן השמיט את המחלקה השלישית, "ירמלא כפו ממנה" (ויקרא ט, יז).

לבקרים אצמית כל רשעי
ענין שני כבקרת רעה עדרו
לא יבקר בין [טוב לרע]
[ולב] קר בהיכלו¹¹⁹ :
ענין שלישי פר אחד בן בקר
כי בוקר אנכי [...]

לפני, ולפני
עיקרם פן ויש להם ב' דרכים [...]¹²⁰

כל לשון ככל, לכל, בכל, כל חס'¹²¹
ויש לזה הלישן ענין הרבה

ככל אשר צוה :
יָלַת יי :
ויכל אלהים :
וכלכלו הנצבים :
כליך תליך וקשתך :
ואם בכלי¹²² :
כליתיני היום
ויש לו רחב¹²³ :

הַמִּתְאַוִּים ב'
קברו את העם המתאווים
הוי המתאווים את יום
ועיקרה או ויש לה תריין עניין
או דדו או בן דדו :
אוה למושב לו
התאוו תאוה :

186א
במדבר יא, לד
עמוס ה, יח
ויקרא כה, מט
תהלים קלב, יג
במדבר יא, ד

119. דונש חולק בעניין זה על מנחם. ראה לעיל, הערה 56.

120. בכתב־היד המשך מטושטש.

121. הערת המסורה הזאת אופיינית למסורה הבבלית, המציינת את הכתיב החסר גם כאשר אין אף היקרות אחת של כתיב מלא. במסורה הבבלית תחולתה של ההערה רחבה, ואילו במסורה הטברנית היא יכולה להתפרש כמתייחסת רק למקרים של פל בחולם ולא בקמץ קטן.

122. אפשר שהכוונה לויקרא ו, כא, אך הציטוט במחברת הוא: "ואם בכלי ברזל" (במדבר לה, טז). בין כך ובין כך, הפסוק הזה שווה בהוראתו לקודמו, ומנחם הביא את שניהם במחלקה החמישית.

123. המסרן מציין, כנראה, שלא הספיק לו המקום להביא את כל הוראות השורש הזה. מנחם מביא ארבע־עשרה מחלקות, והמסרן התייחס רק לשש מהן.

אדות חס' דמל'
ועיקרה אד ויש לה ג' עיני' בקר'
ואד יעלה מן
יזקו מטר לאידו:
עינין שני על אדות האשה
אל אדות הרעה:
עינין שלישי זנבות האודים
כאוד מצל

משו ל'
ועיקרו מש ויש לו ב' עינין בקר'
לא ימוש ספר
איך ימיש לי
לא משו מקרב
[ע]נין שני אולי ימשני אבי והיתי
כאשר ימשש העור
ימששו חשך ולא אור¹²⁴

הנעדים ל' חס'
ועיקרה עד ויש לה עיני' הרב' כמות
הנעדים על יי¹²⁵:
אחר מה אעידך מה:
אחר האזינה עדי:
אחר כי למועד מועדים:
אחר הן עוד היום¹²⁶:
אחר עדת בני ישראל¹²⁷:
אחר מעדה בגד:
אחר הורד עדיך:
אחר בטחו ביי עדי עד:

124. פסוק זה בא בכתב־היד א, ט, ל, ע, צ ואינו בא בכתב־היד ב, ג, ה, י, כ, פ (ובמהד' פיליפובסקי).

125. פסוק זה אינו בא במחברת, ומסתבר שלדעת מנחם ראוי לצרפו למחלקת "עדת ישראל". אולם המסון קובע לפסוק מחלקה לעצמו ומביא אחריו שמונה משמעויות מתוך אחת־עשרה שבמחברת. סדר המשמעויות ברובו הוא מן הסוף להתחלה (1, 2, 4, 5, 7, 9, 11, 10).

126. במחברת: "עוד היום" (בכתב־היד ב, ג, ה, י, כ, פ, צ), ופיליפובסקי פירש שהכוונה לישעיהו י, לב.

127. במחברת: "עדת ישראל" (שמות יב, ג ועוד).

הַמָּתֶם לִי

ועיקר' מת ויש לו תריין ליש':

האחד ויהי מתיו מספר

מתיך בחרב

כל מתי סודי:

האחר מתים כל יחיו

המתם את עם

בעד החיים אל המתים¹²⁸:

במדבר יז, ו

דברים לג, ו

ישעיהו ג, כה

איוב יט, יט

ישעיהו כו, יד

במדבר יז, ו

ישעיהו ח, יט

נַעֲצָרָה לִי

ועיקרה עצר וכל לשון אחד וענין אחד¹²⁹

כי עצר עצר יי

מעצר וממשפט

כי אם אשה עצרה לנו

קדשו צום קראו עצרה

ביום השמיני

עצרת בגדים:

במדבר יז, טו

בראשית כ, יח

ישעיהו נג, ח

שמואל א כא, ו

יואל א, יד

במדבר כט, לה

ירמיהו ט, א

וְהִשְׁקִיתָ לִי בַטֶּעַם

ועיקרה שק ויש לה עינ' הרב' במקרא

ושקה לי:

אחר והשקית ברגלך¹³⁰:

אחר ותשקקה:

אחר בעיר ישקו:

אחר¹³¹ כמשק גבים:

במדבר כ, ח

בראשית כז, כו

דברים יא, י

תהלים סה, י

יואל ב, ט

ישעיהו לג, ד

128. הפסוק בא בכתב־היד א, ט, ל, צ ואינו בא בכתב־היד ב, ג, ה, י, כ, ע, פ (ובמהד' פיליפובסקי).

129. מנחם אינו מזכיר כאן מחלקות, אלא מביא פה שלוש משמעויות בלשון "והקרוּב אליהם", וקובע "יסוד אחד לכלם אבל הענין יפרידם כמעט". המסרן אינו מבחין בין המשמעויות ומביא פסוקים רק מן השתיים הראשונות (השלישית: "יורש עצר", שופטים יח, ז).

130. פסוק זה אינו בא במחברת. נראה שהמסרן השתמש בו משום שבאה בו צורת פועל דומה לפסוק הנידון, אלא שבפסוק זה היא מוטעמת מלרע ובפסוק מספר דברים – מלעיל. אפשר שהערת מסורה שעמדה לפניו עסקה בהטעמת המילה, וממנה ציטט בראש הערתו. שילוב הפסוק הזה גרם למסרן לרשום בטעות בראש הפסוק הבא "אחר", כלומר עניין אחר, אף שבמחברת מנחם הפסוק הזה שייך למחלקה של "משקה הרים" (תהלים קד, יג) וחבריו.

131. פסוק זה וקודמו שייכים למחלקה אחת במחברת, ונראה שטעה המסרן כשרשם ביניהם "אחר". המסרן השמיט כאן את המחלקה השישית של מנחם, אולם בדברים כח, לה הביא עיבוד אחר של השורש ש"ק, ושם נרשם הפסוק "ובן משק ביתי" (בראשית טו, ב).

אחר תשוקתך והוא: בראשית ג, טז
אחר דלתים בשוק: קהלת יב, ד
אחר שוקיו צמודי: שיר השירים ה, טו

ויקדש ל' במדבר כ, יג

ועיקר המילה קדש ויש לה עינינין בקר' כמות

אין קדוש כיי שמואל א ב, ב

ויקדש במ

במדבר כ, יג

ענין אחר קדשו צום קראו עצרה יואל א, יד

והקדשם ליום הרגה

ירמיהו יב, ג

ענין אחר לא תהיה קדשה מבנות

דברים כג, יח

וגם קדש היה בארץ

מלכים א יד, כד

והפשט ל'

במדבר כ, כו

ועיקרו פשט ויש לו תריין עינינין בקריה

והפשט את אהרן את

במדבר כ, כו

פשטה וערה

ישעיהו לב, יא

פן אפשיטנה ערמה:

הושע ב, ה

ענין שני אל פשטתם היום

שמואל א כז, י

ועמלקי פשטו:

שמואל א ל, א

במשעול ל' ומל'

במדבר כב, כד

ועיקר' שעל ויש לו דרכ' בקר' כמות

בשעלי שעורים

יחזקאל יג, יט

מי מדד בשעלו מים:

ישעיהו מ, יב

ענין אחר אחזו לנו שועלים שועלים

שיר השירים ב, טו

ענין אחר במשעול הכרמים

במדבר כב, כד

כמו מסלול¹³²:

ותלחץ ל'

במדבר כב, כה

ועיקרו לחץ וכל קריה עינין אחד

וגם ראיתי את הלחץ

שמות ג, ט

לח[ם צר ומים] לחץ:

ישעיהו ל, כ

בלחץ אויב:

תהלים מב, י

ותל[חץ] את רגל בלעם אל הקיר

במדבר כב, כה

במדבר כג, ג	יִקְרָה לִי כֹהֵן הַ וְעִיקְרָה קֵר וִישׁ לוֹ דְּרָכִים הָרַבָּה ¹³³ [...]
קָהֳלֶת ט, ב	אֲחֵר מִקְרָה [א]חַד:
מִשְׁלִי כה, כה	אֲחֵר מִים קָרִים
בְּרֹאשִׁית ח, כב	קָר ¹³⁴ וְחָם:
תְּהִלִּים קד, ג	אֲחֵר הַמִּקְרָה בְּמִים:
	אֲחֵר [...]סֵר:
במדבר כג, כג	נָחַשׁ לִי וִישׁ [לֹר] ג', עֵינִין בְּמִקְרָא כְּמוֹת נַחֲשׁ עַלִי דֶרֶךְ [אם] יִשׁ[ך] הַנַּחֲשׁ בִּלְ[א] עֵינִין [שְׁנֵי נַחֲשֵׁתִי] וִיבֵר[כְּנִי] כִּי לֹא נַחֲשׁ: עֵינִין שְׁלִישִׁי נַחֲשֵׁת קֵל[ל] [הַכְּבִיד נַחֲשֵׁתִי] ¹³⁵ :
בְּרֹאשִׁית מט, יז	[וְנִסְכְּיָהֶם ¹³⁶ ?] נֶסֶךְ
קָהֳלֶת י, יא	עִיקְרָה סֶךְ וִישׁ לֵהוּן עֵינִי בְּקֵר' כְּמוֹת וְנִסְכְּיָהֶם חֲצִי וְסוֹךְ לֹא [עֵינִין אֲחֵר וִי]סֶךְ בְּדִלְתֵּים יָם סִכְכִּים בְּכִנְפֵיהֶם: עֵינִין אֲחֵר מִסַּכַּת זֶהָבָךְ סִכּוֹת מִלִּכְכֶּם
בְּרֹאשִׁית ל, כז	וְיִמְסְרוּ לִי וְיִסּוֹד הַמִּילָה מִסֵּר וְעֵינִין אֶחָד לְכוֹל' לְמִסֵּר מַעַל בִּי עַל דְּבַר פְּעוֹר וְיִמְסְרוּ מֵאֻלְפֵי יִשְׂרָאֵל
יִחְזַקְאֵל א, ז	
אִיכָה ג, ז	
במדבר כט, כז ועוד	
במדבר כח, ז	
במדבר כח, יד	
דְּנִיָּאל י, ג	
אִיּוֹב לח, ח	
שְׁמוֹת כה, ב	
יִשְׁעִיָּהוּ ל, כב	
עֲמוֹס ה, כו	
במדבר לא, ה	
במדבר לא, טז	
במדבר לא, ה	

133. מִנַּחֲם מְבִיא תִשְׁעַ מַחְלָקוֹת בְּעֶרֶךְ "קֵר". הַהֶעֱרָה קְטוּעָה בְּרֹאשֶׁהּ וּבִסּוּפָהּ, וּמִשּׁוּם כֵּן אֵין לְדַעַת כִּמָּה "עֵינִינִים" הֵבִיא הַמִּסְרָן.

134. צ"ל "וִיקֵר".

135. הַפִּסְטֹק הַזֶּה, שֶׁזִּיהִיו אֵינוֹ וְדָאִי גִמּוּר, אֵינוֹ בְּכַתְב־יָדִיד שֶׁל הַמַּחְבֵּרֶת.

136. אֲפֶשֶׁר שֶׁהֶעֱרַת הַמִּסּוּרָה מִתִּיַּחֲסַת לַחִיבַת וְנִסְכָּהּ (בְּמִדְבָּר כט, כה).

וּמִכָּסָּם ג'

ויהי המכס¹³⁷

ושלאח'

ושלאחר':

במדבר לא, לח

במדבר לא, לט

במדבר לא, מ

ויסוד המלה כס ויש לה דרכים כמות

ויהי המכס

ועיני' אחר על כס יה – לשון כסא:

ועינין אחר ויכס הענן

וכסה ענן הקטרת

ועינין א[...]¹³⁸

במדבר לא, לז

שמות יז, טז

שמות מ, לד

ויקרא טז, יג

וַיִּנְיָאוּ ל'

ויסוד המלה נא ויש לה ג' ענינין:

ענין אחד כמות דבר נא באזני

שמע נא¹³⁹:

ענין שני הניא מחשבות עמים

ויניאו את לב בני ישראל

עינין שלישי מה נאוו על:

במדבר לב, ט

שמות יא, ב

ירמיהו כח, ז ועוד

תהלים לג, י

במדבר לב, ט

ישעיהו נב, ז

וַיַּחֲנוּ

חָנִים

הַחָנִים

במדבר לג, מט

שמות יד, ט ועוד

במדבר י, ה ועוד

יסוד מלתם חן ויש להון ג' ענינין כמות

ויתן חנו

חן וכבוד [...]

ענין שני רחום וחנן¹⁴⁰חנני אלהים¹⁴¹:

ענין שלישי ויחנו על הירדן

חונה מלאך:

בראשית לט, כא

תהלים פד, יב

שמות לד, ו ועוד

תהלים מז, ב ועוד

במדבר לג, מט

תהלים לד, ח

137. המילה באה בפסוק שאחר כך, שתחילתו "והבקר". ואפשר שהושפע המסרן מן הפסוק שהוא מצטט בהמשך ממחברת מנחם.

138. במחברת באות פה עוד שתי מחלקות: "כוס זהב" (ירמיהו נא, ז) ו"ואת הכוס ואת השלך" (ויקרא יא, יז).

139. כך במהד' בדיליוס. במהד' פיליפובסקי: "שמעו נא" (במדבר יב, ו).

140. נוסח המחברת (במהד' בדיליוס ובמהד' פיליפובסקי): "חנן ורחום" (תהלים קמה, ח ועוד).

141. במהד' בדיליוס (בלא חילופי נוסחאות): "חנני אלהים כחסדך" (תהלים נא, ג). במהד' פילפובסקי: "חנני אלים חנני" (תהלים נז, ב). הצירוף "חנני אלהים" בא גם בבראשית לג, יא ובתהלים נז, ב.

במדבר לה, כב

צִדְיָהּ לִי

ויסודה צד ויצא ממנו עיני' לשון משגה¹⁴²

ענין אחר לשון גב

ישעיהו סו, יב

על צד תנש[א]ו

ישעיהו ס, ד

על [צד תאמנה]

אחר לשון חרבן

צפניה ג, ו

נצדו עריהם

אחר לשון [כלא?]

בראשית כז, לג

הוא הצד ציד ויבא לי

שמות כא, יג

ואש[ר] לא צדה

לשון רעת

דניאל ג, יד

הצדא שד[רך]

במדבר לה, לא

כֹּפֶר כּוֹל' חֹס'

ויש לה עיני' הרבה כמות

ויקרא יז, א

כי הדם הוא בנפש יכפר:

במדבר לה, לא

אחר¹⁴³ ולא תקחו כפר

בראשית ו, יד

אחר וכפרת אתה:

תהלים קמז, טז

אחר כפור כאפר יפור

שיה"ש א, יד

אחר אשכל הכפר דודי:

שופטים יד, ה

אחר כפיר [אריות]

עזרא א, י

[אחר] כפורי זהב:

ספר דברים

דברים ב, לד

וְנִלְכְּדָה אֶת כָּל עָרָיו

תהלים ט, טז

נלכדה רגלם

איוב יח, י

ומלכדתו עלי נתוב

עמוס ג, ה

ולכד לא ילכד

ענין מוקש¹⁴⁴ [...]

[כול לקרות?] ענין אחד להם ועיקרו לכד:

142. כלומר: המשמעות נלמדת מן ההקשר של התיבה הזאת. המסרן מוסיף פה – שלא כדרכו – הגדרות מעומעמות משהו לכל "ענין". רק ההגדרה "לשון חרבן" מופיעה במחברת מנחם. עוד הבדל הוא שהמסרן מעמיד את צִדְיָהּ כמשמעות לעצמה, שלא כמנחם המחבר אותה עם "הצד ציד" (בראשית כז, לג) ועם "ואשר לא צדה" (שמות כא, יג). אפשר שתפיסה מילונית זו של המסרן היא שהניעה אותו להסביר את כל מיון המשמעויות בשורש הזה.

143. במחברת מנחם הוראה זו באה במחלקה אחת עם הפסוק הקודם.

144. כך ברוב כתבי-היד של המחברת. בכ"י ט: "מוחש(?) ופיליפובסקי הדפיס (על פיו): "חופש".

כל לשון ידיעה יסודו דע ויש לו ג' עינינין כמות	דברים ט, ב
אשר אתה ידעת	דברים ט, ב
ודע כי על	קהלת יא, ט
ענין אחר וידע אדם עוד – לשון שכיבה ¹⁴⁵ :	בראשית ד, כה
ענין אחר וידע בהם את אנשי פנואל ¹⁴⁶ :	שופטים ח, טז
קִשָּׁה	דברים ט, ו
יסודה קש ויש לה עינינין	
קשה ערף	דברים ט, ו ועוד
ותקש בלדתה:	בראשית לה, טז
ענין אחר כקש לפני רוח:	תהלים פג, יד
ענין אחר יקשתי לך	ירמיהו ג, כד
כי מוקש:	דברים ז, טז
עניין אחר [כמ]לונה במקשה	ישעיהו א, ח
עֶרֶף	דברים ט, יג
כול' חס' ויש לו תריין עינינין בקריה כמות	
כי עם קשה ערף	דברים ט, ו
את ערפך הקשה	דברים לא, כז
וגיד ברזל ערפך	ישעיהו מה, ד
ענין שני יערף כמטר לקחי – ענין רעף הוא	דברים לב, ב
ויש לה ליש' אחר ¹⁴⁷ חשך בעריפיה:	ישעיהו ה, ל
אֲדָמְתָךְ כול' חס'	דברים יב, יט
ויסוד המלה אדם ויש לה ענין כמות	
לשון אנוש:	
האחר לשון אדמדם אדם [שב?] אדם ¹⁴⁸ :	ויקרא יג, מב ועוד
אחר לשון ארץ	
אדמת עפר	דניאל יב, ב

145. מנחם: "ענין ידיעת משכב המה".

146. בכתוב "את אנשי סכות" וכן במחברת מנחם, ושמואל בן יעקב החליף את "סכות" ב"פנואל" שבסמוך.

147. מנחם מנה כאן רק שתי מחלקות, וכלל את "חשך בעריפיה" במחלקה הראשונה(!). נראה שהמסרן חולק עליו וסבור שיש פה משמעות לעצמה.

148. אם אמנם הקריאה המוצעת נכונה, הרי זה פירוש למילה שאינו בא במחברת. אולם אין הדבר ודאי כלל.

תהלים מט, יב

עלי [א]דמות
ויתכן להיות [מגזרת אדמה]

295י

דברים יג, טו

ירמיהו ז, ה

ירמיהו י, ה

הַיֵּטֵב כּוֹלִי חֹסֵי בָר מִן בִּי

כִּי אִם הַיֵּטֵב¹⁴⁹

וּגַם הַיֵּטֵב אֵין אוֹתָם:

ויסוד המלה טב וכל קריה ענינן אחד להם

וייטב הדבר

הַיֵּטֵב אֵיטִיב¹⁵⁰

טובתי בל עליך:

בראשית מא, לו

בראשית לב, יג

תהלים טז, ב

כל לשון מכה עיקרו כף כי לא יעמד במלה זולת אחת כמות

דברים יג, טז

שמות יז, ו

הכה תכה

והכית בצור ויצאו:

הך את עפר

יך ויחבשנו:

וכן¹⁵¹? כה תברכו

כה תעשה להם¹⁵²

ככה תאכלו

אין ההא יסוד במלה¹⁵³

הושע ו, א

במדבר ו, כג

במדבר ח, ז

שמות יב, יא

בגלל

עיקרו גל ויש להם ענינן הרבה

דברים טו, י

דברים טו, י

שיה"ש ה, יד

בגלל הדבר:

אחר גלילי זהב:

149. צ"ל "היטיב", וכן בפסוק שאחריו.

150. הפסוק אינו בא כאן במחברת. זה הפסוק הראשון במקרא שבאה בו צורת הַיֵּטֵב, ואפשר שבו נמסרה הערת המסורה שציטט שמואל בן יעקב.

151. קריאת המילה אינה בטוחה. אולי "ובו"?

152. נוסחנו: "וכה". אך גם במהד' פיליפובסקי בלא ו. והוא הדין לפסוק הבא, "וככה תאכלו", שאף בו הושמטה ו שבראש הציטוט. תופעה זו קיימת גם במקומות אחרים כגון "קר וחם" (בראשית ח, כב – במקום "וקר"; הובא בשורש ק"ר, במדבר כג, ג), "אבן הבדיל" (זכריה ד, י – במקום "האבן"; הובא בשורש בד"ל, ויקרא כ, כה), "ברזל ועפרת ובדיל" (יחזקאל כב, כ – במקום "וברזל"; הובא בשורש בד"ל, שם). העובדה שהנוסח החסר בא בכמה עדים של המחברת מחזקת את הסברה שאכן, כך כתב מנחם. נראה שמנחם נוטה להשמיט את אותיות השימוש מראש הציטוט, ואינו רואה בכך אי־דיוק.

153. משפט זה הוא ציטוט מדברי מנחם.

אחר בגללי צאת:	יב
אחר איש גל[ן]ל[יו]	יחזקאל כ, לט
[אח]ר אגלה את:	הושע ב, יב
אחר עתה יגלו בר[א]ש גלים:	עמוס ו, ז
אחר עמר לגלגלת:	שמות טז, טז
אחר [...]	
מִסַּת ל'	דברים טז, י
ויסודה מס ויש לה תריין עינין	
המסיו את לב העם	יהושע יד, ח
המסו את לבבנו	דברים א, כח
תמס יהלך	תהלים נח, ט
[...] ¹⁵⁴	
[וית]כן להיו[ת] מ[גזר]תו]	
מסת נדבת ידך	דברים טז, י
[כמו מתנת?]	
וְאַרְבִּי ל' בטע'	דברים יט, יא
ועיקרו ארב ויש לה תריין [...]	
עם ארבות ידיו:	ישעיהו כה, יא
עינין שני הנה יי עשה [...]	מלכים ב ז, יט
וּרְצָחוּ ל'	דברים כב, כו
ויסוד המלה רצח וכול' לשון הריגה:	
תְּשִׁיף, נִשְׁפֹּךְ	דברים כג, כ
יסודם שך ויש להון תריין עינין בקריה	
חד לשון שקט וחד לשון שיפה ¹⁵⁵	
כשך חמת	אסתר ב, א
וישכו המים	בראשית ח, א
וחמת המלך שככה:	אסתר ז, י
לא תשיך לאחיד נשך:	דברים כג, כ
אם ישך הנחש:	קהלת י, יא

154. במקום זה באו פסוקים להדגמת הוראתו השנייה של השורש, מלשון מִסַּ: "ויהי למס עבד" – בראשית מט, טו ועוד.

155. הגדרת המשמעויות אינה במחברת שלפנינו. על המשמעות הראשונה נאמר שם "[שככה] כמו נחה".

דברים כו, ד	וְהֵנָּה יַחֲוֹ לִי וּמִלִּי? ¹⁵⁶
	ויסוד המלה נח ויש לה ד' עיני'
דברים כה, יט	בהניח יי
דברים כו, ד	והניחו לפני מזבח:
תהלים קה, יד	ענין שני לא הניח אדם
שמות לב, י	[ה]ניחה לי
	כמו לא עזב ¹⁵⁶ :
בראשית לב, יח	ענין שלישי מנחה היא
	ענין שני:
שמות לב, לד	ענין רביעי לך נחה
תהלים קלט, כד	ונחני בדרך:
דברים כז, ב	וְשִׁרְתָּ אִתָּם בְּשִׁיד
	כול' כת' ש' וקר' סמך בר מן חד
איוב יג, כז	ותשם בסד רגלי:
	ויסוד המלה שד ויש לה ב' עינינין במקר'
	חד לשון גיר וחד לשון פתיחת אדמה ¹⁵⁷
הושע י, יא	ישדד לו יעקב
איוב לט, י	אם ישדד עמקים:
ישעיהו לג, יב	משרפות שיד
עמוס ב, א	מלך אדום לשיד:
דברים כז, טז	מִקְלָה לִי
	ויסוד המילה קל ויש לה עיני' הרבה כמות
איוב כד, יח	קל הוא על פני:
שמואל ב יט, מד	ענין אחר מדוע הקלתיני:
תהלים קט, כח	ענין אחר יקללו המה:
ויקרא ב, יד	ענין אחר אביב קלוי באש
ירמיהו כט, כב	אשר קלם:
יחזקאל א, ז	ענין אחר נחשת נחשת ¹⁵⁸ קלל
תהלים כט, ז	ענין אחר קול ה' חצב

156. המסרן מעתיק פה וב"ענין" השלישי את הגדרות המשמעות של מנחם.

157. ההגדרה הראשונה ("לשון גיר") באה בדברי מנחם, והשנייה בנויה על הפסוק "יפתח וישדד אדמתו" (ישעיהו כח, כד) המובא כאן אצל מנחם והמסרן השמיטו.

158. המילה נכפלה בטעות בכתב־היד, בסוף השורה ובראש השורה שאחריה. מנחם מביא את "נחשת קלל" במחלקה אחת עם "קלוי באש", ואף רש"י (ליחזקאל א, ז) מעיד על כך. נראה שהמסרן פיצלם מדעתו לשתי הוראות. יש לציין עוד כי אין המסרן משכץ את הפסוק הזה באחת ההוראות שהוא מונה.

דברים כז, טו ועוד	אָרור כול מ'ל'
בראשית כז, כט	ויסוד המלה רר ויש לה ב' עינינין ¹⁵⁹
ויקרא טו, ג	ארריך ארור [...]
שמואל א כא, יד	[ענין אחר] רר בשרו את זוכו
איוב ו, ו	ויורד רירו
	אם יש טעם בריר חלמות:
דברים כז, כג	חַתְנָתוּ ל' וחס'
שמואל א יח, כב-כג	ויסוד המלה חתן
בראשית יט, יד	החתן במלך
שמות ד, כה	וידבר אל חתניו
ירמיהו ז, לד ועוד	כי חתן דמים אתה ¹⁶⁰
	קול חתן וקול כלה
	כול' לשון אחד:
דברים כח, ח	בְּאֶסְמִיךָ ל' ומל'
משלי ג, י	ויסודה אסם
דברים כח, ח	וימלאו אסמך שבע
	באסמך ובכל
	ענינו כמו אוצרות וגנוזים ¹⁶¹ :
דברים כח, לה	הַשְׁקִים ל' וחס'
בראשית כז, כו	ויסודה שק ויש לה עינינין הרבה:
תהלים קד, יג	כמות גשה נא ושקה לי:
	אחר משקה הרים:

159. לפנינו במחברת מובאים שלושת הפסוקים של המשמעות השנייה בערך "ר", במחלקה הרביעית מן הערך הזה. המחלקה הרביעית משבע המחלקות של הערך "אר" היא "אורו מרוז [שופטים ה, כג] במארה אתם נארים [מלאכי ג, ט] ארה לי יעקב [במדבר כג, ז] ענין קללה המה". לא ברור מדוע סטה המסרן מדרכו של מנחם בעניין זה. ושם עמד לפנינו נוסח אחר (קדום?) של מחברות מנחם? ראוי לציין כי יש קושי בהכנת שיטת מנחם כאן. לפי מנהגו בשורשים אחרים היה עליו להביא את שלושת הפסוקים מלשון ריר בשורש ר"ר, שהרי אין ה"ר גופלת בשום פסוק במשמעות זו. כך נהג מנחם בשורשים ג"ג, ד"ד, ח"ח, ס"ס, ש"ש, ש"ש.

160. שלושת הפסוקים האחרונים חסרים בכמה מכתבי-היד של המחברת (ובמהד' פיליפובסקי). הפסוק "החתן במלך" בא בכתבי-היד א, ל, י, פ, צ; "וידבר אל חתניו" – רק בכ"א (!); "כי חתן דמים" – רק בכתבי-היד א, ל, צ.

161. מנחם: "ענין אוצרות וגנוזים הם".

ענין אחר בעיר ישקו:	יואל ב, ט
כמשק גבים שוקק:	ישעיהו לג, ד
אחר תשוקתך:	בראשית ג, טז
אחר דלתים בשוק	קהלת יב, ד
אחר ועל השקים:	דברים כח, לה
אחר ובן משק ביתי:	בראשית טו, ב
תַּאֲסֹף ב'	א1000
ומעט תאסף	דברים כח, לח
עם חטאים:	תהלים כו, ט
ויסודו סף ¹⁶² ויש לה עינינין הרבה	
ספו תמו:	תהלים עג, יט
אחר ספות הרוה:	דברים כט, יח
אחר סף השער:	יחזקאל מ, ו
אחר סף רעל	זכריה יב, ב
בדם אשר בסף:	שמות יב, כב
אחר את מי ים סוף:	יהושע ב, ו
אחר בסופה ובשערה	נחום א, ג
אחר גם תבן גם מספוא ¹⁶³	בראשית כד, כה
יִשָּׁל ל'	דברים כח, מ
ויסודה של ויש לה חמשה עינינין במקרא	
כי ישל	דברים כח, מ
של נעלך:	יהושע ה, טו
אחר עתה אל תשלו – ענין שגגה:	דברי הימים ב כט, יא
אחר שלו כל בגדי בגד:	ירמיהו יב, א
ענין אחר כי אתה שלות גוים	חבקוק ב, ח
משתולל:	ישעיהו נט, טו
ענין אחר על שולי המעיל:	שמות כח, לד

162. כנראה, שמואל בן יעקב לא כיוון פה לדעתו של מנחם, שהרי מנחם קובע שורש אס"ף ומביא בו "מי אסף רוח בחפניו" (משלי ל, ד) ועוד. המסרן אף לא ניסה לשלב את פסוק העיגון באחת המחלקות, כפי שהוא נוהג בדרך כלל.

163. המסרן הביא פה שבע משמונה המחלקות של מנחם והשמיט את האחרונה, "סוף דבר" (קהלת יב, יג), שמנחם אמר עליה "והם [=פסוקי המחלקה הזאת] קרובים למחלקה הראשונה". אולם בשני המקומות האחרים שהביא המסרן את השורש ס"ף (בראשית כד, לב; ויקרא כז, טו) הובא הפסוק "סוף דבר" והושמטו מחלקות אחרות.

דברים כח, נ	יָחֵן ל' וְחֹס'
	וְעִיקְרוּ חֵן וִישׁ לָהּ תְּרִינְ עֵינִי:
תהלים פד, יב	הַעֲנִין אֶחָד חֵן וְכִבּוּד
דברים כח, נ	וְנֹעַר לֹא יָחֵן
במדבר ב, ה ועוד	הַעֲנִין הַשְּׁנִי וְהַחֲנוּנִים עָלָיו
תהלים לד, ח	חֲנוּנָה מִלֵּאךְ יִי
ירמיהו כב, כג	מִה נִחְנַת בְּבוֹא לָךְ:
דברים כט, כז	וַיִּתְּשֵׁם ל'
	וְעִיקְרוּ תֵשׁ וְכָל קְרִיָּה עֲנִין אֶחָד לָהֶם
מיכה ה, יג	וְנִתְשִׁי אֲשֵׁרֶיךָ
ירמיהו יח, יד	אִם יִנְתְּשׁוּ מִים זֵדִים קְרִיָּם
יחזקאל יט, יב	וְתִתֵּשׁ בַּחֲמָה ¹⁶⁴
דברים כט, כז	וְיִתְשֵׁם יִי מֵעַל:
דברים כט, כז	וַיִּשְׁלַכְם ל' וְחֹס'
	וְעִיקְרוּ שֶׁלֶךְ וְכָל קְרִיָּה עֲנִין אֶחָד לָהֶם
תהלים קמז, יז	מִשְׁלִיךְ קִרְחוֹ כִּפְתִּים
תהלים נה, כג	הַשֶּׁלֶךְ עַל י' ¹⁶⁵
ישעיהו ו, יג	אֲשֶׁר בִּשְׁלַכְתָּ
שמות ז, יב	וַיִּשְׁלִיכוּ אִישׁ מִטְּהוֹ
שמות ד, ג	הַשְּׁלִיכֵהוּ אֶרֶצָה:
דברים לב, כד	מִזִּי ל'
	וְעִיקְרָה ז' אוֹת אַחַת
	וְכָל קְרִיָּה עֲנִינָן אֶחָד וְלִשְׁוֹן אַחַת וְכֹלְלוּ לִשְׁוֹן זֹרִיקָה
ויקרא ו, כ	יִזָּה מִדְּמָה
ויקרא ה, יא	וְיִז מִמֶּנּוּ
שמות כט, כא	וְהִזִּית עַל אֹהֶרֶן
דברים לב, כד	מִזִּי רַעֲב
במדבר יט, כא	וּמִזָּה מִי הִנֵּדָה:
דברים לג, יט	וַיִּשְׁפּוּנִי [[ל']] וּמִלִּי וְכֹת' ש
	וַיִּסְוֶדָה סִפֵּן וִישׁ לָהּ תְּרִינְ עֵינִי
חגי א, ד	בְּבִתְיֶכֶם סִפּוּנִים

164. הפסוק בא בכתב־היד א, י, ע, פ, ק ואינו בכתב־היד ב, ג, ה, כ, ל, צ (ובמהד' פיליפובסקי).

165. פסוק זה אינו נזכר במחברת לפי כל כתב־היד שנבדקו, ואפשר שהוא תוספת המסרן.

ושפוני טמוני
וספון בארז
ספון קרוב מן צפון¹⁶⁶:
ענין האחר ירכתי הספינה:
[המורא] ל'
ויסוד המלה רא ויש לה ג' לישנין
ותרא הא[שה...]
[ענין שני] הוי מראה ונגאלה:
ענין שלישי ולכל המורא
אם אדונים אני איה מוראי

דברים לג, יט
ירמיהו כב, יד
יונה א, ה
דברים לד, יב
בראשית ג, ו
צפ' ג, א
דברים לד, יב
מלאכי א, ו

מפתח להערות המסורה של ל" ממחברת מנחם

אד	אדוּת	במדבר יב, א	זך	זָכָה	ויקרא כד, ז
אדם	אֲדָמָתָךְ	דברים יב, יט	זר	זָרָר	ויקרא כא, יב
או	הַמִּתְאַוִּים	במדבר יא, לד	[חם]	[חָם] נִיכָם	ויקרא כו, ל
[אלף] (1)	אֱלוֹף	בראשית לו, טו	[חן] (1)	חָנוּ	בראשית לט, כא
אלף (2)	אֶלֶף	במדבר ב, טו	חן (2)	וְהַחֲנִים	במדבר ב, כז
[אמר]	אוֹמֵר	בראשית לו, יא	חן (3)	וַיַּחֲנוּ	במדבר לג, מט
אסם	בְּאַסְמִיד	דברים כח, ח	חן (4)	יָחַן	דברים כח, נ
אפר	וְאַפֵּר	בראשית יח, כז	חץ	חָרַץ	ויקרא יח, ט
ארב	וְאַרְבַּ	דברים יט, יא	חתן	חַתָּן	דברים כז, כג
בד	הַכְּבִידִים	שמות לח, ז	טב	הֵיטֵב	דברים יג, טו
בדל	וְהַכְדִּילָם	ויקרא כ, כה	טחן	וַיִּטְחֶן	שמות לב, כ
בקר	בָּקָר	במדבר ז, טו	ירך	וַיִּלְרֶכְתִּי	שמות לו, כז
גד	גֹּד	שמות טז, לא	ך	הַכָּה תִּכָּה	דברים יג, טז
גל (1)	תַּגְלָה	ויקרא יח, יד	ככר	כָּכָר	שמות לו, כד
גל (2)	בְּגִלָּל	דברים טו, י	כל (1)	[כָּלִיתִי]	בראשית ל, ח
גף	יִגְפָּנוּ	[שמות יב, כז]	כל (2)	כָּלֵל	במדבר ט, ה
גר	מְגוּרִי	בראשית לו, א	כס	וּמִכָּסֶם	במדבר לא, לח
ד	וַתִּדְדֵּךְ	בראשית לא, מ	כף	כָּף	במדבר ז, יד
דע	יִדְעָתָה	דברים ט, ב	כפר (1)	כִּפְּרָה	שמות טז, יד
דר	יָדָר, נָדָר	במדבר ו, כא	כפר (2)	כִּפָּר	במדבר לה, לא
ז (1)	יָזָה	ויקרא טז, יד	לחץ	וַתִּלְחֶץ	במדבר כב, כה
ז (2)	מָזִי	דברים לב, כד	לכד	וַנִּלְכֹּד	דברים ב, לד

מכר	יִמְכְרוּ	ויקרא כה, מב	צד (1)	יִצוּד	ויקרא יז, יג
מל	הַמּוֹל	בראשית יז, יג	צד (2)	צָדִיָּה	במדבר לה, כב
מס	מִסַּת	דברים טז, י	צו	צָוָה	במדבר ג, טז
מסר	וַיִּמְסְרוּ	במדבר לא, ה	[צל]	הַצִּיל	בראשית לו, כב
מץ	מָצָא	בראשית לו, כד	צף (1)	וְהִמָּצְפָה	בראשית לא, מט
מש	מָשׁוּ	במדבר יד, מד	צף (2)	[וַיִּצְפְּהוּ]	שמות לו, ב
מת	הִמָּתָם	במדבר יז, ו	צק	וַיִּצַק	שמות לו, יג
נא	וַיִּנְיֵאוּ	במדבר לב, ט	קדש	וַיִּקְדָּשׁ	במדבר כ, יג
[נהג]	וַיִּנְהֵג	בראשית לא, יח	קח	קָח	במדבר ג, מד
נח	וְהִנְיָחוּ	דברים כו, ד	קל	מָקָלָה	דברים כז, טז
נחש	נָחַשׁ	במדבר כג, כג	[קלע]	קָלָעִים	שמות כז, יד
נכר	וַיִּתְּנֵכֶר	בראשית מב, ז	קם	קָמְתוּ	שמות לו, כה
נס	[מָנַסְתָּ]	ויקרא כו, לו	קן	וַיִּמְכַּנֵּת	בראשית יז, יג
סך (1)	וַיִּנְסֶךְ	שמות ל, ט	קצע	לִמְקַצֶּעֶת	שמות לו, כח
סך (2)	וְהִמָּסָךְ	במדבר ג, לא	קר	יָקָרָה	במדבר כג, ג
סך (3)	[וַיִּנְסְכִיָּהֶם?]	במדבר כט, כז	קרש	הִקְרָשִׁים	שמות לו, כ
סע	יָסַעוּ	במדבר ב, ט	קש (1)	מָקָשָׁה	שמות לו, ז
סף (1)	וַיִּמְסְפוּ	בראשית כד, לב	קש (2)	קָשָׁה	דברים ט, ו
סף (2)	[וַיִּסְפֶּה]	ויקרא כז, טו	רא	[הַמּוֹרָא]	דברים לו, יב
סף (3)	תָּאסֶף	דברים כח, לח	רגל	מְרַגְלִים	בראשית מב, ט
ספן	וַיִּשְׁפְּנוּ	דברים לג, יט	רצח	וַיִּרְצְחוּ	דברים כב, כו
ספר (1)	[וַיִּסְפֹּר]	בראשית לו, י	רר!	אָרוּר	דברים כז, טו
ספר (2)	בִּמְסֻפָּר	ויקרא כה, נ	[שאר]	[שָׂאֵר]	ויקרא יח, ו
עד (1)	וְנוֹעַדְתִּי	שמות כה, כב	שב	יִשְׁבִּי	בראשית לו, כ
עד (2)	הַנּוֹעֲדִים	במדבר טז, יא	שב	שִׁיבָה	ויקרא יט, לב
עם	לְעַמָּת	שמות כה, כז	שבע	שִׁבְעָה	בראשית יא, כא
ען	תַּעֲנֶה	ויקרא כג, כט	שד	וַשְׁדֹּתָ	דברים כז, ב
עץ	עֲצִי	שמות כו, כו	שך	תִּשְׁכֹּךְ, נִשְׁכֹּךְ	דברים כג, כ
עצר	נִעְצָרָה	במדבר יז, טו	של	יִשָּׁל	דברים כח, מ
ער (1)	[וַעֲרֹזַת]	בראשית ט, כג	שלך	וַיִּשָּׁלְכֶם	דברים כט, כז
ער (2)	וְעֹרֹת	שמות כה, ה	שעל	בְּמִשְׁעוֹל	במדבר כב, כד
[ער] (3)	עֲרוֹת	ויקרא יח, ז	שק (1)	יִשְׁקָה	במדבר ה, כו
ערך	עֶרְכָּךְ	ויקרא כז, ד	שק (2)	וְהִשְׁקִיתָ	במדבר כ, ח
ערף	עֶרְף	דברים ט, ו	שק (3)	הַשְׁקִים	דברים כח, לה
פא	הַפָּאָת	שמות לו, יג	שקד	מְשַׁקְדִּים	שמות כה, לג
פן	לִפְנֵי, וְלִפְנֵי	במדבר ח, יג	שרד	הַשְׂרָד	שמות לט, מא
פעם	פַּעַמְתִּי	שמות לו, ג	שת	מִשְׁתָּאָה	בראשית כד, כא
פרע	פָּרַעַה	שמות לב, כה	תן (1)	[וַיִּתֵּן]	בראשית ל, ו
[פרש]	לִפְרֹשׁ	ויקרא כד, יב	תן (2)	נָתַתָּם	במדבר ג, ט
פשט	וְהִפְשִׁט	במדבר כ, כו	תש	וַיִּתְּשֶׁם	דברים כט, כז

דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות בלשון חז"ל העולות מהם

משהגיע לפני דור ושני דורות שעתן של מסורות הגייה בלשון חז"ל להתברר, נתנו חכמים דעתם בעיקר על מסורותיהם של בני עדות המזרח ובראשם בני תימן, שהוכרה מסורתם בקריאת המשנה (ושאר ספרות חז"ל) להיות טובה ותקפה¹. כנגדם לא נחשבו האשכנזים, בדרך כלל, לבעלי מסורת שיש לתת את הדעת אליה, שהכול יודעים שזו הלכה ונשתבשה מדעת ושלא מדעת². ואכן אף האשכנזים עצמם הכירו באי הקפדתם על עניינים שבלשון ובדקדוק הלשון ורובם לא טרחו להקפיד בלימודם על מסורת הלשון. ולא עוד אלא שמשירדה השכלה לעולם אף נוצרה בקרב רוב תלמידי החכמים ונושאי התורה כמין דחייה של מקצוע הדקדוק, סמל היהודי ה"משכילי", וכמעט שלא עשאוהו כעבודה זרה וככפירה בעיקר ממש³.

* יסודו של מאמר זה בהרצאה שהרציתי בקיץ תשנ"ו בסדנת חוקרים שריכוז פרופ' משה בר-אשר, שנחכנסה במכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית בירושלים. לתקציר ההרצאה ראה כהן, ר"ה.

1. מחלוצי המחקר יזכרו כאן במיוחד חנוך ילון בהערותיו הרבות הפוזרות בעיקר ב"מבוא לניקוד המשנה", מאמריו של יצחק שבטיאל (דמתי) וספרו הגדול של שלמה מורג ומאמריו (ראה ציוניהם ברשימת הקיצורים הביבליוגרפיים). כמו כן תצוין סדרת "עדה ולשון" של מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל בראשותו של פרופ' שלמה מורג, שכריה, רובם ככולם, עוסקים בחקר מסורות הקריאה של ספרות חז"ל (עברית וארמית) בפי בני עדות המזרח, אם כי ארכיון המפעל עצמו כולל גם את תיעוד קריאתם של אשכנזים במקרא ובספרות חז"ל, ראה קדיה פלמן (עורכת), קטלוג התיעוד המוקלט בארכיון מפעל מסורות הלשון, עדה ולשון, ג. (בחלק ג של הקטלוג [עדה ולשון, כא; כולל גם את חלק ב] לא נרשם תיעוד של קריאת אשכנזים, ראה שם על-פי תוכן העניינים).

2. הערות על מסורת האשכנזים בקריאת המשנה אפשר למצוא אצל ילון (ראה למשל, מבוא, בעיקר עמ' 39 ואילך אך גם במקומות אחרים; פרקי לשון, עמ' 464–466), קוטשר (כגון מחקרים בל"ח, עמ' 103, וראה גם קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 18, הע' 77) ובעיקר אצל ברגנר, עיונים. מאמר חלוצי בתחום הוא מאמרו של מרדכי מישור (מישור, חקר), שבו הוא מציע את שיטת חקר מסורות אשכנזי ומעמיד על תופעות לשוניות בפהם של אשכנזים בקריאת המשנה על יסוד הקלטת קריאתם במשנה (ראה בהערה הקודמת) ועל יסוד ניקודים "וולגריים" של המשנה.

3. ראה הערתו של ויינרייך (בשם ח' שמרוק), ויינרייך, העברית, עמ' 7, הע' 14. ביטויים ספרותיים לגישה זו נמצא הרבה, ומהם יש לציין את ציורו הנהדר של ש"י עגנון, שהעמיד את זכרם של חובשי בית המדרש שבמזרח אירופה ואת יחסם לעניינים שבדקדוק לשון הקודש

רגילים אנו לומר שספרות חז"ל המסורה בידינו בדפוסים המצויים נשתבשה לשונה המקורית בידי סופרים ומעתיקים שלא חלו ולא חשו ותיקנו בה מילים וצורות מדעת ושלא מדעת. במקומות רבים אנו אומרים "דבר זה תיקון מעתיק הוא". מי הוא אותו "מעתיק", מה זמנו ומקומו, ברוב המקרים אין בידינו לומר; המתקן-מקלקל אנונימי הוא לרוב. לא כן הוא כשאנו באים לעיין בענייני לשון שבתפילתם (ונכון יותר: בסידוריהם) של אשכנזים. כאן יכולים אנו להצביע בבירור על סיעה של מדקדקים מתקנים הידועים בחיבוריהם וממילא גם בזמנם ובמקומם. בתוך מדקדקים אלו, ואפשר בראשם, עומד ר' זלמן הענא (רז"ה) בן גרמניה של המאה הי"ח, אך אין הוא יחיד, ואציין לכמה מהם:

במאה הי"ז נודע סידורו של ר' שבתי סופר (רש"ס) מפשמישל (פרעמיסלא) שבפולין, תלמידו של ר' מרדכי יפה בעל ה"לבוש". זהו סידור מנוקד ניקוד מוגה שהחזיק 600 עמודים בכתב-יד. לסידורו הקדים המחבר שתי הקדמות – "הקדמה כללית" ו"הקדמה פרטית" – העוסקות שתיהן בענייני נוסח התפילה ולשונה, אך ביותר הרבה לעסוק בזה במאות הערות המלוות ומעטרות את נוסח התפילה שבסידור עצמו, רובן ככולן הערות של ביאור הלשון, בירורה ותיקונה.

סידור זה נדפס, כנראה, בפראג סמוך לכתיבתו (בשנת ש"ע [1617]), אולם כבר לאחר זמן לא נותרו ממנו עותקים רבים⁴. כתב-יד אחד של הסידור נשמר בספריית בית הדין בלונדון, וממנו הדפיס ברלינר בתחילת המאה את ה"הקדמה הכללית"⁵, אך עיקר הסידור, טקסט וביאורים, צפון מעין רואה, ולא נודע (משנודע) אלא מכלי שני, מדברים שמביאים אחרים בשם רש"ס⁶.

דחיפה של ממש להוצאת דברי רש"ס לאור עולם באה לפני כשלושים שנה עם פרסום חיבורו של סטפן רייף על הסידור (רייף, סידור). חיבור זה כולל חלק מטקסט הסידור – ביאורי רש"ס והערותיו לחלק של תפילת שבת, ממעריב של ליל שבת ועד

בדמות מארחיו של ר' יודיל חסיד היוצא בהכנסת בתו כלה: "בין מנחה למעריב סיפרו מה אמר המשכיל ומה תשובה השיבו לו. לגלג עליו כל בית המדרש וביחוד על הדקדוק שבדו המשכילים מלבם [...] (הכנסת כלה, תשכ"ז, עמ' עד-עה). עם זאת ראוי להעיר שאף שהגייתם של אשכנזים לומדי תורה נתרחקה בדורות האחרונים פעמים הרבה ופעמים מעט ממסורת לשון חכמים העולה מכתב-יד טובים של ספרות חז"ל, הנה דבר פשוט וברור הוא שלא חיסר דבר זה מידעתם ומהבנתם המופלגת בתורה, ושלא כבני גליל – הללו נתקיימה התורה בידם ובפיהם ולא משה מפי זרעם ומפי זרעם עד שעלה עליהם הכורת כאחת בשנות הרעה.

4. כך עולה מדף שער המהדורה השנייה שיצאה לאור כעבור ארבע שנים. דף זה, השריד היחיד ממהדורות הדפוס של הסידור, נמצא יחד עם כתב-יד המצוי בספריית בית הדין בלונדון. ראה רייף, סידור, עמ' 53, וראה עוד להלן.

5.

ראה ברלינר, הקדמה.

6.

עם זאת קוטשר מצטט ישירות מדבריו (בעניין רבון) מתוך העתק כתב-יד של פירושו השמור בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה בניו-יורק (ראה קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 25, הע' 117).

מנחה של שבת (אך בלא ההדרת טקסט הסידור עצמו) בלוויית הערות המחבר ועם מבוא מקיף וביבליוגרפיה עשירה. חשיבות רבה נודעת לחיבור זה הן, כאמור, בהבאת דברי רש"ס הן מצד ההפניות הרבות והנאותות לספרות המחקר.

לפני כתריסר שנים החל הסידור כולו לראות את אור הדפוס במהדורה נאה ומפוארת ההולכת ומוצאת לאור בידי הרב יצחק סץ⁷. למהדורה זו נספחים מילואים ובהם הערות רבות, חשובות וטובות, שבהן הפניות למקורות נוספים, בני התקופה ואחרים. ועדיין זאת יש לומר שאין היא עשויה כמהדורה מדעית מקובלת, שכן כיסה המהדיר ולא הביא בהערותיו את אשר נאמר בחקר הלשון על העניינים הרבים העולים בו לדיון⁸.

נראה שהשפעתו של סידור רש"ס הייתה גדולה מאוד בזמנו ובמקומו ושהוא זכה להכרת גדולי דורו. בהחלטת ועד ג' ארצות משנת שע"ח (1618) שחתומים עליה ר' שמואל איידלס (המהרש"א), ר' יואל סירקיש (בעל "בית חדש"; ה"ב"ח) ואחרים נאמר: "ע"כ [על כן] גוזרים אנחנו שבכל קהל וקהל מחויבים לקנות עכ"פ סדור אחד מאותם הסדורים הנ"ל שיתפלל הש"ץ מתוכו וגם כל שאר הקהל יגיהו מתוכו את סידוריהם ולא יהיו עוד נכשלים בעניינים הנ"ל [...]"⁹.

על יסוד סידור זה יצא לאור בתחילת המאה הי"ח סידורם של ר' עזריאל ובנו ר' אליהו מווילנא. זהו "סדר תפילה עם דקדוק המלים" וכו' שהדפיסו המחברים בפרנקפורט דמיין בשנת תס"ד (1704). בהקדמתם לסידור הם מודיעים שסידורם עשוי על יסוד סידורו של רש"ס. מהדורה שנייה של סידור זה (בשם "דרך שיח השדה") יצאה לאור בברלין בשנת תע"ג (1713), ומהדורה שלישית – בתע"ח (1718)¹⁰.

"שערי תפלה" לר' זלמן הענא הוא למעשה ספר השגות על סידורם של ר' עזריאל ור' אליהו, והוא נדפס בשנת תפ"ה (1725). באותה שנה הוציא רז"ה את סידורו "בית תפלה" שבו, כנאמר בשער, "[...] העיר ה' את רוח האלון התורני המדקדק הגדול מוהר"ר שלמה הכהן הנקרא זלמן הענא בעל בנין שלמה [...] ושם עין עיונו

7. סץ, סידור. עד עתה יצאו לאור שני כרכים. בכרך הראשון שתי ההקדמות וההגדה של פסח, ובשני – מתחילת הסידור ועד סוף מוסף של שבת. הכרך השלישי עומד לפני השלמתו.

8. כך, למשל, לא נזכרו בו ילון וקוטשר ואחרים שהזכירו את רש"ס ועסקו בהערותיו ולא צוין בו לשום מחקר לשוני בעניין מן העניינים. אף חיבורו המצוין של ריף לא נזכר בו אלא בשפה רפה.

9. ראה סץ, סידור, ב, עמ' יז; ריף, סידור, עמ' 40.

10. ציטוטיי כאן מסידור זה הם מן המהדורה השנייה, ברלין תע"ג. על סידורים אחרים שנדפסו והוגהו על פי סידור רש"ס (מהם סידור השל"ה) ראה סץ, סידור, ב, עמ' יד–רטו, ועוד שם על ההשפעה שהשפיעו הערותיו על פוסקי זמנו ושללאחר זמנו כר' שניאור זלמן מלארי, בעל התניא ו"שולחן ערוך הרב", ור' אליהו שפירא בעל "אליה רבה".

והשתדלותו לדקדק כל מלה באותיותיה ונקודותיה וטעמי הדגשין ורפין והנחת מלעיל ומלרע והמתגים על מכונם והיכלם למען לא יחסר כל דבר [...]". את הסידור הזה הוא ליווה בהערות רבות של דקדוק הבאות בתחתית העמודים – רובן בתכלית הקיצור ובלוויית הפניות אל הדיון המתאים שב"שערי תפלה". בשני חיבוריו אלו וב"בניין שלמה" שלו, שנדפס עוד שנים קודם לכן (ב-1708), הענא מפליא לעשות בהעמידו את דקדוק לשון המקרא יסוד מוסד ללשון התפילה, כמוהו כר' שבתי סופר ואף יותר ממנו. בשיטתו של רז"ה הלך גם יצחק סטאנוב בחיבוריו "אגרת בית תפלה" (ברלין תקל"ג) ו"ויעתר יצחק" (ברלין תקמ"ד)¹¹, והמשכה בסידורים בני המאה הי"ט כסידוריהם של יהודה ליב בן-זאב (תפילה זכה, וינה תקע"ו) ובעיקר של יצחק זליגמן בר (סדר עבודת ישראל, רדלהיים תרכ"ח) וסידורי התפילה, סידורים ומחזוריים, שהוציא וולף היידנהיים בבית הדפוס שיסד ברדלהיים. כל אלו טבעו את חותמם על נוסח התפילה האשכנזי, חותם שבפרטים רבים לא נמחה עד עצם היום הזה¹².

על שיטתו של רז"ה באימוץ דקדוק לשון המקרא השיג ר' מרדכי דיסלדורף (הלברשטט) ב"קונטרס השגות על סידור שערי תפלה" שיצא לאור בפראג, תקמ"ח¹³. אך ביותר ידוע ר' יעקב עמדין (יעב"ץ) שיצא להשיג על "שערי תפלה" ו"בית תפלה" של הענא בספרו "לוח ארש". ספר זה, הכתוב, כדרכו הידועה של המחבר, באף ובחמה ובקצף גדול, עשוי בשני "חלקים", שהם למעשה שני חיבורים, וליתר דיוק, חיבור והמשכו. עיקרו, הוא הנקרא "לוח ארש" בסתם, הוא ספר השגות על "שערי תפלה" לרז"ה שהיה טמון בביתו של ר"י עמדין כארבעים שנה עד להדפסתו בשנת תקכ"ט (1769), בשעה שרז"ה לא היה עוד בין החיים¹⁴. "לוח ארש" "חלק ב'" עוסק במסכת אבות בלבד ואותו הדפיס ר"י עמדין שמונה עשרה שנה לפני כן, בשנת תקי"א (1751), כנספח לפירושו למסכת זו, "לחם שמים", פירוש המלווה הערות דקדוקיות רבות שהן חיבור לעצמו ושמו "לחם ניקודים"¹⁵. את הרקע לכתיבת חלק זה המחבר מתאר בהרחבה רבה ב"הצעה" (הקדמה) לחיבורו, והוא מעניין ואף תמוה משהו: בבואו להדפיס את פירושו על מסכת אבות,

11. חיבור זה, כמוהו כשערי תפלה לרז"ה, מובא הרבה ב"סדר עבודת ישראל" של בר. אף כאן המקום להעיר שסטאנוב הוא אבי הנוסח האשכנזי "מוריד הגשם" (בגימ"ל קמוצה, כצורת הפסק). נוסח שלא בא בסידורי אשכנז עד לתקופת ההשכלה, ראה ח' קריס, קונטרס ברכות החיים, ירושלים תשל"ט, בעיקר עמ' כב ואילך. מאידך גיסא יש לציין שסטאנוב אף משיג על רז"ה ומקיים גרסאות מקובלות שרז"ה בא לתקן. כך הוא למשל בפרשת "הלית המת" שרז"ה תיקנו ל"לית המת", ראה ילון, פרקי לשון, עמ' 465.

12. לפרטים נוספים ראה עוד רייף, סידור, עמ' 58–62.

13. ראה רייף, שם, עמ' 59.

14. רז"ה נפטר ב-1746. וראה עוד להלן, הע' 17.

15. ראה ברשימת הקיצורים הביבליוגרפיים, ספר עץ אבות.

נתן "ביד הפועל מסדר האותיות" להדפיס את הפנים, היינו את המסכת עצמה, על פי מה שנדפס בסידורו של רז"ה "בית תפלה", "מפני שחשבתי כדאי לסמוך עליו בשעת דוחק השעה". לאחר מעשה, בראותו שניקדו של רז"ה בסידורו רצוף טעויות, לדבריו, ניהם ר"י עמדין על ששם מבטחו במי שהוא "מתבוסס בדמי השבשים הקשים", ועל כן "קבלתי עלי עול זה מחדש ולעבור שנית על נוסח המשנה שהעמיד לפנינו בהסתכלות עין יפה".

עוד יצוין שדברי השגה על רז"ה, אם כי בלא להזכירו מפורשות בשמו, כתב ר"י עמדין גם בפירושו למשנה "לחם שמים" ובסידורו הידוע. כך הוא, למשל, בעניין הגיית איברים שהוא מרחיב בו את הדיבור הרבה בפירושו למשנת ברכות א, א, ושבסיומו הוא אומר: "ואל תבהל על פוך, ולבך אל ימהר להשיב דבר לפני האלהים כמו שעלה על דעת הנמהר והנבהל להשיג ודרכו להזיק לנוסחאות ישנות ונאמנות מקובלות בדינו [...] וכבר הכיתי על קדקדו והראיתי טעותו בהגהות הנזכרים¹⁶ [...]".

כאמור, את "לוח ארש" לא ראה רז"ה, שכן הוא לא נדפס אלא לאחר מותו¹⁷, אך רז"ה הספיק להשיב על ההערות שבאו ב"קונטרס הראשון מספר לחם שמים" בחיבורו "מכסה התיבה", שנדפס כנספח לספרו הידוע "צוהר התיבה". כל תשובותיו כאן אינן אלא להשגותיו של ר"י עמדין שבאו ב"לחם שמים" לשני הפרקים הראשונים של מסכת ברכות ותו לא¹⁸.

הצד השווה שבחיבורי רז"ה ובחיבורי בני דורו מתבטא בחירות המופלגת שנטלו לעצמם מחבריהם בתיקון הנוסח והלשון של התפילה כרצונם. דברים אלו גלויים וידועים ואין בחזרה עליהם כאן חידוש רב. אולם מקצת חידוש יש בהעמדת העובדה

16. הכוונה ל"לוח ארש". על שיטתו של ר"י עמדין בעניין איבר-איברים ראה ילון, מבוא, עמ' 40, אלא שהביא שם רק מ"לוח ארש" ולא מן הדברים הארוכים שיש, כאמור, בעניין זה ב"לחם שמים".

17. ולא כפי שציין יצחק רפאל, כתבי ר' יעקב עמדין – ביבליוגרפיה, ירושלים תשכ"א, עמ' 43, הע' 79.

18. מעניינת עדותו של רז"ה בפתיחה ל"מכסה התיבה" על כי "הוגד לי ממגיד אמת כי האיש הנכבד הזה [ר"י עמדין] יתפאר עלי לאמר [...] חברתי מחברת בהגהות סידור התפלה להשיג ולחלוק על ספר שערי תפלה וקרא המחברת ההיא בשם לוח ארש". ועוד מוסר שם רז"ה כי בשנת ת"ץ (1730) נפגש באמשטרדם עם ר"י עמדין וביקשו "להראות לי אפס קצהו ממה שהשיג עלי, אולי דברים נכונים המה ואז אני מוכן להודות על האמת בפה מלא", אלא שר"י עמדין הכחיש בפניו את דבר החיבור ו"יאמר אלי לאמר שמעולם לא עלה על דעתי לכתוב בדברים האלה דבר".

שנמצאים אצל רז"ה אף תיקונים מפליגים המקלקלים את השורה לגמרי ועושים אותו טועה בדברים פשוטים ביותר. והרי אחד מהם:
בדבריו על "ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה" (אבות א, יז) כותב רז"ה (שערי תפלה, סי' רפ):

[...] הלמ"ד [של לגוף] בשו"א. וע"י ר"ע ור"א נדפס לגוף טוב בפת"ח הלמ"ד. ומי יתן ואדע על מה תהיה הוראת ה"א הידיעה. ותו שאם הלמ"ד בפת"ח היה ראוי שגם מלת טוב תהי' בה"א הידיעה לומר לגוף הטוב [...]

כמובן, אין כל מקום לשאלה בדבר ה"יידוע" לכאורה של מילת לגוף, אולם עיקר הפליאה כאן היא על הטעות הגסה שבהבנת המשפט כולו, כאילו טוב הוא לוואו של גוף. אכן, בצדק השיג עליו ר' יעקב עמדין, ביאר את טעותו, ואף כתב: "זהו מן הטעות שאין תשב"ר [תינוקות של בית רבן] נכשלין בו [...] וכמה מהגנאי לטפל בכאור שבושים כאלה מה שמבואר לדרדקי"¹⁹.

עם זאת צריך לומר שבדבריהם של רז"ה ואחרים נמצא גם צורות לשון שלא תוקנו והן נחשבות בעינינו מייצגות מסורת טובה בלשון חכמים. כך היא למשל הצורה שְׁיִי ("שְׁיִי הדם", שְׁיִי כנסת הגדולה), שרז"ה מקיימה בדחותו את ניקודם-תיקונם של ר"ע ור"א שניקדו שְׁיִי²⁰.

עיקר עיונו כאן הוא בשלייתן של אותן צורות לשון טובות שעד כה היה מקובל לומר שאין הן מצויות במסורת הקריאה האשכנזית ובהצגתן כמסורות אשכנזיות חיות המהלכות באשכנז ובאגפיה עוד במאות הי"ז והי"ח עד שנעקרו בידי מדפיסי סידורים שהלכו אחר המתקנים²¹. צורות לשון כאלה, כגון קְטַר (בה"א סגולה, וכן המשקל כולו), בְּשַׁעַת/בְּשַׁעְתוֹ, זְכוּת, ליגע (ולא לנגוע), דְּבָרוֹת (שתוקן לִדְבָרוֹת) וכיוצא בהן כבר הועלו לפני שנים²², וכאן אנו באים להוסיף עליהן.

וראוי להוסיף בעניין זה הערה מן הפן ההיסטורי-חברתי: תנועה זו של תיקונים בלשון התפילה על דרך לשון המקרא אין לתלותה באנשי דור ההשכלה דווקא ובדְּבָרִי המובהקים. אכן, רז"ה היה מראשוני תקופת ההשכלה, יצחק סטאנוב בוודאי מן המשכילים היה, אך לא כן ר' שבתי סופר, שאין לשייך אותו לתקופת ההשכלה משום בחינה שהיא – לא מבחינת הזמן, לא מבחינת המקום ולא מבחינת המהות. זאת ועוד: בסידורו הביא רש"ס הערות רבות מאוד מסידורו של ר' שלמה לוריא מלובלין (המהרש"ל), והמעייין בהערות אלו יראה שאף הן רצופות תיקוני

19. לוח ארש, ב, סימן כז, דף עז ע"ב.

20. וראה על כך להלן, עמ' 273.

21. נוהג זה של תיקונים על דרך לשון המקרא דבק גם בסידוריהם של בני עדות המזרח, וראה בראשור, סידור, בעיקר עמ' 274–275.

22. ראה ילון, מבוא, עמ' 39–40, 117–118; קוטשר, מחקרים בל"ח, עמ' 103; ברגרין, עיונים, עמ' 40 ועמ' 100, הע' 6 ועוד הרבה אצלו שאין כאן המקום לפרטם.

נוסח לרוב, מעין אלו של רש"ס עצמו, ודומה שאין צריך לומר מה רב המרחק (מכל הבחינות) בין המהרש"ל, שחי במאה ה"ט, וכידוע, היה מגדולי מפרשי התלמוד במאות האחרונות, ובין תקופת ההשכלה.²³ נפנה עתה לדיון בצורות המייצגות, כאמור, מסורת קריאה אשכנזית העולה בקנה אחד עם צורות לשון טובות בלשון חז"ל.

א. שיעור (שמות במשקל קטול שע' הפעל שלהן גרונית)

בסימן יז כותב רז"ה על משנת פאה (א, א) הנאמרת בתוך ברכות השחר²⁴:

אלו דברים שאין להם שְׁעוֹר. השי"ן בחיר"ק. וע"י ר"ע ור"א נדפס שאין להם שְׁעוֹר בציר"י השי"ן וכתוב בגליון וז"ל שְׁעוֹר השי"ן בציר"י על משקל פְּפוֹר פְּפוֹד, ומפני העי"ן שאינו מקבל דגש תשוב החיר"ק לציר"י עכ"ל. וטעות גמור הוא. דהא כלל מונח במשקלי השמות שאם העי"ן הפעל איזה מאותיות הגרון לא נשלם דגש העי"ן בתנועה שלפניו [...] כמו הקימו בְּחוּנְיוֹ (יש' כג, יג [קרי']), בְּחוּרֵי חֶמֶד (יח' כג, יב), לְפָלָה נְאוּפִים (יח' כג, מג), נכמרו נְחוּמִי²⁵ (הושע יא, ח), בְּעוֹתֶיךָ צִמְחוּתָנִי (תה' פח, יז) [...] וכיון שלא נשלם הדגש במשקלי השמות נכון לומר שאין להם שְׁעוֹר בחיר"ק השי"ן. והנה בדפוס שלישי שנדפס בוילמרש"דארף הדרי בהו (ר"ע ור"א) ונקדו השי"ן בחיר"ק כי כבר הגיעו דברי אליהם. אמנם טעו שם טעות אחר במה שכתבו יו"ד אחרי החיר"ק כי צריך להיות חיר"ק בלתי מושך יו"ד²⁶.

כבר נודע שבמילים ממשקל קטול שע' הפעל שלהן גרונית נוהג בלשון חז"ל תשלום דגש תמיד – תהא הגרונית אשר תהא²⁷, וכך מיעוט, טירוף, ייחוד, ציהוב

23. סץ (סידור, ב, עמ' רא) מציין לכחמש מאות (!) מובאות מסידורו של מהרש"ל בסידורו של רש"ס. סידורו של מהרש"ל אבד וסידור רש"ס הוא המעמיד לו שם ושאר. ואף זה עניין לענות בו, לקבץ הערות אלו ולהעמידן בסדר נכון. פתח לזה מצוי במאמרו של רייף (ראה רייף, מהרש"ל), ואני מקווה לעסוק בזה במקום אחר.

24. במובאות מדברי רז"ה הוספתי מעט פיסוק, פישטתי מקצת ראשי תיבות וקיצורים, השלמתי את מספרי הפסוקים במראי המקומות למקרא ותיקנתי כמה מובאות מן המקרא שנדפסו בשיבוש מה.

25. אצל רז"ה בטעות: נְחוּמִי.

26. מעניין לציין שדברי ר' יעקב עמדין בעניין זה עולים בקנה אחד, לכל פרטיהם, עם דברי רז"ה. וכך כתב בפירושו למשנה זו: "שְׁעוֹר בחיר"ק בלתי מושך יו"ד ע"מ [על משקל] בעור בכור בעוּתֵי אלוה. בעלי הדג"ש. אע"פ שחסר בזה" (לחם שמים, פאה א, א; ח"ב וזו יצא לאור בשנת תפ"ח [1728], שלוש שנים לאחר "שערי תפלה" לרז"ה. "לוח ארש", ספר השגותי של ר' יעקב עמדין על "שערי תפלה" [ראה לעיל], נדפס באלטונא זמן רב אחר כך, בשנת תקכ"ט [1769]).

27. לתיאור ולסיכום מפורט של פרשה זו ראה אלדר, מסורת, ב, עמ' 104–111 ובעיקר עמ' 111–110.

ועוד רבים. כך הוא בכ"ק ובכ"פ²⁸, כך במסורת הבבליה²⁹ והתימנית³⁰, כך בפיוטים המנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי³¹, ובמקרים לא מעטים כך אף במסורת הקריאה הקדם-אשכנזית³². לעומת כל אלה ידוע לכאורה שבפי אשכנזים אין תשלום הדגש נוהג במשקל זה וכפי שכתב פורת: "השי"ן בצירי גם במשניות אמשטרדם, בכ"ק, בקריאת התימנים והספרדים וקריאת האשכנזים היא בחיריק"³³.

והנה מהערתו של רז"ה כאן עולה שאין לומר דבר כוללני על מסורת האשכנזים בזה, ונראה בעליל שעוד בזמנו נתקיימה ההגייה של שמות אלו בצירי. כך, בצירי, עדיין מנקדים ר"ע ור"א, ובא רז"ה ומשיג על ניקוד זה, מכנהו "טעות גמור" ומתקנו על פי המצוי במקרא נְאוֹפִים, נְחוּמִי, בְּעוֹתִיךָ וכיו"ב³⁴. ואף עדות נאמנה יש כאן כיצד הצליח תיקון זה את דרכו, שכן ר"ע ור"א קיבלוהו ובמהדורה השלישית של סידורם כבר תיקנו בעקבות השגת רז"ה וניקדו שְׁיעוֹר³⁵.

לקריאת שְׁיעוֹר בקרב האשכנזים יש ראייה גם מהערת המהרש"ל המובאת בסידור רש"ס: "השי"ן בצירי ומלא יו"ד אחריה. סידור מהרש"ל"³⁶. וכבר כאן ניכר מעשה התיקון מעין תיקונו של רז"ה (אם כי בשפה רפה יותר), שכן כותב רש"ס (לאחר שהוא מסביר את טעמו האפשרי של המהרש"ל):

[...] אבל לפי דעתי אין להקפיד [על הצירי] כי על הרוב אין העי"ן משיבה

את הדג"ש לתחת האות שלפניה כמו ובער בשדה אחר (שמ' כב, ד), וכן כל

28. על כ"ק ראה אלדר, שם, עמ' 110. בדיקתי בכ"פ העלתה את הצורות שְׁיעוֹר (פאה א, א), בְּיעוֹר (שביעית ז, א), יְיָחוד (שקלים ו, ב), בְּמִיעוּטוֹ (פסחים ג, ב) ועוד (מראי המקומות הם דוגמאות בלבד).

29. ראה פורת, עמ' 126; ייבין, ב, עמ' 959.

30. כך למשל בְּיעוֹר, ראה אצל מורג, העברית, עמ' 238, וראה עוד דוגמאות מן המשנה אצל שבטיאל, עמ' 220. ובפיוט "גידל": "אחד ויחיד אין כְּיָחַדוּ".

31. ראה אלדר, מסורת, עמ' 110.

32. ובעיקר במסורת ה"אשכנזית-מזרחית", ראה אלדר, מסורת, ב, עמ' 111. כך גם במסורת "צרפתית-איטלקית" של לשון המשנה כעולה מצפון איטליה בתקופה הקדם-אשכנזית (היינו קודם המאה ה-12), ראה בן-טולילה, מסורת, עמ' 100.

33. פורת, עמ' 127, הע' 1. מה שכתב על מסורת הספרדים לאו דווקא. מתייער קריאת ספרדים במשנה עולות הצורות בְּיעוֹר, שְׁיעוֹר בלא תשלום דגש (ראה כ"ץ, שביעית, עמ' 26, 61) ולצדן גם שְׁיעוֹר (במסורת יהודי ג'רבה, ראה כ"ץ, שם, עמ' 26 והע' 4 שם).

34. ודרך אגב יש לומר שבמקרא מעטים מאוד השמות שבמשקל זה. שמות מועטים אלו מיוחדים לא רק בכך שאין הם מקיימים תשלום דגש אלא אף בעובדת היותם שמות מופשטים שצורתם צורת ריבוי תמידי (נְאוֹפִים, נְחוּמִים, בְּעוֹתִים ואחרים). יוצא מכלל זה, משני צדדיו, השם יְרוּעֶ, שהוא שם מוחשי הנמצא (כצפוי) ביחיד ובריבוי ושמתיקים בו תשלום דגש: יְרוּעֶ (ויק' יא, לו), יְרוּעִיָּה (יש' סא, יא), והשווה עוד: יְרוּעִים (דנ' א, יב); וראה ראב"ע לויקרא שם.

35. בהקדמתו ל"שערי תפלה" (דף ו ע"א) הענא אף מעיד שהתווכח בזה פנים אל פנים עם ר' אליהו, בנו של ר' עזריאל, וניצחו. עם זאת ייתכן שר"ע ור"א נמשכו בזה גם אחרי דברי רש"ס, ראה להלן בסמוך.

36. סץ, סידור, ב, עמ' 12.

בערתי ובערת שבמקרא בכולם הבי"ת בחיר"ק לפני העי"ן אע"פ שהיתה העי"ן ראויה להדגש כי הם מבנין פעל הדגש על משקל דברתי ודברת שהבי"ת דגושה.

רז"ה ורש"ס שניהם לדבר אחד נתכוונו: להעמיד קריאת שיעור בחיריק, אלא שהביאו ראיותם כל אחד ממקום אחר. רז"ה פנה אל משקל השם כפי שהוא במקרא, ואילו רש"ס נתלה בבניין הפועל מתוך ראיית משקל קטול כחלק מבניין פיעל³⁷. כדרכו לא הרחיק רש"ס להיתלות במערכת כולה אלא הלך במשעול הצר של השוואת הצורה: שיעור, ביעור על פי פער, פערתי – מה להלן עי"ן ולפניה חיריק (היינו ללא תשלום דגש) אף כאן כך³⁸. נמצאנו אפוא למדים לקריאת שיעור גם בפי אשכנזים עוד במאה הי"ז והי"ח, אלא שאיתרע מזלה והיא "תוקנה" בידי מדקדקים על פי הדגם המקראי.

ב. לפיכך

מכ"ק למשנה עולה קריאת מילה זו בכ"ף רפה. כך למשל, כלאים ד, ה ועוד הרבה (המנוקד אף מסמן את סימן הרפה, כידוע), וכן הוא גם בכיפ"ב³⁹. לעומת זאת כמה מסורות מכירות את קריאת לפיכך בכ"ף דגושה: לפיכך. כך ברוב המקומות (המנוקדים) בכי"פ⁴⁰ וכן במסורת הבבליית והתימנית⁴¹. הגייה זו מוכרת גם מן המסורת הקדם-אשכנזית⁴², והיא נשמעת אף בפי אשכנזים וספרדים בזמננו⁴³.

37. ואגב, מערכת המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית נקטה אף היא שיטה זו; ביטוי מעשי נתנה האקדמיה לדבר גם בהחלת כללי תשלום הדגש שהונחו לפועל אף על משקל קטול מתוך ראייה שקטול שייך למערכת הבניין (ראה זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, לא-לד [תשמ"ד-תשמ"ז], עמ' 169-171 ובעיקר דברי אהרן דותן בעמ' 169).

38. והלוא דבר ידוע הוא עד כמה אין דקדוק לשון המקרא מכיר כללים מגובשים לגמרי בפרשה זו. אילו היה רש"ס מרחיב עדותו, היה נתקל ב"קושי" העולה מצורות שמתקיים בהן תשלום הדגש בבניין פיעל לפני ע' כגון יתעב (תה' ה, ז), ואף באותו פועל עצמו המשמש לו כאן משענת: פער, לָפַעַר (יש' מ, טז; דה"ב יג, יא ועוד).

39. בחמש הופעותיו בסדר טהרות (כגון פרה יב, ג; נידה י, ה).

40. בכי"פ בדרך כלל ה-כ' דגושה והכתיבה בשתי מילים: לפי כך (כגון תרומות ו, ו פסחים ט, ב ועוד). רק בשלושה מקומות (מתוך עשרה שבחלק המנוקד שבכתב-היד) נמצא בכ" רפה (ובכתיבה אחת): כלאים ד, ה, פסחים י, ה, כתובות ד, יב.

41. על המסורת הבבליית ראה פורת, עמ' 30; ייבין, ב, עמ' 1130; על המסורת התימנית ראה מורג, העברית, עמ' 57; שבטיאל, סנהדרין, עמ' 240. במסורת התימנית כל כך נהגית כ"פ, גם אחרי אותיות השימוש: וָפֶן, בָּפֶן, לָפֶן (ראה מורג, שם).

42. ראה בית-אריה, וורמייזא, עמ' 326 (ושם, עמ' 347 עדות גם מן המאה ה"ט).

43. ראה ילון, מבוא, עמ' 70, הע' 59, וראה עדותו של ברגרין (עיונים, עמ' 83) מבית אביו ואף ממה ששמע מפי ספרדים.

ועם זאת כיום רוב האשכנזים הוגים לְפִיכָךְ בכ"ף רפה וכך מנוקד בסידוריהם הנפוצים. אין ספק שתיקון למדני יש כאן. בסידור רש"ס הכ"ף עדיין דגושה⁴⁴ והוא מעיר מפורשות: "ואין להפליא על מה שהרגילו לקרוא הכ"ף דגושה אחר החיריק ביו"ד שהיא תנועה גדולה [...]". קשה בעיניו הדגש הזה והוא מתאמץ להביא לו רעים מן המקרא כגון לִיקָהֶת (משלי ל, יז) וְהִמִּיתִיו (שם"א יז, לה) שיש בהם דגש אחרי י' נחה⁴⁵. ואף שאין צריך לומר שבאמת ראייה של כלום היא זו, לענייננו לא המדרש עיקר אלא המעשה: ה־כ' שבלפיכך דגושה היא.

ר"ע ור"א הלכו בעקבות רש"ס והדפיסו אף הם לפיכך ועליהם בא להשיג רו"ה בסימן לז:

לְפִיכָךְ הכ"ף קמוצה והיא רפויה כמשפט הלשון אחרי תנועה גדולה⁴⁶. וע"י ר"ע ור"א נדפס בדגש הכ"ף. ובגליון כתבו הטעם לפי שהיא מילה בתרין טעמי וזה לא יתכן כי מפני קירוב הטעמים משפטם להסמך במקף בעבור שאין מקום במלה להיות טעמה נסוג אחור ומפני זה עשו מסדרי התפלה משתי מלה אלה מלה אחת במקום המקף [...] ולו כדבריהם כן הוא מכל מקום תהיה המלה הראשונה בטעם משרת ותשאר הכף רפויה כמשפט בג"ד כפ"ת דסמוך ליהו"א בלא מבטל [...] לכן בכל הפנים תהיה הכ"ף רפויה במלת לפיכך והוא דבר מה שאין לספק בו.

דברים פשוטים המחילים על מילה זו את כללי הדקדוק המקראיים. כך, ב־כ' רפה, ניקד אחרי רו"ה גם בר בסידורו⁴⁷. תיקון זה נתפשט והלך, וכך, כאמור, בסידורים הנדפסים בדורות האחרונים⁴⁸.

ג. גיהנם – גיהנום

במילה גיהנם יש חילוק ידוע בין האשכנזים לבני עדות המזרח, שהראשונים הוגים (נכון יותר: מנקדים) גיהנם והאחרונים – גיהנם. ואף זה ידוע שההוגים גיהנם מקיימים גרסה טובה העולה עד ימיה של לשון חז"ל. קריאה זו עולה גם מכתבי־היד

44. סץ, סידור, ב, עמ' 29, וכן בהגדה של פסח, סץ, סידור, א, עמ' לא.
45. שם, עמ' 30. וכן ניקד רש"ס בתפילת שבת: "לְפִיכָךְ יפארו", ושוב העיר: "כן הוא חיבה אחת והכ"ף דגושה אחר היו"ד [...]". וראה גם רי"ף, סידור, עמ' 163 ועמ' 274, הע' 611.
46. תמה למה הקפיד לציין תנועה גדולה דווקא.
47. בר, סידור, עמ' 45, 212.
48. ומעניינת הערתו של ברגרין (עיונים, עמ' 83, הע' 28) המציין לעדותו של אחי האדמו"ר הזקן, ר' שניאור זלמן מלאדי, שאחיו האדמו"ר הזהיר את זקני החסידים שבפיהם מורגל לפיכך, שלא ישנו ממנהגם לומר על פי הדקדוק, כדי שלא יסיחו דעתם מכוונת התפילה, אולם על הילדים אמר שיש להרגילם ולהשגיר בפיהם מילדותם את הקריאה ב־כ' רפה. הרי כאן עדות של זמן ומקום (ליטא בשלהי המאה הי"ח) לעקירת הנוסח הישן מפני החדש.

הטובים של המשנה ואף מן המסורת הקדם-אשכנזית⁴⁹. כבר הראה קוטשר, שניקוד הסידורים האשכנזיים בזה היא פרי תיקון מדקדקים על פי המקרא, ושביסודורי תפילה אשכנזיים קודם המאה הי"ח עדיין שימשה הצורה גיהנם. הוא אף ציין לר' יעקב עמדין הכותב בפירושו "לחם ניקודים" על מסכת אבות שהי' במילה זו קמוצה. את התיקון עצמו ייחס קוטשר לבר בסידורו הידוע "סדר עבודת ישראל"⁵⁰. אולם מתברר שתיקון זה מוקדם לבר והוא נמצא כבר אצל רז"ה. בפרקי אבות שבסידורו "בית תפלה" (פרק ה; דף עג ע"א) ניקד רז"ה "עז פנים לגיהנם". והעיר:

[...] והנו"ן בחולם ובדגש עש"ה [על שם הכתוב] ובנו במות התפת [אשר] בגיא בן הנם לשרף את בניהם ואת בנותיהם באש ירמיה ח' [צ"ל: ז, לא], וע"י ר"ע ור"א נדפס פת"ח הלמ"ד והגימ"ל בשו"א ודגש והה"א בחיר"ק מושך יו"ד והנון בקמ"ץ ורפה⁵¹ וכן הוא בדפוס השני והשלישי וטעות גמור הוא מכל צד ובאופן שלא תמלט שום אות מן הטעות [...].

על דברים אלו השיג ר"י עמדין בדברים מפורשים ובארוכה ב"לוח ארש", ב (סימן קעו [דף פא ע"ב]):

גיהנם חשק [רז"ה] לשנות את הידוע לכל והציג גיהנם בחול"ם כעין שכתוב בגי בן הנם. ועם שבגמרא פל"ה [פרק לולב הגזול (סוכה לב ע"ב)] משמע שעל שם אותו שבכתוב קרא כן מכל מקום ודאי לאו היינו גיהנם הנרצה בכל מקום מדברי חז"ל, ולא אמרו שם אלא זהו פתחה של גיהנם. אולי מפני כך הושאל לו שם גיהנם שנקרא כולו על שם החלק והפתח, אמנם בלי ספק חז"ל שינו קצת בקריאת שם זה המיוחד בענינו ונבדל מן אותו שבכתוב לכן ודאי החליפו החולם בקמץ שהיא התמורה הנהוגה בתנועות מצויה במקרא הרבה ולכוונה עשו כך לשלא יתחלף בגי בן הנם דקרא שאינו יוצא מידי פשוטו שהי' בקעה בצד ירושלם אשר היתה לאיש נקרא שמו בן הנום, או

49. ראה סיכום הדברים אצל קוטשר, המילונות, עמ' 70-71; שרביט, אבות, עמ' 80; אלדר, מסורת, ב, עמ' 287 (ושם ספרות); בראשר, פרקים, עמ' 61.

50. ראה קוטשר, שם, עמ' 70, והערות 177, 178 שם. יצוין שבר הפריז מאוד על המידה בהעמידו את הצורה על טהרתה המקראית בשתי תיבות: "עז פנים לגיהנם (אבות ה, כג [עמ' 289]; אך למעלה משם, באבות א, ה [עמ' 272] עדיין היא בתיבה אחת: גיהנם).

51. אכן, כך ניקדו ר"ע ור"א בפרקי אבות שבסידורם: גיהנם (אבות ה, יט), לגיהנם (שם, שם, כ). אולם למעלה משם, באבות א, ה ניקדו גיהנם בגימ"ל צוריה. הניקוד בגימ"ל קמוצה מתקיים עוד זמן רב לאחר מכן במשניות עם פירוש "עברי טייטש", כפי שהראה מישור (לחקר, עמ' 90 והע' 18 שם). על ההגייה למעשה נראה לי שקשה לומר דבר ברור, שהרי בין כך ובין כך הכרת הי' העומדת לאחר הטעם נהגית בתנועה עמומה.

היה זה שמה העצמי לאיזה טעם בלתי נודע ולהורות שאין עליו המכוון כי אם על עמקי שאול תחתיה לכן שינו המלה במקצת (כדרכם בכמה מקומות לייחד משקלים מיוחדים לצרכם לענינים נפרדים לשמרם משתופים מתערכים [...]) וראיה גמורה לדברינו (אע"פ שאינו מהצורך לפי שאין לשבש ולהטעות כל העולם בדבר פשוט בלתי נעלם וכן מוכיח מה שהונחה מילה זו חסרת ו"ו בכל המקומות שלא כמנהג ספרי משנה ותלמוד שדרכם להניחו במקום חולם) מהא דאיתא פע"פ⁵² [פרק עושין פסין (עירובין יט ע"א)] מפני מה נקרא גיהנם, גי שעמוקה כגיא, הנם שהכל יורדין לה על עסקי חנם⁵³, שמע מינה בהדיא גיהנם בקמץ קרינן. [...] וכן יש לי עוד ראיה ברורה מספר הזוהר ויקהל שהנו"ן בקמץ ולא עוד אלא אפילו הכתוב גי בן הנום עם היותו בחולם מפרש אותו כאלו נקרא בקמץ כמו הנה הנם⁵⁴. ובתרגום יונתן ושל כתובים נמצאה מלה זו לרוב מנוקדת קמץ בכל מקום. ולא שקר נחלו אבותינו.

בדברים ארוכים אלו ר' יעקב עמדין מתאמץ להוכיח בראיות אחדות שהקריאה גיהנם היא הטובה ואין לתקנה לקריאה בחולם והוא אף מתאמץ לערער את הזיקה לשם שבמקרא, שהיא היסוד לתיקונו של רז"ה. על פי הסברו יש כאן שינוי מכוון של חז"ל שביקשו להדגיש את הבידול הסמנטי בין שמה של "הבקעה בצד ירושלים" ובין "עמקי שאול תחתיה". הוא אף יודע להראות ששינויי חולם-קמץ אינם זרים לעברית (נראה שכוונתו לצמדים כמו קֶטֶן-קֶטֶן). ראיות הוא מביא ממה שדרשו בתלמוד הנם – חֲנָם (אכן ראיה ברורה, וברור שאילולא עמדה הגיית גיהנם ביסוד הדרשה, לא היה לדרשה כל מקום) וממה שדרשו בזוהר הנם – הָנָם (=הנה הם). ואף לא נמנע מלהביא ראיה מן המצוי בארמית (תרגום יונתן⁵⁵ ותרגום כתובים; אין הוא אומר מפורשות שמדובר בארמית, ונראה מדבריו שאין בדבר צורך, שהרי בהגיית המילה בפי יהודים אנו עוסקים, מה לי עברית מה לי ארמית). בדרך אגב אף הביא ראיה ניצחת מן הכתיב החסר ו' שאף הוא מעיד על קריאה בקמץ ולא בחולם⁵⁶.

52. כצ"ל. בנדפס בטעות: פמ"פ.

53. באמת כך הוא הנוסח המבורר, ובדפוסים הבבלי שלנו נשתבש, וראה הגהות הב"ח והמהרש"א (בחינושי אגדות) על אתר.

54. כוונתו לדברים המצויים בזוהר (פ' ויקהל) על מקום אחד בגיהנום הנקרא "בן הנם" שהנשמות נצטרפות בו. לאחר שהן נצטרפות ומתלבנות מוציאים אותן משם ומעבירים אותן לגן-עדן, ובשעת הגעתן לשערי גן-עדן מכריזים השלוחים הממונים על הבאתן ואומרים: "הנם, הא אינון נשמתיך דהא אתלכנו" (= "הָנָם" – הנה הם הנשמות שנתלכנו").

55. על המילה שבתרגום ראה טל, תרגום, עמ' 163.

56. כמאתיים שנה אחריו הביא גם קוטשר עובדה זו לראיה (ראה קוטשר, המילונות, עמ' 70).

אולם לא הראיות וההסברים עיקר כאן אלא עצם השתדלותו של ר' יעקב עמדין למנוע את התיקון שעל פי המצוי במקרא ולקיים "את הידוע לכל", היינו את ההגייה גיהנם, שכלשונו היא "דבר פשוט בלתי נעלם". יצוין שתמיהה על הקריאה גיהנם בקמץ שלא כצורה שבמקרא כבר העלה אליהו בחור בהתשבי, בערכו: "ותמהתי למה אנו קוראים אותו בקמץ או בפתח ולא נמצא בפסוק רק בחולם"⁵⁷, אלא שלא הניף ידו לתקן בפועל, כי אם הניח את הערך ב'נ' קמוצה. תמיהה לחוד ומעשה לחוד. על תמיהתו זו העיר ר"י עמדין: "וכבר יישבתי קריאתנו שם זה על נכון עמ"ש בס"ד בלו"א בפ"א [בלוח ארש בפרקי אבות] ותנוח דעתך"⁵⁸.

ד. פסול – פסול

אבות ה, ה: "ולא נמצא פסול בעומר ובשתי הלחם ובלחם הפנים". מילת פסול נקריט פעמים רבות במשנה וניקודה בכתב-היד הטובים (כ"ק, כ"פ) פסול⁵⁹, וכך הוא ניקודה גם במסורת הבבלי⁶⁰. לעומת זאת במסורת התימנית פסול⁶¹.

57. וראה גם שרביט, אבות, עמ' 81.

58. עזר אור, עמ' ה.

59. על כ"ק ראה קוטשר, מחקרים בל"ח, עמ' 114. במקומות אחדים ניקד מנקד כ"ק פסול, ראה שרביט, אבות, עמ' 126. אצל מנקד זה מצאתי פעם אחת גם פסול (כך! בלי דגש בסמ"ך): "בור שבחצר ונפלו לו שלשת לוגים לעולם הוא בְּפִסּוּלוֹ..." (מקוואות ג, ב; קוטשר לא ציין לניקוד יחידאי זה). מסורת הסופר אינה מכריחה קריאה זו, ומן הכתיב יכולה לעלות גם הקריאה בְּפִסּוּלוֹ, כרגיל בשאר מקומות (והכתיב החסר אף עושה קריאה זו עיקר). יצוין ששתי שורות לפני כן ננקד כרגיל: "לעולם הוא בְּפִסּוּלוֹ" ושש שורות אחר כך: "לעולם הוא בְּפִסּוּלוֹ" – המנקד העביר קו למחיקת ה' וניקד כדרכו הרגילה: בְּפִסּוּלוֹ. אין לומר שהחיריק ב'פ' של בְּפִסּוּלוֹ הוא מעשה רישול של סימון השווא הצפוי, שכן יגיד עליו רעו – השווא הברור שב'ב'. ואולי שיכל כאן המנקד את סימני הניקוד בבלי דעת? השערה זו נתמכת בחוסר הדגש ב'ס'. נראה אפוא שאך טעות טכנית של ניקוד יש כאן: ביקש לנקד בְּפִסּוּלוֹ כדרכו ועלה בידו בְּפִסּוּלוֹ בשיכול סימני הניקוד של שתי האותיות הראשונות. עוד יוער שניקוד יחידאי זה, בְּפִסּוּלוֹ, בנה ערך במאגרים, א, והצורה מוצגת שם (מצד ניקודה בלבד) כשם פעולה של פס"ל בבניין פעיל, שזו העדות היחידה לו. עדות זו הובאה, בצדק, גם בערך פסול (שם העצם). נראה שראוי להשמיט את שם הפעולה (במשמעות זו, 'דחייה ואי כשירות') מן המילון של לשון התנאים.

60. ראה ייבין, ב, עמ' 916.

61. ראה ייבין, שם, הע' 136, שרביט, אבות, עמ' 126, רצהבי, אוצר, עמ' 226 (אני מודה לידידי ד"ר אורי מלמד על הפנייתו לאוצר של רצהבי בעניין זה. אף הוא הוסיף לי פישוט – "פישוט של מקרא" כנגד פשוטו הידוע). על המעבר קטול < קטול בארמית השומרונים ובלשון חז"ל ראה טל, לתצורת השמרת, עמ' 97, וראה גם אליצור, קטול, עמ' 70.

בפי האשכנזים לכאורה פסול וכך נשתגר בעברית בת-ימינו. מאלף הדבר שבמילוננו של בן-יהודה עיול הערך הוא עדיין פסול, וצורת פסול נרשמה לצדו רק כחלופה והעיר שם העורך טור-סיני: "הקריאה של האשכנזים: פסול, וכך כ"י קופמן. אך במשנ[יות] מנן[דות] ליוורנו: פסול וברמב"ם: פיסול"⁶². האומנם "הקריאה של האשכנזים: פסול"? ואם כך הוא, מאימתי? הרי דבריו של רז"ה בסימן רפח:

ולא נמצא פסול בעומר. הפ"א בשו"א. וע"י ר"ע ור"א נדפס ולא נמצא פסול בעומר בחיר"ק הפ"א ודגש הסמ"ך וטעות גמור הוא כי משקל זה נגזר מבנין הכבד כמו לחם הבכורים (ויק' כג, כ) מלשון לחדשיו יבכר (יח' טז, יב), וישראל לגדופים (יש' מג, כח) מן את יי הוא מגדף (במ' טו, ל), וכן דברים נחמים (זכ' א, יג) מן מנחמי עמל כלכם (איוב טז, ב). מה שאין כן בענין זה שלא נמצא רק בבנין קל כמו זה פוסל וזה מכשיר⁶³ על כן ברור שהבי"ת בשו"א במלת פסול.

דברי רז"ה אלו עשויים, כמובן, על פי הקו הנקוט בידו לראות אך ורק את המצוי במקרא. הם נסתרים על נקלה מן המצוי בלשון חז"ל; אף אם נאמר ששם פעולה לפנינו (המתגלגל לשמש תוצאת הפעולה⁶⁴), הנה שמות אחדים במשקל קטול משמשים כשם פעולה לפעלים שאינם מבניין פיעל דווקא (אסר-איסור ועוד⁶⁵). בין כך ובין כך מתיקונו של רז"ה ומניקודם של ר"ע ור"א עולה בבירור הקריאה פיסול בפי האשכנזים עוד במאה הי"ח.

ראייה טובה של העדר זיקה אוטומטית בין משקל קטול לבניין פיעל יש בדבריו השגתו של ר"י עמדין (לוח ארש, ב, סימן קלג [דף פ ע"ב])⁶⁶:

פסול כתב [רז"ה] הפ"א בשו"א ושהמנקדם בחירק כו' טעות גמור כי משקל זה מבנין הכבד כו' מה שאין כן בענין זה שלא נמצא רק בקל פוסל ע"כ. אולם היו"ד הנמצאת במלה זו בכל המקומות תעיד על ניקוד החיר"ק [...] וכבר זכרתי בלוח ארש ח"א שלא ירד לסוף דעת המדקדקים כמה שגזור אומר לשפוט על הדגושים היותם מבנין כבד שכוונתם על היות מציאות בנין

62. נראה שכוונתו לרמב"ם, הלכות פרה אדומה, א, ח, שהוא העד בתוך הערך שם ("פרה שנולד בה פיסול תפדה"). ואכן כך הוא, פיסול, בדפוס הרמב"ם המצויים. אך במהדורת קאפה: פסול. במהדורת "רמב"ם לעם" שבהוצאת מוסד הרב קוק נכתב וננקד: פסול.

63. במקור לא נרשם מראה מקום והוא מן במ"ר טו, כב.

64. ראה דברי קוטשר, מחקרים בל"ח, עמ' 114.

65. ראה קוטשר, שם, עמ' 115.

66. את ניקוד המילים ומראי המקומות (בסוגריים מרובעים) הוספתי אני.

הכבד (בשמות הנגזרים ממנו) בשכל עם היותו נעדר מהמקרא אבל לא להכחיש מציאות משקל שם דגוש בהעלם בנין הכבד מאתנו בגלוי. והנה אביא לך עדים על העדר ידיעתו בדרכי המדקדקים גם בכאן. כי הנה שם צפור דגוש בלי המצא ממנו פעל אלא מבנין הקל – וַיִּצְפְּרוּ [בר' מא, לה], וכן פָּגוּל – איה בנין הכבד שממנו נגזר, וכרד"ק שיתכן מזה המשקל זרע יָרָע [ויק' יא, לז] והיכן בנין הכבד בזה הענין שהחליטו ראש המדקדקים לכבד. ומצוי בפי כל המדקדקים תיבת נקוד בחירק – אנה מצאו בנין הכבד ממנו בכתוב אבל הקל ימצא נִקְד⁶⁷, עם כל זה אין מונע מזה, ואין להוציא הניקוד מחזקתו בלי ראיה.

השגת ר"י עמדין זו שני פנים לה: האחד, מצד הידוע שאין לשבשו, והידוע הזה מוכח גם מן הכתיב פיסול ב"י המצוי לרוב, והשני – ממקום שרז"ה עצמו בא, מן המקרא, שנמצא בו שמות במשקל קטול שאין כנגדם פועל בבניין פיעל, כגון צָפּוּר, פָּגוּל, יָרָע⁶⁸.

בסידורים אשכנזיים בני ימינו, בעיקר באלה הנחשבים מתוקנים, לפי שבאו מידי מהדירים שנתנו דעתם על הנוסח הנכון⁶⁹, כבר כבש לו התיקון פְּסוּל את דרכו (וכאמור, כך גם בלשוננו). ועם זאת עדיין נמצא את הניקוד פְּסוּל בכמה מסידורי האשכנזים ובהם סידור "אוצר התפילות", סידור "תהלת ה'" (נוסח חב"ד) וסידור "תפילת כל פה" שבהוצאת אשכול⁷⁰.

67. אכן, יש להשיב עליו מתיבת נִקְדִים (יה' ט, ה). נִקְדִ (רועה צאן) אינו עניין לכאן. שני שורשי נק"ד הומונימים הם.

68. מעין מה שהראה קוטשר בלשון חז"ל (ראה הע' 65 לעיל), והשווה לדברי בן-חיים, מסורת השומרונים, עמ' 48.

69. כך, למשל, בסידור הנפרץ "רינת ישראל" (במהדורת שלמה טל), בסידור הוצאת קורן, בסידור "שירה חדשה" שבהוצאת אשכול שההדירו ח"ד רחנשטיין, בסידור "שפת אמת" לרד"ה (רעדעלהיים; סידור זה והנדפסים על פיו עדיין משמשים בקהילות יוצאי גרמניה בארץ ובחו"ל) וכן בסידורים שבהוצאת מילר (הכול בפרקי אבות שם). על דרכו של סידור "רינת ישראל" במהדורת נוסח הספרדים ועדות המזרח ראה בר-אשר, סידור (והשווה לעיל, הע' 21).

70. יש לשבח הוצאה זו המעניקה תשומת לב לנוסחאות התפילה שבסידור זה והמתקנת אותו ממהדורה למהדורה בתיקונים שיש במרביתם בנותן טעם לשבח. במשניות שבהוצאה זו מנוקד פְּסוּל, ואף ילון ניקד כך. מובן שבאשר למשנה (לפחות באשר לניקודו של ילון) ניקוד זה מסתייע לא רק מן המורגל בפניו אלא גם ממסורות טובות ובראשן כ"י"פ, כנזכר בראשית הדברים. כאן עניין לנו בנוסח האשכנזים שבקריאת מילה זו, והיא עולה מן הנדפס בפרקי אבות שבסידורים.

ה. שִׁירי ("שירי הדם" "שירי כנסת הגדולה")

שיריים וצורותיה הנטויות באות במשנה כמה עשרות פעמים וניקודן בכתב־יד טובים שִׁירִים (וכן שִׁירי, שִׁירִי, שִׁירִיָּה) – הכול ב־ש' חרוקה וב־י נחה⁷¹. כך בכי"ק, בכי"פ, בקטעי גניזה וכך גם בניקוד הבבלי⁷². גם במקורות לא מנוקדים של שאר ספרות התנאים (תוספתא ומדרשי ההלכה) כמעט תמיד באה אחרי ה־ש' י אחת בלבד⁷³.

בסידור התפילה נקריה מילה זו בשני מקומות: "שירי הדם" – כמה פעמים בפרק "איזהו מקומן", ו"שירי כנסת הגדולה" שבאבות א, ב. בסידורי ימינו ננקד שִׁירִי, אולם עדות מובהקת להגייה שִׁירִי עוד במאה השבע־עשרה⁷⁴ עולה מתקוננו של רש"ס בסידורו. הוא מנקד שִׁירִי, ב־ש' שוואית ודגושה. הסברו לניקודו זה ארוך ומפותל ועיקרו שהוא נסמך על צורות שִׁיר, שִׁיר שבלשון חז"ל ואֲשִׁירִי שבארמית, שמצד הבניין כולן ב־י דגושה, "הנה מוכח מזה שכל לשון שיר הנמצא בדברי רז"ל הוא מבנין פעל הדגש"⁷⁵. דוגמה לצורה כמו שִׁירִים – שִׁירִי הוא מביא מן התבנית פְּרִים – פְּרִי (מל"ב ה, פס' ה, כג). בסוף אריכות דבריו מתגלה מהי הצורה שהוא מבקש למנוע ומפני מה:

אבל מלת שירי ביו"ד נחה הוא לשון שירה כמו שאנו אומרים בברוך שאמר ובשירי דוד עבדך וכן בברכת ישתבח הבוחר בשירי זמרה והרכה כאלה בתפלות.

זה אפוא יסוד התיקון: יש להבחין בין לשון שיר ללשון שירה ולא תיתכן צורה אחת לשניהן. הראשונה תהיה אפוא שִׁירִי, והמבקש לה הסבר ויסוד ימצאם בהסבר הניתן כאן ובדגם פְּרִי המצוי במקרא⁷⁶.

71. ובצורת זוגי שמשמעה לריבוי (על דרך מטבחים ועוד. על תופעה זו בכללותה אני מקווה לעמוד במקום אחר).

72. ראה ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 753. לפרטים ולסיכום ראה שרביט, אבות, עמ' 78; אלדר, מסורת, עמ' 278. עליהם אפשר להוסיף שכך הוא גם בכי"פ. מעניין ניקודו של ילון במהדורות הנוטה לכאן ולכאן במעין "תפוצה משלימה" בלתי מחוורת: שִׁירִים (כגון עירובין ב, ה), שִׁירִי (כגון כלים ה, א) מזה, ושִׁירִי (כגון דמאי א, ג) שִׁירִיָּה (כגון מנחות ה, ב ועוד) שִׁירִיָּה (מנחות ו, א) מזה.

73. את הכתיב שִׁירִי הרומז ל־י הגייה מצאתי רק במקום אחד (וחמש פעמים שם), במכילתא דר"י, מסכתא דפסחא, פרשה יג (על פי כ"י אוקספורד 151), וראה הגרסה במהד' הורוביץ-רבין, עמ' 46: שִׁירִי. שִׁירִי. לצורה החלופית שִׁירִי ציינו גם רש"ס (במקום הנזכר להלן), והזכיר את המכילתא במפורש ור"י עמדין (ראה להלן).

74. ואין צריך לומר במסורת הקריאה הקדם־אשכנזית, ראה אלדר, מסורת, עמ' 278.

75. סך, סידור, ב, עמ' 41. בהמשך רש"ס אף מעלה את הסברה שכתוב הפועל שִׁיר בשתי ידי"ן הוא להורות על הכפלת ה־י העיצורית (!).

76. שרביט (אבות, עמ' 78, הע' 8א) העיר על הניקוד שִׁירִי שאצל רש"ס, ועוד הראה לניקוד הזה בדפוסים ספרדיים של משניות מן הדורות האחרונים ובסידור תפילת החודש.

ר"ע ור"א הלכו בסידורם בעקבות רש"ס וניקדו אף הם שְׁיָרִי, ועליהם השיג רז"ה (שערי תפלה, סימן מז). הוא קובע את הצורה שְׁיָרִי, ועל ניקודם של ר"ע ור"א הוא אומר: "והלציי הוא זה". רז"ה אף מסביר את התפתחות הצורה: "אמנם כאשר אין היו"ד בתנועה או תנוח לגמרי אחרי החיר"ק כמו עזרא וסיעתו"⁷⁷. כלומר: $i < iy$. תמך דבריו, שלא כהרגלו, בצורה מלשון חכמים ואף הוסיף שם מתרגום אונקלוס: "וסיעת מרחמוהי" (תרגום של "ואחזת מרעהו" [בר' כו, כו]). את סיעה הוא גוזר מן סיוע (בעברית), מסייעא (בארמית), ומראה כיצד מכלול הצורות מקביל: מסייעא-סיוע-סיעה וכנגדו: משיירין-שיור-שְׁיָרִי.

אל הצורה שְׁיָרִי ביו"ד נחה הגיע רז"ה אפוא לא מכוח המורגל בפי כול אלא מפני שמצא לה הסבר דקדוקי המקיימה. כלומר, כך דווקא צריך להיות כי כך עולה מן הדקדוק.

על השגה זו השיג ר"י עמדין ב"לוח ארש" (סימן מג), וקבע את הקריאה ביו"ד שוואית: שְׁיָרִי (ובלא דגש⁷⁸) בהעמידו לצדה גם את הצורה החלופית שְׁיָרִי ("כי לרז"ל הרבה דרכים בתמורות והן ידועות ושגורות"⁷⁹). ועוד עסק בזה ב"לחם ניקודים" על אבות א, ב בכתבו (על "משירי כנסת הגדולה"): "יו"ד נעה, ובבית תפלה מאד טעה". גם בסידורו, במשנת איזהו מקומן (משנה א), ניקד שְׁיָרִי וביאר שם: "בשו"א היו"ד. נוסח אחר שיו"ר. ושתייהן נכונות. והראשון רגיל על לשון חכמינו וז"ל עיין לוח ארש"⁸⁰.

תיקונו של רש"ס שְׁיָרִי לא פשט, אף לא נתקבל תיקונו של רז"ה המשיג וקובע שְׁיָרִי בראיות כביכול מן הדקדוק, ואף לא ההשגה על ההשגה – תיקונו של ר"י עמדין שְׁיָרִי. בסידורי האשכנזים נשתרשה צורת שְׁיָרִי, ונראה שבאה לעולם מידו של יצחק סטאנוב, בעל "יועתר יצחק"⁸¹. בעקבותיו הלך בר קובע בסידורו (עמ' 50) "כן עקר נקודו".

מכל מקום, מדברי רש"ס עולה שבזמנו, בתחילת המאה השבע-עשרה, הייתה הצורה השגורה בפי האשכנזים שְׁיָרִי, היא הצורה המוכרת לנו ממקורותיה הטובים

77. "עזרא וסיעתו" – שהש"ר ה, א ורש"י בברכות נד ע"א, ד"ה הם תיקנו.

78. ויש לחקן מה שכתב בזה ס"ך (סידור, ב, מילואים, עמ' לח) כאילו ר"י עמדין ניקד כרש"ס.

79. וראה לעיל, הע' 73.

80. כמה מפליא שבמהדורה החדשה של הסידור (מהדורת יוסף שלום וינפלד, ירושלים תשנ"ג) נדפס בפנים (עמ' קסז) כמקובל בימינו – שְׁיָרִי – הפך כוונתו ורצונו של המחבר והפך דבריו המפורשים בביאורו על אחר. המעיין עתה בפנים ובביאור שבאותו עמוד עצמו מוצא את ר"י עמדין עושה דבריו לכאורה פלסתר. במהדורה המצויה של הסידור (למברג תרס"ד, דף מ ע"ב) נקד עדיין שְׁיָרִי.

81. ראה ס"ך, שם (לעיל, הע' 78).

של לשון חז"ל⁸². ואין צריך לומר שצורת שְׁיָרִים נתקיימה היטב בעברית האשכנזית ובעברית שביידיש בעיקר במשמעות שנודעה לה בהוויי החסידי⁸³, ובצורה זו היא באה (במשמעה זה) גם במילוני זמננו.

1. תושבחות – תְּשַׁבְּחוּת

בנוסף התפילה באה מילת תושבחות כמה פעמים: בחתימת ברכת "ברוך שאמר" והברכה החותמת את ההלל ("מלך מהולל בתשבחות"), בברכת השיר, "נשמת", ("המהולל בכל התשבחות", "על כל דברי שירות ותשבחות דוד בן ישי", ובחתימה: "מלך גדול ומהולל בתשבחות"), בברכת "אמת ויציב" שמברכות קריאת שמע של שחרית ("ונתנו ידידים זמירות שירות ותשבחות")⁸⁴ ועוד.

מילה זו באה במשנה פעם אחת בלבד: "ואומרין לפניהם דברי תְּשַׁבְּחוּת" (סוכה ה, ד). כך בשורוק, כרגיל בארמית⁸⁵ (שממנה נשאלה), הוא בכי"ק, וכן הוא בשאר כתבי־יד טובים⁸⁶ ובמסורות העדות⁸⁷, וכן נשתמר גם בדפוס וילנא למשנה (וראה על כך להלן). הכתיב מלא ו' גם בתוספתא⁸⁸: "ואומרין לפניהם דברי תושבחות" (סוכה ד, ב) ובירושלמי: "מודים אנחנו לך [...] אלוה תושבחות" (ברכות פ"א ה"ה ג ע"ד)⁸⁹ וכן בדרך כלל בתלמוד הבבלי⁹⁰.

בתפילתם הוגים האשכנזים תי"ו חרוקה: תְּשַׁבְּחוּת, ואף הוא תיקון מדקדקים שהלכו אחר דקדוק לשון המקרא, ולא משום שמצאו במקרא צורה זו דווקא (שהרי

82. ומאלף הדבר שבמהדורה הראשונה של הקונקורדנצייה למשנה עדיין הביא קוסובסקי שְׁיָרִי, אך במהדורה השנייה כבר "תיקן" ורשם שְׁיָרִי. ראה עתה ריז'יק, ער, עמ' 82.

83. וראה את דברי ברגרין, עיונים, עמ' 62.

84. כל המובאות – על פי נוסח אשכנז המקובל בימינו, ולא נדחקתי לברר כאן גרסאות שאינן מגוף העניין.

85. אך בסורית: תשבחותא, ובסורית ארץ־ישראלית: תשבחא, תשבחא, ראה ברויאר, תלמוד בבלי, עמ' 277.

86. אמנם במהד' לו: תשבחות, בלי ו'.

87. כך במסורת הקדם־אשכנזית, ראה בית אריה, וורמיזא, עמ' 334; אלדר, מסורת, ב, עמ' 285. כך גם במסורת התימנית, ראה רצהבי, אוצר, עמ' 299, וכן מנוקד גם היום בתכלאים המשקפים את נוסח תימן המקורי ("בלדי"), וראה גם בראשו, פרקים, עמ' 20. על מסורת הספרדים ראה להלן, הע' 104. חומר רב נוסף בעניין זה ראה ישראל חזני, ברכת השיר, הוצאה פרטית, ירושלים תשנ"ח, עמ' 48, ובעיקר הערה 202 שם.

88. בכתבי־היד הטובים (וינה, ארפורט) ובדפוס ראשון. לעומת זאת בדפוס וילנא של התוספתא כבר נדפס ותשבחות חסר ו'.

89. כך הן בכ"י לידן הן בדפוסים (ונציה, זיטומיר). לנוסח השווה בן־סירא: "הודו לאל התשבחות" (נא, יב). על הצורה בבן־סירא ובמגילות מדבר יהודה ראה עוד להלן.

90. ונמצא שם נוסחאות גם בלא ו'. לפרטים ראה ברויאר, תלמוד בבלי, עמ' 277. הכתיב החסר נמצא גם בסידור רס"ג, ראה חזני (לעיל, הערה 87), שם.

אין היא נמצאת במקרא) אלא משום שלא מצאו לצורת תְּשַׁבְּחוּת חבר במקרא מצד משקלה וצורתה.

הצעת התיקון תְּשַׁבְּחוּת עתיקת יומין היא וכבר באה במאה הי"ב מידיה של ר' יוסף קמחי ב"ספר זכרון" שלו⁹¹ ומידי בנו רד"ק שהלך בזה בעקבותיו (על כך להלן). אולם מסתבר שלא תיקונו של רי"ק הוא שהביא לידי התיקון שבפי האשכנזים בתפילתם אלא גרמו לו מדפיסי סידורים, מגיהים ומחברים שעסקו במובהק בלשון התפילה ובתיקון נוסחה. הניקוד בחיריק בא כבר בסידור פראג רפ"ז⁹². דיון מפורש בהגיית המילה נמצא ב"הקדמה הכללית" של ר' שבתי סופר לסידורו⁹³. בפרק ג' שם הוא עוסק בהרחבה בהגיית השורוק הנשמעת בפי האשכנזים כחיריק⁹⁴. הגייה זו נראתה לו שיבוש שמצווה לעקרו ומכאן בא לתקן גְּלִיּוֹתָנוּ לְגִלְיָתָנוּ⁹⁵. בדרך אגב, כיוון שעסק בהגיית השורוק, בא לדבר גם במילה בתשבוות ההגויה בשורוק, שלא כדין לדעתו. ואלו דבריו⁹⁶:

ואגב שהארכתי לדבר כאן בנקודת השור"ק אמרתי לגלות עוד טעות אחד שנפל בסדורים במלת בתשבוות שבסוף תפלת ברוך שאמר ובישתבח ובשאר מקומות שבכלם נקדה תי"ו בשור"ק והוא טעות כי נקודתה האמתית הוא חיר"ק. שכן כתב החכם ר' יוסף קמחי בספר הזכרון ז"ל⁹⁷ ולא יתכן בלשון עברי תי"ו ואחריו וי"ו אלא באותם שהם ממחלי הפ"א⁹⁸ (ר"ל

91. בכמה מקומות בספרו רי"ק מעיר על קריאות משובשות לדעתו הנשמעות במקומו והוא מתקן על פי המצוי במקרא. כך הוא, למשל, גם לעניין מֶקֶח – מֶקֶח (עמ' 6), וראה ילון, מבוא, עמ' 110.

92. ראה בר, סידור, עמ' 59. על דרכו ה"מקראית" של מנקד סידור רפ"ז ראה דברי ילון, מבוא, עמ' 40 ובעיקר ברגגין, עיונים, עמ' 87. יצוין שבסידורים אשכנזיים בני הזמן, ואף לאחריו, עוד באה הצורה המקורית תשבוות (ובכתיב חסר: תשבוות), כך למשל ב"סידור המקובל ר' הירץ ז"ל", טיהינגן ש"ך (1560; דפוס צילום: בני ברק תשל"א), בכל מקום שהמילה נקריית בו. ראה לעיל, עמ' 258.

93. מדובר, כידוע, בהגייתם של יהודי מרכז אירופה (פולין, גליציה, הונגריה ועוד). על התופעה ועל זמנה ותפוצתה ראה ילון, שבילי מבטאים, עמ' 70; ויינרייך, העברית, עמ' 6, ושם מפה המתארת את תפוצת קריאות של תנועה זו בעברית האשכנזית.

94. תיקון שהתקבל, כידוע, כמעט בפי כול, וראה קוטשר, מחקרים בל"ח, עמ' 103, וראה עוד ילון, שם. תיקון זה יצא גם מתחת ידו של ר"י עמדין, שבדרך כלל מעמיד על צורות מקוריות טובות, וראה להלן, הע' 110.

95. סך, סידור, א, עמ' 24; ברלינר, הקדמה, עמ' 30.

96. עמ' 8.

97. כגון תולדות, תוצאות (רי"ק עוסק כאן בשמות שבתחילית תי"ו). ברור שבנידונו לא ה"ו עיקר ואין היא מלמדת דבר על שורשה ועל גזירונה של המילה. אין היא אלא סימן לתנועת u, כמקובל בכתיב המלא שבספרות חז"ל. המבקש לקיים תנועה זו ועם זאת לנקד ניקוד "דקדוקי" יבחר, כמובן, בהשמטת ה"ו וינקד בקיבוץ: תשבוות (כדרך שעשה ילון בניקודו למשנה, סוכה ה, ד; וראה גם רצהבי, ארצ, עמ' 299).

מנחי הפ"א⁹⁹) על כן יטעה האומר מהלל בַּתְּשֻׁבָּהּ¹⁰⁰ כי דינו ויושרו תְּשֻׁבָּהּ הַתִּיּוֹ בַּחִירָק בְּשֶׁקֶל תִּפְאֶרֶת¹⁰¹, ואחד מחכמי התלמוד שאלני מה ענין כי ראיתי בתלמוד ירושלמי תשבות חסר וי"ו והתי"ו בַּחִירָק¹⁰² עכ"ל. וכן כתב בנו החכם דוד קמחי במכלול דף נ"ח ע"ג¹⁰³ וז"ל תִּפְעֻלָּהּ תִּפְאֶרֶה וכן תִּשְׁבָּחָהּ שנאמר בתפלות וכן תִּשְׁבָּחָהּ הַתִּיּוֹ בַּחִירָק עכ"ל.

כפי שאמרנו לעיל, כבר רי"ק ורד"ק העירו לקריאה הראויה לדעתם בחיריק, אולם עובדה היא שלא נתפשטו דבריהם, אין צריך לומר בקרב ספרדים ותימנים ההוגים עד ימינו (או עד קרוב לימינו¹⁰⁴) בשורוק, אלא אף בקרב האשכנזים, שבמאה הי"ז (כך על פי עדותו של רש"ס) עדיין מנוקד בסידוריהם בשורוק.

בהמשך הדברים רש"ס מדבר על המילה הזאת בארמית. הוא יודע, כמובן, שבארמית היא בשורוק ומביא לזה דוגמאות מלשון הקדיש (תְּשֻׁבָּחָהּ), מתרגום אונקלוס (תְּשֻׁבָּחָהּ, תְּשֻׁבָּחָהּ ועוד), "וכן הוא בכל מקום גם בתרגום הנביאים וכתובים" ומכאן: "וכן ראוי לומר בקדיש תְּשֻׁבָּחָהּ במלאפון" כי הקדיש הוא בלשון תרגום. אל האפשרות שהמילה, שאינה במקרא, נשאלה מן הארמית ומשם היא שואבת גם את צורתה לא הגיע רש"ס כלל. הוא הביט עליה (ור"ק ורד"ק מסייעים לו) מתוך העברית, ולשיטתו אין עברית אלא עברית מקראית¹⁰⁵.

אכן, בהיותו נאמן לשיטתו ניקד רש"ס בסידור תְּשֻׁבָּחָהּ בכל מקום, ואף טרח בכל מקום והעיר במפורש שכך צריך להיות. מהערתיו אלו עולה שאף המהרש"ל לפניו הלך בדרך זו, ואף הוא – בעקבות רי"ק¹⁰⁶.

99. זו הערה מבארת של רש"ס.

100. כך אצל רש"ס, אך בספר זכרון: בתושבחות, מלא ו' (ובלי ניקוד), וברור שכצ"ל, שהרי ההשגה נתלית בעיקר בדי' שאחרי התי'.

101. סף הגיה: תִּפְאֶרֶה (מצד העניין, וכנראה גם על פי המובא במכלול, ראה להלן, הע' 103).

102. במקור בספר זכרון: וחרק תחת הדי'. מעניינת עדותו זו של רי"ק מן התלמוד הירושלמי בזמנו. בירושלמי שבידינו, כאמור: תושבחות (ראה לעיל, הע' 89).

103. מהדי' ריטטענבערג, דף קסו ע"א (וראה שם הערת אליהו בחור שרד"ק הלך בזה בעקבות אביו). כדרכו של בעל דקדוק רד"ק אף הציג צורת יחיד: תְּשֻׁבָּחָהּ.

104. בסידורים ספרדיים של ימינו כבר ננקד תְּשֻׁבָּחָהּ בחיריק וכן הגוי כיום בפי רבים. אולם בסידורים ישנים עדיין נמצא תושבחות. כך הוא, למשל, בסידור כמנהג ארס-צובא (ונציה רפ"ז) בכל מקום שהמילה נקריט (כגון דף לח ע"א, מח ע"ב, צג ע"ב ועוד).

105. וראה גם רי"ף, סידור, עמ' 267, הע' 526.

106. ראה סף, סידור, ב, עמ' 56, 106, 131, 312. הבאת דברי המהרש"ל במקום האחרון מעניינת במיוחד: הדיון שם הוא בעניין אחר, בעניין הנוסח "המהולל" ברוך התשבחות לעומת "בכל התשבחות". וכך אומר רש"ס: "וכן הוא בסדור מהרש"ל בכל התושבחות וכתב בצדו וז"ל המהולל בכל התשבחות מצאתי בסידור רש"י שלא לומר ברוך דמשמע רוב ולא כל, ע"ש עכ"ל" (וראה נוסח דברים אלו גם אצל רי"ף, סידור, עמ' 142). הרי שבסידור עצמו שמהרש"ל מגיהו עדיין נכתב תושבחות, והגהתו של מהרש"ל עולה בכפל: גם לענין תושבחות – תשבחות (וזאת אנב אורחא) וגם לענין ברוך – בכל (שהיא העיקר כאן).

ועל כך באה השגת ר"י עמדין (לוח ארש, סימן נח [דף כא ע"א]):

בתשבות כצ"ל בשורוק התי"ו שכן ראיתי כל הנוסחות הישנות ובייחוד הנוסח המדויק שבספר אהבה להר"מ ז"ל¹⁰⁷ (ובכל מקום בגמרא¹⁰⁸) בוי"ו אחרי התי"ו שבראש מילה להורות שהיא שרוקה, וכן בדין, אחר שהיא מלה ארמית ובנפרד תושבחה (ולא ימצא בעברית תשבח) מדוע נמיר הקריאה הנכונה הישנה שהיא בשור"ק אם לא נמצאה המלה במקרא ואי אפשר כלל להוציא משקלה מתוכו. ובסידור בית תפלה הניח הניקוד בחיר"ק התי"ו, סמך בזה על מה שמצא בשם הר"י קמחי שכתב שדינו בחיר"ק, והסכים עמו המגיה הנזכר מפני שלא מצאנו במקרא תי"ו האמנתי"ו בשור"ק. ואני אומר וכי זו בלבד יש לנו בסידורי תפלותינו וטבע ברכותינו שאינם נוהגים דרך לה"ק שבמקרא, והלא הרבה הם כיוצא בו כאשר הודעתך זה כמה הן במילות חדשות ופעלים ומשקלים ושמות מחודשים ושימושיהם אשר דתיהם שונות אצלם וחלוקים למיניהם משל תורה, גם זאת כאחד מהם [...]

בהמשך הוא מרחיב בראיות נוספות לסתור, ואף אינו חושש לבקר את ר' יוסף קמחי ולדחות את דבריו בזה, כי "על מה זה לא נסמך על לשון הארמי כי ממנו לוקח שם זה". ועוד הוא חוזר אל הדברים בתמצית גם להלן בסימן רצו (דף נב ע"ב) ואומר: "ובלשון חכמים הנבחר בחלה נפשו [של רז"ה] חשבו חסך די פחר [...], גם ממלה זו ורעותיה הרבות במטבע ברכות יוקח ראייה על כזב דמיונו ורעיון רוחו של המתדקדק להסיר כל לשון חכמים מן התפלה והברכות [...]".

אכן, דברים נכוחים העשויים לפי מידת העיון המודרני בתולדות התפתחות הלשון. ר"י עמדין עומד על העובדה שמדובר במילה העשויה על פי הארמית, מזהה את הווי"ו כאם קריאה גרדא הנגזרת מן הכתיב המלא ("בוי"ו אחרי התי"ו שבראש מילה להורות שהיא שרוקה"), אך בעיקר חוזר על שני עקרונות חשובים: (א) כשרותה של מילה או צורה נגזרת מן הדרך שהיא משמשת בה למעשה¹⁰⁹; (ב) אין למדוד את לשון התפילה בפלס של דקדוק לשון המקרא, ואין לפסול שום

107. גם בדפוסים המצויים כך הוא ברמב"ם (ראה "סדר תפלות כל השנה" שבסוף ספר אהבה), וכן הוא בכ"י אוקספורד (Hunt 80), וראה דניאל גולדשמידט, "סדר התפילה של הרמב"ם", מחקר תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 193, 195. במהדורות "רמב"ם לעם" (ראה לעיל, הע' 63) כבר תוקן ונגקד בחיריק (ראה שם, עמ' שלו וכן להלן באותו עמוד בנוסח ברכת "נשמת" וכן בשאר מקומות פרט למקום אחד [הלכות תעניות ה, יד] שנגקד בקיבוץ: תְּשַׁבְּחוּת; הניקוד בכל המקומות מידי של מרכי דב רבינוביץ). בסדר רב עמרם גאון (מהדורות גולדשמידט, ירושלים תשל"ב) נמצא תושבות בכל מקום שבנוסח התפילה (ראה שם, עמ' ח, י, כ, ע), אך בקטעי ההלכה: תשבחות – בלי ר' (ראה שם, עמ' ח [ש' 6], פז [ש' 18]).

108. המילה נמצאת בבבלי עשר פעמים, ובדפוס וילנא אין אחידות בכתיבה. על הכתיב ב"ר במשנה דפוס וילנא ראה בתחילת סעיף זה ועוד להלן.

109. עיקרון חשוב ו"מתקדם" זה כבר ניסח, כידוע, הרמב"ם בפירושו למשנה, תרומות א, א.

צורה מן הטעם שלא נמצא כמותה במקרא¹¹⁰. דברים אלו, שלכאורה לבנו כבר גס בהם ואיננו רואים בהם כל חידוש, בולטים בחדשנותם בזמנו ובמקומו של אומרם, כשתנועת התיקונים בלשון התפילה היא בעיצומה וכמעט הכול מסכימים לה¹¹¹. נראה שלמשנה עצמה לא הגיע תיקון זה, וממצא זה מאלף כשהוא לעצמו. כפי שכבר נרמז לעיל, במשנה דפוס וילנא: דברי שירות ותושבחות (סוכה ה, ד), וכן במשניות שבבבלי (סוכה נא ע"ב)¹¹². מתקני לשון התפילה עסקו בסידור, בניקוד מילים שעינו של אדם נתקלת בהן תדיר ופיו הוגה אותן בכל יום, והניחו ידיהם מן המשנה והתלמוד (ואין לדמותם, כמובן, גם מבחינת התפוצה: זה – כמה וכמה פעמים בכל יום, וזה – פעם אחת בלבד במשנה ועוד עשר פעמים בלבד בכל התלמוד הבבלי כולו). וכך, שנים הרבה לאחר שכבר כבש לו התיקון תְּשַׁבְּחוּת מקום בסידורי האשכנזים עדיין בדפוסים המשנה וגמרא אתה מוצא תושבחות¹¹³. דומה שבימינו פשטה גם בלימוד המשנה והגמרא הצורה תְּשַׁבְּחוּת¹¹⁴, אך זאת בהשפעת הצורה שנשתגרה בעברית בתימינו¹¹⁵.

110. לא תמיד דבק ר"י עמדין בגישה זו. נציין כאן לשני עניינים: (א) בצורת הכינוי הדבוק לנוכח (ר'), הוא מקיים את הכלל המקראי: ר' בהקשר ר' בהפסק (שְׁמֵךְ-שְׁמֵךְ) בבטלו לגמרי את הקריאה ר'; "בלחם ניקודים" הוא טורח לציין כל מילה שיש בה כינוי זה ולקבוע את ניקודה אם בשווא לפני הכ"ף אם בסגול, ו"בלוח ארש", ב, הוא חוזר לעניין זה כמה וכמה פעמים (ראה למשל שם, סי' נא, שהוא מנקד לְעֶצְמָךְ, ובסי' סא שם, שהוא מכנה את הניקוד מִיתְתָּךְ "מן הטעות האכזר הנ"ל". ועוד עסק בזה בתשובה משנת תק"ך (1760) שהדפיס אותה בסוף לוח ארש [דף פט ע"ב ואילך]). (ב) הדחייה שהוא דוחה את הניקוד שניקד ר"ה בבית תפלה (דף עב ע"א) פוֹרְעָנִיּוֹת (אבות ה, ח), שעליו הוא אומר "שיבוש המוני הוא" ומתקנו לפורעניות "כמו מן חנות חנויות מן מלכות מלכויות" (לוח ארש, ב, סי' קמה).
111. בכלל המסכימים גם פוסקי הלכה שבדור שסמכו על המדקדים ולא היהורו אחריהם. ראה הנאמר לעיל, עמ' 259 על סידור רש"ס, וראה כהן, "תגדל, עמ' 61, 69 (וכפרש הע' 30 שם).
112. וראה לעיל, הע' 88. כך גם במהדורה המנוקדת והמבוארת של הרב עדין שטיינלץ: וְתִשְׁבְּחוּת. (במקומות אחרים במהדורה זו אתה מוצא גם תְּשַׁבְּחוּת [כגון סנהדרין צב ע"ב] ואף תְּשַׁבְּחוּת [בסמיכות מקום, שם צד ע"ב]).
113. מדברים אנו בעיקר בצורה ולא בהגייה. בהגייה האשכנזית ברוב מוזר אירופה הגו כאן בכל מקרה תנועת i (ראה לעיל, הע' 94; וכן נשמע גם היום בעיקר בפי בני קהילות חסידיות). מכל מקום לא למותר לציין שבשורות חתם סופר לר' משה סופר (פרשבורג [ברטיסלאבה], המאה ה"ח-י"ט) נמצא שהוא מצטט מבבא בתרא יד ע"ב: "שיצא ממנה דוד שריוה להקב"ה בשירות ותושבחות" (שור"ת חת"ס, חלק ד [אה"ע ב, סי' כח], וכן אנו מוצאים בדברי שבח נמלצים שהוא כותב על רב פלוני בשיבוץ תארים על פי הלשון שב"נשמח"(!): "הרב המאה"ג החורץ המופלג מפואר ומהולל ברוב תושבחות" (שם, חלק א [אור"ח, סי' קטט]).
114. בקרב הלומדים שעברית היא שפת אמם וגם בלימודם הם הוגים בהגייה הספרדית המקובלת או בהגייה אשכנזית "ליטאית"-מלאכותית (על הלומדים בהגייה אשכנזית מורח-אירופית "חסידית", שהיא בדרך כלל הגייה אותנטית, אין לומר דבר בעניין זה, וראה בהערה הקודמת).
115. ואכן, במשניות מנוקדות בימינו נכתב ונגקד כמקובל היום: תְּשַׁבְּחוּת. כך ב"משניות מבוארות", מהדורת פינחס קהתי, כך במשניות דפוס אשכול וכך במחזורים אשכנזיים לחג הסוכות

להשלמת תמונת תולדותיה של מילה זו יש לציין שהיא עולה לראשונה בעברית כבר בבן סירה והיא אף מתועדת במגילות מדבר יהודה. בבן סירה: "הודו לאל התשבחות" (נא, יב), כך, בלא ו' אחרי ה־ת¹¹⁶. צורת יחיד לכאורה עולה אך ורק ממגילות מדבר יהודה: "תשבחות אל" (מגילת מלחמת בני אור בבני חושך, 4, 6) וכן נמצא במגילות הריבוי תשבחות לצד תושבחות¹¹⁷.

בעינונו כאן בשש צורות מלשון חז"ל ביקשנו להעמיד על מסורת האשכנזים הנחשפת מבין שיטי דקדוקי סידורי התפילה שבאו בדרך כלל לשנות מן השגור והמקובל על פי סברתם המונחית לרוב על פי דקדוק לשון המקרא. צורות אלו, שהיו שגורות עד שלא תוקנו, עולות בקנה אחד עם צורות לשון טובות הידועות זה כבר מכתב־יד מעולים של ספרות חז"ל, ובראשה המשנה, ומסורות קריאתה של ספרות זו בפיותיהם של בני העדות השונות, בעיקר בני עדות המזרח. כאמור, שש צורות הן כאן, אך יש בכלל מה שבפרט, וראוי לה למסורת אשכנזית זו, שעלה בידי בעלי דקדוק להעלימה ולהשכיחה, שלא יעלים חקר הלשון עינו ממנה, יחשוף את גנוזה ויביאם בקהל כלל מסורות הלשון הטובות שהן מיסודותיו האיתנים של חקר לשון חז"ל.

רשימת הקיצורים

אלדר, מסורת = אילן אלדר, מסורת הקריאה הקדם־אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א-ב, עדה ולשון, ד-ה, ירושלים תשל"ט
אליצור, קטול = יואל אליצור, "משקל קטול בלשון המשנה", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 67-93

שנדפסה בהם מסכת סוכה (כגון "מחזור רבה" בהוצאת אשכול ומחזור "בית תפלה" שבהוצאת מילר). על הניקוד במהדורות התלמוד הבבלי של הרב שטיינולץ ובמהדורות "הרמב"ם לעם" ראה לעיל, הערות 107, 112. ילון במהדורתו נקט דקדוק לשון חז"ל וניקד ותְּשַׁבְּחוּת (כאמור לעיל, הע' 98).

116. סגל במהדורתו ניקד בְּתַשַּׁבְּחוּת, והעיר לנוסח התפילה בברכת "ישתבח" בלא לומר דבר על הצורה (ראה מ"צ סגל, ספר בן־סירה השלם², ירושלים תשי"ט, עמ' שנו). וראה קימרון, תשבחות, עמ' 244, הע' 1, המשער שיש כאן כתיב חסר של תְּשַׁבְּחוּת (וכדרך שנמצא הרבה בבן־סירה).

117. על צורות אלו במגילות מדבר יהודה ראה J. C. Greenfield, "The Small Cave of Qumran", *Journal of the American Oriental Society* 89 (1969) עמ' 131. גרינפילד הציע לקרוא תְּשַׁבְּחוּת - תְּשַׁבְּחוּת על משקל תְּרַעְמוּת - תְּרַעְמוּת, אך ראה קימרון, העברית, עמ' 35, 97, ועתה בירוורו המקיף (קימרון, תשבחות), שהוא מפרש בו את הכתיב על חלופותיו כרומז אל צורה אחת: תְּשַׁבְּחוּת.

בית-אריה, וורמייזא = מלאכי בית-אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק וורמייזא", לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 27-46, 80-102, 345-347 (=קובץ, א, עמ' 302-347; העמודים צוינו כאן על פי הקובץ)

בית תפלה = [סידור] בית תפלה, [ניקד והעיר] ר' שלמה הכהן הנקרא זלמן הענא..., יעסנין תפ"ה

בן-חיים, מסורת השומרונים = זאב בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 223-245 (=קובץ, א, עמ' 36-58; העמודים צוינו כאן על פי הקובץ)

בן-טולילה, מסורת = יעקב בן-טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית של לשון המשנה, עדה ולשון, יד, באר-שבע תשמ"ט

בר, סידור = סדר עבודת ישראל... מחובר ומסודר... על ידי יצחק בן אריה יוסף דב המכונה זליגמן בער, רעדלהיים תרכ"ח (דפוס צילום: תל-אביב תשי"ז)

בר-אשר, סידור = משה בר-אשר, "על מסורתם הלשונית של בני עדות המזרח והספרדים בסידור התפילה", לשוננו לעם כז (תשל"ו), עמ' 271-281

בר-אשר, פרקים = משה בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון, ו, ירושלים תש"ם

ברגריין, עיונים = ניסן ברגריין, עיונים בלשון העברית, בעריכת יצחק הקלמן, ירושלים תשנ"ה

ברויאר, תלמוד בבלי = יוחנן ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי על פי כתבי-היד של מסכת פסחים, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג

ברלינר, הקדמה = אברהם ברלינר, הקדמה הכללית לסידור ר' שבתי הסופר, פרנקפורט דמיין תרס"ט (דפוס צילום: ירושלים תשל"ל)

דרך שיח השדה = ראה סידור ר"ע ור"א ויינרייך, העברית = אוריאל ויינרייך, העברית האשכנזית והעברית שביידיש - בחינתן הגיאוגרפית, ירושלים תשכ"ה

טל, לתצורת השמות = אברהם טל, "לתצורת שמות העצם בארמית השומרונים: המשקל קטול", תעודה ט (מחקרים בלשון העברית, ספר זיכרון לאליעזר רובינשטיין; תשנ"ה), עמ' 93-116

טל, תרגום = אברהם טל (רוחנטל), לשון התרגום לנביאים ראשונים, תל-אביב תשל"ה

ייבין, ניקוד בבלי = ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה

ילון, מבוא = חנוך ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד

ילון, פרקי לשון = חנוך ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א

ילון, שבילי מבטאים = חנוך ילון, "שבילי מבטאים", קונטרסים לענייני הלשון העברית בעריכת חנוך ילון², ירושלים תשכ"ד, עמ' 62-78

כהן, יתגדל = חיים א' כהן, "יתגדל ויתקדש" (עיון בצמיחתה של מסורת הגייה חדשה), מסורות ח (תשנ"ד), עמ' 59-69

כהן, רז"ה = חיים א' כהן, "שערי תפילה" לרז"ה ומסורות אשכנזיות בקריאת המשנה, עיונים בלשון חכמים: תקצירי ההרצאות לסדנה על הנושא דקדוק לשון חכמים ומילונה, בעריכת משה בראשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 50-51

כ"פ = משנה כ"י פרמה (דה רוסי 138), מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל

כיפ"ב = משנה סדר טהרות, כ"י פרמה (ב], דה רוסי 497), מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"א

כ"ק = משנה כ"י קאופמן (בודפסט 50 A), מהדורה פקסימילית, האג 1929 (תצלום: ירושלים תשכ"ח)

כ"ץ, שביעית = קציעה כ"ץ, מסכת שביעית במסורת הקריאה של שלוש עדות, עדה ולשון, יז, ירושלים תשנ"ד

לוח ארש = ר' יעקב עמדין, לוח ארש, אלטונה תקכ"ט

לוח ארש, ב = ראה ספר עץ אבות

לחם שמים = פירוש של ר' יעקב עמדין למשנה, מהדורת הוצאת כולל ומכון פני שבת, ירושלים תשל"ח (נדפס לראשונה: וואנזיבעק תצ"ג [חלק א], אלטונה תקכ"ח [חלק ב])

מאגרים, א = האקדמיה ללשון העברית, מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, המדור לספרות עתיקה, מאגרים, א (מן המאה השנייה לפה"ס עד המחצית הראשונה של המאה החמישית לספירה), ירושלים תשנ"ח (תקליטור)

מורג, העברית = שלמה מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג

מורג, מסורות = שלמה מורג, "למחקר מסורות העדות בלשון חכמים", תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 4-16 (=קובץ, א, עמ' 186-198; העמודים צוינו כאן על פי הקובץ)

מורג, משנה = שלמה מורג, "משנה נזיקין קדשים וטהרות, כ"י בניקוד לפי מסורת תימן, דברי מבוא", בתוך המהדורה הפקסימילית של כתב-היד, ירושלים תש"ל, עמ' 1-8 (=קובץ, א, עמ' 199-206; העמודים צוינו כאן על פי הקובץ)

מישור, חקר = מרדכי מישור, "חקר מסורות אשכנז - בדרך לשיטה", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 87-127

סידור ר"ע ור"א = סדור תפלות מכל השנה... עם דקדוק המלים מה"ר עזריאל ב"ר משה מעשיל ובנו ה"ר אליהו, פרנקפורט דמיין תס"ד

ספר זיכרון = ספר זכרון לר' יוסף ברבי יצחק בן קמחי, מהדורת ב"ז בכר, ברלין תרמ"ח

ספר עץ אבות = ר' יעקב עמדין, מסכת אבות עם פירוש לחם שמים ולחם ניקודים וספר לוח ארש חלק ב', מורומורוסיגעט תרע"ב (דפוס צילום: ניר-יורק תש"י)

סן, סידור = יצחק סן (מהדיר), סדור... מה"ר שבתי סופר, חלק א: הקדמה והגדה, בלטימור תשמ"ז; חלק ב: שחרית לחול עד מוסף לשבת, בלטימור תשנ"ד
סן, רש"ס = יצחק סן, "סדורו של רבי שבתי סופר מפרמישלא", מוריה יב
(תשמ"ג), ז-ט, עמ' ע-צג

עזר אור = אברהם יעקב בומבך (מהדיר), ספר עזר אור, הערות ר"י עמדין על ספר
התשבי לאליהו בחור, נדפס (מתוך תצלום כתב-יד הנמצא בבית הספרים הלאומי
והאוניברסיטאי בירושלים) בתוך ספר התשבי, מהדורת בני-ברק תשל"ו (דפוס
צילום ממהדורת אליעזר הרשטיק, מורומורושיגעט תר"ע), עמ' א-י
צוהר התיבה = ספר צוהר התיבה עם מכסה התיבה, יסדו [...] זלמן הענא, ברלין
תצ"ג (דפוס צילום: [חמ"ד] תשל"א)

קובץ, א = משה בראש (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב
קוטשר, המילונות = יחזקאל קוטשר, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל (לרבות
בעית השוואת לשון חז"ל ללשון המקרא)", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל,
א, בעריכת יחזקאל קוטשר, רמת-גן תשל"ב, עמ' 29-82
קוטשר, לשון חז"ל = יחזקאל קוטשר, "לשון חז"ל", ספר חנוך ילון, בעריכת שאול
ליברמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 246-280 (=קובץ, א, עמ' 1-35;
העמודים צוינו כאן על פי הקובץ)

קוטשר, מחקרים בל"ח = יחזקאל קוטשר, "מחקרים בדקדוק לשון חז"ל (לפי כת"י
קאופמן)", בר-אילן, קובץ העשור, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 218-251 (=קובץ,
א, עמ' 102-128; העמודים צוינו כאן על פי הקובץ)

קימרון, העברית = Elisha Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*,
Atlanta 1986

קימרון, תשבוחת = Elisha Qimron, "The Derivation of the Noun תשבוחת in
the Dead Sea Scrolls", in: *Sirach, Scrolls, and Sages*, ed. T. Muraoka & J.
F. Elwolde, Leiden, Boston & Köln 1999, pp. 244-252

ריז"ק, עד = מיכאל ריז"ק, "עד שהוזנח? המהדורה הראשונה של 'אוצר לשון
המשנה' לרח"י קוסובסקי", לשוננו סא (תשנ"ח), א-ב, עמ' 73-86

רייף, מהרש"ל = Stefan Reif, "Some Observations on Solomon Luria's
Prayer Book", in *Tradition and Transition*, ed. J. Sacks, London 1986,
pp. 245-257

רייף, סידור = Stefan C. Reif, *Sabbethai Sofer and His Prayer Book*,
Cambridge 1979

רייף = ראה ספר זיכרון

ר"ע ור"א = ראה סידור ר"ע ור"א

רצהבי, אוצר = יהודה רצהבי, אוצר לשון הקודש שלבני תימן, תל-אביב תשל"ח

שבטיאל, מסורות = יצחק שבטיאל, "מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים II",
 קונטרסים לענייני הלשון העברית, ב, ירושלים תרצ"ח-תרצ"ט, עמ' 61-69
 (=קובץ, א, עמ' 215-223; העמודים צוינו כאן על פי הקובץ)
 שבטיאל, סנהדרין = יצחק שבטיאל, "מסורות התימנים בדקדוק לשון המשנה
 (מסכת סנהדרין)", ספר חנוך ילון, בעריכת שאול ליברמן, ירושלים תשכ"ג, עמ'
 338-359 (=קובץ, א, עמ' 230-251; העמודים צוינו כאן על פי הקובץ)
 שערי תפלה = ספר שערי תפלה, יסדו [...] שלמה זלמן [...] כ"ץ [...] מק"ק הענא,
 יעסניץ תפ"ה
 שרביט, אבות = ש' שרביט, נוסחאותיה ולשונותיה של מסכת אבות, עבודת דוקטור
 באוניברסיטת בר-אילן, תשל"ו

פעול בראש המשפט: מבנה סביל מול מבנה פעיל שמושאו בראשו בעברית בת ימינו

מוקדש לגדעון גולדנברג
במלאת לו שבעים שנה

1. רבים מן החוקרים העוסקים במבנה הסביל בשפות משפות שונות מציגים אותו כמבנה המאפשר את הצבת הפעול בראש המשפט כנקודת מוצא לשם ייחודו במישור המסר או כדי להבטיח את לכידותו של המבע. מושגים כמו נקודת מוצא, נקודת ראות, ציר מרכזי או נידון, המשמשים לתיאור מעמדו של הנושא במשפט הסביל, חוזרים ונשנים אצל החוקרים. מושגים אלו, שלכאורה דימוי אחד להם, עשויים לציין עניינים שהם לא דווקא זהים. אכן, בהסברים לבחירה במבנה הסביל כדרך להצבת הפעול בראש המשפט חוקרים אחדים מזכירים סיבות טקסטואליות מובהקות הנוגעות ללכידותו של הטקסט וליחסים במישור המסר, ואילו חוקרים אחרים מציינים סיבות שאופיין סמנטי ואף פסיכולוגי. אביא כאן את דבריהם של אחדים מהם. יספרסן (1924, עמ' 167) מציין בהקדמה לדיונו בפונקציות של הסביל כי השימוש בפעיל או בסביל נעשה לפי נקודת הראות הנבחרת – זו של נושא המשפט או זו של מושאו. לפי מתזיוס (1975, עמ' 61), הבחירה בין הפעיל לסביל היא פועל יוצא מן הפרספקטיבה הפורמלית של המשפט: אם אנו מתחילים את המשפט ביעד ומתארים את הפעולה ביחס למבצעה, אנו בתחום הפרספקטיבה הפסיבית. דיק (1989, עמ' 213) מדבר אף הוא על שינוי הפרספקטיבה במשפט ומציין סיבות מספר לשינוי זה: הפעול הוא יסוד מודגש; הפעול הוא נתון והוא מיועד, ואילו הפועל הוא חידוש והוא בלתי מיועד; הפועל לא ידוע, אינו ניתן להגדרה ברורה או שאין עניין לזהותו; נקיטת לשון נימוס שפירושה הימנעות מאזכור ישיר של הפועל.

* מאמר זה מבוסס על פרק מעבודת הדוקטור "המבנה הסביל ושימושו בעברית בת-ימינו" שכתבתי בהדרכתו של פרופסור גדעון גולדנברג. תודתי לקרן הזיכרון לתרבות יהודית על תמיכתה בעבודה הזאת.

גבעון (1979, עמ' 230), הקושר בין פסיביזציה לטופיקליזציה, טוען¹ כי פסיביזציה היא התהליך שבאמצעותו רכיב לא אגנטי מקודם לתפקיד הנידון העיקרי של המשפט. קשר בין פסיביזציה לטופיקליזציה מובע גם אצל לונגייקר (1983, עמ' 230). לדבריו, אם שם עצם נתון אמור להיות תמטי, היינו הנידון במשפט, העמדתו בעמדת המושא עלולה שלא להבליטו די צורכו. יתר על כן, שם עצם נוסף, אם ישמש במשפט נושא, עשוי להיתפס כתמה. על כן יהיה נכון בנסיבות מסוימות לנקוט מבנה סביל ההופך את שם העצם התמטי לנושא המשפט ופותר מן הצורך להזכיר כל שם עצם אחר. שיוורסקה (1984, עמ' 221) מדברת על טופיקליזציה אינהרנטית, זו המושפעת מהייררכיות בין המשתתפים במשפט. היא מציינת שתי הייררכיות: The Animacy Hierarchy ו-The Semantic Hierarchy. האחת – עניינה הסדר "אנושי (ובתוך כך גם סדר הגופים) < לא אנושי (חי < לא ח)", והאחרת מדורגת לפי התפקיד הסמנטי של המשתתפים: מבצע הפעולה (agent) < מקבל הפעולה (recipient) / הנהנה (benefactive) < נפגע הפעולה (patient) < המשלים העקיף (oblique). לטענתה, ככל שיתקרב רכיב לראש המדרג, כן ירבו סיכוייו להיות נידון במשפט. בתמטיזציה מנקודת ראות פסיכולוגית טהורה עוסק טומלין (1995). חוקרים מעטים השוו בין הסביל למבנים תחביריים אחרים המשמשים לטופיקליזציה. קינן (1985, עמ' 244) פותח את דיונו על "הסבילים בשפות העולם" בהשוואה בין הסביל לדרכי טופיקליזציה אחרות – שינוי סדר האיברים במשפט ומבנה הייחוד. הוא טוען שהסביל נבדל משתי הדרכים האחרות באפשרו את השמטת הפועל או את דחיקתו לרקע וגם בהיות הטופיקליזציה המושגת באמצעותו טופיקליזציה מוחלשת, שכן אין נושא הסביל נתון בתחרות עם נושא נוסף במשפט כפי שלדעתו, קורה במבנה הייחוד. המבנה הסביל אף מאפשר טופיקליזציה נוספת בתוכו. לדעת פולי וֶן וֶלִין (1985), הנושא כארגומנט של הפועל במבנה הסביל הוא רכיב פנימי בסיסי במשפט (core constituent), ואילו חלק הייחוד הוא רכיב חיצוני במעמד של אפוזיציה (external topic). טופיקליזציה באמצעות שינוי סדר האיברים או בדרך של ייחוד באה, לדעתם, להציג רפרנט חדש בהקשר או להזכיר רפרנט שהופיע לפני כן אך לא בהקשר המידי, אזכור שיש לו גם תפקיד קונטרסטיבי. שיוורסקה (1984, עמ' 222) מתייחסת גם להבדלים משלביים בין דרכי הטופיקליזציה למיניהן. לטענתה, הסביל בכמה שפות הודו-אירופיות יימצא בשכיחות גבוהה יותר בטקסטים אקדמיים, רשמיים, ספרותיים וז'ורנליסטיים, ואילו מבני טופיקליזציה אחרים יופיעו במשלב דיבורי, בדרך כלל בהקשר שהיסוד שהוקדם בו לראש המשפט מודגש קונטרסטיבית.

1. במקום אחר (גבעון, 1992, עמ' 9) הוא מדבר על האפשרות למדוד בטקסט את רמת הטופיקליות של הפועל או של הפעול (topic continuity), מדידה שהוא מבסס על שני משתנים: האזכור האנפורי של היסוד המובלט ומידת ריחוקו ממנו והאזכור הקטפורי ומידת החזרה עליו.

החיסרון בתיאורים שהוזכרו כאן, המייצגים נאמנה את מצב המחקר בנושא זה, הוא הניסיון לתאר תיאור אוניוורסלי תפוצה פונקציונלית של מבנים מתחרים במישור המסר, ניסיון חסר משמעות במידה רבה, משום שהוא כרוך בהשוואת נתוני שיח מכמה שפות.²

בחינת הניגוד בין הסביל ובין מבנה שמושא המשפט מוצב בו בראשו כשפה אחת נעשית אצל הלידיי (1967, עמ' 217). הוא טוען כי הצבת הפעול בראש המשפט באנגלית עדיפה מניסוחו בסביל בשני תנאים: (א) רצון הדובר להדגיש הדגשת יתר את הפעול כנידון על ידי העמדתו כיחידת אינפורמציה מנותקת; (ב) רצון הדובר להדגיש את הפועל ולא את הפועל (אם הזכרתו מתחייבת בהקשר הנתון) כיסוד הממוקד בלי להציגו כמנוגד לפועל אחר.³ עוד הלידיי מציין שהבחירה בסביל עשויה לנבוע מרמת קולוקטיביות גבוהה (collocational probability) בין הפעול לפועל.

2. במאמר זה מבקשת אני להתמקד בהשוואה בין המבנה הסביל ובין מבנה אחר שהפעול מוצב בו בראש – הלא הוא המבנה הפעיל הפותח כמושא⁴, מבנה השכיח למדיי בעברית בת ימינו⁵. עיון באפשרות הבחירה בין שני מבנים אלו יש אצל אבא בנדויד. בקבלו על השימוש ההולך ומתפשט בסביל בנדויד כותב:

ומוזר מכל אלה הוא הפחד להתחיל משפט באת. פתיחת את היא עברית טובה מאוד: ואת כולם ישא רוח (ישע' נז, יג), ואת כל אלה ידי עשתה (סו, ב), את הדברים האלה דבר ה' אל כל קהלכם בהר (דברים ה, יט) – ולא: "נישאו על ידי", "נאמרו על ידי" (through? by?) ועד היום כך היא העברית שבפי הבריות, אם אינם חושבים בלשון המנדאט, ואף כך ראוי לה שתהיה, אם נדבר בלשון בני אדם ולא נחשוש מפני אתים (בנדויד, 1965, עמ' 237).

2. לעניין זה ראו טומלין, 1995, עמ' 517, 523.
3. על הדגשות דומות בעברית בת ימינו ראו בהמשך המאמר.
4. המושא הישיר המיועד בעברית בת ימינו מוצג תדיר באמצעות המילית את. במקרא אין מילית זו נקריה רק לפני המושא הישיר המיועד, ומשפטים מן המקרא הפותחים בה יימצאו הן במבנה פעיל הן במבנה סביל: "אך את זה לא תאכלו" (דברים יד, ז); "ואת הברזל נפל אל המים" (מלכים ב, ו, ה); "אם את כל דגי הים יאסף להם" (במדבר יא, כב). תופעה זו עוררה חוקרים לבחון את תפקיד המילית את במישור המסר. דיונים במעמדה של את במקרא ראו אצל בלאו, 1996, עמ' 137–148, אצל אנדרסן, 1971 ואצל קירצ'וק, 1993.
5. ההשוואה מבוססת בעיקרה על הקדמת מושא ישיר מיועד לראש המשפט, משום שמסוג זה היו מרבית הדוגמאות שנמצאו בקורפוס המשמש בסיס למאמר זה. על מאפייני הקורפוס ראו טאובה, 1997, עמ' 31. לא נמצאו בקורפוס הנבדק משפטי ייחוד כמבנים מתחרים למבני סביל, לפיכך אין ההשוואה כוללת דיון במשפטי ייחוד. על הייחוד בעברית בת זמננו ראו בר, 1997.

תהייה העדפותינו הנורמטיביות אשר תהייה, מבדיקת היקרויותיהם של מבנים אלו בטקסט עולה בעליל הבדל פונקציונלי ביניהם.

2.1 הפעול, נושא המשפט במבנה הסביל, הוא לרוב יסוד משרשר, יסוד נתון המבטיח לכידות עם מה שלפניו. אפשר לראות במבנה הסביל מבנה בלתי מאופיין מבחינה זר⁶, וכבר עמד על כך כוזר (1989, עמ' 177–179) בקבעו כי ההיערכות עם מושא ישיר בראש המשפט מתקיימת כאשר אין לה חלופה אחרת, היינו כאשר התבנית הסבילה, שהיא התבנית הבלתי מאופיינת מבחינה זו, מנועה מסיבות תחביריות או סמנטיות (ראו את דיוני בהמשך) או כאשר להיערכות זו יש חלופה אלא שבטקסט מבוכרת ההיערכות המאופיינת⁷. קרוב לוודאי ששכיחותו של המבנה הסביל כמבנה משרשר בטקסט מושפעת מהיות סדר האיברים במבנה זה סדר בלתי מאופיין. להלן כמה דוגמאות⁸:

1. כתבי אישום הוגשו השבוע נגד תשעה עצורים מאירועי ה-הר הבית, ומעצרים הוואך עד תום ההליכים על-ידי שופטת השלום איילה פרוקצ'יה (כל העיר, 26.10.90).

2. 13 בני נוער, בהם בתו של אלכס אנסקי, מדריכה ונהג מיניבוס, נפגעו אתמול באורח קל בתאונת-דרכים ליד הכינרת [...] כל הפצועים פונו לבית-החולים "פוריה", ולאחר טיפול קצר שוחררו לבתיהם (ידיעות אחרונות, 3.5.94).

שלא כסביל המבנה הפעיל שמושאו בראשו הוא מבנה מאופיין. משפטים במבנה זה, שיחסי נתון-חדש מסומנים בהם, מציינים לעתים קרובות הפסקה במהלך האירועים, הפסקה שבאים עמה פירוט, הרחבה או הדגמה. השינוי בסדר האיברים במשפטים אלו מציג את הרכיב הפותח – המושא כנידון, כעוגן שהפרדיקציה נשענת עליו. יסוד תמטי זה עשוי לחזור על רכיב מן המשפט הקודם, להזכיר רכיב מן ההקשר הרחב יותר (בכותרת, בפתיח, בחלק אחר של המאמר) או להבליט רכיב

6. השוו גם למחקריו של רטצו (1983, עמ' 37; הנ"ל, 1989, עמ' 2–4), המטיל ספק באפשרות לראות במשפט סביל חסר פועל משפט המבטא טופיקליזציה.

7. גלינטר (1989, עמ' 139) מציג אף הוא את המבנה הסביל מתוך השוואה בינו ובין דרכים אחרות המציבות את הפעול בראש המשפט, אולם אין הוא עושה כל ניסיון להבחין הבחנה פונקציונלית בין הדרכים למיניהן.

8. הדוגמאות מובאות כאן ככתבן וכלשונן, ולא נעשתה בהן כל פעולת האחרת לא מצד הכתיב ולא מצד הפיסוק. ברובן המכריע הן לקוחות מלשון העיתונות הכתובה – ידיעות ומאמרים המתארים אירועים שהסביל נפוץ בהם במיוחד. ההדגשות במובאות הן שלי.

שאינו מופיע בהקשר הקודם אך ניתן להיסק ממנו⁹. על תרומתה של העמדת המושא לפני הפועל הנטוי בראש המשפט לקוהרנציה עם המשפט או המשפטים שבסביבה כתב חיים רוזן (1982). מה שלא הדגיש רוזן הוא שתפקידו של מבנה זה אינו מתמצה ביצירת לכידות גרדא. מדובר כאן בעיגון רכיב בהקשר כנידון מתוך הבלטת רכיב אחר במשפט כיסוד מחדש, כרימה.

אמנם יש הקשרים שההבדל בין שני המבנים בהם אינו בולט וראו למשל:

3. האירוע אורגן על ידי (את האירוע ארגנה) מתוקה בנג'מין והכנסותיו הוקדשו לבית־החולים הישראלי (הארץ, 26.10.90).

4. לפני שלושה שבועות התקיימה בווינגטון, לקראת ישיבת בית־המשפט העליון, הפגנת ענק – מהגדולות בתולדות העיר. את ההפגנה ארגנה (ההפגנה אורגנה על ידי) תנועה הנקראת "בעד בחירה" (הארץ, 5.5.89).

יש שהמבנים מופיעים זה לצד זה במשפט אחד לשם גיוון המבע:

5. בפרס הראשון [...] זכו [...] את הפרס השני [...] קטפה¹⁰ [...] הפרס השלישי [...] הוענק לאהוד טוקטלי [...] בפרס הרביעי [...] זכה אורי אורלב [...] (כל העיר, 26.10.90).

אולם בהקשרים רבים ניכרים הבדלי שימוש בין שני המבנים. בדוגמה 6, למשל, מצוין במבנה הסביל שמדובר ברכישה עקיפה. הצגת המשפט הפעיל שמושאו בראשו בהמשך הפסקה קוטעת את השרשור הטבעי ומוצג הפירוט של רכישה עקיפה זו:

6. זורח גהל, מנכ"ל "דובק" לשעבר, השווה בלונדון מאז הוחשד בניפוח חשבונות יבוא טבק והעלמת כספים, רכש אתמול 17 אחוז ממניות "דובק" מידי דוד יגלום ומרק מושביץ. היקף העיסקה – כארבעה מיליון דולר. המניות של יגלום ומושביץ לא נרכשו על ידי משפחת גהל באופן ישיר. את המניות של יגלום, שהוחזקו על ידי חברת "אוכרסיז" שבשליטתו, רכשה חברה אנגלית בשם "ישראל דוולופמנט", ואילו את המניות של מושביץ קנתה חברת־בת של "דובק" [...] את הקונים ייצג בעיסקה עו"ד צבי הדר (ידיעות אחרונות, 26.10.90).

9. הורביץ (1994, עמ' 230, 239) מציינת שחרף העובדה שאפשר לטעון כי הקדמת המושא לראש המשפט נועדה להציגו כנידון יש להעדיף את המניע ההקשרי (שרשור אסוציאטיבי, תיאור כרונולוגי) כגורם המדריך ביותר לתיאור תופעת סדר המילים המסומן. אילו עימתה במחקרה משפטים שמושאם בראש עם משפטים בסביל, אפשר שהיו קביעותיה שונות.

10. ההסבר לשימוש באת כאן הוא אולי שהפועל קטף במשמעותו המטפורית והפעלים זכה או קיבל לא יופיעו בסביל. תיאור מלא של הגורמים הסמנטיים המונעים את השימוש במבנה הסביל מוצע בפרק השני של עבודת הדוקטור שלי, העוסק באפשרויות ההקבלה בין הפעיל לסביל.

מעניין לציין שההפסקה ברצף (שמבחינת תוכנו של המשפט מקבילה לפירוט המהלך העקיף של הרכישה) הייתה יכולה להיעשות לפני כן. לדעתי, היה אפשר לומר "את המניות של יגלום ומושביץ לא רכשה משפחת גהל באופן ישיר" ולהמשיך בסביל – "המניות של יגלום נרכשו על ידי... ואילו המניות של מושביץ נקנו על ידי...". – באופן שהמבנה הסביל הנקרה לעתים קרובות במבנים מפרטים (אָנוֹמָרְטִיבִּיִּים) היה מסמן שרשור טבעי של ההמשך. על כל פנים, ניסוח אחד של המשפט – "המניות של יגלום ומושביץ לא נרכשו על ידי משפחת גהל באופן ישיר. המניות של יגלום... נרכשו על ידי חברה אנגלית... ואילו המניות של מושביץ נקנו על ידי חברת בת של 'דובק'..." – היה מנטרל את ההדגשים שבו.

בדוגמה אחרת (בפתיח של מאמר המודפס באותיות עבות) מתואר תהליך שגרת. המשפט הפותח באת חאלד – מציג מקרה מסוים. חאלד עצמו אינו מוזכר בהקשר הקודם, אך ברור שהוא שייך לקבוצה הנדונה. בהמשך התיאור נקרות צורות סביל המשרשרות את האירוע:

7. אף שאישורי העבודה שבידיהם תקפים, נעצרים בישראל מידי חודש מאות תושבי השטחים בטענה שהם שוהים בה שלא כחוק. הם נקנסים או נשפטים, שבים לישראל וחוזר חלילה. [פתיח]

את חאלד מאזור חברון עצרו השוטרים פעמיים בתל-אביב, תוך חודש וחצי [...] בשתי הפעמים הוא נחשד בשהייה בלתי חוקית בישראל, על אף שהראה לשוטרים רשיון עבודה תקף והיתר לעבודה במשמרות. הוא הובא למעצר באבו כביר, ומשם אחרי מעצר של 48 שעות, הוסע לבניין הממשל ברמאללה, יחד עם עוד כשלושים עצורים (הארץ, 21.2.92).

בדוגמה אחרת הכותב פותח בציון המאכלים ובתיאור ההנאה שבארוחה ועובר לשחזור דרך הכנתם של המאכלים. מעבר זה מסומן, לדעתי, על ידי המשפט הפותח באת. משומון המעבר נמשך הפירוט בסביל:

8. מוס סלמון, פטריות ממולאות, טלה, פסטה פסטו, סלט, פרפה קואנטרו ועוגת שוקולד מביאים גאולה רגעית לעולם. הגאווה המקצועית בבישול, והחדווה החיננית בהגשה פיזרו את מועקת הצפיפות בקומה השנייה, שהיא המסעדה: על כיסאותנו הלא-נוחים ישבנו, מתמסרים ומוקסמים.

את האילתית המעושנת הקציפו בשמנת מתוקה למוס וורוד [...] פטריות השמפיניון מולאו בכל דשא עשב למינהו [...] הפסטה רודדה ונקצרה במקום, בושלה לדרגה הנכונה והתקררה לאיטה בצלחת מחוממת. הפסטו הוכן כמלאכת מחשבת (הארץ, 19.5.89).

וראו גם דוגמאות 9–10:

9. "אני סבור שלהדיח אדם רק כיוון שהוא משתייך לקבוצה מסוימת זה דבר שלא ייעשה" [...] אבולוף משוכנע שהצליח מאוד בתפקידו הדירקטוריוניים [...] "את רופמן" הוא אומר "הידחתי בגלל ביקורת שנמתחה עליו בדו"ח המבקר הפנימי של הרובע" (כל העיר, 26.10.90).
10. בית הדין הגבוה לצדק חייב בימים אלה את רשות הנמלים והרכבות לבוא ולנמק תוך 45 יום, מדוע לא תפעל למניעת העמסת יתר של משאיות מטען בנמלי הארץ.
את העתירה לבג"ץ הגישו מועצת המובילים וקאופרטיב הנמל החדש, באמצעות עו"ד יעקב אמיתי (ידיעות אחרונות, 3.5.94).
- במניין הדוגמאות שהמושא מובלט בהן כנידון יש לכלול גם אותם מקרים שהוא מסמן בהם את "המתנסה" (Experiencer) כמו בביטוי השגור "אותי זה מצחיק"¹¹:
11. במלים אחרות, אם החישוב הוא נהג מקדימה ושניים מהמשלחת מאחור, מדובר ב-15 עד 20 מכוניות מרצדס. את הקטארים זה לא הבהיל (ידיעות אחרונות, 3.5.94).
- כפי שכבר ציינתי, בד בבד עם הדגשת הנידון מסומנים במשפטים אלו נושא המשפט או רכיב אחר בו כיסודות רימטיים. סיבת ההדחה בדוגמה 9 ומגיש העתירה בדוגמה 10 הם יסודות מחדשים במשפט. חלוקה ברורה של המשפט לתמה ורימה ניכרת בדוגמאות רבות אחרות, ראו למשל:
12. בשוק המניות הישראליות בוולסטריט היו אתמול עליות שערים עם מחזורי מסחר נמוכים יחסית. העליות נרשמו ברוב המניות, ששערן עלה בכ-2% בממוצע. את העליות החזקות ביותר רשמו בדרך כלל המניות הכבדות (העיר, 26.2.93).
13. ראש הממשלה הסביר מהי בעיניו המשמעות הביטחונית של רמת הגולן: "את הביטחון שם יקבע מספר הטנקים, לא מספר היישובים" (ידיעות אחרונות, 3.5.94).
11. למעשה, פעול שהוא כינוי גוף יופיע כמושא בראש המשפט רק כשהוא מעומת עם פעול אחר: "רבקה ושלומי מנהלים פה את העניינים ביחד. אותה תוכלי למצוא שם, אמר, והצביע לכיוון [...] (מעריב, 17.11.95). שלא בהקשר מעמת יינקט המבנה הסביל: "מצד שני החרטה העמוקה שהוא מביע בכל הזדמנות, תסייע לו אצל השופטים. היא נאמרה בזמן הנכון" (ידיעות אחרונות, 26.10.90). הגבלה זו אינה קיימת כאשר המילית את משמשת יסוד מקשר בפסוקית לוואי: "הבית שאותו רואה הוא בדמיונו" (דוד שחר, חלום ליל תמוז, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 24).

14. כולם יודעים שהמו"מ הישיר המתנהל בושינגטון הוא במקרה הטוב פארסה לא מוזיקה. את המו"מ העיקרי אנו מנהלים עם האמריקנים, ובאמצעותם עם הסורים (ידיעות אחרונות, 3.5.94).

במשפט פעיל הפותח באת יש אפוא הבלטה כפולה: של הנידון מצד אחד ושל היסוד המחדש במשפט – מצד אחר¹². ניסוח המבטא הבלטה כפולה זו יש בדוגמה 15. בניסוח זה שניים מן הרכיבים הנתונים בעימות עם רכיבים אחרים במשפט הקודם נכללים עתה בתמה, והרימה מובלטת:

15. אבל לצון לא היה פה: בתוך שניות נורתה האש [...] חסן עומר נפגע בפניו בכדור אחד ואת חזהו של באסם חוסיין פילחו שני כדורים (הארץ, 15.12.95).

אילו נוסח המשפט בסביל, הוא היה נתפס כמשפט מפרט (ח"ע נפגע בפניו בכדור אחד וב"ח נפגע בחזהו בשני כדורים) שאין בו כל הבלטה, ולא היה מתאים לסיפור הקשה המתואר כאן.

תופעה ראויה לציון היא שברוב הדוגמאות שאת בראשן הפועל אינו יסוד רימטי במשפט (ראו, למשל את המעצר או את ההדחה בדוגמאות 7 ו-9), שלא כמבנה הסביל שהפועל בו נושא בדרך כלל את נטל החידוש, כפי שהדבר קורה תדיר במבנים בלתי מאופיינים במישור המסר. פועל כיסוד רימטי במבנה הפותח במושא עשוי להימצא בהקשר שמובע בו ניגוד¹³. ראו למשל:

16. "את העתיקות מטפחים, אותנו משאירים בחירבה" (הארץ, 14.2.96)¹⁴.
17. הוא התנצל בבדיחות שאינו יודע לשיר כמוני [...] כמה טראגי שלראשונה בחייו החליט לשיר לפני הציבור דקות ספורות לפני מותו. את שיר השלום הוא שר¹⁵ וכולנו הצטרפנו אליו, תוך התרוממות רוח בלתי רגילה (מעריב, 17.11.95).

12. השוו לדברי בלוי (1950, עמ' 69).
13. בדוגמה שלהלן הפועל, אף כי אינו מופיע בהקשר של ניגוד, הוא היסוד המחדש במשפט. אפשר לייחס זאת להופעתו כיסוד שלול: "עוברים לראות את הנוקים לבתים. בית בפאתי הכפר. את הטלוויזיה המנותצת, אמקור-ספקטרה, לא החליפו מאז אותו לילה של פורים-שפיל. היא עומדת בחדר-האורחים, עדות למה שהתרחש" (הארץ, 5.5.89). דומה שלולא היה הפועל שלול, היה ננקט כאן משפט סביל. השוו גם לדוגמה 26 בהמשך המאמר, שמשמש בה סביל (התכנית בוצעה), ואי אפשר להמיר את הסביל במבנה את. נראה כי המרה כזאת הייתה אפשרית, לו היה הפועל שלול.

14. אין במאמר זה דיון נפרד במבני סתמי בגוף שלישי רבים שמושאם בראשם. את התפרשותם של הפעלים כיסודות מחדשים בדוגמה זו אין לזקוף להופעתם בסתמי. השוו לדוגמה 8 לעיל שבה לא הפועל בסתמי – הקציפו – אלא השלמתו היא היסוד המחדש במשפט.

15. בלשון דיבור היינו מצפים למשפט "את שיר השלום הוא כן שר".

על רקע נטייה זו של הפועל במבנה הפותח במושא שלא להיות היסוד המחדש במשפט אלא אם כן קיים או משתמע ניגוד בינו ובין פועל אחר במשפט אפשר להסביר את השימוש בסביל דווקא בדוגמה שלהלן, שיש בה פירוט ולא ניגוד, וניסוח כמו "את יהושע זמיר התקיפו... את רעיה הרניק גידפו..." יציג ניגוד שיהיה בלתי סביר בהקשר הנתון.

18. שלא כמו המנהיגים, ההורים השכולים לא ביקשו לעצמם את התואר, אבל תומכיהם של בגין ושרון קראו ליעקב גוטמן "לך תזדיין עם אחותו של ערפאת". יהושע זמיר הותקף בהפגנות שהשתתף בהן. רעיה הרניק גודפה. (הארץ, 12.5.89).

בדוגמאות 19 ו-20 מומחשים עוד גורמים שיש בהם כדי להשפיע על הבחירה בין שני המבנים. בדוגמה 19 הפעלים נשרט ונהרגו מציינים תוצאה של אירוע (פיצוץ המכונית שנסעו בה דני שמעון ושומרי ראשו). משפט פעיל הפותח באת במקרה זה יביע שתי פעולות נבדלות – "את שמעון שרטו", ואילו "את ארבעת שומרי ראשו הרגו", ולא יתאים אפוא להקשר.

19. פעם פוצצו את מכונית המרצדס שבה נסע, והיא עפה באוויר נחתה על גלגליה והמשיכה לנסוע. שמעון נשרט קלות ואילו ארבעת שומרי ראשו שנסעו אחריו, נהרגו (ידיעות אחרונות, 26.10.92).

בדוגמה 20 מופיע הפועל ניצל שאי אפשר לייחס לו פועל, וכן מופיעים בה עוד פעלים שנושאייהם לא דווקא זהים. משום כך ננקטו במשפט צורות סביל היוצרות שרשרת תמטית אחת – ניצל-הוצנח-נתפס-הוצא להורג:

20. גורדייבסקי למד מן הכתובות ליד תמונותיהם בחדר הזיכרון, כי מאלי הוצא להורג ב-1937, ואילו דויטש ניצל איכשהו, הוצנח ב-1942 באוסטריה, נתפס בידי הנאצים והוצא להורג (ידיעות אחרונות, 26.10.90).

2.2. בתיאור תפוצתם הפונקציונלית של שני המבנים הודגש עד כה עניין אחד – אפיון חלוקת המשפט לתמה ורימה במשפטים פעילים שמושאם בראשם כנגד אי-אפיון חלוקה כזאת במשפטי סביל. כרוך בכך עוד עניין: שלא כמשפטים הפותחים במושא המשפט הסביל אפשר שייתפש כולו כחידוש בדומה למשפטי קיום. בתורת כזה שכיחה הופעתו בעיתון בכותרות או במשפטים הפותחים את הידיעה, כאשר הנושא בהם אינו מידע או שיידועו אינו יידוע טקסטואלי (אנדופורי)¹⁶. בסביבות אלו בדרך כלל לא נקרים משפטים שמושאם בראשם, ואין הדבר רק משום שיש בהם קיטוע, אלא גם מפני שהרכיב הפותח הלא מידע לא

16. ראו למשל: "אושרה הזרמת עשרות מיליונים לשלטון המקומי" (הארץ, 26.10.90).

יהיה מאופיין דיו כמשלים. העניין בולט בדוגמה 21 ששני המבנים כאחד מופיעים בה:

21. 100 אלף זרי פרחים יחולקו למשפחות השכולות ביום הזיכרון בכל הכניסות לבתי העלמין הצבאיים. את הפרחים, שנתרמו ע"י ארגון מגדלי הפרחים יחלקו חגיגי תנועת הנוער העובד והלומד (הארץ, 8.5.97).

וראו גם דוגמה 22, שהמשפט בה מפרט את ההכרזה שבכותרת:

22. "טלמסר" לחיילים ולבני משפחותיהם. [כותרת]
תאי דואר אלקטרוני לחיילים יופעלו בקרוב על ידי חברת "טלמסר",
בשיתוף עם חברת כרטיסי האשראי "ויזה" (ידיעות אחרונות, 3.5.94).

לו פורקה הפרדיקציה המובעת בנושא יופעלו לשניים באופן שעצם קיום תאי הדואר האלקטרוני היה מופרד מגורם ההפעלה, היה מתקבל, להערכת, ניסוח דומה לניסוח שבדוגמה הקודמת, שמבנה סביל פותח בו את המשפט, ומבנה עם מושא בראש משמש בהמשכו להבלטת מידע נוסף – "תאי דואר אלקטרוני לחיילים יותקנו בקרוב בבסיסי צה"ל. את התאים תפעיל חברת 'טלמסר'...".

גם במשפטים שאינם בראש הידיעה שכיח יותר המבנה הסביל, אם נושא המשפט אינו מידוע:

23. תוכנית מרתקת מסוג זה, הידועה בשם "תעלת העמקים", פותחה על ידי המתכנן שלמה גור (ידיעות אחרונות, 26.10.90).

עוד משפטים שעצם הפרדיקציה היא החידוש בהם והם מנוסחים בסביל מופיעים בשלוש הדוגמאות שלהלן. המבנה הסביל בדוגמאות אלו מפרט את תוכנו של רכיב המופיע במשפט הקודם (24–25) או שהוא משפט מסכם (26). משפט פעיל הפותח במושא יהיה בלתי הולם בסביבה זו, משום שהמשפט כולו הוא חידוש – "מעצרו של אסלן", "שחרורו של חאלד", "ביצוע התוכנית". להלן הדוגמאות:

24. אז אירעה תפנית בלתי צפויה: שמעון אסלן נעצר על ידי בלשי היחידה המרכזית של משטרת תל-אביב על עבירת סמים. תוך כדי חקירתו נשבר וביקש להתוודות [...] (הארץ, 3.2.93).

25. אחרי חודשיים בירדן טלפון מהבית. חאלד שוחרר (הארץ, 10.11.95).

26. [...] ועם שניהם סיכם את הדיל הבא: עיריית ירושלים תעניק חנינם אין כסף את המבנה המבוקש לחסידי בעלו, שיקימו בו מוסד לבנות. משרד האוצר יעביר לעיריית ירושלים [...] ובכך תיפתר בעיה בוערת [...] התוכנית בוצעה, וכל הצדדים שמחו בחלקם. רק המוסד החרדי שהפסיד את המבנה, נדפק (כל העיר, 26.10.90).

3. השימוש במבנה הסביל או לחלופין במבנה הפעיל שמושאו בראשו עשוי להיות מוגבל באופן שלא תתאפשר עוד בחירה בין שני המבנים לשם הבעת פונקציות שונות במישור המסר.

3.1. להלן כמה מן הגורמים שיש בהם כדי להגביל את השימוש במבנה הסביל: לפועל פגש שבדוגמה 27 כמו לפעלים רבים אחרים אין מקבילה בסביל¹⁷:

27. מי עוד הולך היום בסוודר חוץ מעמיר פרץ וכמה עסקני הסתדרות אפרוריים. את עמיר פרץ פגשתי בפעם הראשונה לפני תריסר שנים: ראש מועצה צעיר וחדש בשדרות, ליד אופקים (הארץ, 12.1.96).

ראו גם את הגבלת השימוש במבני הסביל הוכר ל- / היה מוכר ל- המקבילים לפועל הכיר בדוגמה שלהלן:

28. את ידידי ש"א ליונשטם לא הכרתי אלא בתחילת שנות החמישים (י' בלאו, "על הסביל הסתמי במקרא", עיונים בבלשנות עברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 114).

צורת ההתפעל התגלה בדוגמה שלהלן, שהיא המקבילה הלא פעילה של צורת הפעיל המופיעה בה, תנטרל את הפעולה המשתמעת (פעולת הגילוי של מנהל המחלקה):

29. כך מגלה מנהל המחלקה הפלילית בפרקליטות המדינה, עו"ד יהושע רוניק, בהודעה שהגיש אתמול לבג"ץ, מטעם היועץ המשפטי לממשלה (הארץ, 26.2.93).

המרת צורת הבינוני מכינים במקבילתה הסבילה מוכנות – אפשר שתפגע בפעולתיות המובעת:

30. בצה"ל משלימים את הכנתן של רשימות האסירים המיועדים לשיחרור כנראה כבר השבוע [...] ככל הנראה ישוחררו בין 2,500 ל-3,000 אסירים שלשתינים [...] את רשימות האסירים המשוחררים מכינים במפקדת קצין משטרה ראשי, תת-אלוף מוטי בירן (ידיעות אחרונות, 3.5.94).

בכמה דוגמאות ננקט מבנה פעיל שמושאו בראשו, משום שהפעלים במשמעותם המושאלת אינם שכיחים בסביל. לדוגמה:

31. את ההצעה, שזכתה עוד קודם לתמיכת מרכז המפלגה, הובילו יצחק רבין והמזכ"ל נסים זוזילי. היא תאפשר לצוות המוביל [...] (הארץ, 26.3.93).

17. ראו לעיל, הע' 10.

הנשוא המורחב (פועל נטוי + שם פועל) מוצג אצל כוזר (1989) כגורם המרכזי המגביל את השימוש בסביל. אמנם מושא בראש המשפט כיסוד משרשר נקרה לעתים קרובות כאשר נשוא המשפט הוא נשוא מורחב, אולם אין זאת אומרת שהשימוש בסביל מנוע במקרה זה. בדוגמאות שלהלן אפשר בהחלט לנסח את הנשואים המורחבים הנתונים בסביל:

32. באשר להחלטת הרופא, אומר השופט ש"כרוכים בה ידע רפואי, ערכי מוסר, דת ואתיקה. את החלטת בית-החולים לפנות לרב לאו ניתן לראות (/ההחלטה עשויה/ יכולה להיראות) כהחלטה להיעזר ברב כאשר לגישת הדת וההלכה (ידיעות אחרונות, 3.5.94).

33. את הליברליזציה בכלכלת מצרים יש לעשות (/הליברליזציה צריכה להיעשות) במתינות [כותרת] (ידיעות אחרונות, 3.5.94).

יתרה מזו, בקורפוס שמאמר זה מבוסס עליו נמצאו דוגמאות רבות ומגוונות שנשוא מורחב מנוסח בהן בסביל. ראו למשל:

34. מסופקני אם מחקר מעין זה יכול בכלל להתבצע על ידי חוקר בודד, יהיה גאון ככל שיהיה, ואם יוכל להיערך מבלי להזדקק לסיוע של צה"ל, לפחות בכל הנוגע להמצאת נתונים (הארץ, 19.5.89).

35. גזר-הדין עמד להינתן שלשום (הארץ, 26.10.90).

36. ראשי הרשויות נבחרו בבחירות ישירות, ואילו מועצות הרשויות המשיכו להיבחר בשיטה היחסית, על-פי רשימות מועמדים, כמקודם (ידיעות אחרונות, 3.5.94)¹⁸.

מושא בראש המשפט יהיה אפשרות בלבדית כאשר הפועל הנטוי בנשוא המורחב מיוחס בבירור לפועל ולא לעצם ההתרחשות:

37. תמורת ויתורים משמעותיים מצידו רוצה אסד תשלום במטבע אמריקני ואת זה הממשל אינו מסוגל לתת לו לפי שעה (ידיעות אחרונות, 3.5.94)¹⁹.

18. בדוגמה שלהלן השינוי בהשוואה למבנה פעיל מקביל הוא כפול. הסבילות באה לידי ביטוי הן בפועל הנוטה הן בשם הפועל: "ועד שתיפתר הבעיה יימשך הובל להיערם ברחובות" (יומן הבוקר, רשת ב, 3.7.92).

19. לעומת זאת פועל העוזר יכול עשוי להתקשר הן לפועל הן להתרחשות: "יש כאלה שהם מאוד מסוכנים, מאוד לא יציבים, בקלי קלות יכולים ללחוץ על ההדק, ובקלי קלות יכול להיפלט להם כדור" (כל העיר, 26.10.90). גם הפעלים נטה והצליח נמצאו בסביל כשאין הם מתייחסים לפועל, לגורם מתכוון אלא הם "מסכמים" אירוע: "האם לא סביר להניח שדווקא אותם ספרים שהיה ניתן להשתמש בהם כבסיס ללימודי הרטוריקה הם שזכו בתשומת ליבם של המעתיקים ואילו ספרים אחרים [...] נטו להישכח?" (הארץ, 12.5.98); "ועם כל התאמצותו לא להאזין כלל לשטף דבריה ולהתאדש כליל לאותם דיבורים שמצליחים בכל-זאת להיקלט בתודעתו [...] " (ד' שחר, חלום ליל תמוז, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 68).

38. הדבר חמור במיוחד, כאשר את התוספת הזאת ייאלצו לשלם גם בחברות הממשלתיות (ידיעות אחרונות, 26.10.90).
- הגבלה נוספת על השימוש בסביל בטקסטים שנבדקו היא ההימנעות הניכרת משימוש במילת היחס על ידי בנטייה כאשר הפועל הוא כינוי גוף. משפט שמושאו בראשו ימשש חלופה הולמת במקרה זה, ראו למשל:
39. בבית היא מבשלת רק אוכל הודי. את התבלינים היא קונה במכולת של התימני באופקים שמוכר תבלינים הודיים (הארץ, 12.1.96).
- הגבלה אחרת כרוכה בהימצאות יסוד החוזר אל הפועל. בדוגמה 40, למשל, התיאור ראשון המתקשר לגוף הפועל ולא לרכיבי הפועל האחרים מונע, לדעתי, אפשרות להמיר את המשפט במבנה סביל מקביל:
40. את הדעה הנגדית, שעיקרה הצורך לפגוע מעט בדמוקרטיה כדי לשמור עליה, הציג ראשון נסים זוילי (הארץ, 26.2.93).
- גם בדוגמה 41 הרכיב הרפלקסיבי בצירוף למד על בשרו מונע את אפשרות ההמרה לסביל²⁰:
41. כשלא הולך, לא הולך. את הלקח הזה למד על בשרו ר.א. בן ה-46 ממנילה שבפיליפינים (ידיעות אחרונות, 3.5.94).
- 3.2 הדוגמאות שהובאו עד כה מציגות הגבלות על השימוש במבנה הסביל. הגבלה בולטת על השימוש במבנה פעיל שמושאו בראשו היא הימצאות תיאור בראש המשפט. בקורפוס הנבדק נקרתה דוגמה אחת בלבד שמושאו של משפט הפותח בתיאור מופיע בה לפני ציון גרעין המשפט:
42. בשדה התעופה, את הציווד אוספים ומעמיסים עובדים זרים [ניסוח הבא להדגיש, ככל הנראה, את העובדה שעובדים זרים ולא הקטארים, שהם המארחים, אוספים את הציווד] (ידיעות אחרונות, 3.5.94).
- תופעה אחרת הראויה לציון לעניין זה היא מיעוט המקרים של מושא בלתי מודע בראש מבנה פעיל (ראו לעיל, §2.2). מושא כזה יופיע, אם יופיע, עם מיליות דוגמת רק או גם, היוצרות קשר עם רכיב נתון בהקשר. ראו למשל:
43. היא בדקה חלקים של סוודרים [...] רק 20 או 30 חלקים ביום פסלה ואז פרמו את הסוודר וסרגו מחדש. את העבודה היתה עושה בעמידה – בישיבה היה הקצב איטי מידי, היא מסבירה...²¹ (הארץ, 12.1.93).

20. כבר עמד על כך כוזר במחקרו. ראו כוזר, 1989, עמ' 177.

21. אשר לחלקה השני של הדוגמה השווה לנאמר לעיל לגבי דוגמאות 12–14.

4. אמנם לא מעט גורמים מורפולוגיים ותחביריים ואף שיקולי ניסוח וסגנון מגבילים את הבחירה באחת משתי הדרכים להצגת הפעול בראש המשפט, אולם אין בהם כדי להקהות את ההבדל היסודי בין שני המבנים: במבנה הסביל, לעומת המבנה הפעיל שמושאו בראשו, אין הבלטה של התמה כנגד הרימה, ואין מודגשת בו נקודת המוצא של המשפט כנגד המשכו. הבדל זה עולה בקנה אחד עם אופייה של הפרדיקציה הסבילה, המתמקדת בעצם היקרות הפעולה ובתוצאתה יותר מבמשתתפיה.

במקצת המחקרים העוסקים בנושא הסביל מוצג מבנה זה כמבנה יסודי, כ־*construction plane*. במחקרים אחרים הוא נתפס כמבנה גזור, כמנגנון הפועל על מבנה יסודי. נראה כי ההשוואה בין שני המבנים מלמדת שבעברית בת ימינו המבנה הסביל הוא מבנה בלתי מאופיין ויש לראות בו מבנה יסודי לכל דבר.

רשימת הקיצורים

אנדרסן, Francis I. Andersen, "Passive and Ergative in Hebrew", in = 1971 *Near Eastern Studies in Honor of William F. Albright*, ed. Hans Goedicke, Baltimore & London 1971, pp. 1–15

באלי, Charles Bally, *Linguistique générale et Linguistique française*³, Berne 1950

בלאו, 1996 = יהושע בלאו, "כלום מציינת אֶת במקרא גם שימוש נומינטיבי", עיונים בבלשנות עברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 137–148 (תרגום מוער של Joshua Blau, "Zum angeblichen Gebrauch von *את* vor dem (Nominativ", *Vetus Testamentum* 4 [1954], pp. 7–19
בנודי, 1965 = אבא בנודי, "לתקנת לשון העיתונים", לשוננו לעם טז (תשכ"ה), עמ' 234–243

בר, 1997 = טלי בר, "הייחוד בעברית בת זמננו", לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 297–326
גבעון, Talmy Givón, *On Understanding Grammar*, New York 1979 = 1979
גבעון, Talmy Givón, "The Pragmatics of De-Transitive Voice: Functional and Typological Aspects of Inversion", in *Voice and Inversion*, ed. Talmy Givón, Amsterdam & Philadelphia 1992, pp. 3–44

גלינרט, Lewis Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, = 1989 Cambridge 1989

דיק, Simon C. Dik, *The Theory of Functional Grammar, I: The Structure of the Clause*, Dordrecht 1989

- הורביץ, 1994 = מירי הורביץ, אמצעים לשוניים להזרמת מידע בשיח: עיון בשיח המאמרני, עבודת דוקטור באוניברסיטת בראל, תשנ"ד
- הלידיי, Michael A. K. Halliday, "Notes on Transitivity and Theme = 1967, in English (Part 2)", *Journal of Linguistics* 3 (1967), pp. 199–244
- טאובה, 1997 = דנה טאובה, המבנה הסביל ושימושו בעברית בתימינו, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז
- טומלין, Russell S. Tomlin, "Focal Attention, Voice and Word = 1995, in *Word Order in Discourse*, ed. Pamela Downing & Michael Noonan, Amsterdam & Philadelphia 1995, pp. 517–554
- יספרסן, Otto Jepsersen, *A Modern English Grammar on Historical = 1924, Principles*, London 1924
- כוזר, 1989 = רון כוזר, מבנה המסר של המשפט בעברית ישראלית, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ן
- לונגייקר, Robert E. Longacre, *The Grammar of Discourse*, New = 1983, York & London 1983
- מתזוס, Vilem Mathesius, *A Functional Analysis of Present Day = 1975, English on a General Linguistic Basis*, The Hague & Paris 1975
- פולי ון ולין, William A. Foley & Robert van Valin, "Information = 1985, Packaging in the Clause", in *Language Typology and Linguistic Description*, I, ed. Timothy Shopen, Cambridge 1985, pp. 282–364
- קינן, Edward L. Keenan, "Passive in the World's Languages", in = 1985, *Language Typology and Syntactic Description*, I, ed. Timothy Shopen, Cambridge 1985, pp. 243–281
- קירצ'וק, Pablo Kirtchuk, "/et/ ou ne pas /'et/: l'actant Y en hébreu = 1993, et au-delà", *Actances* 7, Paris 1993, pp. 91–137
- רוזן, 1982 = חיים ב' רוזן, "אספקטים בחקר סדר חלקי המשפט בעברית הישראלית הכתובה", דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, חטיבה ד: הלשון העברית ולשונות היהודים, פולקלור ואמנות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 43–50
- רטצו, Jan Retsö, *The Finite Passive Voice in Modern Arabic = 1983, Dialects*, Orientalia Gothoburgensia, 7, Göteborg 1983
- רטצו, Jan Retsö, *Diathesis in the Semitic Languages: A = 1989, Comparative Morphological Study*, Studies in Semitic Languages and Linguistics, 14, Leiden 1989
- שיורסקה, Anna Siewierska, *The Passive: A Comparative = 1984, Linguistic Analysis*, London 1984

ההקטנה (הדימינוציה) בלשון הספרות בת זמננו

1. מבוא

ממד הגודל המופחת מובע באמצעים מילוליים (שמות תואר מזעירים, דימויים, מטפורות¹ וכדומה) ובאמצעים צורניים – צורני הקטנה היוצרים דימינוטיבים². לעברית בת זמננו מנגנון הקטנה ענף וכבר תיעדוהו החוקרים זינה רגב, מישל מסון³ ושמואל בולוצקי⁴. להלן מוצגת מערכת ההקטנה כפי שהיא משתקפת בלשון הספרות המקורית והמתורגמת (מיידית ומרוסית) במאה העשרים⁵. מתוך הטקסטים שבדקנו נראה שהשימוש ההולך ורב בצורני ההקטנה חדר גם ללשון הספרות. נראה שהולכת ומתגבשת מערכת ענפה ומגוונת של צורני הקטנה עד שאפשר לראות בה מנגנון לשוני חדש שחדר לעברית בת זמננו. במחקר זה הראיתי את תהליך חדירתו ללשון הספרות וניסיתי לענות על השאלות האלה: (א) מה יצר את ההבעה המרובה כל כך של אפקט ההקטנה על ידי צורן הקטנה? כיצד חדר מנגנון לשוני חדש זה ללשונם של הסופרים? (ב) מה אופיו של מנגנון ההקטנה ההולך ומתגבש בלשון ספרות ימינו: הוא סטטי או משתנה? מה הן צורותיו המועדפות בלשון הספרות ומדוע?

* מאמר זה מיוסד על פרק בעבודת דוקטור שכתבתי בהדרכת פרופ' מנחם צבי קררי ופרופ' יוסף בראל במחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות באוניברסיטת בראלן בשנת תשנ"ז (ראה שגיא). אני מבקשת להודות בזאת לפרופ' מאיה פרוכטמן על קריאת טיוטת המאמר ועל הערותיה.

1. דימויים כמו "עופות צלויים כגודל בוטנים", מטפורות כמו "עיר צעצועית", "מרכבה גמדית". הדוגמות מתוך "גוליבר בארץ הגמדים" ליונתן סוויפט, בתרגום שמואל יזרעאלי, תל-אביב תש"ל.

2. במונח דימינוטיב כוונתי ללקסמה המכילה צורן הקטנה.

3. אני מבקשת להודות לאסתר גולדנברג שהפנתה אותי למאמר זה וחימנה לי אותו.

4. רגב מתעדת את אמצעי ההקטנה בלשון זמננו בהראותה דימינוטיבים ברובדי לשון קדומים.

5. מסון מתאר את המערכת הדימינוטיבית בעברית בת זמננו ומסביר את תהליך היווצרותה.

בולוצקי סוקר את סוגי הדימינוטיב כפי שהוא משתקף במילון אבן-שושן.

6. הקורפוס שנבדק מפורט בנספח שבסוף המאמר.

1.1 דרכי ההקטנה בעברית בת זמננו

יצירת הדימינוטיב כרוכה בהכנסת שינויים מורפולוגיים בצורה קיימת כדי להפיק משמע של הקטנה. השינויים המורפולוגיים הם משני סוגים: (א) שינויים פנימיים, למשל הכפלת הרכיב העיצורי האחרון של המורפמה כמו חלק ← חלקיק, זקן ← זקנקן⁶; (ב) שינויים חיצוניים, למשל הוספת סיומת לבסיס חופשי נתון, בעיקר הסיומת -ון כגון עציץ ← עציצון אך גם הסיומת -ית רייה כגון כר ← כרית, עוגה ← עוגייה, וכן סיומות שאולות מלעז כגון -צ'יק (מרוסית): בחורצ'יק, -יקו (מספרדית יהודית): חבריקו, -וש (מפולנית): גבררוש.

1.2 כפל הקטנה

ההקטנה על ידי גזירה מורפולוגית מובעת בעברית במנגנון לשוני מגוון ומשוכלל המכיל רמות של אינטנסיביות. אכנהו כאן "כפל הקטנה". למשל, אפשר להוסיף את צורן ההקטנה -וֹנֶת לשמות (נטולי הרכיב הסמנטי חי) נוסף על צורן דימינוטיבי קיים⁷. נוצר המבנה הזה: בסיס+צורן+צורן, כגון פח ← פחית ← פחיונת, נקניק ← נקניקיה ← נקניקיונת, ובמשלבים נמוכים יותר ילד ← ילדון ← ילדונצ'יק; כלב ← כלבלב ← כלבלב'יקו. אפשרית אף זעירות משולשת: כלבלבונצ'יק (ואולי אף כלבלבצ'יקון). יש שמות עצם הניתנים למזעור בשתי דרכים: קערה, למשל, יכולה להזדער הן על ידי סיומת -ית – קעריית הן על ידי סיומת -וֹנֶת – קערונת⁸.

1.3 המצאי המילוני

על פי המצאי המילוני דימינוטיב הכפלה קיים רק במידה מוגבלת. הוא אופייני לשמות תואר, בעיקר אלה המגדירים צבעים ותכונות פסיכולוגיות, ופחות לשמות עצם. רוב השמות שההקטנה בהם נעשית בהכפלה הם שמות בעלי החיים (שפנפן, חזזיר)⁹. עיקר ההקטנה בעברית הישראלית נעשית באמצעות צורנים חיצוניים,

6. שינוי תנועי אינו יוצר שקיפות סמנטית בעברית בת זמננו. משה צבי סגל ואחריו צבי הרהב (בעקבות קרל ברוקלמן, תאודור גלדקה ואחרים) מביאים דוגמות רבות לשינוי כזה בערבית, כגון משקל קטאל (גֵּלֵאם = עלם) וצורת קטיל שנגזר ממנו (פֵּלֵיב = כלב קטן). ראה סגל, עמ' 140 והרהב, עמ' 132. לדעת רגב, השינוי התנועי נושא משמעות מקטינה גם בלשון ימינו. לביסוס דבריה היא מביאה צורות כמו קרפוד וחפרפור. צורות אלו אינן מתועדות אצל אבן-שושן, ונראה שבלשון ימינו לא הייתה להן, כנראה, הצלחה והן נשארו רק בפרקי הספרות שצוטטו מהם.

7. ראה בולוצקי, עמ' 59.

8. לפי מסון, יש דירוג של אינטנסיביות גם בין שני סוגי הדימינוטיב הללו (הפנימי והחיצוני). לטענתו, הכפלה מפיקה אינטנסיביות רבה מזו המופקת על ידי הוספת צורן (ראה מסון, עמ' 266).

9. ראה בולוצקי, עמ' 49. בולוצקי מבסס את דבריו במאמרו זה על בדיקת צורות ההקטנה המתועדות במילון אבן-שושן.

ובעיקר הסיומת י"ן. בולוצקי מצא ש"ן הוא סיומת ההקטנה השלטת (הבלתי מסומנת) למצער בלשון הכתובה (אצל אבן-שושן 130 מילים הן בעלות סיומת י"ן, ורובן המוחלט, כ-90, בעלות משמעות הקטנה)¹⁰. במאמר זה אציג את תפרוסת צורות ההקטנה בלשון הספרות בת זמננו ואשווה אותה לממצאים מילוניים אלו, אראה שבספרות היא שונה מהתפרוסת שבמילון ואסביר את הסיבות לשוני זה.

2. סריקת הממצאים ומיפויים

סריקת הממצאים¹¹ נעשתה בשני סוגי טקסטים: בלשון הספרות העברית המקורית (להלן ספרות מקורית) ובלשון הספרות המתורגמת. היקף הסריקה הוא 25,000 מילים בכל טקסט. נסרקו יצירות של עשרות סופרים. כל הטקסטים הם מלשון הפרוזה, והסוגה שנבדקה היא הסיפור הארוך והרומן. הסיכומים והמסקנות כוחם יפה רק לטקסטים שנבדקו¹².

במהלך איסוף הדימינוטיבים בספרות המקורית נתגבשו שלוש תקופות המציגות את תהליך היקלטותו של מנגנון ההקטנה בספרות העברית¹³: תקופה א, 1896–1929 (סוף המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים); תקופה ב, 1950–1969 (אמצע המאה העשרים); תקופה ג, 1980–1995 (סוף המאה העשרים). מכל תקופה נסרקו יצירות של יוצרים בולטים. לעתים נסרקו יצירות מספר של יוצר אחד¹⁴. בלשון התרגום נסרקו טקסטים ספרותיים המתורגמים מידיש ומוסית, שפות בעלות מנגנון דימינוטיבי פעיל וכולט שהיו שגורות בפי רבים מהסופרים העבריים

10. שם, עמ' 61.

11. סריקה ידנית של טקסט רצוף מתחילתו של כל ספר. במהלכה נרשם כל דימינוטיב. הדימינוטיבים של כל אחת מהיצירות מוינו בטבלה על פי הסוג הדימינוטי ועל פי מספר היקרויותיו בטקסט. מאחר שלא נעשתה בדיקה מסוג זה קודם לכן, לא היו לי ציפיות מוקדמות לגבי אופן פיזורם של הדימינוטיבים. הנחתי שהדימינוטיב השכיח יהיה בעל הסופית י"ן כפי שמצא בולוצקי ושתהיה קורליציה בין חדירת הדימינוטיב לספרות ובין חדירתה של הלשון הדבורה לספרות, מאחר שהשימוש בדימינוטיב ראשיתו בה.

12. הסריקה לוקה בוודאי בחסר או ביתר. בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים הייתה ראשית הכתיבה הספרותית החילונית בעברית. הלשון עדיין אינה דבורה, קהל קוראיה מצומצם ומעטים יחסית היוצרים בה. לכן נכללו בסקירת תקופה זו גם סיפורים קצרים (י"ל פרץ וח"נ ביאליק) על אף הכוונה לעסוק בטקסט אחיד וארוך יותר. לעומת זאת שלהי המאה העשרים מציגים פריחה של הספרות העברית בתקופה שהעברית מדוברת בפי קוראי הספרות ויוצריה. ריבוי היצירות יוצר אף הוא קושי בפריסת תמונת מצב אחידה של תופעה לשונית.

13. ראה בנספח.

14. דבר זה אינו פוגע בממצאים, שכן ההקטנה אינה סוגל סגנוני. ראה הרחבה בעניין זה, אצל שגיא, עמ' 71.

בראשית המאה. יצירות אלה תורגמו לעברית בתקופה המקבילה לזו של היצירות המקוריות שנסקרו במחקר זה.

אמצעי ההקטנה מוינו על פי קריטריונים מבניים. הגדרתה הסמנטית של מילה כדימינוטיב נקבעת על פי מילון אבן-שושן או על ידי וידוא הימצאותו של בסיס חופשי נטול משמע הקטנה לצדו של הדימינוטיב.

השוואה בין הטקסטים המקוריים הראתה את מידת היקלטותו של המנגנון הדימינוטיבי בלשון הספרות העברית, והשוואה בין הטקסטים המתורגמים אפשרה לבחון את יכולתה של העברית במהלך תולדותיה להיענות לתביעות ההקטנה המורפולוגית העולות מהטקסטים המקוריים. כמו כן נעשתה השוואה בין ממצאי הטקסטים העבריים ובין הממצאים בתרגומים כדי לעמוד על הדומה ועל השונה בשימוש במערכת ההקטנות.

2.1 הדימינוטיב בלשון הספרות העברית המקורית

הנה ממצאי סריקת הספרות העברית המקורית בשלוש התקופות שנתגבשו:

התקופה	הקטנה באמצעות שם תואר		הקטנה באמצעות צורנים		מספר כל ההקטנות		שיעור השימוש בצורנים	
	תבניות	תמניות	תבניות	תמניות	תבניות	תמניות	תבניות	תמניות
א	19	21	10	22	29	43	34%	51%
ב	23	27	24	41	47	68	51%	60%
ג	30	36	22	40	52	76	42%	53%

השוואת הממצאים מלמדת שהולך וגובר השימוש בביטויי ממד הגודל המופחת (ובכלל זה אף עלייה בהקטנה, בהוספת שם תואר מקטין) לשם העמדת תמונת העולם הבידייונית. ניכרת עלייה תלולה בשימוש בדימינוטיב (בכל סוגי ההקטנה בדרך המורפולוגית) בתקופות ב ו-ג לעומת שיעור השימוש בו בתקופה א. סופרי תקופה א מעדיפים להביע את ממד הגודל המופחת באמצעות הוספת שם תואר מקטין. ביצירות בתקופה ג שוב מעדיפים את ההקטנה בדרך זו.

הטבלה מציגה עלייה בשימוש בתבנית הדימינוטיב בתקופות ב ו-ג לעומת תקופה א. בתקופה א הגיוון הדימינוטיבי מצומצם והמילים חוזרות ונשנות כמעט אצל כל היוצרים. דוגמות: תכונות – אדמוני, שמנוני, ערמומיות; תחושות – קריר, מריר; עצמים – תלולית, גבשושית וצבעים – אדמדם, שחרחר. התרבות התבניות מלמדת על גיוון לשוני הולך ורב – מדד לעושר לשוני מתעצם¹⁵.

15. ראה שורצולד, בורלא, עמ' 14.

2.2 הדימינוטיב בלשון התרגום הספרותי

ערכתי השוואה בין המילים שבחרו המתרגמים לתרגום הדימינוטיב בטקסט המקורי מידיש ומרוסית¹⁶, ועלו הדברים האלה:

1. השימוש בדימינוטיב בטקסט בידיש (אחרי שנפשו מבנים דמויי הקטנה) גבוה הן במספר התבניות הן במספר התמניות משיעור השימוש בו בטקסטים המקבילים שבתרגומים לעברית. הנה דוגמות לסיכומי הממצאים ביצירות אחדות:
א. מוטל בן פייסי החזן – מקור של שלום עליכם מול תרגומיו: ביאליק ורבניצקי, 1909; ברקוביץ', 1912; אופק, 1976; אהרונ, 1980.

	שלום עליכם	ביאליק ורבניצקי	ברקוביץ'	אופק	אהרונ
תבניות	52	7	7	20	6
תמניות	133 ¹⁷	9	10	29	7

ב. דער פער'כשופ'טער שניידער – מקור של שלום עליכם וארבעה תרגומים: ביאליק, 1908; ברקוביץ', 1940; אהרונ, 1983; אהוביה, 1995:

	שלום עליכם	ביאליק	ברקוביץ'	אהרונ	אהוביה
תבניות	88	3	5	20	7
תמניות	143	3	5	20	18

ג. ווען יאש איז געפארן – מקור של יעקב גלאטשטיין ותרגומו של מירון.

	גלאטשטיין	מירון
תבניות	58	9
תמניות	83	9

ממצאים דומים נמצאו בטקסטים המתורגמים מרוסית. נראה אפוא שהמתרגמים מעדיפים הקטנה על ידי שם תואר על דימינוטיב כתרגום לדימינוטיב שבטקסט המקור.

2. לעומת זאת יש שהמתרגמים (בעיקר אופק) בוחרים דימינוטיב במקום שאין דרישה כזאת במקור: "ווארעמן" – חמימה (אופק); "פינסטער" – אפלולי (אופק); "אויף א זייט" – עקמומית (ברקוביץ'); "א וויסע זאך" – עפרורית (ביאליק ורבניצקי

16. לפירוט רשימת היצירות שנסרקו ראה בנספח.

17. מנייה זו אינה כוללת את הצורות א ביסל וא שטיקל המופיעות בטקסט יותר מעשר פעמים, שכן הן מעין צורה כבולה וקפואה של שגרת לשון.

וברקוביץ'). שימוש זה בדימינוטיב הוא פרי גמישות לשונית חדשה שחדרה ללשון הספרות.

3. בתרגומים מיידש אפשר למצוא את שני סוגי הדימינוטיב, החיצוני והפנימי, בלא העדפה ברורה של אחד הסוגים.

4. התרגומים מיידש נחלקים לשתי קבוצות לפי שיעור השימוש בדימינוטיב והם מייצגים למעשה שני דורות בתרגום¹⁸. בקבוצה אחת ביאליק ורבניצקי וברקוביץ', מתרגמים מראשית המאה הממעטים להעמיד דימינוטיב כנגד זה שבטקסט המקורי. שיעור השימוש בדימינוטיב בטקסטים אלו דומה לשיעורו בתקופה א של הספרות העברית המקורית. בקבוצה השנייה אהרני, אופק ואהוביה, מתרגמים משלהי המאה הנענים במידה ניכרת יותר לתביעות הטקסט המקורי המכביר בצורות הקטנה ומעמידים דימינוטיבים רבים יותר. מידת השימוש בדימינוטיב אצל מתרגמים אלו דומה למצוי בתקופה ג בספרות העברית המקורית.

השוואה ממצה יותר בין תרגום ובין מקור יכולתי לעשות ביצירתו של דוסטויבסקי "החטא ועונשו", שנכתבה ברוסית במקורה¹⁹. הנה אפוא הממצאים:

היוצרים	ברנר	ולפובסקי	זמירי	ארד	קריקסונוב	ספרות עברית מקורית		
						תקופה א	תקופה ב	תקופה ג
תבניות	10	31	22	35	28	10	24	22
תמניות	19	59	47	77	55	22	41	38

מצאתי שיש התאם כרונולוגי בשיעור השימוש באמצעי ההקטנה:

א. מיעוט השימוש במנגנון הדימינוטיבי זהה (בתבניות ובתמניות) בתרגום ובמקור בראשית המאה. תרגומו של ברנר נעשה בזמן שנכתבו היצירות בתקופה א, ודל בו השימוש בדימינוטיב. בשנות השישים חלה עלייה תלולה בשימוש באמצעי הקטנה הן במקור הן בתרגום. תלילותה רבה יותר בלשון התרגום.

ב. בספרות המקורית הולך ומצטמצם הפער בין תבניות לתמניות עם העלייה בשימוש בדימינוטיב. בספרות התרגום הפער עומד בעינו והוא 1:2.

ג. ההבדל העיקרי בשימוש בדימינוטיב בין לשון התרגום ללשון המקור נוצר בתקופה ג, שנות השמונים והתשעים של המאה העשרים. בלשון הספרות המקורית

18. לא מצאתי יצירה ביידש שתרגומיה יתפרטו על פני שלוש התקופות שנתגבשו בספרות העברית המקורית. יצירה כזאת נמצאה בתרגום מרוסית, החטא ועונשו לדוסטויבסקי.

19. בדקתי שישה תרגומים, אחד מהם ליידש, וראה את פירוטם בנספח. מלבדם בדקתי עוד בתרגומים האלה: "נפשות מתות" של גוגול בתרגומיהם של יצחק שנברג (1948) ושל צבי ארד (1992); "חיל פרשים" לבאבל בתרגומיהם של אברהם שלונסקי (1963) ושל נילי מירסקי (1987). תרגומים אלו תומכים בממצאים שמוצגים כאן. בסריקת המקור הרוסי של "החטא ועונשו" נעזרתי בבוריס קוטלרמן, דוקטורנט מהמרכז ללימודי יידיש על שם רינה קוסטה באוניברסיטת בראילן, וברצוני להודות לו בזאת על עזרתו זו.

ניכרת התייצבות במנגנון הדימינוטיבי; ההבדל בין תקופה ב ובין תקופה ג מוצרי. לעומת זאת הנסיקה בשימוש הדימינוטיב בלשון התרגום של התקופה המקבילה נמשכת, מפני שנוצרה גמישות לשונית שמאפשרת היענות לדרישה העולה מטקסט המקור עתיר הדימינוטיבים להעמיד מקבילה נאותה למקור. זאת ועוד. המתרגמים שאוזנם כרויה לרכיב המוסיקלי של לשון עתירת הקטנות מכבירים הקטנות בתרגומיהם כדי להעתיק מן המקור לא את המקבילות הלקסיקליות בלבד אלא אף את טעמו המוסיקלי.

הטבלה שלהלן מציגה פריסה של סוגי הדימינוטיב – תרגום לעומת מקור²⁰:

	תרגומי "החטא ועונשו"							ספרות עברית מקורית
	ברנר	ולפובסקי	זמירי	ארד	קריקסונוב	תקופה א	תקופה ב	
הכפלה	15/9	18/13	21/11	27/18	26/15	21/9	30/17	24/15
סיומת	4/1	41/18	26/11	50/17	29/13	1/1	11/7	14/7

ההשוואה מעלה כמה ממצאים:

א. בתקופה א יש התאם בין התרגום ובין הספרות המקורית בפריסת סוגי הדימינוטיב.

ב. בשתי התקופות האחרות השימוש בדימינוטיב ההכפלה דומה בתרגום ובספרות המקורית פרט להבדלים קלים (שימוש מועט במקצת של ולפובסקי וזמירי). יש התאם גם ביחס שבין תבניות לתבניות בשני סוגי הספרות, המקורית והמתורגמת. ממצאים דומים עלו גם מההשוואה בין התרגומים מיידים ובין הספרות המקורית. ג. הבדל חשוב בין התרגום לספרות עיקרו בדימינוטיב החיצוני. שיעור השימוש בו בתרגומים כפול (גם תבניות וגם תמוניות) מזה שבספרות המקורית, שיש בה העדפה ברורה של זיעור על ידי הכפלה. הכיצד? נראה שיש כאן השפעה של שפת המקור: הטקסטים המקוריים הן בידיש הן ברוסית מכילים מנגנון דימינוטיבי חיצוני. טבעי אפוא שהמתרגם יבחר אף הוא בדימינוטיב מסוג זה תרגום מתאים אם הוא אפשרי בשפת היעד²¹.

עוד הבדל חשוב בין הספרות המקורית לספרות המתורגמת נמצא בשיעור השימוש בצורנים יֶזֶן וֶיֶת. הם השכיחים ביותר בכל הטקסטים הספרותיים שנבדקו, אלא שבספרות המקורית השימוש בסיומת יֶת כפול מהשימוש בסיומת יֶזֶן (וכן יֶזֶת). ממצא זה אינו מתיישב עם קביעתו של בולוצקי שהצורן יֶזֶן הוא הצורן הבלתי מסומן לציון הזעירות בעברית בת זמננו. ההסבר לממצא זה קשור לקיבעון ההולך ומתפשט בלשון זמננו בסיומות יֶת וֶיֶת. בצורנים אלו חל תהליך של נטרול

20. הסימון הוא תבניות/תמוניות.

21. ראה את תיאור התהליך אצל מסון, עמ' 274–275.

משמע ההקטנה. השימוש הרב בסיומת יית' בלשון הספרות המקורית כולל הרבה מילים שמשמע ההקטנה של הסיומת אינו חד-משמעי בהן²². כדי לציין הקטנה חד-משמעית ישתמש הכותב בסיומות י'ון ור'נת, המתאימות יותר לצורך זה. המתרגמים מידיש או מרוסית, לשונות בעלות מנגנון הקטנה פורה ודומיננטי מאוד, חיפשו חלופות להקטנות חד-משמעיות, ולכן העדיפו את הסיומות י'ון ור'נת מן הסיומת יית'. מכאן ש'ון היא הסיומת החד-משמעית הבלתי מסומנת לציין אפקט ההקטנה הן במצאי המילוני הן בשימוש בטקסטים רצופים – בלשון הספרות.

3. ניתוח הממצאים ומסקנות

השימוש ההולך ורב במשמע ההקטנה מלמד על צורך קוגניטיבי חדש שנוצר בקרב דוברי העברית בת זמננו, ואת ביטוי מצינו בלשונם של הסופרים והמתרגמים לעברית. אין זה צורך שבכורה (יש שפות נטולות מנגנון דימינוטיבי), ואכן קמו לה לנטייה זו מתנגדים רבים שביקשו לשמר את אופייה של לשון המקורות, הממעיטה בדימינוטיבים. למשל, צבי הריזהב כותב: "כמה משונות וכמה מבהילות צורות ההקטנה של כלבלב, חתלתול וכדומותיהם"²³. מילים ודרכי גזירה אלו אינן מבהילות כיום איש, ולא זו בלבד אלא הן רגילות ושגורות בלשון ימינו. המציאות והחיוניות של הלשון החיה גברו על החששות, וכושר ביטוי ממד הגודל המופחת הלך וגבר. הדימינוטיב חדר ללשון העברית בכל שימושיה ובכל משלביה. השינוי הדומיננטי חל במיוחד עד שנות השבעים.

3.1 מקור המנגנון הדימינוטיבי ודרכי חדירתו לדיבור העברי

שני גורמים הקלו את אימוצו של המנגנון הדימינוטיבי:

א. המנגנון הלשוני של מחיי השפה העברית יסודו בלשונות האם שלהם – יידיש ובדרך כלל גם רוסית וגם ספרדית יהודית²⁴. ללשונות התשתית הללו מנגנון הקטנה מפותח, ויש להניח שהעברית הושפעה ממנו לא מעט בשל הצורך של דובריה להביע את ממד הגודל המופחת באמצעי שהיה טבוע בידע הלשוני שלהם. היטיב לבטא זאת זאב יעבץ: "רבים מחוכבי לשוננו מתאוננים על אשר תחסר בעברית דרך ההקטנה הנוהגת בלשונות לחן ולנועם" (יעבץ, עמ' 90). חוסר זה הוא שאפשר הטמעה חזקה כל כך של מנגנון דימינוטיבי בעברית. תהליך קליטתו מורכב ומקורי: המורפמות החדשות שהוכנסו לשמש במנגנון הגזירה הן חומרי גלם לשוניים של

22. על הדימינוטיבים הפריפריים ראה שם, עמ' 264–265.

23. הריזהב, עמ' 142. ראה גם ולוטניק, זארובסקי וליילנבלום המעלים את חששותיהם שמא יחדרו לעברית יסודות זרים לה כמו הדימינוטיבים.

24. ראה שורצולד, ספרדית יהודית, עמ' 33–38.

השפה הקולטת דווקא²⁵. בהיות החייאת הלשון העברית תהליך אידאולוגי-רגשי הוא היה טהרני בכיוונו, ומוביליו השתמשו בחומרים לשוניים מתוך מאגרי העברית (סיומת משקל קטלון וסיומות הנקבה י"ת ורי"ה). כך הם יצרו מחומרים שמיים מנגנון לשוני אירופי ביסודו²⁶.

ב. תהליך "השמשת" העברית אצל מחייה בראשית המאה העשרים היה מלווה תהליך נוסף: התגבשותה ותחייתה של הלשון העתיקה והתאמתה למציאות מתחדשת. דבריו של סגל²⁷ על תקופת העלומים של הלשון, תקופה שבה טבוע בלשון כוח היצירה וגמישות הנטייה, יפים כנראה גם ללשון בתחייתה, שבה מתחדשת גמישותה הראשונית. כך אפשר להבין את הפתיחות המורפולוגית שאפשרה את קליטתו של מנגנון לשוני ענף כל כך כמו מנגנון ההקטנה שקודם לכן נעדר מלשוננו בצורה זו.

3.2 חדירת מנגנון הדימינוטיב ללשון הספרות

התפתחות מנגנון הזעירות בלשון הדבורה קדם, כפי הנראה, לחדירתו ללשון הספרות²⁸. לשון הספרות המקורית והמתורגמת של ראשית המאה נטולה מנגנון הקטנה פעיל. המילים המציינות הקטנה מעטות ולקוחות מלשון המקורות. הכתיבה בעברית הייתה מדודה, ועדיין לא טבעית ולא שוטפת. היא הייתה מסוגגנת וערוכה מדי, שכן הדיבור ושינויים שחלים בלשון חיה עדיין לא נתנו בה את אותותיהם. בדימינוטיב, כנראה, השתמשו בלשון הדיבור, וידוע שרבים דיברו יידיש, או לפחות תיכלו בה את דבריהם. גם היצירות הספרותיות מעמידות דמויות רבות דוברות יידיש.

בשנות החמישים והשישים הספרות כבר בעלת מנגנון הקטנה פעיל ומגוון מאוד. כיצד חדר מנגנון זה לספרות העברית?

תשובה מסוימת לשאלה זו מתקבלת מתוך מעקבה של רינה בן-שחר אחר חדירת הלשון הדבורה לספרות העברית²⁹. הספרות העברית הייתה זקוקה להתבססות רבת

25. ראה מסון, עמ' 279.

26. מסון מדבר על טרנספר בין הלשונות (עמ' 277) ועל עקרון העברות (עמ' 275) במהלך קליטת המנגנון הדימינוטיבי.

27. ראה סגל, עמ' 139.

28. בלשנים רבים סבורים כך. סגל (עמ' 139) טוען שצורות ההקטנה שייכות ללשון הדיבור היום-יומי, ולכן נשתמרו במקרא רק מעטות מהן. לפי הריוחב (עמ' 127) מקורן בלשון התקשורת בין המבוגרים לתינוקות. לילנבלום (עמ' 130) קובל על שהדוברים ("הקולוניאליסטים באה"ק") אינם מחכים לפסיקות הסופרים בענייני הלשון ומייצרים דמינוטיבים של הכפלה למכביר. התהליך שאתאר בהמשך, חדירת המנגנון הדימינוטיבי לספרות בד בבד עם חדירתה של הלשון הדבורה, מחזק בעליל הנחות אלה.

29. ראה בן-שחר, עמ' 164, 170–171.

שנים כדי להינתק מקשיחות הבידול המשלבי ולפתוח פתח לכניסת הלשון הדבורה. בן-שחר מתארת תהליך הדרגתי: ספרות שנות הארבעים, החמישים והשישים מתאפיינת בניסיון לאימוץ יסודות לשוניים של דיבור בלשון דיאלוגים, אך עדיין היו התוצאות דיאלוגים בלשון מלאכותית. ברבות הימים משתכלל כושר הביטוי, ובשנות השבעים הסופרים מסוגלים ליצור דיאלוג אמין בלשון הדיבור. לשון הסיפור ממשיכה להיות מוגבלת לכללי כתיבה נוקשים. רק בשנות השמונים נוצר טשטוש גבולות מסוים בין לשון הדיאלוגים ובין לשון הסיפור. הלשון הדבורה זכתה לגיטימציה ולהכרה בחשיבות התפקיד שהיא ממלאת בעיצוב הדמויות ובעיצוב העלילה בסיפורת של סוף המאה³⁰. תיאוריה אלו של בן-שחר יפים במידה רבה גם לתיאור חדירת הדימינוטיב אל הספרות. תהליך טשטוש הבידול המשלבי סייע לדימינוטיב לחדור ללשון הספרות. הדימינוטיב, שמקומו נפקד מספרות ראשית המאה, מופיע במנגנון עשיר ומגוון באמצע המאה הנוכחית ובשלהיה.

מנגנון ההקטנה נקלט בחיבה רבה בספרות העברית, כפי שנראה ביצירותיהם של סופרי תקופה ב. העברית במצבה הייתה קרקע פורייה לספיגת שינויים רבים ועצומים בתוך פרק זמן קצר יחסית. כנראה, הכבדת דרכי הקטנה נתחבבה כל כך גם כי התמקמה בחלל פנוי. היא השתלבה ב"גיוס" הכללי של אמצעי הבעה שנקנו מכל הבא לפה³¹.

3.3 הדימינוטיב בספרות העברית של שלהי המאה העשרים

סריקת מנגנוני הזעירות ביצירות הספרות של שלהי המאה העשרים חושפת את התופעות האלה:

א. כאמור, משמעות ההקטנה של הצורנים יית וייה נוטרלה והם נתקבעו לציון מסומן קטן. התהליך דומה לתהליך שחל בסיומת ךָּה, שנשאה בעבר ערך דימינוטיבי ואיבדה אותו בלשון ימינו ואשר שרידיה מצויים כיום במילים כמו גבעה ועיירה. כפית שונה מכף קטנה: לצד כפית יש מסומן שהוא כף קטנה ואינו כפית. גם כוסית אינה כוס קטנה ושקית אינה שק קטן, וכל צנונית היא צנון קטן אך לא כל צנון קטן הוא צנונית. כך גם כאשר לסיומת ייה: בעברית של שלהי המאה העשרים לחמנייה, מציינה ועוגייה מציינות מסומנים במציאות בדיוק כמו שקדייה ומאפיייה. הקיבעון בולט בשימוש בצורנים האלה ליצירת אפקט של היתול וגיוון בלשון מדורי הרכילות³². הקיבעון הוא חלק מתהליך של פישוט המערכת שבמהלכו תפסה נֶת את מקומן של סיומות אחרות³³.

30. ראה שם, עמ' 170–171.

31. שושנה בהט מבחינה בין דרכים לגיטימיות ("דרך המלך") ובין דרכים לא לגיטימיות להיתוספות מילים לעברית (ראה בהט, עמ' 510–530, בעיקר בעמ' 511, 516 ו-521).

32. ראה מוצניק.

33. ראה מסון, עמ' 278.

ב. לאפקט ההקטנה משמשים כיום שני סוגי הדימינוטיב שהוצגו לעיל:

1. הדימינוטיב הפנימי, הנוצר על ידי הכפלת אחד מרכיבי השורש (קצרצר, דקיק, צחקק), הוא המועדף בספרות המקור³⁴, שלא כמצאי המילוני שהציג בולוצקי (אולי אפשר להסביר זאת בהעדפתם של הסופרים לדבוק בעברית בטוהרתה, העדפה המוכרת גם ממינוט שילוב הלעז בטקסטים ספרותיים יחסית לטקסטים אחרים). בולוצקי (עמ' 55) ציין את הפרודוקטיביות הנמוכה של ההכפלה כיוצרת אפקט הקטנה. לפי ממצאיו, דימינוטיב זה פורה בעיקר בשם תואר ופחות מכך בשם העצם, ושם הוא מצוי בעיקר בשמות בעלי חיים. אמנם סקירת לשון הספרות מלמדת שסוג זה פורה מאוד כשבסיסו שם תואר, אך מתקופה ב, משנות החמישים, ניכרת תזוזה קטגוריאלית של בסיס הדימינוטיב הזה. נצפתה עלייה ניכרת בהפעלתו על בסיסים שהם שמות עצם ולא רק שמות בעלי חיים. שכיחות מילים כמו שפמפס, לחשושים, צחקוק ועוד. בלשון התרגום מועדף הדימינוטיב החיצוני – אולי בהשפעת הלשון המתורגמת.

2. הדימינוטיב החיצוני, הנוצר על ידי הוספת הצורן יֶזֶן לבסיס נתון (מטבחון, חדרון), הוא הדרך הבלתי מסומנת לתיאור ההקטנה בעברית בת זמננו. בולוצקי מנמק זאת בגמישותו של הצורן, ביכולתו להצטרף כמעט לכל שם בהתניות פונטיות מסוימות וגם לצורות שאינן מתועדות במילון, באפשרות להוסיפו על גבי הקטנה מורפולוגית קודמת (חתול + הכפלה = חתלתול; חתלתול + יֶזֶן = חתלתולון). תופעת הקיבעון של צורני ההקטנה המתרחש בצורני יֶזֶן ויֶזֶה מחזקת את טיעונו, שהרי לשון התרגום לעברית מיידיש ומרוסית הנתבעת להעמיד אקוויוולנטים לדימינוטיב בלשון המקור מכבירה בצורות עם יֶזֶן, שהוא צורן הקטנה מובהק. גם בבסיס הצורן חלה תזוזה קטגוריאלית. באמצע המאה העשרים ובסופה החל צורן זה, שנטה להצטרף לשם עצם, להופיע בספרות בצירוף לשמות תואר (צירוף לשם תואר היה נדיר, למשל אדמוני מרובד לשון המקרא). בולוצקי מביא דוגמות כמו חמודון, חביבון ועוד. גם בספרות המקורית נמצאו צורות כאלה, אך מעטות בלבד: טפשוון, צעירונת ומצחיקון. שימוש רב וכולט בדימינוטיב זה כשבסיסו שם תואר נמצא בתפוצה רבה בתרגומו של ולפובסקי "לחטא ועונשו": ישישונת, חביבון, גבוהונת, דקיקונת, ניקלונת³⁵ ועוד. צורות כאלה שכיחות בלשון הדבורה³⁶.

34. מסון טוען שגם ההכפלה יוצרת צורות דימינוטיביות לא מפורשות. מילים כמו חבלבל, חמצין, כוסיס (מסון, עמ' 266). נראה לי שבלשון ימינו אין המשמעות הדימינוטיבית שקופה במילים האלה.

35. "החטא ועונשו" בתרגום ולפובסקי, עמ' 44, 57.

36. צורות אלה באות גם בלשון העיתונות, למשל "אז היו לו שתי נשים וקלטת ועכשיו הוא נשען בכל מקום על שרה השקטונת" (אבירמה גולן, הארץ, 3 במאי 1996, עמ' 2א).

החוקרים בראשית המאה שנתנו דעתם לחדירת מנגנון ההקטנה ללשון העברית דיווחו עליו, הזהירו מפניו³⁷, אך גם נתנו יד למנגנון זה והציעו מילים חדשות להעשרתו. למשל, זארוזבסקי מציע מלכונית (=מלכה קטנה), עלימה (=עלמה קטנה). אורנן מזכיר במבוא למילון את תביבה (=תביבה קטנה), יציצור (=חידק) ועוד³⁸. כמה מהמילים נתקבלו ואחרות נשכחו. דברי החוקרים משקפים התלבטות קשה באשר לצביונה של העברית. הם ראו עצמם אחראיים לשפה הצועדת את צעדיה הראשונים במציאות לשונית בעייתית, אשר בה היישוב העברי נתון במגע עם לשונות רבות ונחשף למציאות המודרנית.

עם כל ההתנגדות ליידיש, שראו בה שפה גלותית ובלתי ראויה, לא היה אפשר לחמוק מהשפעתה על העברית המתחדשת. בתחום ההקטנה השפיעה היידיש השפעה סמויה, שכן מנגנון ההקטנה בעברית שונה לחלוטין מן המנגנון המקביל ביידיש או בשפות הסלוויות, והחומרים הלשוניים שלו לקוחים ממאגרי העברית. כמות השפיעו עוד לשונות שהיו כפי דוברי העברית הראשונים. ההשפעה מתבטאת אפוא לא בהעתקה מורפולוגית אלא ביצירת הצורך המנטלי להשתמש בצורני הגזירה המורפולוגיים שהכירו. צורך זה הניב מנגנון לשוני דימינוטיבי חדש ומשוכלל בעברית בת זמננו.

רשימת הקיצורים

מאמרים

- בהט = שושנה בהט, "דרכה של האקדמיה ללשון העברית בחידושי מלים: על ענייני ניסוח או ניסוח ענייני", לשוננו לעם לח (תשמ"ז), עמ' 510–530
 בולוצקי = Shmuel Bolozky, "On the Formation of Diminutives in Modern Hebrew Morphology", *Hebrew Studies* 35 (1994), pp. 45–62
 בן-שחר = רינה בן-שחר, "לשון דיבור ולשון כתב בסיפורת", העברית שפה חיה, בעריכת עוזי אורנן, רינה בן-שחר וגדעון טורי, חיפה תש"ן, עמ' 163–174
 ברוקלמן, דקדוק משווה = Carl Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, I–II, reprint, Hildesheim 1966 (Berlin 1908–1913)
 הרזהב = צבי הרזהב, "צורות ההקטנה וההגדלה", לשוננו א (תרפ"ח–תרפ"ט), עמ' 127–142

37. לעיל, הע' 23, וראה גם לזבניק, עמ' 83, הע' 1.

38. אורנן, במבוא, עמ' א–יג.

זארוובסקי = אברהם זארוובסקי, "גאולת הלשון העברית", הצפירה צט (תרע"ג), עמ' 3

זלוטניק = יעקב זלוטניק, "'ירקרק' 'אדמדם'", לשוננו א (תרפ"ח-תרפ"ט), עמ' 447-443

יעבץ = זאב יעבץ, "שפת ציון", קבץ "הארץ", ב, שער ה, ירושלים תרנ"א, עמ' 94-90

לזבניק = מ"ב לזבניק, "ההקטנה של שמות פרטיים", שפתנו א (תרפ"ג), עמ' 90-83

לילנבלום = מ"ל לילענבלום, "להרחבת השפה", השלוח ג, ברלין תרנ"ח, עמ' 132-125

מוצ'ניק = מלכה מוצ'ניק, "סופית קטנה שהגדילה לעשות", חלקת לשון 23 (תשנ"ז), עמ' 22-13

מסון = Michel Masson, "Remarques sur les diminutifs en hébreu israélien", *Actes du premier congrès international de linguistique sémitique et chamito-sémitique*, The Hague & Paris 1974, pp. 256-279
סגל = משה צבי סגל, "הזעירות בעברית", כתבי האוניברסיטה העברית בירושלים, מדעי היהדות, א, ירושלים תרפ"ו, עמ' 152-139

רגב = זינה רגב, דרכי ההקטנה בעברית של ימינו, עבודת מוסמך באוניברסיטה העברית בירושלים, תשי"ט

שגיא = חנה שגיא, שינויים מורפו-סינטקטיים אחדים בלשון התרגום הספרותי מידיש לעברית על פי תרגומים מכתבי שלום-עליכם, עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ז

שורצולד, בורלא = אורה רודריג-שורצולד, "קטנים וגדולים ביצירת עודד בורלא: עיוני לשון וספרות", באמת?! (כתב-עת לחקר ספרות הילדים) 6-7 (תשנ"ג), עמ' 26-11

שורצולד, ספרדית יהודית = אורה (רודריג) שורצולד, "שקיעי ספרדית-יהודית בעברית החדשה", פעמים 56 (תשנ"ג), עמ' 47-33

מילונים

אבן-שושן = אברהם אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים תשכ"ט, שלושה כרכים

אורנן = עוזי אורנן, מילון המילים האובדות, ירושלים ותל-אביב תשנ"ו
בן-אמוץ ובן-יהודה = דן בן-אמוץ ונתיבה בן-יהודה, מילון אחול מניקי לעברית מדוברת, ב, תל-אביב תשמ"ב

נספח

להלן רשימת היצירות ששימשו קורפוס בסריקת הדימינוטיב בלשון הספרות.

א. ספרות עברית מקורית

התקופה הראשונה: 1896–1929

ש"י אברמוביץ', "מסעות בנימין השלישי", כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, תל-אביב תש"ך

ש"י אברמוביץ', "ספר הקבצנים", כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, תל-אביב תש"ך

מרדכי זאב פיאברג, לאן? ועוד סיפורים, כתבים, תל-אביב תש"ך

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, רומנים קצרים, ירושלים תשל"א

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, מרים, תל-אביב תשל"ב

חיים יוסף ברנר, "מסביב לנקודה", כתבים, א, תל-אביב תש"ו

חיים יוסף ברנר, "שכול וכשלון", כתבים, ב, תל-אביב תש"ו

יהודה לייב פרץ, מפי העם, תל-אביב 1950

אורי ניסן גנסין, אצל, תל-אביב 1965

אורי ניסן גנסין, "הצדה", כל כתבי אורי ניסן גנסין, תל-אביב תשמ"ב

אהרון ראובני, עד ירושלים, תל-אביב 1987

אהרון ראובני, שמות, תל-אביב תש"ל

דוד פוגל, חיי נישואין, תל-אביב תשמ"ז

התקופה השנייה: 1950–1969

ס' יזהר, שיירה של חצות, תל-אביב תשל"ב

ס' יזהר, ימי צקלג, תל-אביב תשמ"ט

נתן שחם, תמיד אנחנו, מרחביה 1952

נתן שחם, חכמת המסכן, מרחביה 1960

אהרון מגד, חדוה ואני, תל-אביב תשי"ד

אהרון מגד, ישראל חברים, תל-אביב תשט"ז

אורי אורלב, עד מחר, תל-אביב תשי"ט

חנוך ברטוב, לב חכמים, מרחביה 1962

רחל איתן, ברקיע החמישי, תל-אביב תשכ"ב

יהושע קנז, אחרי החגים, תל-אביב תשכ"ד

בנימין תמוז, חיי אליקום, תל-אביב תשכ"ה

עמוס עוז, מקום אחר, ירושלים 1989

עמוס עוז, מיכאל שלי, תל-אביב 1983

דן צלקה, ד"ר ברקל ובנו מיכאל, רמת-גן 1967

אהוד בן עזר, אנשי סדום, תל-אביב תשכ"ח

התקופה השלישית: 1980–1995

יעקב שבתאי, סוף דבר, תל-אביב תשמ"ד
 דוד גרוסמן, עיין ערך אהבה, ירושלים תשמ"ו
 דוד גרוסמן, ספר הדקדוק הפנימי, תל-אביב תשנ"א
 דוד גרוסמן, יש ילדים זינגו, תל-אביב 1994
 מאיר שלו, רומן רוסי, תל-אביב 1988
 מאיר שלו, כימים אחדים, תל-אביב 1994
 יהודית קציר, סוגרים את הים, תל-אביב תש"ן
 יהודית קציר, למאטים יש את השמש בבטן, תל-אביב תשנ"א
 אורלי קסטל בלום, היכן אני נמצאת, תל-אביב תש"ן
 אורלי קסטל בלום, דולי סיטי, תל-אביב תש"ן
 אברהם ב' יהושע, מר מאני, תל-אביב תש"ן
 עירית לינור, שירת הסירנות, תל-אביב תשנ"ו
 יהושע קצו, בדרך אל החתולים, תל-אביב תשנ"א
 אהרון מגד, יום האור של ענת, תל-אביב תשנ"ו
 סמי מיכאל, ויקטוריה, תל-אביב תשנ"ג
 ס' יזהר (סמילנסקי), צהלבים, תל-אביב תשנ"ג
 חנוך ברטוב, רגל אחת בחוץ, תל-אביב 1994
 עמוס עוז, אל תגידי לילה, ירושלים 1994
 רם אורן, אות קין, תל-אביב 1996

ב. ספרות מתורגמת

תרגומי "החטא ועונשו" לדוסטויבסקי
 יוסף חיים ברנר, תל-אביב 1952
 מנחם זלמן ולפובסקי, תל-אביב 1961
 א' את ז' זמירי, תל-אביב 1988
 צבי ארד, תל-אביב תשנ"ג
 פטר קריקסונוב, תל-אביב 1995
 מקור: Ф. М. Достоевский, Преступление и наказание, Москва 1982

תרגומי "מוטיל בן פייסי החזן" לשלום עליכם

חיים נחמן ביאליק ורבניצקי, "יוסיל בן החזן", סימן קריאה 12 (תשמ"א), עמ' 293–309

י"ד ברקוביץ', "סיפורי מוטל בן פייסי החזן", כתבי שלום עליכם, כרך שביעי, תל-אביב ת"ש

אוריאל אופק, מוטיל בן פסי, ירושלים תשל"ו

אריה אהרוני, "מוטיל בן פייסי החזן", כתבי שלום עליכם, א, תל-אביב 1980
 מקור: שלום-עליכם, "מאטעל פייסי דעם חזן'ס", אלע ווערק פון שלום-עליכם, ניו
 יאָרק, 1925

תרגומים נוספים

דן מירון, כשיאש נסע, תל-אביב תשנ"ד.
 מקור: יעקב גלאטשטיין, ווען יאָש איז געפאָרן, בוענאָס-איירעס, תשי"ז
 חיים נחמן ביאליק, "מעשה כשפים: מתוך 'פנקס' ישן", בתוך יצחק בקון, מנדלי,
 שלום עליכם: בחינה מחודשת, רמת-גן תשנ"ה, עמ' 198–243
 אברהם אהוביה, "החייט המכושף", בתוך יצחק בקון, מנדלי, שלום עליכם: בחינה
 מחודשת, רמת-גן תשנ"ה, עמ' 244–268
 י"ד ברקוביץ, מעשה שאין לו סוף, ירושלים-תל-אביב תש"ם
 אריה אהרוני, "החייט המכושף", דלים ועלזים, תל-אביב תשמ"ד
 מקור: שלום עליכם, "דער פער'כשופ'טער שניידר", ארעמע און פרייליכע, אלע
 ווערק פון שלום-עליכם, א, ניו-יאָרק 1937

מה בין "הסתדרות רופאי השיניים" ובין "הסתדרות לרפואת שיניים": עיון בתחביר שמות ארגונים

1. מבוא

בספרות המחקר של העברית הישראלית עבודות לא מעטות עוסקות בחקר הצירוף השמני¹. בעבודות הללו נדונו בעיקר שלושת סוגי הסמיכות – סמיכות דבוקה (=בית המלך), סמיכות פרודה (=הבית של המלך) וסמיכות כפולה (=ביתו של המלך)² וכן הצמידות (=המלך שלמה)³ וצירוף שם התואר יי (=יועץ צבאי)⁴. רוב המחקרים מציגים גורמים מגוונים המשפיעים על השימוש בסוג צירוף זה או אחר, ונציינם בקצרה:

- א. המילון קובע את סוג הצירוף: צירוף שהוא יחידה לקסיקלית מתממש בהכרח כצירוף סמיכות⁵.
- ב. המשלב קובע את סוג הצירוף. כך, למשל, יחסי קניין ושייכות מצוינים בסמיכות הדבוקה בלשון הכתובה ובסמיכות הפרודה בלשון הדיבור⁶.
- ג. סוג הצירוף מופיע לציון יחסים סמנטיים מסוימים. שלזינגר ועמיתיו, למשל, טוענים שהסמיכות הדבוקה היא בררת המחדל לציון יחסי גרעין-מגדיר, והסמיכות הפרודה היא בררת המחדל לציון יחסי חלק-שלם או כמת-חומר⁷.

- * מאמר זה מבוסס על הרצאתי במפגש הארבעה-עשר של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות שהיה במכללת בית-כרל באייר תשנ"ח.
1. נזכיר עבודות שנושא עיסוקן הוא סוגים של צירופים שמניים: אורנן, תשכ"ה; ברמן ורכיד, תשמ"ח; טאובה, תשנ"א; רדנהויז, תשמ"ט; שלזינגר ועמיתיו, תשנ"ו; שתיל, תשנ"ח.
 2. השימוש במונחים ובדוגמות הוא על פי שלזינגר ועמיתיו, תשנ"ו, כנראה בעקבות ברמן, 1978. בעבודות אחרות משתמשים במונחים שונים לציון מיני הצירופים כגון "סמיכות", "צירוף של", "סמיכות של" (רוזן, 1977; א; שתיל, תשנ"ח), "סמיכות טהורה" ו"סמיכות מפורקת" (רדנהויז, תשמ"ט).
 3. המינוח והדוגמה על פי רוזן, 1977.
 4. מינוחים מקבילים: "צירוף שם תואר" (רוזן, 1977; א), "צירוף תואר היחס" (שתיל, תשנ"ח).
 5. ראה, למשל, רוזן, 1977; עמ' 180–184; רדנהויז, תשמ"א, עמ' 99; שלזינגר ועמיתיו, תשנ"ו, עמ' 36; שתיל, 1997, עמ' 58.
 6. ראה אורנן, תשכ"ה, עמ' 51; שלזינגר ועמיתיו, תשנ"ו, עמ' 38–39.
 7. שלזינגר ועמיתיו, תשנ"ו, עמ' 37–40.

ד. סוג הצירוף מוכתב על ידי כללי התחביר. למשל: שימוש בסמיכות מפורקת לצורך הצגת הנסמך כבלתי מיודע במקרים שהסומך מיודע יידוע אוטומטי⁸, שימוש בסמיכות מפורקת בצירופים שהנסמך או הסומך מורחבים בהם⁹.

שלא כשאר המחקרים (ולאו דווקא בסתירה להם) רוזן מציג סביבות שדרכי צירוף שונות זו מזו מעמידות בהן קבוצת בחירה ומציינות ניגוד פונקציונלי¹⁰, לדוגמה: הניגוד "צירוף של" – "סמיכות" לציון הניגוד "קניין" – "שייכות" כאשר השם השני הוא "+חי", בדרך כלל "+אנושי". חשוב להדגיש שמדובר כאן בניגוד בלבדי, כלומר ניגוד הנוצר רק באמצעות סוג הצירוף, ואילו רכיבי הצירופים המצויים בניגוד זהים.

משום העיסוק הפורה והשופע בתחום הזה של חקר הצירוף השמני בולט היעדרו של דיון מקיף בצירופי היחס המגדירים שם עצם וביחסים ביניהם ובין הצירופים השמניים האחרים. בצירופי היחס דן אורנן וראה בהם תוצאה של שני גלגולים מבניים: גלגול פועל לשם פעולה והשמטת פועל, אך אורנן אינו עוסק בשאלת השימוש בצירופי היחס לעומת השימוש בדרכי הצירוף האחרות¹¹.

רוזן דן בשימוש בצירוף יחס ל+שם עצם בעמדת הסומך כאשר בעמדה האמורה להיות עמדת נסמך מצוי הרכב¹². להדגמת הקביעה הוא מציג, למשל, את הצירוף בית-חרושת לגפרורים לעומת תעשיית גפרורים¹³. כמו כן הוא קובע שבמקרים מסוימים הצטרפות צירוף היחס לשם יוצרת "צורה מורכבת", ואילו צירוף סמיכות המכיל אותם רכיבים ממש הוא בבחינת "הרכב"¹⁴.

שלוזינגר מראה שימושים שבהם, לדעתו, צירופי היחס הם חלופה סגנונית לצירופים השמניים האחרים ובעיקר לצירופי סמיכות¹⁵. הוא אף מציין שהשימוש בצירוף היחס כמגדירו של שם פעולה או של שם פועלי אחר הוא לפי צירוף היחס המשלים את הפועל המקביל.

8. לפי רוזנהויז, תשמ"ט, עמ' 102.

9. שלוזינגר ועמיתיו, תשנ"ו, עמ' 42.

10. רוזן, 1977, פרק רביעי, ובעקבותיו תלמידו נמרוד שתיל (שתיל, תשנ"ח).

11. ראה אורנן, תשכ"ה, עמ' 56–59.

12. ראה רוזן, 1977ב, עמ' 175–176.

13. בורוכובסקי (תשנ"ו, עמ' 106–107) מאוששת את קביעתו של רוזן בצינה שצירוף היחס מופיע במקרים אלו במקום ה"שמור" לסומך לפי הייררכיית הלוואים שמצאה.

14. רוזן, 1977א, עמ' 180–181.

15. שלוזינגר, תשנ"ה, עמ' 56.

2. תחום העיון – שמות ארגונים

כדי לחקור את השימושים בצירופי היחס המגדירים שם עצם אעסוק תחילה בתחום מצומצם מאוד של צירופי יחס המופיעים כמגדירי שם עצם בשמות של ארגונים אחדים מתוך כוונה לצמצם מראש את מספר הגורמים המשפיעים על השימוש בסוג צירוף זה או אחר ובכך לפשט את הדיון הראשוני בסוגיה. נוסף על כך אני סבורה שתחום שמות הארגונים מעניין וראוי למחקר משום שמצד אחד, נוספים בו שמות חדשות לבקרים וברוב המקרים בלא בקרה נורמטיביסטית, כלומר: יש בו שימוש חי ופורה, ומצד אחר, בתחום זה השימוש בלשון מתוכנן ומבוקר והוא בגדר הסטנדרד¹⁶ ולא בגדר תופעת לשון מיוחדת ובת-חלוף. שמות הארגונים שבקורפוס המחקר הזה הם צירופים שמניים שגרעינים הוא השמות המציינים בהכללה "התארגנות": אגודה, איגוד, ארגון, התאחדות, הסתדרות, עמותה, מועצה¹⁷.

לעתים במקרים של חוסר בהירות או של שימוש חורג לכאורה לעומת שאר הממצאים בירתי עוד בירורים בטלפון, בכתב או על ידי השגת הלוגו של הארגון, כגון על נייר המכתבים הרשמי שלו או במסמכים אחרים.

קו סמנטי משותף לשמות הללו הוא היותם שמות של קבוצות, ובהמשך נכנה את השמות שבעמדת הגרעין "הקבוצה". השם ארגון, למשל, צופן רמזיה שקיימים פרטים שכל אחד מהם חבר בארגון. אין ארגון בלא מאורגנים. כנגד זה שמות כגון מוסד, מכון, משרד¹⁸, המשמשים אף הם גרעין לשמות מוסדות, לא נכללו במחקר, ויש להניח שהתנהגותם התחבירית תהיה שונה לפחות באופן חלקי מו של השמות הנדונים כאן.

2.1 דגמי הצירופים

דגמי הצירופים מבוססים על ההתקשרות הראשונית בין רכיבי הצירוף, כלומר התקשרות בין שני רכיבים שבלעדיה אין הצירוף קיים, ואין אלה הרכיבים המידיים דווקא.

16. השימוש במונח "סטנדרד" הוא לפי רוזן, תשי"ג, הקורא להבדילו מהשימוש במונח "נורמה".

גם שלזינגר ועמיתיו משתמשים ב"סטנדרד" באופן כזה (תשנ"ו, עמ' 19).

17. את השמות הללו הבאתי כהופעתם במדריכי הטלפון ולצד המובאות שנציג בהמשך יצוין מספר העמוד לצד ציון המקור, שיובא באופן מקוצר כלהלן: "תל-אביב וגוש דן" משנת 1993 – ת"א; "השרון" משנת 1996 – השרון; דפי זהב של "השרון" משנת 1996 – השרון ד"ו; "ספר ההתיישבות" משנת 1997 – ההתיישבות.

18. בעתיד יהיה אפשר לבדוק גם שמות ארגונים מן הסוג האחר ולראות אלו מן הכללים שנצפו בשמות הארגונים הנדונים כאן חלים גם עליהם ולנסח בהדרגה כללים לקורפוס רחב וכללי יותר.

1. סמיכות של: האיגוד הישראלי של אדריכלי נוף (השרון, עמ' 186), ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל (ת"א, עמ' 568).
2. סמיכות חבורה: אגודת הנוקדים בישראל (השרון, עמ' 13); עמותת אור-תורה (השרון, עמ' 436).
3. שם עצם + צירוף יחס ל': אגודה לפיתוח כוכב יאיר (השרון דפי זהב), ההתאחדות הישראלית לכדורת הרשא (השרון, עמ' 205).
4. שם עצם + צירוף יחס למען: האגודה למען החייל (השרון ד"ז, עמ' 2), עמותה למען הקשיש בגבעתיים (ת"א, עמ' 569).
5. שם עצם + שם תואר (+ שם תואר / שם עצם פרטי): ההסתדרות הציונית העולמית (ת"א, עמ' 586), הסתדרות מדיצינית הדסה (ת"א, עמ' 569).

2.2 מטרת המחקר

השאלה המרכזית היא אם קיים גורם כלשהו או קיימים גורמים אחדים בדרך של בחירה או בדרך של התניה לשימוש בצירופי היחס הן הפותחים בל- הן הפותחים בלמען ולשימוש בצירופי הסמיכות החבורה והסמיכות הפרודה, היינו הדגמים 1-4 לעיל¹⁹. הדגם החמישי לא יידון כאן, שכן הוא משמש בעיקר לציון קבוע של מוסדות שלטון²⁰: מועצה מקומית, מועצה דתית ומלבדן הוא מופיע עוד רק בשמונה שמות של מוסדות.

2.3 תהליך ומתודה

שמות ההתארגנויות מוינו מיון ראשוני לפי השמות שבעמדת גרעין הצירוף (ארגון, התאחדות וכד') וכן מיון לפי דגמי המבנים הראשיים (1-4 לעיל) ואחר כך נערך בכל דגם ראשי מיון משני לפי סוגי ההשלמות הנוספות לרכיבים או לצירוף כולו.

19. רבים משמות הארגונים בכל הדגמים הנוכחים יש ציון לשם המדינה (ישראל) או לשם העיר (רמת-גן). ציון זה מתממש בשלוש דרכים: (1) שם תואר-י הצמוד לרכיב הראשון של הצירוף, לדוגמה: ההתאחדות הישראלית לכדורת הרשא. (2) צירוף יחס ב+שם המקום או ל+שם המקום, המופיע בסוף הצירוף השמני, לדוגמה: איגוד הקליעה בישראל. (3) שם המקום מופיע בסופו של הצירוף ויוצר עם הרכיב הקודם של הצירוף צמידות, לדוגמה: התאחדות בעלי מלאכה פתח תקוה. גם כאן עולה השאלה במה שונה המימוש באמצעות צירוף היחס מן המימוש באמצעות המשלימים האחרים. בשל קוצר היריעה לא נדון בה כאן.
20. דנה טאובה עוסקת בצירופים מן הסוג הזה, כגון מגזר ציבורי, מגזר פרטי, מגזר ממשלתי, והיא מציינת שבקורפוס שבדקה לא נמצאו להם מבני סמיכות מקבילים ו"דומה, שהופעתו של ש"ע 2 - י בהם היא הרגלית" (תשנ"א, עמ' 118).

חיפוש הגורמים להופעת דגם זה או אחר מהדגמים 1-4 נעשה בדרך של עימות ביניהם מתוך התמקדות בגורמים כגון הסוג המורפולוגי או הסמנטי של הרכיבים שבעמדות השונות, קיום או היעדר של השלמות נוספות לצד הרכיבים היסודיים וכד'.

העיסוק בשמות פרטיים מגביל אותנו במידת-מה ביכולת לערוך עימות בין דגמי הצירופים בדרך ההמרה, כנהוג במחקרים בעלי אוריינטציה סטרוקטורליסטית (למשל העמדת טיפול חולים כנגד טיפול בחולים ודוגמות רבות אצל רוזן, 1977, פרק חמישי), שכן רכיבי השם הפרטי הם חד-פעמיים. יש אפוא לקבוע כללים לפי הממצא הלשוני כולו ולדון בסוגי רכיבים ולא ברכיבים מסוימים, היינו לקסמות חד-פעמיות המופיעות בפועל בצירוף זה או אחר. והנה דוגמה להבהרה: בקורפוס שלנו מצוי השם אגודת הנוקדים בישראל. לא נמצא לו שם מקביל המכיל אותם הרכיבים שהשני בהם הוא צירוף יחס: *האגודה לנוקדים בישראל. אולם כאמור, ייתכן שאך מקרה הוא, ויש אפוא לבחון אם היעדר דגם כזה כרוך בתכונה כללית יותר של רכיבי הצירוף, המשותפת גם לרכיבי צירופים אחרים מאותו הדגם.

3. הממצאים

נוסף על גורמים תחביריים המתנים את הופעתו של משלים פורמלי זה או אחר, שנידונו בעבודות שהזכרנו לעיל ועוד נצינם בהמשך, אפשר להתרשם בבירור שהסוגים הפורמליים של המשלימים נבדלים זה מזה באופי השמות ה"מאכלסים" את עמדת המשלים. כלומר: בצירוף מסוג כלשהו משמשים כמשלימים שמות בעלי אפיונים מסוימים, ובצירוף מסוג אחר מצויים משלימים בעלי אפיונים אחרים, ויש שוני ביחסים הסמנטיים שבין המסומן בגרעין למסומן במשלים.

מבדיקת סוגי השמות שבעמדת המשלים והיחסים הסמנטיים שביניהם ובין הגרעין אפשר להיווכח שאכן, יש שיחסים סמנטיים מסוימים בין המסומן בגרעין ובין המסומן במשלים מתממשים באופן בלבדי (או כמעט בלבדי) באמצעות משלים פורמלי אחד ויחסים סמנטיים אחרים מיוצגים באמצעות משלים פורמלי אחר, אולם לפעמים אין החלוקה חד-משמעית כל-כך, כלומר: שני משלימים מסוגים שונים זה מזה (למשל סומך כנגד צירוף יחס ל-) עשויים לסמן ממש אותו יחס סמנטי אל המסומן בגרעין.

אציג תחילה (§3.1 להלן) את המקרים שבאופן מובהק משלים מתייחד בהם לציין יחס סמנטי מסוים, ובהמשך (§3.2) אביא מקרה שמשלימים שונים זה מזה מבחינה פורמלית מממשים בו אותו יחס סמנטי.

3.1 משלים פורמלי מסוג מסוים מתייחד לסימונו של יחס סמנטי מסוים
 3.1.1 המשלים "צירוף היחס ל- + צירוף שמני" מסמן את הפעולה של הקבוצה
 המסומנת בגרעין
 בקרב צירופי יחס ל- בולט לעין שב-57% מן הצירופים (50 מתוך 87) גרעין
 צירוף היחס הוא שם פעולה²¹, ואחריו מופיעים משלימים שביסודם הם משלימי
 הפועל המקביל²². לדוגמה:

1. אגודה לפיתוח כוכב יאיר (השרון ד"ז, עמ' 2)
2. המועצה לייצור ושיווק אגוזי אדמה (ההתיישבות)
3. העמותה החולונית לקליטת עלייה (ת"א, עמ' 569)
4. האגודה לקידום החינוך בסקטור הערבי (השרון, עמ' 186)

בקבוצה זו יש שקיפות רבה של היחסים הסמנטיים בין רכיבי הצירוף. שמות
 הפעולה הצמודים למילת היחס ל- מציינים באופן מפורש את הפעולה שהקבוצה
 (המסומנת בגרעין) אמורה לבצע: לפתח, לאכלס, לייצר ולשווק, למנוע וכן לקלוט,
 ומשלימי שמות הפעולה הם משלימים המקבילים למשלימי הפועל המפורש,
 "הנפגעים בפעולה"²³.

מהתבוננות בהופעותיהם של הצירופים האמורים עולה הרושם שהשימוש בצירוף
 היחס ל- עשוי להיות כרוך באילוצים תחביריים שכבר נידונו בחיבורים העוסקים
 בסוגי הצירוף השמני, וכאן רק נציגם בקצרה:
 א. יידוע או חוסר יידוע של הגרעין בלבד. הרצון ליידע או לסתם את
 הגרעין לעומת מצב היידוע של ההשלמה עשוי להיות גורם להשלמה באמצעות
 צירוף יחס ל- ולא באמצעות סומך. דוגמות:

5. האגודה להתנדבות (השרון, עמ' 186)
6. אגודה לפיתוח כוכב-יאיר (השרון ד"ז, עמ' 2)

בדוגמה 5 מתאפשר יידוע של הגרעין בלי ההכרח ליידע את המשלים, כמתבקש
 בצירוף סמיכות מקביל – אגודת ההתנדבות, ובדוגמה 6 מתאפשר באותו אופן
 אי-יידוע של הגרעין בשעה שהמשלים מידוע מכורח היותו שם פרטי.

21. כוונתי לשמות המסמנים את "תוכנו של צירוף לשוני המכיל פועל" (רוזן, 1977, א, עמ' 160).
 לפי רוזן (שם, עמ' 172) שמות אלו בהיותם מופשטים אינם מקבלים צורת ריבוי, שלא כשמות
 באותם משקלים עצמם, המקבלים צורת ריבוי. גם לפי ברמן (1978, עמ' 335) רק השמות בעלי
 התכונות הסמנטיות "מופשט" [+abstract] עשויים להיות בגדר שמות פעולה. בהמשך (עמ'
 338) ברמן מונה עוד תכונות סמנטיות הקיימות בשמות הפעולה ולא בשמות מופשטים
 אחרים. בכלל שמות הפעולה גם שמות פעולה לא סדירים, כגון האגודה למלחמה בסרטן
 בישראל. וראה רוזן, 1962, §41.3; ברמן, 1978, §10.3.

22. וראה בהמשך גם דיון במקרים ששם הפעולה מושלם בהם בשם תואר.

23. לפי רוזן, 1977, א, עמ' 165.

ב. הרחבה של הגרעין. בכמה מן השמות הנדונים מורחב גרעין הצירוף בשם תואר:

7. איגוד ישראלי לפיתוח ארגוני (השרון, עמ' 186)

הופעת שם תואר בצמוד לגרעין הצירוף מונעת את הופעתו של סומך בהמשך²⁴. הגורמים הללו ואולי עוד גורמים עשויים להתנות שימושים בצירופי יחס ל- ולא בסמיכות, אך עדיין יש צירופים ל- + שם פעולה, שבהם אף לא אחד מן הגורמים הללו קיים, ובכל זאת המשלים אינו סומך אלא צירוף יחס ל- כמו בדוגמות:

8. העמותה לאכלוס צורן (השרון, עמ' 199)

9. מועצה למניעת שרפות (ת"א, עמ' 1006)

יתר על כן, חשוב לציין שלא נמצא אפילו שימוש אחד בצירוף סמיכות ששם הפעולה בו יופיע בעמדת סומך. אין צירופים כדוגמת אלו המופיעים בדוגמה 10 להלן:

10. *אגודת התנדבות, *עמותת אכלוס צורן, *מועצת מניעת שרפות

נראה שמלבד האילוצים התחביריים שהוזכרו לעיל יש תופעה כללית יותר המתנה את השימוש בצירופי היחס: היחסים הסמנטיים "קבוצה" – "העיסוק של הקבוצה" מתממשים באמצעות צירוף שמני + צירוף יחס ל- ולא באמצעות צירוף סמיכות²⁵.

3.1.2 המשלים שם עצם סומך

א. שם העצם הסומך מסמן את "החברים בקבוצה" המסומנת בגרעין ברבות מהופעותיו של המשלים כסומך מופיעים בעמדת הסומך שמות עצם המממשים את "החברים בקבוצה"²⁶ המסומנת בגרעין (74%). מרביתם הם בעלי

24. ראה גם בורוכובסקי, תשמ"ו.

25. בכמה מן השמות כדוגמת אלה הנדונים בסעיף זה שם הפעולה מושלם בשם תואר. אגודה להתיישבות חקלאית (השרון, עמ' 12); אגודה לחינוך משלים (השרון, עמ' 12). בדוגמות כאלה נגלה צד שמני יותר של שמות הפעולה, שכן ברובד השטח מופיע משלים שם תואר, כלומר משלים אופייני של שמות עצם. כך למשל, חינוך משלים נתפס כמונח ולא כמקביל של משפט (וראה בנושא זה ברמן, 1978, עמ' 358–362). ייתכן אפוא שדוגמות כגון אלו יש להביא בהמשך עם שאר הדוגמות שעיסוק הקבוצה מיוצג בהן באמצעות שם מופשט שאינו שם פעולה דווקא (3.2§). בכל מקרה שם הפעולה גם במעמד שמני יותר מופיע כמשלים צירוף יחס ל- ולא כסומך.

26. בעמדת סומך יש לפעמים גם שמות המסמנים את העיסוק של הקבוצה כדוגמת איגוד הקליעה בישראל (השרון, עמ' 31), ואלה נדונים ב-3.3§ להלן. כמו כן מופיעים כסומכים שמות פרטיים של הקבוצה, כגון אגודת "יד שרה" (השרון ד"ז, עמ' 2), וראה 3.1.2§.

התכונה "+אנושי" ומופיעים בריבוי (דוגמות 11, 12). מצויים גם שמות בריבוי למקומות העבודה של המאגדים או של ההשתייכות המקצועית שלהם, כנראה כאשר יש אנשים שאי אפשר להכלילם בשם עצם "+אנושי" (דוגמות 13, 14).

11. אגודת ותיקי הרצליה (השרון, עמ' 13)
12. אגודת אדריכלי הפנים בישראל (השרון, עמ' 13)
13. איגוד משקי עופות לרבייה (ההתיישבות)
14. התאחדות חברות הטלויזיה בכבלים (ת"א, עמ' 586)

המשלימים שכוננו "החברים בקבוצה" מתממשים באופן כמעט בלבדי כסומכים. יש לציין שבחומר שבדקתי נמצאו חמש היקרויות בלבד שהיחס הסמנטי "החברים בקבוצה" מתממש בהן באמצעות משלימים "של + שם עצם". לדוגמה:

15. ההסתדרות הכללית של הנוער העובד והלומד (ת"א, עמ' 569)
16. התאחדות עממית של שכנים (ת"א, עמ' 586)
17. האיגוד הישראלי של אדריכלי נוף (השרון, עמ' 186)
18. איגוד ארצי של טייסי נתיבי אויר בישראל (ת"א, עמ' 91)

בכולן רכיב א מושלם בשם תואר, ולא נמצא צירוף שבו רכיב ב' הוא של + שם עצם, ורכיב א' מופיע בלי שם תואר לצדו. המבנה הזה, שרכיב א מושלם בו בשם תואר ורכיב ב הוא צירוף של, נדיר למדי, ויש לציין שלצד השם איגוד ארצי של טייסי נתיבי אויר בישראל (דוגמה 18) רשום בספר הטלפונים תחת אותו מספר טלפון גם שם נוסף:

19. איגוד הטייסים הישראלי (ת"א, עמ' 91)

בשיחה טלפונית הסבירה לי מזכירת האיגוד שהשם הראשון הוא השם הרשמי של האיגוד ובשם השני משתמשים למעשה, והוסיפה "הרי אי אפשר לספר בכל פעם את כל הסיפור". כלומר: יש כאן שיקול פרגמטי. השם הארוך והמסורבל אינו נוח לשימוש מעשי.

לעיון נוסף ראוי השם האיגוד הישראלי של אדריכלי נוף (דוגמה 17). שם זה ייחודי בין שאר השמות שמסומנים בהם אותם היחסים הסמנטיים, היינו "הקבוצה" (האיגוד), "שם המקום" (ישראלי) ו"החברים בקבוצה" (אדריכלי נוף). כל השמות האחרים שמסומנים בהם אותם יחסים סמנטיים עצמם מופיעים במבנה הזה: הגרעין (=הקבוצה) + סומך (=החברים בקבוצה) + צירוף היחס ב' (=שם המקום). וראה דוגמות 20-24:

20. אגודת הנוקדים בישראל (השרון, עמ' 13)
21. ארגון מורי היוגה בישראל (השרון, עמ' 61)

22. התאחדות האיכרים בישראל (ת"א, עמ' 586)
23. הסתדרות המהנדסים בישראל (ת"א, עמ' 586)
24. מועצת מובילי המשאות בישראל (ת"א, עמ' 1006)

בבירור טלפוני הסביר איש האיגוד הישראלי של אדריכלי נוף שהשם הוא תרגום השם באנגלית Israeli Association of Landscape Architects. ניתן אפוא לקבוע שחוק מבשמות היחידים הללו היחס הסמנטי "החברים בקבוצה" מובע בשמות הארגונים בדרך כלל באמצעות סומך (177 היקריות לעומת 5). מצאתי שבשמות מספר אף מוסיפים את שם התואר המלווה את רכיב א לאחר הסומך המסמן את "החברים בקבוצה". ראה דוגמה 19 וכן 25:

25. התאחדות הסוחרים הכללית בישראל (ת"א, עמ' 586)

אמנם דוגמות אלו מועטות ביותר, אך נראה שכשאר הנתונים שהוצגו לעיל הן משקפות מגמה ברורה להעדיף שימוש בסומך ולא בצירוף של לציון "החברים בקבוצה".

ב. שם העצם הסומך מסמן את השם הפרטי של הקבוצה
תפקיד אחר של הסומך הוא ציון השם הפרטי של הקבוצה²⁷ (ראה דוגמות 26, 27):

26. אגודת עזר מציון (השרון ד"ז, עמ' 2)
27. עמותת קר לחיים (השרון, עמ' 436)

הסומך בתפקיד זה מצוי בארבעים שמות, אך הוא מוגבל לשמות שגרענים אגודה או עמותה²⁸. נגלית כאן אפוא תכונה מעניינת, שטרם נגענו בה: הצטרפות של רכיבים המשתתפים בשם הארגון, לדוגמה: "הקבוצה": "שם פרטי של הקבוצה", עשויה להיות מוגבלת לפי הופעתו של גרעין זה או אחר של השם, כלומר רכיבים כאלה אינם מצטרפים עם כל אחד ואחד מן השמות שהם גרעין לשם של ארגון, אלא כמו בדוגמה שלעיל רק עם אגודה ועם עמותה.

לפי הממצאים עד כה צירוף הסמיכות מממש אפוא שני מיני יחסים סמנטיים: היחסים "הקבוצה" – "החברים בקבוצה" והיחסים "הקבוצה" – "שם פרטי של הקבוצה", אך למרות המימוש התחבירי הזה אפשר להבחין ביחסים הסמנטיים

27. אבינרי (תשכ"ה, עמ' 424) מזכיר את הנוהג להשתמש בסמיכות לציון שמות פרטיים של חברות (ואינו שולל נוהג זה). שחיל (1997, עמ' 111) מציין שהפונקציה שהוא מכנה "מתן שם" מסומנת באמצעות הצמידות כאשר מדובר בשם מקצוע, ואילו כאשר השם הוא שם מוסד או שם גאוגרפי היא מסומנת באמצעות הסמיכות.
28. מוכר גם השם ארגון בצלם, אך גם כך עדיין יש תוקף לממצא שציינתי.

ביניהם על פי מאפיינים סמנטיים ומורפולוגיים של המשלים. כאמור (3.12§ לעיל), המשלימים המממשים את "החברים בקבוצה" הם במרבית המקרים שמות בעלי התכונה "+אנושי" ומופיעים בריבוי או בשמות של מקומות עבודה בריבוי. כאשר המשלימים אינם בעלי אפיונים כאלה הם עשויים להתפרש כשם פרטי.

3.1.3 המשלים "צירוף היחס 'למען' + צירוף שמני" מסמן את המוטבים מן הפעולה

מרבית השמות שבעמדת צירוף היחס למען הם שמות בעלי התכונה "+אנושי" (13 מתוך 16). צירופי היחס למען מציינים את בני האדם האמורים להיות נשכרים בדרך כלשהי מפעולת "הקבוצה" המסומנת בגרעין. במקצת המקרים השמות בעלי התכונה "+אנושי" מופיעים בריבוי (דוגמות 28, 29), ובאחרים ביחיד ביידוע סוגי (דוגמות 30, 31):

28. האגודה למען ערביי יפו (ת"א, עמ' 530)

29. מועצה ציבורית למען יהודי ברה"מ (ת"א, עמ' 1006)

30. האגודה למען החבר הותיק בעמק חפר (השרון, עמ' 186)

31. האגודה למען העיוור (השרון, עמ' 186)

ובמקרה אחד מופיע שם של בעל חיים:

32. העמותה למען החתול (ת"א, עמ' 36)

מעניין לציין שצירוף היחס למען מתייחד לציון האינדיווידואל "אנושי" או ה"חי" בכלל ולא לציון מצב שלם או משתתף במצב שאיננו "+חי". האחרונים מתממשים, כאמור, באמצעות צירוף היחס ל-, וראה בהמשך גם 3.2§. שלא כבחלוקה הפונקציונלית האמורה בין צירוף היחס למען ובין צירוף היחס ל- נמצאו רק שתי היקרויות (דוגמות 33, 34) שבעמדת צירוף היחס למען מופיעים בהן שמות שאינם בעלי התכונה "+חי":

33. האגודה למען הזכות למות בכבוד (ת"א, עמ' 530)

34. איגוד למען תוצרת הארץ (ת"א, עמ' 91)

מצד אחר, בשלוש ההיקרויות שלהלן צירוף היחס ל- (ולא צירוף היחס למען) הוא המממש את ה"חי" הנשכר מן הפעולה:

35. איגוד ישראלי לילדים נפגעים (השרון ד"ז, עמ' 2)

36. המועצה לילד החוסה (ת"א, עמ' 563)

37. העמותה לילדים בסיכון (דף פרסום של העמותה)

3.2 משלימים שונים פורמלית מממשים אותו יחס סמנטי

לכאורה מסתמנת חלוקה ברורה שכל אחד מסוגי המשלימים משמש בה לציון תפקיד סמנטי מוגדר, אולם למעשה המצב מורכב יותר בחלוקת התפקידים בין

הסומך ובין צירוף היחס ל-. בעמדת צירוף יחס ל- כמשלים מופיעים מלבד שמות פעולה (כאמור ב-3.1.1§) גם שמות שאינם שמות פעולה (37 מתוך 87), ובמקרים אלו לצד השימוש בצירוף יחס ל- מופיע מימוש חלופי כסומך. לצד השם המועצה לגפן היין (דוגמה 38) מצוי, למשל, השם איגוד גפן היין (דוגמה 45). בעמדת המשלים באים שמות (בעיקר מופשטים, כגון רפואה, חקלאות אך גם גפן היין) המציינים אף הם את העיסוק של הקבוצה. והנה הדוגמות:

38. המועצה לגפן היין (ההתיישבות)

39. ארגון לחקלאות ביולוגית אורגנית בישראל (ההתיישבות, עמ' 60)

40. ההתאחדות הישראלית לכדורת הדשא (השרון, עמ' 205)

שלא כבהופעות עם שם הפעולה כגרעין המשלים (3.1.1§ לעיל), כאן אין ציון שקוף של פעולה מסוימת ושל המשתתפים בה: התאחדות לספורט, למשל, היא התאחדות העוסקת בספורט²⁹. אין כאן אפיון של פעולה מסוימת אלא הזכרת נושא העיסוק. שמות כגון ספורט וחקלאות ביולוגית מכנים תחומי עיסוק. במקצת המקרים צירוף היחס עשוי אף להתפרש כמשתתף בפעולה שהיא עצמה אינה מפורשת, כגון האגודה לזכויות האזרח. אולי ייתכן לשחזר כאן פעולה כגון "שמירת זכויות האזרח" או "קידום זכויות האזרח".

יש אף שצירוף היחס מסמן סיטואציה שלמה שלשמה ה"קבוצה" פועלת³⁰:

41. המועצה לישראל יפה (השרון, עמ' 196)

42. מועצה לציונות יוצרת (ת"א, עמ' 1006)

שלא כמשלימים שהם שמות פעולה, המתממשים רק באמצעות צירוף יחס ל-, המשלימים האחרונים, שאינם שמות פעולה, אינם מתממשים באמצעות צירוף היחס ל- בלבד אלא במקרים מסוימים גם באמצעות סומך:

43. אגודת הספורט כפר שמריהו (השרון, עמ' 13)

44. התאחדות הכדורת בישראל (השרון, עמ' 204)

45. איגוד גפן היין (ת"א, עמ' 586)

מתוך הממצאים האלה עולה השאלה אם לפנינו שני סוגי צירופים שכל אחד מהם בא בכפיפות לתנאים מסוימים או ששני הצירופים הללו הם שתי חלופות הניתנות לבחירה חופשית.

29. מדובר כאן בפעולות כלליות שמימושן בלשון הוא באמצעות פעלים שרובינשיטין, תש"ם, כינה "כינוי לפעולות", שלא כפעלים אחרים שהם, לפי הגדרתו, בגדר "מימוש פרופוזיציות".

30. בשתי הדוגמות הללו הופעת משלים סומך במקום המשלים צירוף יחס ל- (מועצת ישראל יפה, מועצת ציונות יוצרת) הייתה עשויה להתפרש באופן שהמשלים מייצג את השם הפרטי של הקבוצה המסומנת בגרעין (ראה 3.1.3§).

בבואנו לבדוק את היחסים בין שני סוגי הצירופים יש לזכור את הבעייתיות המיוחדת הכרוכה בבדיקה כזאת: כיוון שהשמות הנבדקים הם שמות פרטיים הניתנים באופן חד-פעמי, אי אפשר לעמת צורות אפשריות בלשון עם צורות בלתי אפשריות כמקובל בבדיקת הלשון בתוך שיח כתוב או בדבור ובהסתמך על תחושת הלשון של החוקר או של אינפורמנטים. הבדיקה צריכה אפוא להסתמך על התבוננות באפיונים המיוחדים לכל אחד מסוגי הצירוף בשמות המתועדים למעשה.

3.2.1 אפיון תחבירי כגורם להעדפת השימוש בסומך לציון העיסוק בשמות שבהם העיסוק ממומש באמצעות סומך בולט לעין שבמקרים רבים (16 מתוך 20) הסומך הוא בן יחידה לקסיקלית אחת (דוגמות 43–45). לעומת זאת בשמות שהעיסוק ממומש בהם באמצעות צירוף היחס ל- מעטים יחסית המקרים ששם העצם שבצירוף מופיע בהם כיחידה לקסיקלית אחת בלא כל הרחבות (8 היקריות מתוך 37), והנה דוגמות:

46. אגודה לפאראפסיכולוגיה בישראל (ת"א, עמ' 35)

47. התאחדות לספורט בישראל (ת"א, עמ' 586)

ראוי אפוא לקבוע שהשימוש בסומך לציון העיסוק כרוך בשיקול של כובד המשלים: הוא אפשרי (אך אינו הכרחי) כאשר שם העיסוק הוא חד-לקסמי. כלומר, אין לציין כאן חוק שלפיו כאשר העיסוק חד-לקסמי הוא מתממש כסומך, אך אפשר לקבוע שהעיסוק עשוי להתממש כסומך כאשר הוא חד-לקסמי. מכאן שיש סביבה תחבירית שאפשריים בה שני סוגי המשלימים: מצד אחד צירוף יחס ל- (התאחדות לכדורגל בישראל) ומצד אחר סומך (איגוד הכדורסל בישראל).

3.2.2 עוד אפיונים של השימוש בסומך לציון העיסוק בין השמות שהעיסוק מתממש בהם כשם עצם סומך יש שמות שהם בד בבד גם שמות רשמיים יותר של אותו הארגון ממש. בשני מקרים השמות הבלתי רשמיים מתועדים בספרי טלפון, ובאחרים הופיעו השמות הבלתי רשמיים בעיתונות וברדיו והם מוכרים לי מלשון העוסקים בחקלאות, התחום שהשמות משמשים בו. ראה הדוגמות להלן:

השם הרשמי	השם הבלתי רשמי
48. המועצה לייצור ושיווק צמחי נוי ³¹	48. מועצת הפרחים (ההתיישבות)
49. המועצה לייצור ושיווק פרות (ההתיישבות)	49. מועצת הפרות (השרון ד"ז, עמ' 2)
50. המועצה לייצור ושיווק ירקות (ההתיישבות)	50. מועצת הירקות
51. המועצה לייצור ושיווק דבש (ההתיישבות)	51. מועצת הדבש
52. המועצה לייצור ושיווק כותנה (ההתיישבות)	52. מועצת הכותנה

31. השם המועצה לייצור ושיווק צמחי נוי אינו מתועד בספרי הטלפון. נמסר לי שזה השם הרשמי, אך בפועל משתמשים בשם מועצת הפרחים.

מתברר שלצד השמות הרשמיים שיש בהם ביטוי מפורש ושיקוף ליחסים הסמנטיים נוצרים שמות קצרים יותר ונוחים לשימוש על חשבון השקיפות הסמנטית. יש כאן אפוא העדפת משלים מסוג אחד על פני משנהו מתוך שיקול פרגמטי.

חשוב גם לתת את הדעת שכל השמות האמורים מופיעים בתחום עיסוק אחד – החקלאות – ובסוג "קבוצה" מסוים בו: מועצות הייצור. קבוצת שמות אחרת הבולטת בהיקריותה הרבות יחסית (9 מתוך 20) שייכת גם היא לתחום מסוים, תחום הספורט:

53. עמותת כדור-יד מכבי נתניה (השרון, עמ' ד"ז 2)

54. איגוד הראגבי לישראל (השרון, עמ' 31)

55. התאחדות הסקווש בישראל (השרון, עמ' 205)

יש כאן אפוא דרכי ביטוי האופייניות לתחומי עיסוק מסוימים דווקא.³²

4. סיכום

עיונו מלמד שבשמות הארגונים הנדונים הרכיבים הראשוניים של השם (נוסף על הגרעין) הם בעיקר שלושה משלימים: סומך, צירוף היחס ל- וצירוף היחס למען. צירוף היחס ל- וצירוף היחס למען, כל אחד מהם מממש באופן (כמעט) בלבדי יחס סמנטי אחד: צירוף היחס ל- משמש לציון העיסוק של הקבוצה הן כאשר יש סימון מלא לעיסוק באמצעות שם פעולה ומשלימו (ובמקרה זה השימוש בצירוף היחס ל- הוא בלבדי) הן כאשר יש ייצוג חלקי שלו באמצעות שם עצם המייצג ארגומנט כלשהו הנפגע בפעולה או באמצעות שם שהוא כינוי לעיסוק. צירוף היחס למען מממש כאמור את בעל התכונה "+חיי" הנשכר מן הפעולה. לעומת זאת הסומך מסמן את ה"חברים בקבוצה" (לעומת צירוף של + צירוף שמני שהוא נדיר לציון היחס הזה³³ וכרוך בהגבלות תחביריות). הסומך מציין גם את השם הפרטי של הקבוצה.

הממצאים מלמדים על מגמה ברורה ליצור הבחנה צורנית (ברמת התחביר) בין סוגים של יחסים סמנטיים באופן שסוגי המשלימים משקפים יחסים סמנטיים שונים

32. על התחום כאחד מרכיבי המשלב ראה שלוינגר ועמיתיו, תשנ"ו, עמ' 18–19.

33. ממצא זה עולה בקנה אחד עם ממצאיהם של שלוינגר ועמיתיו, תשנ"ו. לדבריהם, בלשון הדבורה נדיר השימוש בצירופי סמיכות לציון יחסי שייכות, ואילו בלשון הכתובה שכיחים יותר צירופי הסמיכות לציון יחסי שייכות. תחום שמות המוסדות קרוב יותר ללשון כתובה, שכן השמות הם פרי תכנון מוקדם.

בין הגרעין למשלים, כמצוין לעיל. מגמה זו היא המשתקפת, כנראה, בשוני שבין שני השמות המופיעים בכותרת המאמר הזה:

56. הסתדרות רופאי השיניים בישראל (ת"א, עמ' 569)

57. הסתדרות לרפואת שיניים בישראל (ת"א, עמ' 569)

בבירור טלפוני התברר לי שאלה שני שמות לארגון אחד. השם הרשמי כיום הוא הסתדרות לרפואת שיניים בישראל, והוא מחליף את השם הקודם: הסתדרות רופאי השיניים בישראל. אי אפשר לעמוד על המניעים להחלפת השם³⁴, אך אפשר להסביר את ההבדל לפי חלוקת הפונקציות הסמנטיות בין סוגי המשלימים: בשם הראשון המשלים מסמן את "החברים בקבוצה" ומתממש באמצעות סומך לפי האמור ב-3.2§, ובשם השני, שהמשלים מסמן בו נושא עיסוק, המימוש הוא באמצעות צירוף היחס ל- (הסתדרות לרפואת שיניים) לפי האמור ב-3.2§ ולא באמצעות סומך (*הסתדרות רפואת שיניים).

ובכל זאת לצד המגמה הזאת למובחנות קורה שעקב גורמים אחדים (כפי שציניתי ב-3.2.1§, 3.2.2 לעיל) שני סוגי משלימים משמשים לציון אותו היחס הסמנטי עצמו ומתערפלת ההבחנה הצורנית הברורה. מדובר במקרים שהן צירוף היחס ל- הן הסומך עשויים לסמן בהם את נושא העיסוק של הקבוצה המסומנת בגרעין הצירוף. נראה שערפול כזה אפשרי בנסיבות שלא "יסכנו" את ההבנה. בשם מועצת הפרחים, למשל, אין כל אפשרות להבין כאילו הפרחים הם בעלי יכולת התאגדות ולראות בהם את "החברים בקבוצה", יחס סמנטי המסומן תדיר באמצעות הסומך. כמו כן השימוש בשם זה ובאחרים כדוגמתו מקובל, כאמור, בתחום מסוים למדי. לעומת זאת שם כדוגמת המועצה לישראל יפה (41 לעיל) אם יומר בשם מקביל שהמשלים בו סומך ולא צירוף יחס ל- *מועצת ישראל יפה – הוא עשוי להתפרש כאילו הסומך ישראל יפה הוא שמה הפרטי של המועצה (ראה 3.1.2§ ב)³⁵.

כאמור, ניכרת מגמה ליצור הבחנה צורנית ברמת התחביר וכך כמה סוגי יחסים סמנטיים יסומנו בכמה אופנים, אך חשוב להדגיש שרק במקרים מועטים אפשר ליצור ניגודים בלבדיים בין סוגי הצירופים, שכן רק במקרים מעטים שמות בעלי תכונות סמנטיות (ואחרות) זהות עשויים להתממש באמצעות סוגי משלימים. כך, למשל, כנגד דוגמה 28 לעיל – האגודה למען ערביי יפו – שצירוף היחס למען מסמן

34. לדוגמה, ייתכן שהארגון איננו עוד ארגון של רופאי השיניים והוא מאגר גם אחרים העוסקים ברפואת שיניים.

35. יש אף שהלשון אינה יוצרת הבחנה צורנית בין סוגים של יחסים סמנטיים, וההבחנה בין הסוגים מוטלת על הידע החוץ-לשוני. כך, למשל, אגודת בני-יהודה (ת"א, עמ' 36). בני יהודה הוא שמה הפרטי של האגודה, אך לפי אפיונו הלשוני (שם ברכים בעל התכונה "+אנושי") הוא עשוי להיתפס כמשלים המסמן את "החברים בקבוצה". כאן ההבחנה מוטלת על הידע החוץ-לשוני.

בה את המוטבים אפשר ליצור שם ארגון אגודת ערביי יפו, וכך הניגוד "צירוף היחס למען" – "סומך" יסמן את היחסים "מוטבים" – "חברים בקבוצה". כאן בעמדת המשלים מופיעים בשני המקרים שמות עצם בריבוי שהם בעלי התכונה הסמנטית "+אנושי"³⁶, וההבחנה מוטלת באופן בלבדי על סוג המשלים, היינו על התחביר.

אכן, ברוב המקרים המשלימים לסוגיהם (כגון סומך צירוף יחס ל-) הם הרומזים לקיום יחסים סמנטיים, אך לא רק עליהם מוטל תפקיד ההבחנה, שכן הוא מובע באמצעות שמות מכמה סוגים היינו באופן לקסיקלי. הראיתי, למשל, שצירוף היחס ל- מסמן את העיסוק אך ממילא השמות המסמנים את העיסוק (שמות פעולה ושמות מופשטים) שונים הן מהשמות המסמנים את "החברים בקבוצה" הן מאלה המסמנים את המוטבים (שמות בעלי התכונה "+אנושי"). כבר יש הבחנה לקסיקלית-סמנטית, וההבחנה התחבירית באמצעות סוגי המשלימים יתרה אפוא ולא בלבדית.

עיון ראשוני זה בצירופי היחס כמגדירי שם עצם מלמדנו שנושא זה ראוי למחקר מקיף, שיתבסס על קורפוס ייחודי פחות מזה שהתבסס עליו המחקר הזה ויכלול את כל מילות היחס הפותחות צירופי יחס. מחקר כזה עשוי לתרום רבות לעיון בסוגיית הצירופים השמניים לסוגיהם, שכאמור עד עתה מועט בו משקלו של הצירוף שם עצם + צירוף יחס ולשפוך אור נוסף על הדרכים שהעברית הישראלית מנצלת בהן את מגוון המבנים התחביריים שבתחום הצירוף השמני.

רשימת הקיצורים

אבינרי, תשכ"ה = יצחק אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ה
 אורנן, תשכ"ה = עוזי אורנן, הצירופים השמניים בלשון העברית החדשה, בייחוד ע"פ הפרוזה של ח"נ ביאליק, דיסרטציה לא מודפסת, ירושלים תשכ"ה
 בורוכובסקי, תשמ"ו = אסתר בורוכובסקי, "היירארכיית הלואים הבאים אחרי שם-העצם", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 103–118
 ברמן, 1978 Ruth Aronson Berman, *Modern Hebrew Structure*, Tel Aviv = 1978
 ברמן ורביד, תשמ"ח = רות ברמן ודורית רביד, "על דרגת המילון של צירופי סמיכות", בלשנות עברית חפ"שית 24 (תשמ"ח), עמ' 5–22

36. לעתים שם העצם שבמשלים "צירוף יחס למען" המסמן את המוטבים מופיע ביחיד וביידוע סוגי, כגון האגודה למען העיוור (וראה §3.1.3), וכך כאן מצומצמים המקרים שיש בהם ניגוד בלבדי "צירוף היחס למען" – "סומך", שכן הסומך המסמן את "החברים בקבוצה" מופיע תמיד בריבוי.

טאובה, תשנ"א = דנה טאובה, "על צירופי שם עצם + שם תואר גזור שם בעל הסופית יי בעברית בת ימינו", שי לחיים רבין: אסופת מחקרי לשון לכבודו במלאת לו שבעים וחמש, בעריכת משה גושן-גוטשטיין, שלמה מורג ושמחה קוגוט, ירושלים תשנ"א, עמ' 117-132

רובינשטיין, תש"ם = אליעזר רובינשטיין, "פעלים כמימוש פרופוזיציות ופעלים ככינוי לפעולות", בלשנות עברית חפ"שית 15 (תש"ם), עמ' 19-27

רוזן, תשי"ג = חיים ב' רוזן, "על סטאנדארד ונורמה, על תהליכים ושגיאות", לשוננו לעם ד (תשי"ג), עמ' 3-8

רוזן, 1962 = Hiim Baruch Rosen, *A Textbook of Israeli Hebrew*, Chicago = 1962

רוזן, 1977א = חיים רוזן, עברית טובה³, ירושלים 1977

רוזן, 1977ב = Hiim Baruch Rosen, *Contemporary Hebrew*, The Hague = 1977

רוזנהויז, תשמ"ט = יהודית רוזנהויז, "שרשרת סמיכויות בעברית החדשה", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 93-106

שלזינגר, תשנ"ה = יצחק שלזינגר, פרקים בתולדות הלשון העברית, יחידה 11, בית ההוצאה של האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשנ"ה

שלזינגר ואחרים, תשנ"ו = יצחק שלזינגר, דורית רביד וצבי שראל, "טיפול ההבחנה המשלבית בחינוך הלשוני בהכשרת מורים", מכון מופ"ת, תשנ"ו

שתיל, תשנ"ח = נמרוד שתיל, קבוצות שם עצם בעברית המדוברת, עבודת דוקטור באוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ח

קווי התפתחות מקבילים בארמית החדשה (של יהודי זאכו) ובעברית החדשה (הישראלית)

מבוא

עברית חדשה (ע"ח) וארמית חדשה (א"ח) – שתיהן צאצאות של לשונות שמיות קדומות, אך תולדותיהן שונות זו מזו. ההבדל העיקרי הוא שהעברית חדלה להיות לשון מדוברת טבעית, וקרוב לאלפיים שנה המשיכה את חייה בעיקר כלשון קודש, ואילו כמה מניבי הארמית הוסיפו לחיות כלשון מדוברת בפי יהודים ונוצרים עד ימינו. ע"ח היא צאצאה "מלאכותית" צעירה בת כמאה שנה בסך הכול, ואילו א"ח היא כבר "סבתא" בת כאלף שנה¹. הבדל חשוב אחר הוא שע"ח נולדה וטופחה בינקותה במזרח אירופה מתוך מניעים לאומיים ועל פי מודלים והשפעות של לשונות אירופה: יידיש, סלווית, גרמנית ועוד. יש חוקרים המרחיקים לכת וטוענים שאין העברית החדשה אלא בבואה של יידיש ושפות סלוויות בלבד עברי ושאוֹפִיית השמי נידלדל והוא משמש קליפה חיצונית בלבד². אמנם ע"ח, אחרי לידתה וינקותה באירופה, עברה לקרקע שמית בארץ-ישראל, שימשה בה לשון חיה לכל דבר וקלטתה יסודות והשפעות מן הערבית, ובכל זאת רוב דובריה במחצית הראשונה של המאה

* לזכר מורי ורבי פרופסור שלמה מורג בהוקרה ובהערצה על מפעלותיו הרבים לשימור מסורות הלשון של כלל עדות ישראל, על עידודו המתמיד לתלמידיו ועל היותו מקור השראה ומופת לכולנו כחוקר ומורה ומעל לכול אדם חביב ונעים הליכות.

1. ברם, פער הגילים, גדול ככל שיהיה, אינו מהותי לתהליכי התפתחות מקבילים בין שתי שפות אחיות, כפי שהראה מורג לעניין שינויים מקבילים בעברית מקראית ובניבים ערביים מודרניים (מורג, 1989, ובייחוד עמ' 94). לעניין התפתחויות מקבילות בע"ח ובערבית מודרנית, ובכללן השפעת הסטנדרד האירופי בתחומי המילון והתחביר, עיין בלאו, תשל"ו; הנ"ל, 1981; ועיין גם בדיון המעניין של בולוצקי, תשנ"ו, עמ' 121–122 ובמקורות שנזכרים שם וכן בדברי גולדנברג, תשנ"ו, עמ' 148–151.

2. עיין במיוחד וקסלר, 1990. לפחות מקצת "התקנים הסלאביים הסמויים בעברית מודרנית" (שם, עמ' 72–97) ניתנים להפרכה בקלות משום שהם מופיעים גם בא"ח, באתיופית חדשה ובערבית מודרנית. עיין במיוחד לקמן סעיפים 1.1, 1.2, 1.3, 1.6, 3.1, 3.2, 3.5, וההערות שם. ונכונים דברי בלאו: "[...] אולם מכאן ועד למשפט הקיצוני כאילו אין העברית החדשה אלא לשון אירופית במעטה שמי חיצוני רבה הדרך, ויש לראות הן את העברית החדשה הן את הערבית הספרותית המודרנית כלשונות שמיות, המושפעות מן הסטאנדארד האירופי" (תשל"ו, עמ' 86; והשווה אל בולוצקי, תשנ"ו, עמ' 125–126).

העשרים היו דוברי יידיש ושפות אירופיות, ואין ספק שדיבורם וגם כתיבתם הושפעו מן השפות האלה במידה זו או אחרת. גלי העלייה הגדולים מארצות המזרח לא השפיעו באופן מהותי על העברית החדשה משום שהעברית כבר הייתה מגובשת למדי. הניסיונות של כמה טהרנים ומוסדות אקדמיים "לְמַזְרֵחַ" את הע"ח מחדש לפחות בקליפתה החיצונית, כלומר על ידי החייאת המבטא הלועזי של ח רע (והנחצי של ט, צ, ק?), לא הצליחו, ובמרוצת הזמן אימצו רוב הדוברים מארצות המזרח את המבטא ה"אשכנזי" של העיצורים שכידוע, תנועותיו "ספרדיות".

כנגד זה נשארה א"ח בארץ מולדתה והתפתחה הרחק מלשונות אירופה³. בהיותה בעיקר לשון מדוברת ששימשה חברה מסורתית כפרית או עירית שלא נזקקה לאמצעי תקשורת מודרניים, למונחים מדעיים וכיוצא בזה יש לצפות להשפעה מזערית של לשונות אירופה עליה. אמנם גם א"ח (מזרחית) התפתחה בצל השפות הלא-שמיות כורדית, פרסית וטורקית ואין ספק שהושפעה מהן, אך אלה אינן שפות אירופיות מודרניות, ובמידה זו או אחרת השפעתן שונה באופייה מהשפעת לשונות אירופה⁴.

מפליא הוא שלמרות ההבדלים החשובים האלה בין ע"ח לא"ח יש כמה קווי התפתחות דומים, שבע"ח לפחות הם מיוחסים להשפעות אירופיות ואינם נחשבים פרי התפתחות שמית טבעית. הימצאות קווים מקבילים בניבי א"ח, ערבית מודרנית ואפילו בניבי אתיופית חדשה מפריכה את הטענה בדבר התנוונות התכונות השמיות הטבעיות שלהן עקב התמערבות ניכרת.

3. נראה שגם מרחק גאוגרפי רב וחוסר קשר מוחלט בין שתי שפות אחיות, כגון זה שבין ניבי אתיופית חדשה לניבי א"ח, אינו מונע תהליכי התפתחות דומים ביניהן (עיין קפליוק, 1989, ובייחוד עמ' 294–300; גולדנברג, תשנ"ו, עמ' 148–151, ובמיוחד השגותיו המצוינות על "הסלוויות" של העברית, שם, עמ' 173–184).

4. לפרטים על השפעת הכורדית, הפרסית והטורקית בעיקר על ניבי א"ח יהודיים של אזרבייג'אן ראה גרבל, 1965. על השפעה על הניבים הנוצריים (ובכללה השפעת הרוסית והגרמנית) ראה פרידריך, 1962. ההשפעות האלה הן בעיקר בתחום המילון, כגון מילים וצורנים שאולים, הרחבת המשמעים של מילים ארמיות על פי משמעותן בשפות השכנות או בתחום הפרוסודיה, כגון הנחציות במילים רבות, ההטעמה המלרעית (בניבי יהודי אזרבייג'אן, לפי גרבל) וכיוצא בזה. על הקשר האזורי הממושך בגוש הלשון (Sprachbund) של הפרסית והסורית הישנה והחדשה (בייחוד אורמיה-נוצרית-ספרותית) המשתקף בהתפתחות מקבילה במערכת הפועל (שלא כמו בע"ח, שמערכת הפועל נשארה בה שמרנית בעיקרה) ראה קפליוק, 1996; גולדנברג, תשנ"ו, עמ' 158–165. אין השפעות כאלה על הניבים המעטים של א"ח מערבית בסוריה, הידועים בשם "ניבי מעלולא" (לפרטים חדשים עליהם עיין ארנולד, 1990) וגם לא כל כך על הניבים המרכזיים של טור עבדין בטורקיה (לפרטים חדשים עליהם עיין יאסטר, 1990). על כל פנים דיונונו עוסק בעיקר בא"ח מזרחית יהודית, ורוב הדוגמאות הן מניבי יהודי זאכו גם משום שהוא לי לשון אם ולשון חיה וטבעית וגם משום שהוא נציג מובהק של קבוצת הניבים הצפוניים-מזרחיים הנחשבת שמרנית לעומת שאר הקבוצות. עיין הוברמן, תשנ"א, עמ' 52–54; הנ"ל, 1985; הנ"ל, 1990; הופקינס, 1989, עמ' 415–416; גרבל, 1965, עמ' 13–15.

לסיכום, אין ספק שלשפות לא-שמיות נודעת השפעה על צאצאות השפות השמיות החדשות, השפעה שכידוע, כבר הייתה גם על השפות השמיות הקדומות⁵, ואולם אין "להאשים" את לשונות אירופה בכל שינוי שחל בצאצאות השמיות החדשות. להלן אעמוד על כמה קווי התפתחות דומים בע"ח ובא"ח בתחומי הדקדוק (כתיב, הגאים, צורות, משמעים, תחביר ועוד) מתוך השוואה לפי הצורך עם ערבית מודרנית ועם ניבים אתיופיים חדשים כדי להראות שאין זו התנוונות התכונות השמיות אלא בעיקר התפתחות פנימית של יסודות שמיים, שלכל היותר הואצה בהשפעת לשונות חרץ.

1. פונולוגיה

1.1 העיצורים הגרונניים הקדומים ח (h) ו-ע (ʿ) בא"ח כמו בע"ח⁶ השתנו או הזדהו במבטאן ל-כ רפה (x) ו-ל (ʔ) בהתאמה, כגון כמארא⁷ xmāra 'חמור', אסרי ʔisri 'עשרים'. מן הראוי לציין שמעתק פונטי זה אינו בהשפעת לשונות המגע השכנות (כורדית, פרסית, טורקית ובוודאי לא ערבית). שני העיצורים קיימים בכורדית הן במילים כורדיות מקוריות הן במילים שאולות מערבית, ואילו בפרסית ובטורקית h ערבית מבוטאת בדרך כלל כ-ħ. העיצורים ח, ע משתמרים במילים שאולות מעברית או מערבית, למשל: משיח māšīyah 'משיח', חמאלā ḥammālā 'ספֵל', גן עדן ganʿēzen 'גן עדן', עזיזā ʿazīza 'יקר'.

1.2 חוקי ההגה הקובעים את מבטאם המותנה של העיצורים בגדכפ"ת כפוצץ או כחוכך (בארמית מקראית, בסורית ועוד) אינם פועלים בא"ח, ומבטאם פוצץ או חוכך בעיקר על פי שרשור (או יישור המערכת). השורשים הקדומים כת"ב, תב"ר,

5. למשל, השפעת היוונית והלטינית (לפחות בתחום המילים השאולות) על העברית הכתוב-מקראית, הארמית הממלכתית (ובכללה הארמית המקראית), הסורית והאתיופית. השווה אל קפליוק, 1989, עמ' 301; בולוצקי, תשנ"ו, עמ' 125-126.
6. חילופים אקראיים כאלה כבר יש במקרא (פתע/פתאם), והם הולכים ומתרחבים בלשון מגילות ים המלח ובלשון חז"ל (עידא/אידא); ועיין בולוצקי, תשנ"ו, עמ' 123 ובמקורות שם; גולדנברג, תשנ"ו, עמ' 151-158. על טשטוש או על התמזגות של העיצורים הגרונניים והחכיים בניבים אתיופיים חדשים (ובשפות שמיות בכלל) עיין קפליוק, 1989, עמ' 303-305.
7. הכתיב באותיות עבריות משקף את הנוהג בכתב-יד ישנים וחדשים בא"ח יהודית. העיצור x בין שמוצאו מ-ħ קדומה בין שמוצאו מ-k רפה כתוב באות כ (לפעמים עם נקודה בראשה) להבדילה מ-כ בלי נקודה, שבוודאי כלל מציינת את העיצור k. כמו כן א מציינת את העיצור ? בין שמוצאו מ-ʔ (רג רפה) קדומה בין שמוצאו מ-ʔ. תנועות ארוכות ואף הרבה קצרות מצוינות באותיות אהו"י. לעומת הכתיב ה"פונטי" של א"ח יהודית הכתיב של א"ח נוצרית, באותיות סוריות, שמרני יותר ומשקף את המסורת הסורית הקלסית. עוד פרטים על הכתב ראה אצל צבר, תשמ"ה, עמ' 237-238.

לדוגמה, מופיעים בכל צורותיהם בהתאמה: twr, k_{tw} (בכתבי־יד יהודיים: כת"ו, תו"ר). בדומה לכך בעברית מדוברת תת־תקנית: $lišbor, yišbor, šabur, šabar$; $lexabed, mexabed, xibed$; $likfoc, yikfoc, kofec, kafac$. נשארו בא"ח רק מקרים יחידים קפואים המשקפים את המצב הקדום: כלבא $kalba$, 'כלב', אבל כלוה $kalwe$ 'כלבים'; ארבא $ʔirba$ 'צאן' (> ס"ע ערבא), אבל ארוה (לשון רבים) $ʔirwe$ 'צאן'; זואנא $zwāna$ (> זֶבֶן) 'לקנות', אבל מזבונה $mzabōne$ (> זֶבֶן) 'למכור'; כשאוא $xšāwa$ 'לחשוב', אבל מכשבונה $mxāšbōne$ 'לחשבן'. בדומה לדיסמילציה בפועל הפחיש $hixxiš < hikxiš$ שבעברית מדוברת גם בא"ח יש שורשים מעין גח"ך < g-x-k 'צחק' (< gxix- < gxik-), לח"ך < l-k-x 'לחך' (< lxix- < lxik-).

1.3 הכפלת עיצורים מצויה למדיי בא"ח ואפילו בהגאי בגדכפ"ת חוככים, כגון כפא $kaffa$ 'כף היד', אכא $ʔaxxa$ 'כאן', וכן יש הכפלות חדשות כגון שמא $šimma$ 'שם', דמא $dīmma$ 'דם', שטר $šāttar$ 'שָׁטָר' (השאלה מעברית), שתי־ערב $šātti-fērev$ 'צלב' (לשון סתרים). כנגד זה יש גם נטייה לביטול הכפלה שהייתה קיימת בכמה משקלים קדומים: קטאלא $qaṭāla$ (> $qaṭṭālā$) 'קטלן, רצחן', גנאוא $ganāwa$ (> $gannābā$) 'גָּנַב', אתיקא $ʔatīqa$ (> $ʔattīqā$) 'עתיק, ישן', בראתא $brāta$ (> $brattā$) 'בת', רבסא $rabsa$ (> $rabbīṭā$) 'גדולה', משדורה $mšadore$ (> $mšaddōrē$) 'לשלוח'.⁹ מצד אחר, בע"ח הכפלת עיצורים נעלמה כמעט כליל (חוץ מבקריאות הדרניות של טקסטים מקראיים, בשיעורי דקדוק וכיוצא בזה).

1.4 בא"ח, כמו בע"ח, נוצרו עיצורים חדשים: צ' $č$, ג' j , ו' $ž$) והם מופיעים בדרך כלל במילים שאולות ולפעמים גם במילים מקוריות כגון ציירי $čēri$ 'תשרי, סתו', אצ'אא $ʔičʔa$ 'תשע, תשעה',¹⁰ $xizbōna$ 'חשבון', וכן בע"ח מדוברת: $čuva$ 'תשובה', $čameot$ 'תשע מאות', $xežbon$ 'חשבון', $mažbir$ 'משביר'.

8. על מצב בכ"פ בע"ח מדוברת ראה אצל שורצולד, תשל"ו (במיוחד הדוגמאות בעמ' 231, כגון $mebulbal, mebalbel, tebalbel, lebalbel, bilbel$ וכד'). תהליך השרשור מוסיף להתקיים גם בשורשים שאולים מעברית בא"ח ישראלית, כגון $mvakōše$ 'לבקש' המופיע בכל צורותיו ב־v (במקום v~b בע"ח עצמה: $bikeš/yvakes$. פרטים עיין צבר, 1975, עמ' 496, 2.4§).

9. ביטול ההכפלה חל גם במילים שאולות מערבית: $ḥalāqa$ 'חֶסֶף', $xayāta$ 'חֵיט', $ʔāṭara$ 'חנווני', אך יש שההכפלה עדיין נשמרת: $ḥammāla$ 'סֶבֶל' ועוד. נראה שתהליך היחלשות ההכפלה הזה נמשך בישראל, ומן הסתם הואץ בהשפעת ע"ח. הופקנס (1989, עמ' 250) מזכיר שמילים שברישומה של גרבל משנות החמישים הכילו עיצור כפול הוא שמע בשנות השמונים בלי הכפלת העיצור.

10. למעשה, בכתוב המסורתי בא"ח יהודית שימשה האות ג (ג שנקודה מעליה) לציון העיצורים j, č ולפעמים אפילו ž, ʔ (לפעמים גם ש עם נקודה בראש-באמצע) מציינת ž.

1.5 ביטול שווא נע וקיום צרור עיצורים תחילי שגור גם בא"ח וגם בע"ח: קטילא qṭīla 'הרג' (> קטילא), תמניא tmanya 'שמונה', תרה trē 'שניים', ובדומה בע"ח: šmīra 'שמירה', šnayim: 'שניים'.¹¹

1.6 בדומה לע"ח שמבטא תנועותיה ספרדי גם א"ח אינה מבחינה בין קמץ לפתח ובין סגול לצירי (בדיבור ובדרך כלל גם בניקוד: טָלָא/טִלָּא tilla 'צל', קִמְלִי/קִמְלָה qimle 'קם').

1.7 ההטעמה בא"ח היא בדרך כלל מלעיל, למשל: ברונא bróna 'בן', בראתא bráta 'בת'. גם במילים השאלות מעברית מסורתית ההטעמה עשויה להשתנות ממלרע למלעיל: נשמה (נשאמא) nišáma 'נשמה', (יום) כיפור (yóm) kippur 'יום כיפור', אך בצורות ריבוי ההטעמה המקורית נשמרת לרוב: צדיקים šaddīqīm, רשעים rašáʿīm. בשמות פרטיים ובשמות משפחה השאלים מעברית ההטעמה תמיד מלעיל (וכך לרוב בע"ח): דויד dāwis, שמואל šamūʿel, חוה ḥáwwa, בת ציון bāšyion. מילים עבריות שאלות המשמשות גם כשם עצם וגם כשם פרטי מובחנות על ידי הטעמה שונה, מלרע בשם עצם, ומלעיל בשם פרטי/משפחה: צדיק šaddīq, זקן zāqén – שמות עצם, אך šaddīq שם פרטי, (be-)zāqén – שם משפחה. כידוע, יש נטייה להבחנה פונמית מעין זו גם בע"ח, למשל: טובה, יפה, חיה, מזל, חביב, נעים, חיים. הם משנים את טעמם לפי תפקודם כשם עצם/תואר (מלרע) וכשם פרטי (לרוב מלרע).¹²

1.8 בע"ח מדוברת שומעים לפעמים lo? 'לא' (ההברה מסתיימת בסותם הסדקי) לצורך הדגשה. צורות הפסק או הדגשה מעין אלה שומעים בא"ח לפחות בשלוש מילים: la? 'לא', xa? 'אחד', tre? 'שניים'.¹³

11. וקסלר (1990, עמ' 93) מייחס זאת בהסתייגות מסוימת להשפעת היידיש. יצוין שבמילים השאלות בא"ח מעברית מסורתית ששימשה לפני העלייה לארץ ישראל ולא הייתה דיבור חילוני, במילים אלו השווא משתמר כתנועה: šalómo 'שלמה', šamūʿel 'שמואל'. לפרטים על אובדן השווא הנע בא"ח עיין אצל נלדקה, 1868, עמ' 21–24. מורג (1989, עמ' 99–100) מציין שהימצאות מילים עם א פרוסתטית כגון אזורע, אתמול מעידה שכבר בעברית מקראית היו ניבים עבריים ששווא נע התאפס בהם.

12. וקסלר (1990, עמ' 96) מייחס זאת להשפעת היידיש, אך עיין גולדנברג, תשנ"ו, עמ' 179–180.

13. יש דוגמאות כאלה גם בתרגומי המקרא בא"ח; ראה צבר, תשנ"ג (במילון הנספח). על צורות הפסק בניבים ערביים עיין מורג, 1989, עמ' 102.

2. מורפולוגיה

2.1 בדומה לע"ח גם א"ח יוצרת מילים חדשות על ידי יציקת שורשים שאולים או משניים לתוך משקלים ישנים, למשל: חכומא ḥākōma 'מִלְךְ' (> שורש ערבי ḥkm במשקל הארמי הקדום קטולא), נקוצא naqōṣa 'חסר' (שורש ערבי, משקל ארמי), פהומא fahōma 'נכון', זדואא zadōʔa 'פחד' (שורש משני זד"א > מא"ע אתזיע/אזדעזע, אתפעל של זר"ע). השווה אל ע"ח: אדיב, אדיבות (שורש ערבי ʔdb); פשלן, פשלנות (> משורש ערבי fšl)¹⁴.

2.2 בדומה לאלה אך יותר מכן חזרה התופעה בבנייני הפועל: חמאלא ḥmāla 'לעמוד' (> ערבית), זבארא zvāra 'להסתובב' (> כורדית), מכיופה mkayōfe 'להתכייף, לבלות' (> ערבית), מתלפונה mtalfōne 'לטלפן', מבכבוכה mbakbōke 'ליבב, לבכות', משנדולה 'לפנק, לשדל' (> א"ע שַׁדַּל), משמודה mšamōḏe 'להשתולל מזעם, להתנהג כמשומד', מחולה maḥōle 'לחלל (שבת, מועד)'. יש אפילו פעלים הגזורים משני שורשים מולחמים בדומה לעדכון שבע"ח: מנקבורה mnaqbōre 'לחטט' (> ערבית nqb + qbr). כמו בע"ח גם בא"ח יש גם שורשים חדשים הגזורים משמות עצם: מכשכונה 'לחשב, לחשבון' > כשכונא 'חשבון', וכמו בע"ח רבים בא"ח השורשים המרובעים, בדרך כלל לפי אותם הדגמים: בזמ"ר bzm̄r 'למסמר' > בזמארא bizmāra 'מסמר'; מכמ"כ mxm̄k 'להריח (ממושכות), לרחרח' > מיכ myx 'להריח (פעם אחת)'; תפס"ר tfsr 'לפרש, לתרגם' > תפסיר tafsir 'פירוש, תרגום'; פרש"ק pršq 'למתוח, ליישר' > פשק 'להיות "מבוסט"' (בדומה לע"ח שרב"ט > שבט); קטמ"נ qṭmn 'להתכסות באפר, להתאבל' > קוטמאנא quṭmāna 'מאופר, אפור' > קוטמא 'אפר' (בדומה לע"ח דגמ"ן > דוגמן > דגם וכיוצא בזה)¹⁵. בתרגומי א"ח למקרא יש גם פעלים מסוג תראמא trāma 'לתרום' > תרומה tarūma; תראעא trāfa 'להריע' > תרועה tarūfa 'תרועה'; מנזולה manzōle 'ללון' > מנזל manzal 'מלונה, מחנה'¹⁶. כנגד זה בא"ח, אך לא בע"ח, יש שורשים משניים הכוללים את ת הבניין החוזר (שנעלם בא"ח): תא"ר tār 'להתעורר' > א"ע אתעיר; תכ"ר txr 'לזכור' > א"ע אדכר; זדא zdʔ 'לפחד' > א"ע אתזיע/אזדעזע.

2.3 טשטוש במין: במספרים 1–10 כמעט אין עוד הבחנה בין זכר לנקבה, אך שלא כבע"ח מדוברת, דווקא צורות הזכר משמשות גם לספירת מילים בלשון נקבה: תרה

14. ראה שורצולד, 1998, עמ' 132.

15. על מרובעים לסוגיהם בא"ח יהודית ונוצרית ועל השוואתם לסוגים הקיימים בע"ח ראה אצל צבר, 1982, והשווה אל דברי גולדנברג, תשנ"ו, עמ' 163–164.

16. עיין צבר, תשנ"ג, במקומות המתאימים במילון הנספח שם.

גורה/בכתאסא tre güre/baxtāsa 'שני גברים/נשים'. צורות הנקבה השתמרו רק בביטויים קפואים כגון תרתאמא tarte?ma 'שתי מאות'¹⁷. גם בכינויי הגוף ובצורות פועל בלשון רבים אין הבחנה בין זכר לנקבה (בדומה לנטייה בע"ח מדוברת)¹⁸: אכתון ?axtun 'אתם/אתן', אאני ?āni 'הם/הן', ביסוכון bēsōxun 'ביתכם/ן', ביסוהון bēsōhun 'ביתם/ן', קטליתון qatlētun 'תהרגו (זו"נ)', קטלי qatli 'הרגו (זו"נ)', קטולון qtolun 'הרגו (זו"נ)'. בצורות אוגד בעבר, שמרצאן מהפועל הוי ('היה' בעברית) משמשת צורת הזכר גם לנקבה ולרבים: אתוא [< אית הָא] ?itwa ('היה' בעברית) בעברית מדוברת רוח "היה לו שני ילדים", "היה לו ילדה קטנה", שמא בהשפעת אית 'יש' המשמשות בהווה בלי הבחנה במין ובמספר בשתי השפות¹⁹.

2.4 זוטות מורפולוגיות: בא"ח יש תם tam 'שם' ותאמא tāma 'שמה', אך בדומה לדוברי ע"ח, יש רבים האומרים לתאמא ltāma 'לשמה' (במקום לתם או תאמא). בא"ח משמשת כולו kullu 'כולם' גם במשמע 'הכול', בדומה לתודה לכולם = לכול, לכולכם שבע"ח. בדומה להיקשים בזוגות מילים בע"ח: שמאלי: ימני (במקום ימיני)²⁰, לא יאומן (במקום יאִמָן) כי יסופר גם בא"ח יש זוגות כאלה, למשל: ימה: צ'פה yamme: çappe 'ימין: שמאל'. המילה הישנה ימינא < ימה בהשפעת צ'פה השאולה מכוורדית.

3. תחביר ומילון

3.1 שלא כמו השפות השמיות הקלסיות פיתחה א"ח מערכת של אוגדים (כגון is, are שבאנגלית) לכל הגופים בדומה לנטייה בע"ח (הינו, הינה, הנכם; הוא, הם או פעלים שמשמשים כאוגדים: נמצא, נמצאת; מהווה, מהווים וכיוצא בזה): אאנא הוואיא ון ?āna hōzāya win 'אני (הנני) יהודי', אאניא מני־לו ?anya manī-lu 'מי (הם) אלה?', איכא־לא אאיא אתא ?ēka-la ?āya ?atta 'איפה היא (נמצאת) עכשו?',

17. צורות נקבה, לפחות למספרים 1-3 (כדא, תרתיה, טלת), מתועדות גם בכתב־יד ישנים בא"ח יהודית (ניב נירווא, הקרובה לזאנו, ואחרים); עיין צבר, תשמ"ה, במקומות המתאימים במילון הנספח. אשר לניבים נוצריים קרובים (כנוגע למספרים 1-10) עיין, למשל, קרטוקף, 1982, עמ' 45-46.

18. אכן, תהליך היעלמות צורות הנקבה החל כבר בעברית מקראית (תחילה נעלמה צורת העבר ואחר כך נעלמו צורות העתיד והציווי), והדברים ידועים. השווה אל התפתחות דומה בניבים אתיופיים וערביים חדשים (קפליוק, 1989, עמ' 305-306; גולדנברג, 2000, עמ' 73-74).

19. לפרטים ראה גולדנברג, תשמ"ח, עמ' 143, 144.

20. אמנם כבר במקרא יש ימני לצד ימיני ועוד זוגות דומים אחרים (מוצא: מוכא), אך נראה לי שבע"ח יש רק ימני.

אכנן ליוך נאשה דוכון ?axnan lēwax nāše dōxun 'אנחנו איננו קרובים שלכם'. ההבדל הוא שבע"ח השימוש באוגד אינו הכרחי, ואילו בא"ח הוא נחוץ במרבית המקרים.²¹

3.2 גם בע"ח וגם בא"ח מרכים להשתמש במילות שייכות במקום הסמיכות לכינוי חבור.²² כלבא דידוך kalba dīdōx 'הכלב שלך' במקום כלבוך kalbox 'כלבך', חמש דיני ḥammaš dēni 'החומש (הספר) שלנו'. יוצאי דופן בשתי השפות הם שמות המציינים בני משפחה, המופיעים בדרך כלל בסמיכות לכינוי החבור (אך לא דווקא באותה התפוצה): בכתוך baxtoḥ 'אשתך' (לעולם לא בכתא דידוך 'האשה שלך'), ברוני brōni 'בני'. גם בסמיכות של שני שמות עצם או של שם עצם ושם פרטי כמעט נעלמה הסמיכות הישנה ובמקומה משמשת מילית השייכות המורכבת ממילית הזיקה בשתייהן: אקלא דמיזא ?aqla dmēza (בכתבייד בדרך כלל אקלד מיזא ?aqlid mēza) או אקלא דיד מיזא ?aqla did mēza 'הרגל של השולחן'. אמנם קיימות גם צורות כגון אקל מיזא ?aql mēza, כך (> בכתד) חכומא bax ḥakōma 'אשת המלך', אבל הן נחשבות לגיוסם של השם עם צורן השייכות ולא דווקא לסמיכות הקלסית. יוצאי דופן יחידים הם בר 'בן' ובי 'בית', משפחת', למשל: בר-חכומא bir ḥakōma = נסיך, בי זקן bē zāqen 'בית זקן' = משפחת זקן. ואולם ביס(ד) bi zāqen bēs(id) = בית משפחת זקן.

3.4 סדר המילים במשפט חופשי למדיי בא"ח ובע"ח²³, במיוחד סדר נושא ונשוא: (1) משה זלה לביסא moše zille lbēsa 'משה הלך הביתה' קביל ונפוץ כמו (2) זלה משה לביסא 'הלך משה הביתה', אך בע"ח (2) שייך למשלב גבוה יותר. כיוצא בזה מושא ותואר הפועל: (1) משה לא קם כאזכלה mōše la qam xāzaxle 'משה – לא ראינו אותו' = (2) לא קם כאזכלה משה 'לא ראינו את משה'; (1) אאיא סקלתא-לא ראבא āya sqilta-la rāba 'היא יפה מאוד' = (2) אאיא ראבא-לא סקלתא 'היא מאוד יפה' (אך בע"ח דוגמה 2 משמשת להדגשה מסוימת). כנגד זה בע"ח יותר יכול

21. בדומה לכך בערבית מודרנית (בלאו, תשל"ו, עמ' 86 [=בלאו, 1981, עמ' 123–124]) ובניבים אתיופיים חדשים. קפליוק (1989, עמ' 312–316) מביאה נימוקים משכנעים שהתפתחות האוגדים היא תולדה טבעית משלב קדום יותר. בא"ח, למשל, היא תוצאה ישירה מתפקידו הכפול של שם התואר ה"מיועד" כלואי וכנושא בסורית מאוחרת: מַצְרִיָּא גִזְרָא (מצריא גזירא) הוא דרמשמע: (1) 'המצרים הנימולים'; (2) 'המצרים הם נימולים'. כך נוצר הצורך באוגד להבעת המשמע השני: מַצְרִיָּא גִזְרָא אֲנִי (מצריא גזירא אנן). עיין בדברי גולדנברג, 2000, עמ' 70–73.

22. ובדומה לכך בניבים אתיופיים וערביים חדשים. פרטים ראה אצל מורג, 1989, עמ' 114; קפליוק, 1989, עמ' 306–308. וקסלר (1990, עמ' 82) מייחס את השימוש המרובה במילית של בע"ח להשפעה סלווית, אך אין צורך בהסבר זה.

23. וכך לפי קפליוק (1989, עמ' 301) גם באתיופית חדשה.

לבוא לפני שם התואר או אחריו (יותר גדול או גדול יותר), ואילו בא"ח הוא בא רק לפני: **אנא בש רווא ון מנוך** ?āna biš ruwwa win minnox 'אני יותר גדול (הנני) ממך'. בע"ח ובא"ח שם התואר, כרגיל בשפות שמיות, בא אחרי השם המתואר, אך בא"ח ספרותית, כמתועד בכתב-יד ישנים, מוצאים גם רשע דפרעה 'פרעה הרשע', צדיק דמשה 'משה הצדיק' ועוד בדומה לע"ח מדוברת: מותק של ילד = ילד מתוק (מאוד).²⁴

המקבילה הקרובה ביותר לצירוף מסוג יפה עיניים שבע"ח היא גרמה יקורה = עצמותיו כבדות, כלומר 'טרחן'; גישו שכינא = ראשם חם, כלומר 'חמי מזג'²⁵.

3.5 בא"ח מצויות הרבה מילים שאולות לא רק מהלשונות השכנות (כורדית-פרסית, ערבית, טורקית ובא"ח יהודית – גם מעברית)²⁶ אלא גם מלשונות אירופה הרחוקות,²⁷ בדרך כלל באמצעות אחת מלשונות המגע, והן מתמזגות במידה זו או אחרת במערכת הפועל והשם: מתלפונה mtaľfōne 'לטלפן', מפנצ'ורה mpančōre 'להתפנצר', טרמביל trambēl 'מכונית', שמנדרפיר šamindarfēr 'רכבת' (> צרפתית chemin de fer), מכינא makīna 'מכונה', עלמודא {almōda 'נשים (לבשות) לפי האפנה (המערבית)', ציריו čīryo 'לחיים!' (> cheerio). יש מילים שתורגמו חלקית או בשלמות: מכין כיאטא makīn xyāta 'מכונת תפירה', מכין פסרא makīn pisra 'מכונה לטחינת בשר', צנדוק זמארא šanduq zamāra 'תיבה מזמרת, פטיפון'. כמובן, המילים האירופיות מעטות מאוד בא"ח, שהיא בעיקרה לשון מדוברת, לעומת המילים האירופיות בע"ח, משום שא"ח אינה משמשת לשון מדע ולשון לצרכים מודרניים אחרים,²⁸ ולא נצטרכה לשאילה מרובה של מונחים טכניים או מונחים הקשורים בתרבות המודרנית, ואולם סוגי השאילה והשתלבותם במערכת הלשון דומים.

24. עיין צבר, 1976, עמ' 42 (בהשפעה הפרסית?).

25. דיון מפורט בתארים מורכבים ראה אצל גולדנברג, תשנ"ו, עמ' 169–173.

26. עיין צבר, תשל"ד; הנ"ל, תשל"ה.

27. צבר, 1990. לדוגמאות מקבילות בע"ח ובערבית מודרנית ראה בלאו, תשל"ו, פרק ה, עמ' 44–19 (=בלאו, 1981, פרק 4, עמ' 60–141) וכן שורצולד, 1998, עמ' 127–128.

28. בא"ח נוצרית של אורמיה נוצרה לשון שיש בה סממנים מודרניים לצורך שידורי חדשות, עיתונות, הרצאות וכיוצא בזה. יש בה ניסיונות לתרגם מילולית מונחים לועזיים לא"ח כגון

'שידור רדיו' = pres-qāla = 'פריסת קול' ו'שידור טלוויזיה' = pres-xezwa = 'פריסת חיזיון', בהשפעת broadcast האנגלי. מבחינת העברית מעניינות המילים המחודשות מסורית hutbarqa מברק ('פס-ברק'), bildāra דואר (השווה אל בלדר העברית, بريد בערבית, veredarius בלטינית), mdināyūtā 'ציוריליזציה', baynay-?umtānāyā 'בין-לאומי', ħezwōnā metmadnħānā 'מזרחן' ('מתמורח'), tahraztā 'סדר-יום', 'agenda' ('תחרוות'), 'סננה במחזה' ('חיזיון'). עוד פרטים ראה אצל ברוק, 1989, עמ' 371 ואילך.

סיכום

על אף השוני ברקע ובתחומי ההשפעה יש כמה קווי התפתחות מקבילים בין ע"ח לא"ח, שבמידה זו או אחרת מצויים גם בניבים השמיים החדשים של אתיופיה ובניבים ערביים מודרניים. התאוריה שקווי התפתחות אלו הם בהשפעת לשונות אירופה (כדעת וקסלר) או שהם מעידים על "ניוון" התכונות השמיות (כדעת פרידריך) מופרכת ביסודה, משום שבוודאי למקצת הלשונות האלה כמעט לא היה שום מגע עם לשונות אירופה.

רשימת הקיצורים

ראשי התיבות

א"ח = ארמית חדשה (מונח כללי)

א"ע = ארמית עתיקה (מונח כללי, מנוגד לא"ח)

ני"ז = ניב יהודי זאכו

ס"ע = סורית עתיקה

ע"ח = עברית חדשה (ישראלית)

ביבליוגרפיה

ארנולד, Werner Arnold, "New Materials on Western Neo-Aramaic", = 1990 in *Studies in Neo-Aramaic*, ed. W. Heinrichs, Atlanta 1990, pp. 131–149

בולוצקי, תשנ"ו = שמואל בולוצקי, "עברית ישראלית כשפה שמית: גנאלוגיה

וטיפולוגיה", מחקרים בלשון ז (תשנ"ו), עמ' 121–134

בלאו, תשל"ו = יהושע בלאו, תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית, ירושלים

תשל"ו

בלאו, Joshua Blau, *The Renaissance of Modern Hebrew and* = 1981

Modern Arabic: Parallels and Differences in the Revival of Two Semitic

Languages, Berkeley 1981

ברוק, Sebastian P. Brock, "Some Observations on the Use of" = 1989

Classical Syriac in the Late Twentieth Century", *Journal of Semitic*

Studies 34 (1989), pp. 363–375

גולדנברג, תשמ"ח = גדעון גולדנברג, "סקירת ספרי מדרשים בארמית יהודי

כורדיסטאן לפרשיות ויחי, בשלח ויתרו", פעמים 36 (תשמ"ח), עמ' 141–156

גולדנברג, תשנ"ו = גדעון גולדנברג, "העברית כלשון שמית חיה", הלשון העברית

בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון

העברית, בעריכת יהושע בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 148–189

Gideon Goldenberg, "Early Neo-Aramaic and Present = 2000 גולדנברג, "Day Dialectal Diversity", *Journal of Semitic Studies* 45 (2000), pp. 69–89

Irene Garbell, *The Jewish Neo-Aramaic Dialect of Persian = 1965 גרבל, Azerbaijan: Linguistic Analysis and Folkloristic Texts*, The Hague 1965
Irene Garbell, "The Impact of Kurdish and Turkish on the = 1965 גרבל, Jewish Neo-Aramaic Dialects of Persian Azerbaijan and Adjoining Regions", *Journal of the American Oriental Society* 85 (1965), pp. 159–177

Robert D. Hoberman, "The Phonology of Pharyngeals = 1985 הוברמן, and Pharyngealization in Pre-Modern Aramaic", *Journal of the American Oriental Society* 105 (1985), pp. 221–231

Robert D. Hoberman, "Reconstructing Pre-Modern = 1990 הוברמן, Aramaic Morphology: The Independent Pronouns", in *Studies in Neo-Aramaic*, ed. Wolfhart Heinrichs, Atlanta 1990, pp. 131–149
הוברמן, תשנ"א = רוברט הוברמן, "ארמית חדשה ושיטת השחזור ההשוואתי", מסורות ה-1 (תשנ"א), עמ' 51–76

Simon Hopkins, "Neo-Aramaic Dialects and the = 1989 הופקינס, Formation of the Preterite", *Journal of Semitic Studies* 34 (1989), pp. 413–432

Simon Hopkins, "A Tale in the Jewish Neo-Aramaic = 1989 הופקינס, Dialect of Nagada (Persian Azerbaijan)", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 12 (1989), pp. 243–281

Paul Wexler, *The Schizoid Nature of Modern Hebrew: A = 1990 וקסלר, Slavic Language in Search of a Semitic Past*, Wiesbaden 1990

Otto Jastrow, "Personal and Demonstrative Pronouns in = 1990 יאסטרו, Central Neo-Aramaic, A Comparative and Diachronic Discussion Based on Tūrōyo and the Eastern Neo-Aramaic Dialect of Hertevin", in *Studies in Neo-Aramaic*, ed. Wolfhart Heinrichs, Atlanta 1990, pp. 89–103

Shlomo Morag, "Biblical Hebrew and Arabic Dialects: = 1989 מורג, Some Parallel Lines of Development", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 12 (1989), pp. 94–117

Theodor Nöldeke, *Grammatik der neusyrischen Sprache am = 1868 נלדקה, Urmia-See und in Kurdistan*, Leipzig 1868

- Johannes Friedrich, "Das Neusyrische als Typus einer = 1962 פרידריך, entarteten semitischen Sprache", *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli (sezione linguistica)*; 1962) 4, pp. 95–106
- צבר, תשל"ד = יונה צבר, "היסודות העבריים בניב הארמי שבפי יהודי זאכו ככורדיסטאן", לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 206–219
- צבר, תשל"ה = יונה צבר, "היסודות העבריים בניבים הארמיים של יהודי אזרביג'אן", לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 272–294
- Yona Sabar, "The Impact of Israeli Hebrew on the Neo- = 1975 צבר, Aramaic Dialect of the Kurdish Jews of Zakho: A Case of Language Shift", *Hebrew Union College Annual* 46 (1975), pp. 489–508
- Yona Sabar, *Peṣaṭ Wayhī Bešallah, A Neo Aramaic Midrash = 1976 צבר, on Beshallah (Exodus)*, Wiesbaden 1976
- Yona Sabar, "The Quadriradical Verb in Eastern Neo- = 1982 צבר, Aramaic Dialects", *Journal of Semitic Studies* 27 (1982), pp. 149–176
- צבר, תשמ"ה = יונה צבר, מדרשים בארמית יהודי כורדיסטאן לפרשיות ויחי, בשלח ויתרו, ירושלים תשמ"ה
- Yona Sabar, "General European Loanwords in the Jewish = 1990 צבר, Neo-Aramaic Dialect of Zakho, Iraqi Kurdistan", in *Studies in Neo-Aramaic*, ed. W. Heinrichs, Atlanta 1990, pp. 53–66
- צבר, תשנ"ג = יונה צבר, ספר במדבר בארמית חדשה בניבם של יהודי זאכו, ונוספו עליו טקסטים בניבים אחרים של ארמית חדשה ומילון, עדה ולשון, טז, ירושלים תשנ"ג
- Olga Kapeliuk, "Some Common Traits in the Evolution = 1989 קפליוק, of Neo-Syriac and Neo-Ethiopian", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 12, pp. 294–320
- Olga Kapeliuk, "Is Modern Hebrew the Only 'Indo- = 1996 קפליוק, Europeanized' Semitic Language? And What about Neo-Aramaic?", *Israel Oriental Studies* 16 (1996), pp. 59–70
- Georg Krotkoff, *A Neo-Aramaic Dialect of Kurdistan: = 1982 קרוטקוף, Text, Grammar, and Vocabulary*, New Haven 1982
- שורצולד, תשל"ו = אורה (רודריג) שורצולד, "גישות תיאורטיות, קונקרטיים ומופשטות בניתוח בגדכפ"ת – בכ"פ בעברית", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 211–232
- Ora (Rodrig) Schwarzwald, "Word Foreignness in = 1998 שורצולד, Modern Hebrew", *Hebrew Studies* 39 (1998), pp. 115–142

ב י ק ו ר ו ת

יהושע בלאו

על לשון הכתובות העבריות בימי בית שני

Sandra Landis Gogel, *A Grammar of Epigraphic Hebrew*, edited by
Marvin A. Sweeney, Resources for Biblical Study, vol. 23,
Atlanta: Scholars Press, 1998, xx + 522 pp.

לשון המקרא נמסרה לנו שכבות שכבות כשמוקדם ומאוחר מעורבים בה החל בטקסט האותיות המציינות עיצורים, דרך אימות הקריאה וכלה בטעמים ובסימני הניקוד. הכתובות מעטות מאוד, אך מלבד קווים דיאלקטליים שלא שימרה לשון המקרא הספרותית הן עשויות ללמדנו על אימות הקריאה ומבעד להן אף להאיר פרטים בתורת הצורות. הספר שלפנינו מיוסד על עבודת דוקטור בהדרכתו של דניס פֶּרְדִי מאוניברסיטת שיקגו, דיסרטציה הגונה ומלומדת. אולם לא הרי מחקר מדעי שיש עמו חידוש כהרי עבודת דוקטור. לעתים קרובות דיסרטציה מציגה את כל החומר הקשור בנושא, גם אם אין חידוש בחלק ממנו. אכן, זאת עשתה המחברת בחריצות, ביסודיות ובהבחנה. אולם כשמעבדים את הדיסרטציה למחקר מְחֻדָּשׁ מן הראוי לוותר על השלמות החייבת לאפיין עבודות דוקטור ולהגיש לעמיתים החוקרים רק את אשר עשוי להביאנו לידי בוננות חדשה או סיכום חדש ומועיל.

כמה וכמה חלקים של הספר מכיל סיכומים מועילים כגון חלקו החמישי – המילון השלם של כתובות בית ראשון (עמ' 293–383), החלק השישי – הנספח המכיל את הכתובות ובכללן החותמות (עמ' 385–494) וביבליוגרפיה נבחרת (עמ' 495–522). חומר חדש כלול בפרק על הפונולוגיה (עמ' 27–74), בייחוד בפרק-המשנה על אימות הקריאה (עמ' 49–74) ובמקצת גם בתורת הצורות (עמ' 75–232). אולם התחביר כולו (עמ' 233–292) אינו מחדש לנו דבר, בייחוד מפני שהוא בנוי על בסיס מצומצם כל כך.

העושר שבחומר (שכאמור, יש בו הרבה מן המיותר) שמור לפעמים לרעת המחקר, כי אינו מאפשר לרכז תופעות מקבילות. דקדוק כזה ראוי לו שיהיה מרוכז ומעמט בהבליטו את ההבדלים בין המצוי במקרא ובין חומר הכתובות. כך הכינוי החבור בנסתר מסומן ברוב רובם של המקרים ה' (עיין עמ' 155–157 בשמות; 79, 163–164 בפעלים), אולם רק בדיון בכינויי מילות היחס (עמ' 220–223) המחברת

מעמדת את הממצא עם המקרא, בלי לרמוז לדיון זה מניתוח הכינוי בשמות ובפעלים.¹

אחד הקווים המעניינים הבולטים בכתובות הוא חילופים של צורות הכתובות בלעדי אם-קריאה סופית ובאם-קריאה. המחברת מביאה את החומר כולו בכל צורה וצורה, אך יש שאינה מרכזת אותן ונמנעת מלהסיק מסקנה כוללת. כך היא דנה בנפרד בעבר מדבר פעלתי/פעלת (עמ' 81–82) ובנוכח פעלת/פעלתה (עמ' 81, 83–88)² ואינה מעמדת את הכתיב הזה עם המצוי במקרא. גם בדיון באימות הקריאה הסופיות (עמ' 58–61) לא מצאתי סיכום מעמדת.

גוגל (עמ' 87–88) דוחה בצדק את הרעיון שאי-כתיבת ה סופית בנוכח (פעלת, ולא פעלתה) קשורה ב־ו ההיפוך הגורמת להזזת הטעם, מפני שהממצאים אינם מאששים טענה זו. לעניין זה אוסיף שהזזת הטעם אחרי ו ההיפוך מאוחרת מאוד, כפי שמוכיח קיום הקמץ בפ' הפעל בריחוק הטעם (וכתבת ולא *וכתבת), ועל כן לא ייתכן שהשפיעה על הכתיב בכתובות קדומות. המחברת מזכירה את ההצעה שפעלתה היא הכתיב הקדום ואת ההצעה שהחילופים בכתיב קשורים בעובדה שהקמץ הסופי אינו ארוך במקורו. בלא לקבל את ההצעה הראשונה כמות שהיא קשה לי בוודאי לאמץ את ההצעה השנייה, שהרי תנועות סופיות ארוכות מוסדרות נוטות אף הן להתקצר במצב סופי.

יובן מאליו שתרגום הכתובות מלאכה קשה ורבת פנים היא, ולעתים קרובות אפשר להציע תיקונים או הצעה שונה. כמה דוגמאות:

עמ' 391, שו' 8: גוגל רואה ב"שלם" משפט חד-איברי ("הכול) שלום" ואת "ולדבר אשר צֹתְנִי" כיחוד "ומה שנוגע לאשר ציויתני". פשוט הרבה יותר להבינו "ולדבר... שלום", ואכן כך הבינו אהרונם בהוצאת כתובות ערד³ (ושם מובאות גם הצעות אחרות), ומן הסתם הכוונה שפקודתך בוצעה.

עמ' 411, שו' 2: במילון המצה מתורגם, אמנם בסימן שאלה.

עמ' 414, שו' 1: התרגום חלקי ולא מסומן מה לא תורגם.

עמ' 415, כתובת לכיש ב 2–4: את אדני צריך לתרגם בצורה אחידה, או "אתה" או "אדוני", אך לא פעם ב"אתה" ופעם ב"אדוני".

1. איני מבין את טענת גוגל (עמ' 223, סוף הע' 291) שרק לו נמצא כתיב הכינוי ב־ו, היינו יכולים להיות בטוחים שמעתק הכינוי ל־ו אירע, והרי צורה זו מתועדת: רעו (עמ' 156, שו' 1; אם לא נניח שה־ו הסופית עיצורית).

2. לא לכאן שייך כינוי חבור נוכח (עמ' 155, 156, 163–164, 218–220). אמנם גוגל מזכירה (בעמ' 155–156) את הסימנת י־כה על סמך היקרות אחת (עמ' 156, שו' 10), אולם הקריאה שם אינה ודאית כלל (עיין גוגל עצמה, עמ' 411, שו' 3). במילון גוגל מערכת את שתי אפשרויות הקריאה, למשל, מצד אחד היא מביאה אלהיכה (עמ' 301, שו' 1) לפי הצעת הקריאה השנייה, ומצד אחר את הנוסח כל (עמ' 340, שו' 2) לפי הצעת הקריאה הראשונה.

3. יוחנן אהרונם, כתובות ערד, ירושלים תשל"ו, עמ' 37.

עמ' 423, מצד חשביהו, שו' 5: קרא ואסם במקום ואשם.
 עמ' 439, שלוח, שו' 1: לפי המילון גם הנקבה הראשונה אינה = הַנְּקָבָה אלא
 הַנְּקָבָה. אולם אם מבינים כך, אין להשלים "תמת" אלא "תם", כי הַנְּקָבָה
 ממין זכר, ואולם ייתכן שיש להשלים, למשל, "בִּים" או "דְּבֵר".

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

ישעיהו מאורי

לתרגום הפשיטתא "לא תקפו" – "לא תרבו" (ויקרא יט, כז)
למאמרו של נחום מ' ברונזניק "להוראתו של הניב 'עד שיקף זקן'",
לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 187–190

"לא תרבו" את הניב "עד שיקף זקן" המופיע פעמיים במשנה (סנהדרין ח, א; נדה ו, יא) בהגבלת הזמן עד אימתי "נעשה בן סורר ומורה" ביקש נחום מ' ברונזניק לבאר שכוונתו "עד שיעבה [הבן] זקן, עד שיגדל זקן ששערותיו קרובות וסמוכות זו לזו" (עמ' 189), ואם נושא הפועל הוא הזקן "עד שיתעבה הזקן, ייעשה סמך וצפוף" (שם). לדעתו, הוראה זו של הקיף יש לגזור מהוראת ההכאה והחבטה שיש לפועל הזה בבניין קל הן בלשון מקרא הן בלשון חכמים, שכן כששני עצמים מתקרבים זה לצד זה נראה כאילו הם דפוקים וחבוטים זה מזה. אישוש לפירושו זה מצא ברונזניק בתרגום הפשיטתא לפסוק "לא תקפו פאת ראשכם" (ויקרא יט, כז): "לא תרבו סערא דרישיכון" (=לא תגדלו שער ראשיכם). נראה לו שהמתרגם תפס את הביטוי לא תקפו במובן 'לא תסמיכו', ופירוש הפסוק – לא תעשו את שערות ראשיכם סמוכות זו לזו, היינו אל תגדלו את השער, שבכך השער נעשה צפוף. אני מצטמצם כאן בהערתו של ברונזניק באשר לגופו של תרגום הפשיטתא: "ולי נראה שהמתרגם התכוון לאיסור גידול בלורית שאסור משום דרכי האמורי (תוספתא שבת ו, א; דברים רבה ב, יח). ולהשערה זו יש חיזוק מן הסירוף-הקספלה לפסוק: 'לא תעבדון צוציתא מן סערא דרישא דילכון' (=אל תעשו קווצה מן השער של הראש שלכם; ראה A. Vööbus, *The Pentateuch in the Version of the Syro-Hexapla: A Facsimile Edition of a Midyat Ms.*, Louvain 1975). וצוציתא משמעה 'קווצה של שער הדומה לבלורית'" (עמ' 190, הע' 12). א. מן המקורות נראה בבירור שהאיסור על "העושה בלורית" בתוספתא ובדברים רבה, שם (כמו גם האיסור על "המספר קומי") איננו בשום פנים איסור כללי לגידול שער, אלא הוא איסור גידול המלווה בתספורת בצורה מסוימת. לפיכך אין כל בסיס להנחתו של ברונזניק שתרגום הפשיטתא "לא תרבו סערא דרישיכון" התכוון דווקא לאיסור גידול בלורית. ברונזניק, כאמור, קושר את הפירוש שהוא מייחס לפשיטתא עם האיסור של חז"ל לגדל שער, אולם חשוב לזכור שבשום מקום לא קשרו חז"ל את האיסור לגדל בלורית עם פסוק זה או עם כל פסוק אחר.

ב. מתמיה טיעונו של ברונזניק ש"יש חיזוק להשערה זו [שמתרגם הפשיטתא התכוון לאיסור על גידול בלורית] מן התרגום הסורי לפסוק [זה]", והרי "התרגום הסורי" שציטט ברונזניק "לא תעבדון צוציתא מן סערא דרישא דילכון" הוא תרגום הסירור־הקספלה, שהוא התרגום הסורי לשבעים – $\text{Οὐ ποιήσετε σισόην}^1 \text{ ἐκ τῆς} - \text{κόμης τῆς κεφαλῆς ὑμῶν}$ – ודבר אין לו עם תרגום הפשיטתא "לא תרכון סערא דרישיכון". אם אמנם כדברי ברונזניק, "צוציתא משמעה 'קווצה של שער הדומה לבלורית'", מסתבר כי תרגום הסירור־הקספלה משקף (בעקבות השבעים) תרגום שונה משל הפשיטתא למילה תקפו. לפי הסירור־הקספלה תקפו הוא, כנראה, מלשון 'סיבוב', ומכאן התרגום "צוציתא" שכוונתו לתספורת כלשהי שמגלחים בה חלקים משער הראש ומגדלים את החלק הנשאר (בינתיים?), ואילו מתרגם הפשיטתא תרגם (ולפי ברונזניק פירש) מלשון ריבוי – ולא קרב זה אל זה.

בספרי "תרגום הפשיטתא לתורה והפרשנות היהודית הקדומה" (ירושלים תשנ"ה, עמ' 333) ציינתי שכיוון שתרגום הפשיטתא לתורה מושפע מן הפרשנות היהודית (כפי שהוכחתי שם בהרחבה בעקבות אחרים), נראה לי התרגום "לא תקפו" – "לא תרכון" מוזר, שכן אין הוא הולם את המצוי במקורותינו: (א) בברייתא פירשו שהמקיף פאת ראשו "זה המשוה צדעיו לאחורי אזנו ופדחתו"², ומכל מקום ברור שעיקר האיסור הוא על הגילוח; (ב) גם ממקורות אחרים³ ברור שחכמינו הניחו כי הכתוב בא לאסור גילוח שער (וכך מסתבר גם מהמשך הכתוב "ולא תשחית את פאת זקנך") ולא גידול שער. בהערה 51 שם הצעתי אפשרות (המסויגת בסימן שאלה) שמתרגם הפשיטתא הושפע בתרגומו ("לא תקפו" – "לא תרכון") מן האיסור המוטל על הכהנים "ראשיכם אל תפרעו" (ויקרא י, ו), שפירושה חכמים

1. המילה σισόην מופיעה, כידוע, פעם אחת ויחידה בתרגום השבעים (וביוונית בכלל), וקרוי להניח שלפנינו "תעתיק" של צוציתא. לדעת ברונזניק, המתרגם התכוון (בעקבות חז"ל) לאיסור גידול בלורית. אם אמנם רמז כאן המתרגם להלכה מסוימת של חז"ל, אנו מעדיפים להניח שהכוונה לאיסור השוואת הצדעים לאחורי האוזניים והפדחת (ראה להלן בפנים). מכל מקום, לכך התכוון המיוחס ליונתן, ואולי גם הנאופיטי, ולדעת סלבסן, כנראה גם סימכוס (עיין בדבריה על התרגומים: Alison Salvesen, *Symmachus in the Pentateuch*, Manchester: 1991, עמ' 118–119; נוסף כי בשולי הסירור־הקספלה [בכתב־היד הנ"ל שההדיר והבוס] נוספה ההערה כי בסימכוס "לא תגרעון בחודרא").

2. בבלי מכות כ"ב. השווה ספרא קדושים, פרק ו, הלכה ג (מהד' אייזק הרש ווייס, ויני תרכ"ב, צ"ג) ותרגום יונתן לפסוק.

3. ראה למשל תוספתא מכות ד, י (מהד' משה שמואל צוקרמאנדל, פאזעוואלק תרמ"א, עמ' 442); בבלי יבמות ה, רע"א (השווה אל נזיר מא ע"א; נו ע"ב); תנחומא שלח, אות טו (והשווה אל מהד' שלמה בוכר, ויילנא תרמ"ה, שם, אות כח, עמ' 73; במדבר רבה יז, ה [עב ע"ד]; דברים רבה ו, ג [קיב ע"ב]).

כאסור לגדל שער⁴, ובמיוחד מיחזקאל מד, כ "וראשם לא יגלחו" ופרע לא ישלחו", שתרגומו בפשיטתא: "וקצתהון לא נרבון"; תרגום יונתן: "ופירוע לא ירבון"⁵.

ברונזניק טען שההסבר שהצעתי "רחוק". כאמור לעיל, הצעתי נאמרה בהסתייגות, מפני שהייתי ער לצורך להניח (בלא ראייה) שנתחלף לו למתרגם איסור המכון בפשטות לכלל ישראל באיסור לכהנים⁶. ובכל זאת כשמדובר בצירוף בלתי ברור (הקפת פאת הראש) ראיתי להעלות כהצעה מהוססת את ההשערה שהמתרגם הושפע מחוק דומה, שבסיסו במקרא, לפחות עד שתבוא הצעה טובה הימנה⁷. הצעתו של ברונזניק אינה כזאת.

4. ראה ספרא, מכילתא דמילואים, שמיני, הלכה מ (מהד' א"ה ווייס, מו ע"א): "אל תגדילו [כ"י רומי: תגדלו] פרע" (השווה רש"י לפסוק). לתרגום הפשיטתא לפסוק, ראה להלן, הע' 7.

5. השווה אל תענית יז ע"א, סנהדרין כב ע"ב ורש"י לפסוק. דווקא הכתוב מיחזקאל עלול היה להשפיע יותר מן הכתוב בויקרא: (א) מפני שהוא עוסק באיסור תמידי ולא באיסור מוגבל לתקופת האבלות, כמו הכתוב בויקרא י, ו; (ב) הכתוב מיחזקאל דומה יותר לכתוב שלנו (ויקרא יט, כז), מפני שבשניהם נסמך לאיסור שאנו דנים בו (גידול שער, לפי הפשיטתא) איסור דומה (גילוח/השחתה). בכתוב שלנו: "לא תקפו פאת ראשכם ולא תשחית את פאת זקנך" ובכתוב מיחזקאל: "וראשם לא יגלחו ופרע לא ישלחו".

6. אגב דיון בהסבר שהצעתי (מתוך התייחסות, בצדק, דווקא לכתוב מיחזקאל) העיר מיכאל וייצמן כי תופעה דומה, שחוק המופנה לכהנים הורחבה תחולתו לכלל העדה, אפשר למצוא בכתבי כת מברר יהודה. ראה, M. P. Weitzman, "The Origin of the Peshitta Psalter", in: J. A. Emerton & S. C. Reif (eds.), *Interpreting the Bible: Essays in Honour of E. I. J. Rosenthal*, Cambridge 1982, עמ' 297, הע' 121. בחיבור מאוחר יותר, שהופיע סמוך לאחר מותו, *The Syriac Version of the Old Testament – An Introduction* (Cambridge) 1999, העלה וייצמן את האפשרות שתרגום הכתוב על ידי הפשיטתא כאיסור לגדל שער הוא "sheer guesswork, based on the norm in P's society" (עמ' 220; ההדגשה שלי). בהערה 43 שם הוא מפנה למקורות חז"ל, שראו בשער ארוך ניוול ובגידול בלורית גידול לשם עבודה זרה. אולם כאמור, לדעת וייצמן (שלא כברונזניק), אין תרגום הפשיטתא "תגדלון" נובע כלל מפירוש המילה תקפו.

7. לכאורה אפשר לטעון נגד הצעתי: אם כדבריי, שאפשר כי גם האיסור בויקרא י, ו "ראשיכם לא תפרעו" השפיע על מתרגם הפשיטתא לויקרא יט, כז "תקפו" – "תרכון", כיצד נסביר שהכתוב "המשפיע" תורגם בפשיטתא "רשיכון לא תפרעון" (ולא: תרכון)? תשובתי: גם מתרגם הפשיטתא לויקרא י, ו (כמו מתרגם הפשיטתא הנ"ל ליחזקאל מד, כ וכמו חז"ל לשני הכתובים הנ"ל) הבין, כנראה, שהכתוב "ראשיכם לא תפרעו" בא לאסור גידול שער. אולם כדרך מתרגם הפשיטתא במקומות רבים, כאשר השורש העברי משמש במשמעות דומה גם בסורית, הוא מעדיף להיצמד לאותו השורש, אף שאולי היה יכול למצוא שורש סורי שבו יתבאר הכתוב בצורה מפורשת יותר. מאידך גיסא, תרגום סורי מושכל של הכתוב "לא תקפו פאת ראשכם" מחייב בחירה של פועל סורי אחר, ולפיכך בחר המתרגם את הפועל המתאים ביותר לפי הבנתו: "תרכון".

תגובה לתגובה

להערתו של מאורי בחוברת זו

קראתי בעיון את תגובתו המלומדת של פרופ' ישעיהו מאורי להסברי לתרגום הפשיטתא לביטוי "לא תקפו פאת ראשיכם" (ויקרא יט, כז). לא אתייחס לדברי הגנתו על הצעתו המהוססת אשר בסופה הוא קובע שהיא טובה מהצעתי. זאת אני משאיר לשיפוטו של המעיין. אצטמצם כאן רק בטיעוניו כנגד ההסבר שלי.

מאורי טוען ש"בשום מקום לא קשרו חז"ל את האיסור לגדל בלורית עם פסוק זה או כל פסוק אחר". מה בכך, וכי מוצאו של תרגום הפשיטתא בא מבית מדרשם של חז"ל? אמנם בתרגום זה יש מקומות רבים שהוא מושפע בהם מפרשנות חז"ל אך יש גם מקומות שהוא מתרגם שלא כדעת חז"ל. לכן בנדון דידן תרגם בדרך עצמאית כמתכוון לאיסור גידול בלורית, איסור שהיה ידוע בימיו.

באשר לטענתו "שהאיסור על 'העושה בלורית' [...] איננו בשום פנים איסור כללי לגידול שער, אלא הוא איסור גידול המלווה בתספורת בצורה מסוימת", לא כן הדברים לדיוקם. עצם האיסור הוא על גידול שער הבלורית, כי הגויים עושים זאת לשם עבודה זרה, להקריב בסוף את השער הזה בטקס פולחני (ראה שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה, שבת, עמ' 81). אך כדי להמחיש שגידול שער הבלורית נעשה לשם עבודה זרה הם מספרים חלק מן השער במקום מסוים בראש כדי שיהיה ניכר שאת השער הנשאר הם מגדלים למטרה פולחנית. מכאן לתרגום "לא תרכון סערא דרישיכון" המנוסח בצורה כללית אף שהכוונה לגידול בלורית, משום שביסודו ובמהותו האיסור הוא על גידול השער.

מאורי טוען שאפילו לפי דבריו, שלשון צוציתא שבסירור-הקספלה משמעה 'קוצצה של שער הדומה לבלורית' – הסירור-הקספלה שונה באמת מן הפשיטתא בהבנת המילה תקפו, כי צוציתא שבסירור-הקספלה כוונתה "לתספורת כלשהי שמגלחים בה חלקים משער הראש ומגדלים את החלק הנשאר (בינתיים?)", ואילו מתרגם הפשיטתא תרגם [...] מלשון ריכו". ואולם אני במאמרי לא טענתי כלל שבסירור-הקספלה ובפשיטתא הובנה המילה תקפו במשמעות ריכו'. להפך, הבאתי את התרגום הסירור-הקספלרי כדי להוכיח שגם תרגום זה מפרש את הפסוק כמו הפשיטתא שהכוונה לאיסור גידול בלורית.

הצעתו של מאורי שהתרגום צוציתא מבוסס על תקפו במובן 'סיכוך' לא נראית לי, שכן אין היא תלויה בצורה שתיאר בה, כמובא לעיל, את עשייתה של צוציתא.

תיאורו זה אינו הולם את המובא במקורות. לפי המובא בתוספתא כפשוטה (שם) מגלחים את השער בראש כלפי המצח "ומניחים את השער שכנגד העורף נוטף ומתפזר לאחוריהם". צורה כזאת לא ייתכן לבסס על יסוד לשון 'סיבוב'. לגופו של דבר מאורי סובר שתרגום הפשיטתא "לא תרבון" מוזר משום שמהמשך הכתוב "ולא תשחית את פאת זקנך" מסתבר שגם ראש הפסוק "לא תקפו פאת ראשכם" בא לאסור גילוח שער ולא לאסור גידול שער. אם זו הסיבה, אין בכך משום קושי. אין הכרח לתפוס את שני חלקי הפסוק כמקבילים נרדפים, שכן בִּיּוּ של "ולא תשחית" אפשר לראות את הניגוד, ובכך עולה ששני חלקי הפסוק הם מקבילים ניגודיים. אולי את המתרגם הניע מנהג היהודים בימיו שלא לגדל שער ארוך באחורי הראש בצורה הדומה לבלורית, ואילו את שער הזקן גידלו בכל צורה שהיא. לכן בחר לתרגם את הביטוי לא תקפו "לא תרבון" בהסתמכו על משמעות הריבוי שיש להפעיל מהשורש נק"ף.

"ברוניקה" או "ורוניקה"?

יש צמח הנקרא בעברית בְּרוֹנִיקָה, ואילו בלטינית מדעית מאוחרת ובכמה מלשונות אירופה (כגון איטלקית, אנגלית, ספרדית, פורטוגלית וצרפתית) שמו Veronica או שם דומה. כיוון שברור שהשם העברי נגזר מן השם הלועזי, נשאלת השאלה מדוע העתיקו את v שבראשו ב-ב פוצצת?

הסוג Veronica כלול במשפחת הלועזיתיים (Scrophulariaceae) והוא כולל כ-300 מינים עשבוניים, שרובם נפוצים באזורים ממוזגים בחצי הכדור הצפוני. בישראל גדלים כחמישה-עשר מינים של סוג זה. "ברוניקת המים" (Veronica anagallis aquatica), הגדלה בסמוך למים בכל רחבי אירופה, מצויה בבית גידול זה גם בישראל. זה צמח עשבוני רב-שנתי שגובהו 30–80 ס"מ, ופרחיו, שצבעם כחול בהיר, ערוכים באשכולות בראשי הגבעולים. "ברוניקת המים" היא המין הנקרא באירופה של ימי הביניים בשם הפרטי Veronica, ואחר כך הסבו הבוטנאים שם זה כמציין את הסוג כולו. בבתי גידול שאינם קשורים למים נפוצים בישראל "ברוניקה לבנה" – צמח עשבוני שרוע גבעולים ולבן פרחים – ו"ברוניקה סורית" (שבפי חובבי הטבע מכונה לעתים "ברוניקה ציונית") – צמח חד-שנתי נמוך, לפרחיו שלוש אונות כחולות ואחת לבנה, היוצר משטחים כחולים בשדות ובקרחות חורש.

השם המדעי הלטיני של הצמח, Veronica, מתועד בספרות המדעית כבר בראשית המאה הט"ז¹ וכנראה, נלקח מן השם העממי שכבר שימש באחת השפות שהזכרנו למעלה. לפי המילונים הכלליים² והמילונים הבוטניים המודרניים³ ניתן לצמח שם זה על פי שמה של ורניקה הקדושה, אישה הנזכרת במסורת הנוצרית אך לא

* המחברים מודים לפרופ' זאב בן-חיים על כמה הערות מאירות עיניים ולד"ר מיכאל רובינסון שמסר להם את הגיליון של "דפי מידע" הנזכר כאן.

1. Casper Bauhin, *Pinax Theatri Botanici*, Basel 1623 (לפנינו מהדורה משנת 1671), עמ' 247–248.

2. ראה למשל: *Trésor de la langue française*, Paris 1971–1994, ערך *Véronique*; *Oxford English Dictionary*, Oxford 1933, ערך *Veronica*.

3. ראה למשל: A. J. Coombes, *Dictionary of Plant Names*⁴, The Collingridge, London; 1972 *Plant Names Simplified*, Heredfordshire 1990; A. T. Johnson & H. A. Smith, *Veronica*.

באוונגליונים, אשר לפי המסופר הייתה בין המלווים את ישו בדרכו לצליבה: היא נתנה לו את מטפחתה כדי שינגב בה את מצחו, וכשקיבלה אותה בחזרה הייתה עליה דמות צורת פניו, כאילו הודפסה בה. מכאן שמה Veronica, שם שבסירוס אותיות מתפרש כהרכב המילים של הלטינית המאוחרת vera icon, שפירושו "דמות אמיתית". אריג שיש עליו דמות כזאת נשמר בכנסיית פטרוס הקדוש ברומא בין המזכרות המקודשות, וגם חפץ זה נקרא בדרך מטונימיה וְרוֹנִיקָה. אולם נראה שצורה זו של השם ופירושו אינם אלא אטימולוגיה עממית, והשם האמיתי של אותה אישה היה Berenike או Beronike⁴. השם Βερενίκη (Berenike) הוא הצורה שקיבל בניב של מקדוניה השם היווני Φερενίκη (Ferenike), המורכב מן הפועל φέρω, "נושא, מביא", ומן השם νίκη, "ניצחון", ומשום כך הוא מתפרש "המביא את הניצחון"⁵. השם שימש גם בצורות תנייניות כגון Bernike ו-Beronike. אולם לפי הספרות הבוטנית המפורטת⁶ לא נגזר השם Veronica משם אותה קדושה שבמסורת הנוצרית, אלא סבורים שהוא שיבוש של Betonica או Vetonica, הוא שמו העתיק של צמח אחר, "אשבל רפואי" (Stachys officinalis), הנזכר בכתבי פליניוס הזקן, האנציקלופדיסט הרומאי המפורסם מן המאה הראשונה לספירה⁷. ייתכן שהאשבל והברוניקה נקראו בעבר בשם אחד מחמת הדמיון של נופם ועליהם.

יש גם דעה אחרת והיא מובאת במילון האנגלי של וֶבְסְטֶר: שם אנחנו מוצאים ששם הצמח Veronica אינו אלא שינוי השם היווני Βερενίκιον (berenikion), שם של צמח שאינו מזוהה היום, הנזכר בפעם הראשונה במילון של הֶסִיכִיוס (Hesychius – מדקדק יווני מן המאה החמישית לספירה)⁸; השם Βερενίκιον נגזר מן השם בְּרִינִיקָה שכבר הזכרנו, והשינוי באות הראשונה חל "בהשפעת שם האישה ורוניקה"⁹.

4. את השם בְּרִינִיקָה נשאו כמה נשים הנזכרות בספרי ההיסטוריה, ובהן מלכות אחדות מבית תלמי. בישראל נקראו כך בתה של שלומית (אחותו של הורדוס ואשתו של אריסטובולוס) ובתו הבכורה של אגריפס הראשון, אחות לאגריפה השני. ראה, *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1972, ערך Berenice. על האישה ורוניקה במסורת הנוצרית ראה למשל: *New Enciclopedia Cattolica*, Città del Vaticano 1948–1954, ערך Veronica; *Catholic Encyclopedia*, San Francisco – Toronto – London – Sydney 1967, ערך Veronica.

5. ראה: Henry George Liddell & Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1968, ערכים Βερενίκη, φερέ-νίκος.

6. Carolus Linnaeus, *Philosophia Botanica*, Stokholm 1751; Gustav Hegi, *Illustrierte Flora von Mittel-Europa*, vol. 6, 1, München 1913.

7. Plinius, *Naturalis Historia*, XXV, 84.

8. Hesichii Lexicon, Leiden 1746, עמ' 720–721.

9. Webster's Third New International Dictionary of the English Language, Springfield Mass. 1971, ערך Veronica.

העדר השם βερενίκιον מכתבי כל המחברים בני התקופה הקלסית, ובייחוד מכתבי תאופרסטוס (המאות הרביעית והשלישית לפני הספירה), דיוסקורידס (במאה הראשונה לספירה) ופליניוס הזקן, מעמיד בספק רב את קיומו של שם צמח כזה בימיהם. כיוון שהסיכויים חי בזמן מאוחר יחסית אפשר להניח שהשם היווני שציין שאוב משם הצמח Veronica דווקא ולא משם האישה Berenike.

בעברית הסוג Veronica נקרא בתחילה סִיח, על פי שמו בערבית "שיק"¹⁰. השם העברי בִּירוֹנִיקָה, שלא נזכר בספרות התלמודית לא כשם צמח ולא כשם אישה, מופיע בפעם הראשונה ברשימת שמות הצמחים שפרסם אפרים הראובני בשנת 1917¹¹. הראובני אף הוסיף בסוגריים "אמון בגברים", שהוא תרגום אחד השמות העממיים של הצמח בגרמנית, Männertreu¹². בשנת תרפ"ח הביאו אורבך והאזרחי את השם בִּירוֹנִיקָה (כך) ואף כתבו: "וילדי תל-אביב יקראו לצמח הזה הַבְּגוֹדָה על נשירת נצתו [=פרחיו] מכל נגיעה קלה"¹³. השם בִּירוֹנִיקָה הובא בתרצ"א במהדורה הראשונה של ה"מגדיר לצמחי ארץ-ישראל"¹⁴. מכאן ואילך זה השם המופיע בכל מגדירי הצמחים עד היום בצורות שונות בִּי/בִּי/בִּירוֹנִיקָה.

נשוב עתה לשאלתנו: מדוע הפכה v של Veronica ל־ב?

נכון הוא שבשם הצמח במקורו משתלבים שני שמות של נשים, וֵרֹנִיקָה וּבִּירוֹנִיקָה, ואם תרצו – המקור הראשוני הוא השם האחרון. לפיכך אפשר לטעון שבצדק קבעו בעברית ב לאות הראשונה. ואולם שינוי כזה לא ייתכן מכמה טעמים. ראשית כול, ההשערות שהבאנו למעלה על אודות מקור השם המדעי הלטיני הן מבחינת הפרהיסטוריה שלו: אין לפנינו אלא השם Veronica כמות שהוא, ואפשר לתעתק אותו לעברית כצורתו, ורוניקה, או ליצור שם עברי מקורי. אין כל סיבה לתעתק את ה־v כ־ב¹⁵. ואם בכל זאת רוצים לשוב לצורה המקורית, יש לקרוא לצמח בִּירוֹנִיקָה כשם האישה או בִּירוֹנִיקִין כשם היווני של צמח כלשהו, והחלפת האות הראשונה בלבד היא תיקון לחצאים שאינו אלא קלקול.

יכול להיות שמי שתיעתק את השם המדעי לעברית בראשית המאה הרשפּע מן השם בִּירוֹנִיקָה שבתולדות ישראל, שם הידוע מכתבי יוסף בן מתתיהו (ביוונית) ומספר

10. ישראל איתן, "הצמחים המצויים בארץ", זכרונות ועד הלשון ג (תרע"ג), עמ' 21–12.

11. אפרים הראובני, שמות צמחי ארץ-ישראל, א, ירושלים תרע"ז.

12. ראה: Oxford-Duden German Dictionary, Oxford 1994, ערך Männer-treu.

13. פ' אורבך ומ' אזרחי, "ילקוט צמחים", לשוננו א (תרפ"ח), עמ' 184–161.

14. א' איג, מ' זהרי ונ' פינברון, מגדיר לצמחי ארץ-ישראל, ירושלים תרצ"א.

15. על אלה ניתן להוסיף שכבר בראשית הספירה הרגילה האות היוונית β הייתה מבוטאת כמו האות הלטינית v. ראה: Eduard Schwyzer, Griechische Grammatik², vol. I, München v. 1977, עמ' 208.

השם βερενίκη היה נשמע אפוא Verenike.

יוסיפון (בעברית). עוד יש לשים לב שבעברית נדירה ו בראש מילה, וכבר בלשון חז"ל v לטינית הפכה לעתים קרובות ל-ב פוצצת, כגון vivarium < "ביכרין", vestiarius ('מלתחה') < "בסתייר". אולי נתפסה גם v של Veronica כ-כ חוככת והפכה ל-ב פוצצת¹⁶.

מכל מקום ההיגיון מחייב לתקן את השיבוש ולהשתמש בשם הצמח וְרוֹנִיקָה כמקובל בעולם. אכן, אם תעיינו באחד הגליונות האחרונים של "דפי מידע" של "איגוד ארצי של מגדלי הפרחים וצמחי נוי", תמצאו רשימה שמופיע בה כמה פעמים השם ורוניקה ב־ו וגם בשני וי"ם כדין ו אחרי תחילית, כגון "לוורוניקה"¹⁷. ההיגיון מתחיל לנצח.

16. עוד דוגמה לבלבול בין השם וְרוֹנִיקָה לשם בְּרוֹנִיקָה יש ב"ילקוט שמות פרטיים" שבסוף "המלון החדש" של אבן-שושן (ירושלים תשכ"ט-תש"ל, 3 כרכים): מובא שם השם בְּרוֹנִיקָה (כך!) בהסבר "אחותו של אגריפס מלך יהודה". ברור אפוא שהכוונה לְבְּרוֹנִיקָה.

17. "ורוניקה: זנים טובים יותר מרחיבים את השוק", "דפי מידע" של "איגוד ארצי של מגדלי הפרחים וצמחי נוי", שנה יד, גיליון 4, (טבת תשנ"ט), עמ' 82.

לעניין "פורשתא"

למאמרי בלשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 339–342

הערה משמה של הגב' נורית רייך

בעמ' 342 הזכרתי את הצורה פורשתא בהערות המסורה שבכ"י ל^ב. הגב' נורית רייך הסבה את שימת לבי שאותה הצורה – פורש (=פורשתא) – מזדמנת גם בהערות המסורה בכ"י ששון 507 שלוש פעמים (כנגד פרשתא בשאר המקרים, והם רבים מאוד). הדבר מזכר, כפי שהגב' רייך מציינת, בעבודת הדוקטור של יצחק ששר, כתב־יד ירושלים 5703 24 (ששון 507) ומקומו בהתהוות נוסח המסורה הטברני המקובל, ירושלים תשמ"ג, עמ' 208 (ושם בהע' 3 הפניה למאמרו של יעקב זוסמן בתרביץ מג [תשל"ד], עמ' 150). בשאלה אם הצורה פורשתא משקפת נוסח טברני (מעשה ידי המעבד של כ"י ל^ב) או נוסח בבלי מקורי הגב' רייך מעירה שהצורה פורשתא נקריית פעם אחת במסורה הבבלית (לפי עבודת הדוקטור של יוסף עופר, המסורה הבבלית לתורה, עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשנ"ה, חלק ב, עמ' 106). מסתבר אפוא שהצורה פורשתא אינה מעשהו של סופר כ"י ל^ב בדבר, אף לא מעשהו של סופר כ"י ששון הנ"ל, שהוא "מתאפיין בשאילה מרובה של הערות מסורה הבבלית, וברוב המקרים הוא מצליח להתאימן כראוי לנוסח הטברני ולסגנונו המיוחד" (עופר, שם, חלק א, עמ' 212) – אלא דווקא מחדלם, שבפרט הזה לא הצליחו להתאים כראוי את ייחודי הנוסח של המסורה הבבלית לנוסח הטברני ולסגנונו המיוחד, ובזכות מחדלם נשתמר נוסח המקור.

ספרים שנתקבלו

אבן-שושן שלמה, אברהם אבן-שושן מחנך ומילונאי: פרקי ביוגרפיה, הוצאת המחבר, [חמ"ד] תשנ"ט, 58 עמודים

אוסף שירי קודש: כתב יד מספרד ומאצות המגרב מהמאה ה-14, מהדורה פקסימילית מצומצמת על פי כתב יד Z-117-20 הספריה הקומפלוטנסית – מדריד, הביא לדפוס והוסיף מבוא יונה דוד, הוצאת ירון גולן, תל-אביב תשנ"ז, ללא ציון עמודים + מפתחות

אליצור בנימין, פסיקתא רבתי: פרקי מבוא, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס, 259+xii עמודים
אליצור שולמית, שירה של פרשה: פרשות התורה בראי הפיוט, מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ט, 384 עמודים

בלשנות עברית 44: כתב-עת לבלשנות עברית תיאורית, חישובית ויישומית, בעריכת יצחק שלזינגר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ט, 94+9 עמודים
בקר דן, מקורות ערביים לדקדוקו של ר' יונה אבן ג'נאח, מקורות ומחקרים בלשון העברית ובתחומים הסמוכים לה, י, בעריכת אהרן דותן, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשנ"ט, 370 עמודים

כרמי שלמה, עם אחד ושפה אחת: תחיית הלשון העברית בראייה בין-תחומית, קורות ומקורות, משרד הבטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב 1997, 390 עמודים
מחקרים בלשון עברית העתיקה והחדשה: מוגשים למנחם צבי קדרי, בעריכת שמעון שרביט, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ט, 424 עמודים
מירסקי אהרן, סגנון עברי, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ט, מהדורה שנייה, 132 עמודים

מלמד אורי, אוצר המילים בתרגומים העבריים לפירוש המשנה לרמב"ם (סדר זרעים), עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס, ח+418+xxiv עמודים
מסורת הפיוט, כרך ב, בעריכת בנימין בר-תקוה ואפרים חזן, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ס, 248+xviii עמודים

סבג-כהן סיגל, רמת תקניות העברית בפי קבוצות שונות של דוברי עברית ישראלית, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ט, 121 עמודים
עוקשי ציון, מילון שמואל הנגיד על פי שירתו, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, 422 עמודים

עט הדעת ג, האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון למדעי היהדות, ירושלים תש"ס, 136 עמודים

ענבר משה, יהושע וברית שכם (יהושע כד, א-כח), מוסד ביאליק, ירושלים 1999, יג+202 עמודים

עפר תהלה, איש חזון ומעש: חייו ופועלו של פרופ' שמואל אייזנשטדט, הוצאת מלוא, הרצליה תשנ"ט, 139 עמודים

רבי אלעזר בירבי קליר: קדושתאות ליום מתן תורה, ההדירה והוסיפה מבוא וביאורים שולמית אליצור, הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תש"ס, 336 עמודים
רבי רבקה, היחס בין פרשנות ביאורית לפרשנות מדרשית במדרשי אגדה במכילתא דרבי ישמעאל, עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ס, 369+iii עמודים

תעודה טו: חקר הגניזה לאחר מאה שנה, בעריכת מרדכי עקיבא פרידמן, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב, תשנ"ט, 428+xxxii עמודים

תש"ח-תשנ"ח (1948-1998) - חמישים שנות התיישבות: אטלס שמות היישובים והמקומות בישראל, ערכה חנה ביתן, כרטא, ירושלים תשנ"ט, 102 עמודים

Chorch Stefan, *Euphemismen in der Hebraischen Bible*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2000, xii + 323 pp.

Wolf Morris, *Biblical Archaeology from Words of Lesser Frequency*, Private printing, Derby, Conn 1999, 5 + 517 pp.

Summaries

Yosef Ofer

A Masoretic Reworking of *Maḥberet Menaḥem*

MS. St. Petersburg, Russian National Library, Evr. II C 1, a pentateuchal manuscript with Masorah and Saadya Gaon's Arabic translation of the Pentateuch, contains unique masoretic rubrics that exhibit an ancient and surprising link between an early Hebrew grammarian and a prominent masorete. Shmuel ben Ya'aqov, also the scribe and masorete of the well-known Leningrad Bible (MS. St. Petersburg, Russian National Library, Evr. I B19a), here utilized Menaḥem ben Saruq's *Maḥberet Menaḥem*, incorporating more than one hundred reworked entries from this dictionary in his masoretic rubrics.

In each of the rubrics in question, Shmuel ben Ya'aqov chose a word from the biblical text and identified the matching root from *Maḥberet Menaḥem*. He then recorded the specific root's different meanings, citing one verse to illustrate each connotation. This proved a convenient tactic whenever Shmuel ben Ya'aqov encountered difficulty creating appropriate masoretic comments for the few verses appearing on each page.

Full citations of all the masoretic rubrics based on *Maḥberet Menaḥem* are found in the appendix. The body of the article treats aspects of this phenomenon: its significance, the masorete's techniques of condensing and reworking Menaḥem's entries, the language and linguistic terminology found in the rubrics, and errors made by the masorete.

Chaim E. Cohen

Ashkenazic Mishnaic Reading Traditions in Eighteenth-Century Grammatical Treatises

Modern research of Mishnaic Hebrew is based on examination of reliable manuscripts and on trustworthy reading traditions. Scholarly opinion generally held the Ashkenazic reading tradition for the Mishna and Talmud to be unreliable. Even the Ashkenazim viewed themselves as lacking in grammatical proficiency and as not possessing a proper reading tradition.

This article reveals the existence of an Ashkenazic reading tradition consistent with forms previously recognized as correct and reliable from an unexpected source: the writings of seventeenth- and eighteenth-century Ashkenazic grammarians who were preoccupied with the language of prayer, its proper pronunciation, and redaction. These grammarians, such as Shabbetai Sofer, Isaac Satanow, Solomon Zalman Hanau, and others, "corrected" many forms that to them appeared mistaken because they did not follow biblical Hebrew grammar. In explaining their "corrections," these grammarians noted the "mistaken" forms, which, according to them, had wide currency among the general public.

Upon examination, most of these "mistaken" forms reflect a correct tradition of Mishnaic Hebrew, confirmed by reliable manuscripts and by the other main reading traditions (Sephardic and Yemenite). It is apparent, then, that until the eighteenth century, in many of its details the accepted Ashkenazic reading tradition was in no way inferior to the other traditions. Unfortunately, this tradition was totally altered at the hands of grammarians who considered only biblical Hebrew to be correct.

Dana Taube

Passive vs. Complement-Initial Active Constructions in Modern Hebrew

This article describes the functional distribution of two different constructions in Modern Hebrew, in both of which *pa'ul* and not *po'el* occurs in the initial position. These are the passive construction on the one hand and the complement-initial active construction on the other.

Comparison of the two reveals that the passive construction is usually employed for the concatenation of predicates, thus assuring cohesion within the text. In contrast, the complement-initial active construction clearly characterizes given versus new information within the construction. Sentences of this latter type frequently mark a pause in the narrative flow, a pause followed by enumeration, elaboration, or exemplification. The modification of the order of elements presents the initial element, i.e., the complement, as the topic (theme), as the anchor to which predication is attached. This initial complement may consist of an element appearing in the preceding sentence, or of an element implied by the broader context. In this way textual cohesion is maintained.

Another difference emerges from comparison of the two constructions: passive sentences, like existential ones and in contrast to complement-initial active constructions, may be taken in their totality as new information. As such, they are frequently attested in headlines and in opening sentences of reports, where the initial element is not determined. In such situations complement-initial active constructions are, as a rule, excluded.

In some studies devoted to voice oppositions, the passive is presented as a derived construction, while in others it is described as a basic one. This article clearly shows that, insofar as Modern Hebrew is concerned, the passive is not a derived construction, but is to be considered as a primary construction, a "construction plane".

Hana Sagi

The Diminutive in Contemporary Hebrew Literature

Examination of the diminutive mechanism in late-twentieth-century Hebrew literary works reveals changes. While Hebrew traditionally preferred lexical means of diminution (i.e., diminutive adjective) to morphological (grammatical) mechanisms, it was under the influence of Yiddish and Russian that Hebrew developed a rich morphological diminution system reflecting European constructions yet utilizing native Hebrew components. This development probably had its inception in spoken language and was later absorbed in the literary one.

Among the phenomena noted was fixation, in which the diminutive effect of the morphemes ' +it' and ' +iya' was neutralized. For example,

כפית is not necessarily perceived as 'small spoon'. Rather, its referent is a specific well-known type of spoon, which happens to be small; similarly, כוסית, שקית, etc.

The diminutive effect finds expression in contemporary literature in two ways:

1. An inner diminutive formed by doubling a root consonant. This diminutive is predominant in original Hebrew literature (as opposed to dictionary vocabulary) and may reflect a desire to avoid foreign words. This diminutive comprises a categorial shift: since the 1950s it has become increasingly frequent and is reflected in the use of words such as זקנקן, שפמפם, לחשושים and צחקוק.
2. An external diminutive formed by adding the suffix '+on' to a given base (a derivative noun); for example, מטבח קטן = מטבחון, חדר קטן = חדרון. We also find a categorial shift in the external diminutive, with forms based on adjectives becoming increasingly frequent; for example, טיפשון, רזונת, חמודי, צעירונת.

Hava Reppen

A Syntactical Study of Israeli Organizational Names

Based on a specific corpus – 357 names of organizations such as *'irgun*, *'aguda*, *mo'atsa*, etc., as these appear in telephone directories, this paper examines different types of nominal phrases in Israeli Hebrew and attempts to determine what motivates the use of different types of nominal phrases.

These organizational names are attested mainly in four patterns: (1) noun + *šel* + noun ("separate construct state") – האיגוד הישראלי של – אדריכלי הנוף; (2) noun + noun (in bound construct state) – אגודת – המועצה הלאומית למניעת תאונות; (3) noun + *le* + noun – האגודה למען העיוור. Examination of the attested organizational names according to head and patterns elicited the following conclusion: Hebrew uses formal means, in this case different adjuncts, to specify different semantic relationships. In the case of organizational names, the adjunct in bound construct state designates almost exclusively the 'members' of the organization signified by the head. The *šel* + noun adjunct, which usually functions similarly (mainly

in spoken language), is rare. The prepositional phrase *le* + noun as adjunct designates the 'activity' of the organization signified by the head. Finally, the prepositional phrase *lema'an* + noun as adjunct designates the 'animate being' benefited by the action of the organization signified by the head.

Yona Sabar

Parallel Patterns of Development in Jewish Neo-Aramaic and Modern Israeli Hebrew

Although both Modern Israeli Hebrew (MIH) and Jewish Neo-Aramaic (JNA) are descendants of old Semitic languages, their history differs substantially. MIH was "revived" as a spoken language and as a secular written language only a little over a century ago. JNA, on the other hand, is more or less a direct uninterrupted continuation of older Aramaic dialects, whose development took place in its natural "habitat" and by "Semitic," not European-language speakers. JNA was primarily a spoken language, with limited written use (mostly translated biblical commentaries and hymns). Nevertheless, some of the typical features of MIH, assumed or even ascribed by some scholars to European influence, have parallels in JNA (and in Neo-Aramaic in general), as well as in other modern Semitic dialects, such as Ethiopic, whose contact with European languages was quite limited.

The article treats parallel phonological features, such as pharyngeal *ħ*, *f* > *x*, and *ʔ*, respectively; morphological features, such as minimal gender distinction in verbal and other forms, e.g., MIH *yixtəvu* – JNA *kaṭwi* 'they (m. and f.) write'; syntactical features, e.g., introducing copulas 'is, am, are' and profuse use of the possessive article 'of' = MIH *šel* – JNA *did*; and lexical features such as calque translations for new items, e.g., MIH *moxnat tḥira* – JNA *makim xyata* 'sewing machine'.

Joshua Blau

Sandra Landis Gogel, *A Grammar of Epigraphic Hebrew*, edited by Marvin A. Sweeney, Resources for Biblical Study, vol. 23, Atlanta: Scholars Press, 1998, xx + 522 pp.

This serious well-written work, based on the author's doctoral dissertation, contains both the inscriptions themselves and their lexicon. It is marred, however, by the failure to omit well-known facts, such as the entire section on syntax and parts of the one on morphology, appropriate perhaps to a doctoral thesis, but not to a work intended for a scholarly audience to which new findings are of primary interest. Also, at times, the discussion of material on specific issues has not been concentrated, nor have all findings been contrasted with biblical language.

Yeshayahu Maori

**Response to "עַד שִׁיקִיף זָקֵן
(*Lěšonénu* 61, pp. 187–190)**

In *Lěšonénu* 61, Nachum M. Bronznick maintains that the Peshitta's translation of Lev. 19:27 – לא תכפר – לא תרכון – is based on the use of the verb להקיף in tannaitic Hebrew, Aramaic, and Syriac, where it means 'to bring in close proximity'. Peshitta here then uses it to mean 'dense', i.e., in the general sense of 'to grow' (as in dense, overgrown hair). Bronznick finds support for this meaning in Syro-Hexapla's לא תעבדון צוציתא, which he understands as a prohibition against cutting tufts of hair. According to Bronznick, both Peshitta and Syro-Hexapla are referring to the rabbinic prohibition against growing one's forelock. I argue, however, that whereas Bronznick may be correct with respect to Syro-Hexapla (which reflects LXX), his explanation does not fit Peshitta's rendering. To me it appears that Bronznick fails to prove that Peshitta is referring to a forelock; I still prefer my own tentative explanation (*The Peshitta Version of the Pentateuch and Early Jewish Exegesis*, p. 333) that Peshitta here is influenced by the prohibition against priests growing their hair too long.

Nachum M. Bronznick

Response to Yeshayahu Maori

I did not claim that Syro-Hexapla's rendering of the phrase **לֹא תִקְפוּ** is based on my lexical interpretation of the verb in question. This rendering was cited solely in support of my claim that this phrase refers to the prohibition against growing a **בלורית**. Yeshayahu Maori's lexical interpretation of Syro-Hexapla's rendering is contradicted by the definition of **בלורית** as described in rabbinic sources (see S. Lieberman, *Tosefta ki-Fshutah, Shabbat*, p. 81).

Gad B. Sarfatti and Ofer Cohen

The Hebrew Name of the *Veronica* Plant

In Hebrew botanical literature, the plant known by the scientific name *Veronica*, and by similar names in various European languages, appears as **ברוניקה** (*Beronica*). The etymology of this name is unclear. It may derive from the Latin woman's name Veronica, or possibly from the Greek Berenike. In any event, the authors see no justification for changing the initial letter from V to B, and submit that the Hebrew name should be **ורוניקה**.

Mordechay Mishor

Addendum to *Lěšonenu* 61, pp. 339–342

It is unlikely that the spelling **פּוֹרֶשְׁתָּא** in MS. L^m of the *Masorah* (*Lěšonenu* 61, p. 342) is a Palestinian adaptation of its Babylonian source; the same spelling is attested once in a genuine Babylonian manuscript of the *Masorah* (Nurit Reich, private communication).